

THE
KASHI SANŚKRIT-SERIES
(HARIDAŚ SANŚKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO 59

(Kṛma Kānda Section No. 7)

THE KUPPUSWAMI SAŚTRĪ
RESEARCH INSTITUTE.

MADRAS

APASTAMBAGRHYASUTRA

WITH TWO COMMENTARIES

THE ANĀKULA OF HARADATTA MISRA

And

THE TATPARYADARSANA OF SUDARSANACHARYA

Edited by

"VEDAVISARADA, ŚĪMAṆŚAKṚPĀRI"

Pandit. A. Chinnaswami Sastrī.

Professor of Mimamsā, Benares Hindu University,
with Introduction, Explanatory Notes and Index

PRINTED, LITHO & BOUND BY

DR KRISHNADAS HARIDAS GUPTA,

The Charkhamba Neohelal Sastri, 100, India Gate Press
Yashwanthi, Bangalore, Bangalore City

Registered according to Act XXV of 1867
(All Rights Reserved by the Publisher)

Agents

1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller
London

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

५९

कर्मकाण्डविभागे(५)पञ्चमं पृष्ठपम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितयाऽनाकुलया वृत्त्या
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन च
व्याख्यानेन समलङ्कृतम् ।

आशाशीदिनविधिविद्यालयसोमास्तप्रधानाध्यापकेन

त्रैविशासन सोमांसाख्येयस्त्रिया

परिचयप्रचरेण श्रीविद्यस्वामिशास्त्रिणा

स्वहृत्तया पूर्वसोमासोपरिपसम्प्लदिप्लव्या समलङ्कृत्य यथामति परिशोधिताम् ।

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः—

श्रीवृन्दा-संस्कृत-सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

स० १९८५

अस्य सर्वे अधिकारा राजकीयविश्वविद्यालयके प्रकाशकेन स्वीकृतानि ।

हमारे यहाँ हर तरहकी छपाई व जिल्दकारीका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

बिद्याबिहस प्रेस गोपालमन्दिर छेव.

बनारस सिटी ।

विश्वित् प्रास्ताविकम् ॥

अश्वेसरीयापस्यम्बुजस्युत श्रीहरदत्तानाथं हृतमाज्ञाकुलास्यया कृत्वा श्रीसुदर्शीनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन चोपबृंहितमथेदुत्तोरुच्यते मुद्रण्य प्रासादव नीयते । यद्यन्यथ मेद (१)अथमैक प्रकाशकम् , देवनागरीमन्थरैलडाक्षरेषु देशान्तरेऽसमर्थे च बहुत्र वतो मुद्रितमासीत् , तथापि समसंगमेलन व्याख्याद्वयेन सन्वित्र सद्गुणेष्वामानसिद् प्रथमस्तथाऽऽविर्भाववर्जलि शक्यते वक्तुम् । विपद्यानगरे विष्टांमंथ (Watebatat) स्वरुधरेण श्वाकपोरन्वयेस्साहूह प्रकाशित , न वासम्पदम् । अतो मन्वे धनस्यास्य श्वाकपुत्रचपुतास्य प्रथममिदमाविष्कृत्यसचस्य मुद्रमाचूदेतामार्गकरेशोक्तमागते ।

सुदर्शीनाचार्यकृतस्य तात्पर्यदर्शनस्य नक्षत्र दक्षिणभारते प्रसिद्धिविरलम सम स्तितिं विदित्तरमेव । तत्र च "कैथिलि" त्पनेन प्रायशः प्रसिद्धं कृत्यनार्थं मतान्तरदृष्टानार्थं वा कल्पयिन्मतमनस्ये । तत्र क्वचित्कवाचित् शब्दास्यैव स्वप्रयोगार्थं प 'यना मया वस्तेद' इति कस्माच्चन वर्णदूषणपूर्व उदन्वेषणे प्रयुक्तं वचनदशने दशैश्वरेणमिधने कस्य चिन्वादिउत्सथ एते गणमाणाकृता कृतिरवस्यथा । तत्र च गाम स्थैव परिशालयता नया ह्युद्गुन्यकारमार्गेण गल्पकंशने गच्छते इत्यवगतता क्चुद्गुन्यस्य क्लृप्तप्रत्ययेक्षवा मभारता शब्दमदुद्धवता वाक्यस्यैव उन्मुद्ये दत्ताचितेन तद्वैतस्य प्रसिद्धिरेका कारिता । गतो जाने किन्ति चन काले तत्र काशीमागतेन मया एतन्मुद्रयार्थवचनेषित चदाऽयमभ्युपागच्छत् आनन्द श्रीश्रीम्बातुसाकलाया- धिवति तदा आदर्शकुस्तकान्येषवे आकलमानेन प्रथम पुस्तकमोक प्रत्यमन्वचमुद्गरणे मितस्य निबलहस्ताना पवित्रतपैरेखाया धमिना आ वा पुत्रमहाशयानामसद्वरकया आत, श्रीश्रीविशिष्टविद्यापरीयुक्तकालवराच निवचलुद्रित, नानराशरतिवित सरस्वतीभव नान् प्रोवात्पुकेवप्रसिद्धपुस्तकस्तया श्रीमता प्राचनप्रन्थविष्कारनेऽलपरत दत्तापि ताना वलिततपैरेयाना श्रीगोनावाचकविराजमहोदयाकाम्बुजस्यया कल्पमपरम् , काशि कटस्थनेऽम् , इति अनाकुतापुनःकवितथमवसम्भारच्य मुद्रयावारी पयाशतृप पक्षेण मुद्रितमासीत् । प्राचनस्थिताने पुस्तकेष्वेषु अष्टादशितेऽपि परम्पमैककल्पमा सीत् । परन्तु क्वचित्स्थाने (२)अथन प्रन्वप्राप्तमुद्रमाय तत्राप्येवशरतिमया दृष्टा तात्पर्येव विद्यापुत्रविशय श्रीश्रीश्रीन्दूवश्रविद्यानवेऽ-वाचकादमभिविष्टिता मन्मन्त्रमार्गना वेदः

१ पदमत्र तस्यकारने (१८८१) एवं लिख्यते श्रीश्रीश्रीमत्पुस्तकस्ये चन्वचदण्ड, तन्व निवचनार्थ (१८८२) तमे लिख्यते देवनागरीये व, ततो कश्चित्प्राचनवा वा (१८९०) लिख्यते देवनागरीये चन्वचदण्ड ततो मद्रपूर्व (१८९३) लिख्यते चन्वचदण्डेषु, का पुनःपुनः (१८९५) पन्वच व तात्पर्यवेऽपि पुनःपुनः । तत्र सर्वगणे तात्पर्येऽप्येव म.त्र कृतिरसमीचनकल्पना ॥

वाचीना प श्रीविद्याहरसमीचा कविवेत्तवनेऽथन्—इत तुल्यविद्यस्तत्किञ्चित्तमनाकुलपुत्रा
 वनेवमाना'कतामिति ते च तदनामिष काक्षांस्वधीषामूर्द्धाक्षितवजेन्महोदयेभ्य पुस्तकनेरु
 वानस्य मह्यम् । तत्र च पूर्वैभ्य पुस्तकैभ्यो महान् कठमेरुस्त्वमदस्ततः तदा च महति
 महये वरिते तत्कालकृतानामस्मिन्नमथीना प आर् ६ वाङ्मिवा मुखाद्विज्ञानपरती-
 पुस्तकालये पुस्तकमन्मस्ताः२३कम्प तत्कालकृतानावयम् । तैल्लक्ष्मिभिरितिने दक्षिणदेशादेव
 विद्यभारतीमाभतेन तेन सह श्रीवाचस्पतिपुस्तकस्य महन्ताइत्यमानत् । एव पुस्तकद्वय-
 र्थिःकृतिता पुस्तकप्रवस्य चम्पदकारनामवचोपय कतारदत्तवोर्मये पुस्तकप्रतिष्ठि विष
 वाय प्रकृतस्य मय कानि यम प्रस्तापन्पुपठन्वामि— इतीशके पुस्तकद्वये "केचित्"
 श्यादिना (१)तापवदक्षिणदेशीय विषया अक्षरस्य उपलब्धये । प्राथमिके चित्रिके त नो-
 पकन्वन्ते । किञ्च मुद्रणाकाय मन्मथनेनप्रकृत्यारम्भ (२ १९१) "केचित्" 'अक्षर
 उपाकर्मोत्तरये म्हाकनासाम' इत्यादिक इत्येतत् नाम व्यावस्यते । केचन्, इत्यादिना
 क्वाक्यान्तरे उक्तव्यावस्यारोक्त कलास्य म्हावति । अत्रयत्नेऽयं हरदत्तक इव म-
 खितुमर्हति । अत्रान इति कृतानुद्वया ऐक्यम् । अपि च "तस्या पोषकास्ता रोदिभ्या वा
 निरमेत्" (अथ य २ २-२) इति मुद्रणाकालावगरे उक्तव्याव हरदत्तचके
 'उक्तव्येन कुशल । तस्यापि उक्तव्ये एव एव' इति स्वयमेव कथ्यते । तेन उवा
 कर्मोत्तरनेनप्रयोना अत्रिन् एते हरदत्तावावश्य इत्यहमव्यते । य च इतीशके
 एव द्विके उपलब्धये, न प्राथमिके त्रिके । तत्रैव प्रस्तावले-देशे द्विविधा कोशा
 सन्ति । केचन अ-वसरेष चपाक्षिणकन्कुतानातिरिक्ता, केचन तत्कालकृताना
 इति । अतोऽप्यनुभवतिरिक्ता इतावीकनेव इव मुद्रणमिति विरचितम् । तदनुरोधेनैव
 च तत् प्रस्तुत्युदाय्य वाचद्वयमस्मिति । प्राथमिक त्रिकमपि तत्र तत्राक्षरलोषवादापवाद
 रोति स्तः । तत् पुनरपि पुस्तकमेक दक्षिणदेशादानावियम् । एव—

- (१) माध्वस्यस्यैक पुस्तक,
- (२) मन्मथतीमवनावागतस्यैक,
- (३) विषयासुद्धिनमपर,
- (४) आश्वसुद्धितानामेक,
- (५) वि-व्यावस्ये तत्कालपरतिष्ठितमक,
- (६) दक्षिणदेशादीनां मन्मथरीवित्तमपर

इति पाषाणनाकुलपुत्रकृत साहाय्येनवमनाकुल्य इति मुद्रिता ।

तापवेदर्शन तु अन्यत्र मुद्रितमपि अनाकुलपुत्रकृतकालात् कश्चनकालमन्मथवारे
 कृत मन्मथेष्टे पठित्वापुनश्च कल्पानेव,

- (१) महाद्वारपुरे देवनागरीशेषु अनेकगाठमेदेन सह मुद्रितस्यैक,
- (२) विषयावगरे मुद्रितमपरमस्मद्विद्विद्यालयस्य ,

- (३) मदपुत्रां प्रकाशयेत् मुद्रितमिताम् हनुमत्प्रस्थरेण
 (४) कुम्भशोभे भेषिकाशरेषु मुद्रितमन्कर मणिस्तम्भे,

इति पुस्तकचतुष्टयसंग्रहस्य लक्षणवशेन मुद्रितम् । मूत्राणि व्याख्या+शा गृहं मुद्रि-
 तावन्ति पाठशौचसाम्ये दूषणानि मुद्रितानि । तत्र हरपत्रमुद्रणमकार्यो मूत्राशरेषु ना-
 लान् हरपत्रे वस्त्रायम् , परन्तु सूत्रश्लेषे तदर्थवधीने च व्याख्येयौ विवदत एव । कतो-
 ज्य मूत्रमकरावा लज्जैव वा वैभव तक्षे , तदपि तत्तन्मूत्रश्लेषो नामे तत्पाठश्लेषे च
 सिद्धिदम् । व्याख्येयवचन संज्ञानावकाशं उवाच ते तत्र तत्र गम्यन्तिवर्तेत । मूत्र-
 रथात् प्रकाशयेद कार्त्तिसामिता रचित आनानुगत+मत इत्यमौषधि, यवे
 बाहुगतवान मुद्रणाचार्ये स्वीकभ्ये । यद्यपि तदे+श्लेषता न कुर्वति मुद्रितमिति
 तस्यापि मुद्रणमकराव कतन्ममाभावम् । तथापि तदिदानी मदपुत्रां प्रन्विषय व- ३ शि-
 क्षा+ चिन्तामणिप्रमणा मुद्रणावत+श्लेषेति युगा न तत्र मया व्याख्यतम् ।

मूत्रनामस्य जना भगवान्मद्र्द्विगपराशर्याश्रयतमस्य मन्त्रमेकस्यपरम् । यत्र
 विद्वा प्रधाना (१)श्रीशौचि-का इत्येत्युक्तमात्रमुद्रणात् नरुपगन+परानुगतानि कानिकानि
 उर्गाप्यमरानि । यदुविशतितने प्रति परिभाषामूत्राणि प्रकाशयत इत्यमन्त्राभेति उदि-
 तानि । प्रकाशयतिविशयतिगमयो प्रश्नयो कृपोकर्मोपयुक्ता मन्त्रा इत्यनुवत्समा-
 द्वायस्य नमावेक्षिता । नरुनिशानेण यत्र शर्वरुर्विवायका, योऽय प्रकृतमन्त्रा-
 स्तेक । अदार्भिकलोपेयविशयिणामो प्रश्नो कर्मप्रकाशकः । विशतनरुद्राम्मुत्राम्क,
 यो वतानि उक्तमगाधिकवेदिनित्यद्यकारीना प्रदानाद्युक्तमेव इति ।

एव श्लेषशुद्धयमा+मना विनकोटव धन्व तैलिरावसानाज्जानरन्ध्रयेन प्रकृत इति
 भाषितम् । अन्धेयत्रि चरेचन मूत्रेणा बाग्यामिसामग्रस्य मूत्रानुप्रवरन् । ते च
 वाधायत, आम्रदान, गलेत्वाट, विषकट, पाशुष्य-रुतय । मन्त्रेषु म य भगवानावस्त्वम् एव
 स्वरुद्रासुर्ध्वे आम्नाथ प्रादितानभितरुठव प्रकटवामाह । प्रवसन्मावदुष्टस्यध्वाम्ना
 इषकन्न्वावानेधामिगावाना जातकमादाणा भस्त्रराणा कम कवत मनानि निरय
 मन्त्रात्तुपकारान् इत्येतन्मन्त्रस्य अस्मद्भवान्क नावमेक गमयदुद्गद । यद्यपि
 तस्या मन्त्रा अन्धेद दिपुल+पन्ना एव तथापि इत्येतौ निशकटिगला तेषामेवदुष्टोक्त-
 र्मेकमात्रुमारोव मद्रुस्यमापत्स्यस्य । अतस्ताननिशकटमेव मूत्राणि ऊर्ध्वो निर-
 धावस्य तत्र मन्त्ररुद्रिकमन्त्रा उत्तरवा, उत्तम+वा, उत्तम्यनि , उत्तमेव यदुष्ट,इत्येव वि-
 निशेयकत्वेन मुद्रणमनुद्वेष । तेन च मद्र्दवाय नमोर्त्त ।

एव क्लृप्तारान्द्रोपशोपयमनुद्वेषान् विवाणा नानितीकानात्र नाह ऊर्ध्वो प्रति-
 पार्श्वेन्द्रवशापारणा भेषुवाक्यान्धकार । शम्भुवाक्यस्तर, पाशुष्यिक्लरुद्रोपशो र्कर्षेत्

१ एवम सूत्रश्लेषावशे-का दैतच्छुर्विति मन्त्रा विधानेकार्त्तियुक्तम् । एवमिदं एव
 कवत्तितम् । एवमसौ शर्वरुन्ध । इत्युक्तमन्त्रमन्धर्मेकवदुद्रिकार्य तत्र तन्मन्त्रमन्त्रोक्तं
 एव युक्तं एव युक्तं सिद्धमेव नानि ।

विशाल, तत्र तत्र पार्थिवेयवद्वारा, अक्षरावृत्तेयमित्याना कर्मणा प्रामशोऽप्यवगमिष्यति ।
कर्तव्यमिति चेत् सूत्रकारान् महर्षिरिति-वचनमवच्छेद्य भवति । अतस्त्वं शोभा-सुन्दरान्
मामन्त-वृत्तान् इति नार्थवति ।

अथ वृत्तमृदात्मको भाग्य अमोनिष्ठति-वन्द्यात्मना विभक्तसमुपकारेण । अत्र सर्वेष्वपि
अपनेषु हस्तलिखितेषु सूत्रसूक्तकेषु शब्दशो विश्राम एव दर्शते । पटलविभागास्य वा
मति न भवति । अतोऽप्यपटलविभागी-प्रार्थित्वो भाग्यकारादिभिरेवाह्वय इति कथ्यते ।

कोऽस्य कालः ?

महर्षिरवमानस्यैव अथाथ देवमन्त्रमन्त्रेति नास्ति कनयीकनया निरन्वयि,
नवाभि (Ganga Bahler) सूत्रमहाशयेन आपस्तम्बधर्मसूत्रम्निष्ठाया कर्तुमिहेतु
निरन्वय कालदर्शनायनाथ यतिसम् । न तयो नया अयात्पान्तरमधि-समुपकथ्य, तथापि
यदि-वित्तुसम्भ-अमिता पुरत उपस्थापयामि—

सूत्रकारेण तत्रैवेन व्याकरणात्पुनरा व्यवहारे प्रायश क्वचित्तु
देश इत्यनामस्तुत्या देवस्य शब्दा अमुष्मन्ते अमसूत्र इव सूत्रसूत्रेति । ने
व-क-—राग(३-१२)वृत्तवामा, चतुरासा (३-१३)अवाव (४-१४)आरोहना
(५-२०) वरन(६-०) दुम्बा(६-११) विष्मन्(७-५) शिवता(१०-११) प्रह
(११-२)न-पानावन(१२-०)मार्ति (१२-१४) तेजिरेण(१६-२)सुसुष्टि (२०-११)अर्ष
(२०-१२)प्रासवार्ध(२१-०)मनि (२२-१३)मन्वाये (२४-०) कृत्वा(२३-०)
इति शब्द-पदेषु, अन्वय-दक्षिणेन (३-११)समे ववा(२२-४)तालवपुषाम्(११-०४)
इति शब्द-पदेषु, अन्वय-दक्षिणेन शब्दादेवो विर्भा-वित्तुवित्तामा अति कृता ।

यद्यपि सूत्रकारान्तरास्मि एतन्निष्ठा-व्यात्मन कियते, यथा—आपस्तम्बमन्त्रे-मन्त्रादे
शिव(१-५-११) अवास्व तादुत्तवार(१-११-५)इत्यादि, पारश्वोदधि-मन्त्रादे
दक्षिण इत्या(१-५-३)मन्त्रादे इतिवन्तम्(१-११-५)इत्यादि तथापि शक्य
आपस्तम्बमन्त्रे, न तावन्तोऽप्यत्र व्याकरणात्पुनरा उपलभन्ते । केषामन्ये एषो वर
के-
अन्वय-वन्त । एवमपार्थिवीक्यदप्रयोगे महर्षिणस्य कारणादेन भाष्यम्-महर्षिणात्
पाणिनिपुत्रकालिदेव भाष्यम्, अथवा अनन्तरकालिनेनापि पाणिनीयान् विवधानान्-भुपव-
नन्त्रा भाष्यम् । तत्र अन्वय-कालिणस्य एत तद्विमान-भुपवमे विशेषकारणादर्शनात्
उत्कृष्टकालिक एवाव महर्षिरासीत् इत्यवगम्यते । अतो यदि तिस्रात् पूर्वमन्त्र-शताब्दी
सप्तमशताब्दा-कालगत पाणिने काल तर्हि ततोऽपि पूर्वकालि-वन्तम्-
द्वयमन्त्रा-मन्त्रिणैव वा भाष्यम् ।

कोऽस्य देशः ?

काशिक, पूना, आभिवनगर,अलाहा, पोथ्यपूर-कालिपु इतिवर्देशेषु आपस्तम्बोक्ताना
वृत्तसमुपकथनात्, पूर्वकालि-करावितिदेशीय-आपस्तम्बोक्तदिशेव सूत्रादिदानम्

गणसंज्ञासादेनोऽप्यमात्रं तात्पर्यकारेणानि तदेषादिशेषेण भाष्यम् । अत्र "वदी
 दशभुजिधेवास्तन्यतेपुत्रागानकनम्" (आम ध १ १० १८) इत्याद्यनेपुत्रिणाना इत्ये उद्
 क्तानकुर्यात्प्यात्तां सन्प्रदाय धादे" इति कदा अपमनो दाक्षिणात्य-क्षमनयोपपत्ति । एते
 न कात्पर्यभेदापस्तम्बेऽक्षिणोऽपमनिवासाति नम्यत इति (१) मूलमहाशय । तदेतद्गुणिक
 कर् पश्यामि । न हि अपमन्तम्बीजाना दाक्षिणदेशनिवासित्वापस्तम्बस्यापि तद्देशीयत्वे
 कारण भवितुमर्हति । उत्तरदेश एव पूर्वमवस्थितं केनानि अपमनेन पश्चदक्षिणदेशगतौ
 त कुतो न भाष्यम् । यद्यपि पशोऽभ्युत्पन्नमेतत् उद्यातस्तम्बस्यापि उत्तरदेशालक्षितत्वेन
 सिध्यति । "उत्तरवर्ति" इति वचनमात्रेण यथास्तम्बस्य दाक्षिणात्यत्वं सिध्यत्, एव
 मातुलमुता प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, इति दाक्षिणात्यत्वेनेन्दत्, तत्रभवान् कुन्वारिल
 पादोऽपि कथमप्यन उत्तरदेशात्त्व नाशब्दोपपत्तेः । कुतो वा "कन्वापति ओमिनि कस्य
 त्वात्" (पू मी सू ३-१-२) इति मीमांसासूत्रे एतन्नाम गुणत्वं नम्यतन औमिनि सूत्रकारस्य
 औमिनिशब्दत्वा नाशब्दोपपत्तेः । अतो मन्वे नन्दमापस्तम्बस्य दाक्षिणात्य-व्यापकमिति ।
 प्रस्तुतोत्तरदेशीयत्वे असावनेऽमुपपत्तये — अत्र हि उत्पन्नप्रकारेण वीणावाधिका यत्र
 मन्वद्वयैमकाप्रकारेण पश्यति—

"कान्तद्वारेण नो रात्रिनि सा वीरभाविषु ।
 विरलवका आसीत्सास्तारेण वसुने तव ॥
 कोन एव नो रात्रिवाहुर्वाह्या प्रजा ।
 विरलवका आसीत्कस्तरेषासो हव" इति ।

मन्वद्वयैमकाप्रकारेण पश्यति — "हे वसुने । तव तरे आवाता कान्तद्वारेणनिवासिनो जना
 युगन्धरपुत्र एवास्ताक रात्रिनि वदन्ति । वाह्यास्तु नोव द्वास्ताक रात्रिनि वद-
 न्ति" इति । अत्र प्रकारेण सर्वेऽपि सूत्रकारा द्विर्लक्ष्येण मन्त्र पठन्ति । अत्र तु
 मन्वद्वयं पठित्वा "उत्तरवा पूषा ता कना, मन्वजाहमित्यत्र" (आम ग १-२-३) इति
 मन्वद्वयस्य विनियोग इति कथा । "साम्बदेशकाक्षिना जवाषा वचना कुतो मन्त्र, अन्वदे
 क्षवामिना द्वितीय" इति व्यादिन्यासो नभाते । इत्यसु सृजकारेण भुक्तिरमुखादीं प्रथम
 क्वशीयताया सर्वत्र प्रतिष्ठा नपयता आद्येण मेरोताहह-म् ता परि-वन्त द्वितीयदि
 गजसंज्ञा वसुता, तस्यैवैकत्र कश्चन देशविशेष, तत्रैकत्र न तत्कालिक कश्चन राजान
 मनुवदन् स्वस्य वसुतातीत्यवसावदक्षमिजन्त्या स्वकालिक राजान च सृजयताव मे
 माति । न मयेदानयोरेवमेवमिति निष्पद्यते, अन्वत् वशिदि ननुनदि कुक्तर
 प्रजापमितेतावदुपदिग्नि । निर्णय विचारयान् प्रमाणम् ।

व्याख्यास्योर्विषये आह्रदतायाम् प्राचल, सुदुर्भवाचारोऽवकाशो इति पुर्वं मयि
 उक्तम् । तत्र पूषा वसति द्वितीयकत् अपमन पश्चमीयसादिशास्त्रान्तरप्रचक्षिता नाभि-

पर्योक्त स्वप्नेषु, तत्राति बहुभुवोऽनेकमहत्त्वात्वात् इत्यत्र सन्नि विद्यन् । अनेन हि कृतं

- (१) आपस्तम्बस्यैवामन्त्रव्याख्या ।
 (२) अथस्ताम्बगतमन्त्रव्याख्याऽर्थात्, ✓
 (३) आपस्तम्बकर्मसूत्रव्याख्योक्तव्याख्या, ✓
 (४) (१)नारस्तम्बपरिभाषाव्याख्या, ✓
 (५) आश्वलायकसूत्रमूत्रव्याख्याऽनभित्तनाम्ना, ✓
 (६) गोहमन्त्रसूत्रव्याख्या निताशतनाम्नि, ✓
 (७) (१)वसिष्ठसूत्रव्याख्या पदसंज्ञात् येन व्याख्या । अथ त्रिवेणको यतो नद्वल विष

महत्त्वात्तद्व्यस्येव कुर्यात् । किञ्चैतेन इत्येक तत्तद्व्यस्यनामविपरिवर्तननात्रकालेन आपस्तम्बकालावन्तस्यैव सन्तस्यैवस्यैव वा अत्रव्याख्यादौ स्थलेनकुर । तदवका—

(१) नमो ह्यद्य बद्धस्यमास्तम्बेन निर्मितम् ।

किञ्चते हरदत्तेन तस्य इतिरनाकुला ॥

(२) नमो ह्यद्य बद्धस्यमास्तम्बेन निर्मितम् ।

किञ्चते हरदत्तेन तस्य इतिरनाकुला ॥

(३) नमो ह्यद्य बद्धस्यमास्तम्बेन निर्मितम् ।

किञ्चते हरदत्तेन तस्य इतिरनाकुला ॥ इति ।

‘अथिपाव महद्विष हरदत्तेन वीमता’ ।

इत्येवमपि पूर्वाभिसिद्धावन्तव्याख्यासु उच्यतेऽहंति च ।

अथ अनेन “नमो ह्यद्य” इत्यत्र मातृ इत्येकान्तवत्त्वं प्रयेति ज्ञायते । नरदत्त बद्धस्य भूमिकला विन्टग्निरत्न (Dr. Winternitz) महाशयनेन “नमो ह्यद्य” इति नाम पञ्चसूत्रेण तत्र पञ्चस्यवतिर्दूर्वातानमित्यत्रैव उत्तरपार्श्वे “अथ पञ्चस्यवत्ताम्बेन सृष्टकारेण निर्मितम्” इति भवितुमर्हति इत्यन्तर कृत सोऽनवधानकत्वं प्रयेति तत्कल्प भवति ।

अथ च दक्षिणपक्षे दक्षिणदेशे कावेरीतटविवासीति ज्ञायते । अथ संयन्तोत्तमना-
 म्भर्तस्य “नदनिर्देशश्च यस्या वनान्ति” (आप पृ १७-६) इति सूत्रस्य व्याख्यानत्र
 घटे एष्वभिसिद्धावन्तव्याख्यासु “नदश्च वनान्ति वानुपवीतन्तोऽर्च्ये” । यथा—तीरेषु कावेरी तरे’
 ति दक्षिणदेशे अतिह्य (१) कावेरीमिषेवाहंति स्म । एवमास्तम्बेनसूत्रव्याख्यावाम
 ति कावेरीतरेण प्रथमं सिद्धिस्तति स्म इतिऽप्य नार्थक्यत्वात् (२) गङ्गाया एव ज्यो-

१ आश्वलायकसूत्रस्य पञ्चस्यवत्तव्याख्यासु इत्येवमपि व्याख्या इति महर्षिनामोऽथ परि-
 पात्रव्याख्यासु च तत्र इत्येव स्थितिः भवति ।

२ भूमिकला २ पृ १७ प १३ ।

३ यथैव पञ्चसूत्रे । ४ अथसूत्रपरसुद्विधावन्तव्याख्यासु पृ १७ ।

५ सूत्रसूत्रेण वीमतावर्षे १ पृ १७ ।

६ आप पृ १७ प १७ आ तद्वत्त्वं प्रयेतिनामके । ७ अथ पृ १७ प १७ अर्थात्सूत्रपरसुद्वि-

मन्यन्ते । वाचस्पत्यस्यैव कश्चिदत्र एव तुल्यकल्पस्थानितवत्त्वं धीमत्स्य १० नारायण
 शक्तिशक्तिहेतुमहोदये-व अन्ये-व्यथ पूर्वनिर्दिष्टेभ्य पण्डितवर्गेभ्य-व सादर कृतज्ञ-
 प्रकटयामि । कार्येऽस्मिन् शोधनाद्यर्थं बहुपहतवते कश्चिदप्याय श्रीछात्रैरामशर्मणे नरि
 कोमामो परम्परा प्रयुजे ।

एतारुण्ये कर्मैतु सुतसामानिकृतादरस्य रीत्याम्बुपुस्तकालया-वक्षस्य धीमान्-व
 कृष्णदासपुस्तकालयाद्व्यमिषवैयसिचरि विद्वद्रामन्वाथ सुभारतपुराणिषोड-वर्षे-

वाराणसी

अभिषेकव्यवस्थादशमो १९८४ वे० न०
 १०-८-१९७८ ई०

इति सुधीजनवशंवद

अ चिन्नस्वामिशस्त्री.

श्रीमदापस्तम्बप्रणीतगृह्यसूत्राणि ॥

प्रथमः अध्यायः ॥

(१) अथ वर्ज्यवाच्यग्राह्यानि वृक्षान्ते ॥ १ ॥

उद्गवमधूर्जपक्षाद् पुष्पश्रेणु चर्षाणि ॥ २ ॥

वज्रैश्चर्षतिना ॥ ३ ॥

प्रदोक्षणम् ॥ ४ ॥

पुरस्तादुद्गम्बीचक्रम् ॥ ५ ॥

तथाडावर्गं ॥ ६ ॥ ॥

(२) अपरपक्षे विन्ध्यानि ॥ ७ ॥

प्राचीन्वाचीनिना ॥ ८ ॥

प्रसव्यम् ॥ ९ ॥

दक्षिणतोडावर्गं ॥ १० ॥

विमिताश्लेषानि वेदितिकानि ॥ ११ ॥

(३) अग्निविध्या अर्घ्यार्थैरग्निं परिस्तुयति ॥ १२ ॥

प्रागुद्गमर्षा ॥ १३ ॥

(४) दक्षिणपक्षे विन्धेषु ॥ १४ ॥

दक्षिणाप्रान्त्येना ॥ १५ ॥

उत्तरेणानि दर्शान्तस्तोत्रं द्रव्यं स्वधिं चान्यनि प्रयुज्यति देवस्तुयति ॥ १६ ॥

(५) सङ्घेदेव मनुष्यस्तुयति ॥ १७ ॥

कैवल्यं विदुस्तुयति ॥ १८ ॥

पवित्रयोस्तस्त्वर आवागच्छ परमागं शीलुणोस्तस्वर पात्रप्रोक्षं इति दर्शान्त्यमा-
श्वतुष्णीम् ॥ १९ ॥

अपरैर्याग्निं पवित्रान्त्यार्हितिं चान्येन्यं अनीवीदगमाभ्या पवित्राभ्या विकल्पेन समं
प्रमोह्येतोत्तरेष्वग्निं दर्शेषु सार्धमित्वा दर्शं प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

१ अथ वर्ज्यानि विन्ध्यानि सुवर्ज्यमन्तस्तुयति इति । अथ वाच्यविन्ध्यानि तत्र तत्रावृष्ट्याचो-
न एव वर्ज्यविन्ध्यानि ।

२ अथ वर्ज्यम उद्गवमधूर्जपक्षाद्ग्राह्यानि वृक्षान्त्येणु चर्षाणि इति ।

३ वर्ज्याचर्षतिना इत्येतावन्तीरुद्गवमन्तं परिगणितम् ।

४ वर्ज्याचर्षतिना इति ।

५ अथ वर्ज्यं च वर्ज्याचर्षतिना इत्येतावन्तीरुद्गवमन्तं सुवर्ज्यमन्तं इति ।

मायस दक्षिणतो दमेतु निषय ॥ २१ ॥

आयस विकल्पान्तरेणामि पवित्राभ्यर्क्षितानामावस्वत्वात्प्रामाण्य निष्पत्तौ चोदहारा
निरुद्ध तेष्वपि विन्व स्वस्य उदहृत्य द्वे दमेतु अस्तस्य हि पर्वतं हृषोत्सुदा
स्वः ह्यगान् प्रभृद्योगेदन्नाया पवित्राभ्यां पुनरुदहार विदस्युव पवित्रे अस्तु उदहारा २२ ॥
इत्यावस्वत्वात्तु विद्याप्रदेने प्रथमं खण्ड ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन जुहोति तदमी अतितप्य दमे तस्यैव पुन अतितप्य प्रोक्ष्य निषय दमनि-
द्विस्वस्युदहारी प्रहरति ॥ १ ॥

कम्प्य पवित्रार्थे विद्वद्द्वेषनवनसनाकलेनसीकन्तचौतस्योदहारप्रवर्धितेषु ॥ २ ॥

अग्निं पवित्रिण्यप्यदिशेदनुमन्वस्येति दक्षिणत प्राचीनं मनुजोदहृत्यन्वस्येति पश्चा
दुदाचीनं 'मरस्वतोऽस्तुमन्वस्ये'तुत्तरत प्राचीनं 'देव सवित्र अस्तु' इति समन्तम् ॥ ३ ॥
पैतृकेषु समन्तमेव कृष्यम् ॥ ४ ॥

इत्यभावाद्यापाराधीकारयति दमेपूर्वमायसत्पूर्वम् ॥ ५ ॥

अवाभ्यानामौ जुहोतप्रवे स्वाहेत्सुत्तरात्पूर्वार्थे सोमस्य स्वाहेति दक्षिणार्थपूर्वार्थं
सह पूर्वम् ॥ ६ ॥

(१) दक्षिणदेशे प्रथमाहुर्वाहुन्वा अवाभ्यातान्मायसुत्तरात् प्रावापनाभ्यां पूर्वार्थे विद्वत्ता सौ
निरुद्धतोमिदस्युदहरोति—इदं च दमेचोदहरोति च यद्वा म्पुनमिदं चरम् । अग्निं
निरुद्धद्विद्वान्तर्वात्सिद्धं सुदुत करोतु स्वाहेति ॥ ५ ॥

(२) पूर्ववर्तमानेष्वमन्वस्येत्या अन्वस्येति च मन्वस्येति च ॥ ६ ॥
सौमिकान्वा पावनस्येति च ॥ ७ ॥

(३) तत्र आह्वानं विधीयते ॥ १० ॥

सुजुहोति द्विर्निर्वाति द्वि प्रक्ष्णात्पुनर्यान्वस्यति निर्वेदोति ॥ ११ ॥

(४) सर्वेऽहोके निषादस्य सोमिरी माली चरुशुभ्रोत्तम च तैदापम् ॥ १२ ॥

नर्वाणि पुन्यान्वसि नरुवाणि ॥ १३ ॥

तथा अह्वयति ॥ १४ ॥

अह्वयवार्थान्ये प्रपिदिन ॥ १५ ॥

(५) इत्यस्मिन् प्रजावदमे ते चरा अतिनिन्दतः ॥ १६ ॥

इत्यावस्वत्वात्तु विद्याप्रदेने द्वितीयं खण्ड ॥

* इत्यस्मिन् 'वेन जुहोति' इत्यन्वयेन सूत्रम्, यदन्वयेनायं सूत्रान्तरं कं च पुनरुदहारात् ।
पवित्रिण्यप्यदिशेति स्वाहेति च मन्वस्येति च मन्वस्येति च ।

१ इत्यस्मिन् पवित्रिण्यप्यदिशेति मन्वस्येति सूत्रम् । ततोऽह्वयम् ।

इत्यस्मिन् अह्वयवार्थान्ये इत्यस्मिन्वा पवित्रिण्यप्यदिशेति च ।

२ माली चरु इत्यस्मिन् ३ चरुशुभ्रोत्तमम् ।

५ अह्वयवार्थान्ये इत्यस्मिन्नेति कं च च पवित्रिण्यप्यदिशेति च ।

अथ तृतीयः खण्डः ।

- (१) मन्त्रविर्णयो दृश्यते ॥ १ ॥
 फलपूर्णाया व्यूषते ॥ २ ॥
- (२) "वा अमकैश्च दुहितर श्रिया स्वादिष्टं सा निव्याया द्यान् श्रियैव ममति नैव तु
 पुनरागच्छती"ति ब्राह्मणवेदो विधि ॥ ३ ॥
- (३) इत्यकाशान्तो नृपशिरसि ॥ ४ ॥
 निव्यायाश्चन्द्रस्वती ॥ ५ ॥
 विवर्द्धते ॥ ६ ॥
 रुद्रेषु गौ ॥ ७ ॥
 तथा वरमर्षिभिरदर्शयेत् ॥ ८ ॥
 योऽस्थानचित्रस्तस्मिन्निवा ॥ ९ ॥
 एतान्दूतैराकम्भसभानमतिभि विनरो विचार्य ॥ १० ॥
 मुग्धा(४) इदन्ता निष्कन्ता वरुणं करिवर्षेणम् ॥ ११ ॥
 एता मुग्धा खीनासुवना वरुणा निवता विकटा मुग्धा मण्डलिस्य वाङ्मारीका राजा
 पार्थी मित्रां सत्रुवा वर्षेणारु वा वर्षेणैत् ॥ १२ ॥
 नक्षत्रनामा नर्दनाया दृश्यमानस्य नर्दना ॥ १३ ॥
 सर्वोक्ष रेख्यन्वभेदान्ता कर्णे करिवर्षेणम् ॥ १४ ॥
- (४) शक्तिविक्रमे इत्यर्थे प्रतिच्छेद्यन्मुच्यते इत्युपपत्तौति ॥ १५ ॥
 नाना कोशानि समष्टानि तेषां पादूर्ध्वं शेषांशेऽद्यच्छेद्यन्वभेदान्ता इति ॥ १६ ॥
- (५) पूर्वेषु नृपस्वर्षणे यपालिङ्गमृद्धि ॥ १७ ॥
 उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥
 वन्पुत्रोत्तमस्तत्रतन्पञ्चानुरोपास्तुवदन्वर्षत ॥ १९ ॥
 वन्पुत्रोत्तमस्तत्रतन्पञ्चानुरोपास्तुवदन्वर्षत इति वरुणम् ॥ २० ॥
 वन्वा मनस्यसुषोभित्वन्वभेदान्तामृद्धिर्नैतद्वदिवेतेत्येके ॥ २१ ॥
 इत्याहन्तम्बीये दृश्यन्ते तृतीयं खण्डं ॥

समाप्तश्च मन्त्रमः पठक ॥



१ इदमिदं वा सुवनेकमुच्यते परिचक्षितं वा० वा० पुस्तकयोः १ २ के अ १-५-११ ।
 २ इदमिदं वा सुवनेकमुच्यते परिचक्षितं इदमिदं ।
 ३ इदमिदं वा० वा० वा० पुस्तकेषु पाठः ।
 ४ इदमिदं वा सुवनेकमुच्यते परिचक्षितं इदमिदं ।
 ५ इदमिदं वा सुवनेकमुच्यते परिचक्षितं इदमिदं ।

अथ द्वितीयः पटलः ॥

चतुर्थश्च खण्डः ॥

सुहृत्सम्भवेत्तान् मन्त्रकरो वरान् प्रहियुवात् ॥ १ ॥

तन्नादित्तो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

एवम् दत्त्वा वृत्तीनां त्रयो ॥ ३ ॥

चतुर्धा उमीरित ॥ ४ ॥

सहस्रेणोपमन्त्रयन्वा चाहुवा द्वाभ्यामन्त्रयोत्तरिण वज्रवा तस्मात् सुहोरेत्तरात् सम्पन्नं
प्रतीचीनं निरस्वेत् ॥ ५ ॥

प्राग्निमित्तं उक्तं त्रयेत् ॥ ६ ॥

सुहृत्सम्भवेत्तान् मन्त्रकरो वरान्प्रदत्त्वा प्रहियुवात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण वज्रवा तस्पादिशरणि द्वाभ्यां विचारं तस्मिन्नुत्तरा दक्षिणं सुमण्डितं प्रति-
क्षण्यं त्रिंशद्भिरनुत्तरात्तत्तर्थावितारामि परमिस्त्रिणावितारोत्तराद्दक्षिणेन वाक्त्रया-
द्वाभ्यामन्त्रयोत्तरा योऽप्येव तस्पादि ॥ ८ ॥

अथेनामुत्तरा दक्षिणे हस्ते दक्षिणादिति मन्त्रानामान्तरेणास्मिन्नुत्तरात् कटकास्तोत्रं
तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वर ॥ ९ ॥

अथेत्तस्यैव वाक्त्रयात्तन्नामन्त्रेणोपमन्त्रयेत्तौ द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथस्ते दक्षिणेन वाक्त्रा हस्तेन दक्षिणमुत्तरात्तस्पादि उच्यते ॥ ११ ॥

(१) यदि कामयेत् कामरेव अन्वेषमित्यहुर्नरिण उच्यते ॥ १२ ॥

(२) यदि कामयेत् पुत्र एव अन्वेषमित्यहुर्नमेव सोऽन्वेषमाहुर्नमोत्र कामाणि उच्यते ॥ १३ ॥

'पुत्र्याणि तद्दक्षिणामिषतमामि ॥ १४ ॥

अथेनामुत्तरेणादि दक्षिणेन पदा द्वाभ्यामुत्तरेणां वा दिशामि प्रथमत्वेत्तस्मिन्नुत्तरे १५ ॥

अथेति तस्मिन् पदे उच्यते ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये पृथग्दत्ते चतुर्थं खण्डं ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

(१) अथोत्तरेत् प्रदक्षिण्यन्नि वृत्त्या अथोत्तरान्मुत्तरान्तरान्तरावामुत्तरा आहुतामुत्तरेण
'सोऽन्वेषं अन्वेषिते स्वार्थे'मिते प्रतिनन्त्रम् ॥ १ ॥

अथेनामुत्तरेणादि दक्षिणेन पदाऽऽमानमात्रावपवत्यातिष्ठेति ॥ २ ॥

१ अन्वेषितं च अन्वेषकं कृतं च—पुत्रास्ते ।

२ अ—पुत्रकं इत्यप्यन्ते च 'अहुत्पुत्रयेष' इत्याद्यन्तं च । तस्मिन्नेव ।

३ अन्वेषिते—'अन्वेषितम्' इत्येकं कृतम् । 'अन्वेषितमित्यन्वेषितमित्यन्वेषितं' इति । अन्वेषितेति 'अ' पुत्रकं 'इत्ये' अन्वेषकं कृतं तदाऽहम् ।

नात्प्राणा नवर १ ५ ॥

(१) अत्राणाधिक्येति कर्म भाग्ये रथे वा रिद्धिः प्रोक्तमाधानाद्यात्मकान्तेऽन्वारम्भावा
मुत्तया आहुताहुःका नवादि प्रतिपद्यते प्रतिवेचनाया करोति ॥ ४ ॥

अतिनाम्न्येवा वा सन्नाम्न्या वृक्षाणा कर्त्तव्या धन्वता व स्वातिक्रम टाले चया
शिव्र कीत् ॥ ५ ॥

गृह्युत्तरवा वृद्धावर्धति ॥ ६ ॥

(२) अत्रासुताम्ना विमुचति दक्षिणमणे ॥ ७ ॥

संक्षिप्त चर्माऽऽननुद् प्राचविश्वविमुत्तयेन मन्वेऽगारस्वोक्तवाऽऽस्ताय गृह्येन प्रगत
न्मुत्ता वाचयति दक्षिणम वदा ॥ ८ ॥

वा व हेरतामनि (३) रिद्धिमे ॥ ९ ॥

(४) उत्तरपर्व देशेऽगारस्वोक्तवापमाधानाद्यात्मकान्तेऽन्वार चायामुत्तरा आहुर्गर्हृ वा
अवादि प्रतिपद्यते प्रतिवेचनाया कन्वीकृत्या चर्मव्युत्तविद्यते उत्तरो वर ॥ १० ॥

मन्वाया. कुंसीवाशुक्ताया पुत्रवद् उत्तरपर्वदेशे तस्मै पञ्चानुत्तरेण वदुया
प्रदायोत्तरे वसिन्वा वाच (५) वप्यकले आ नप्ये-द ॥ ११ ॥

उदिनेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचा वा रिद्धिमुत्तानेऽन्वारोक्तम्ना नवातिह पुक्मव
न्वता व दक्षिणमे ॥ १२ ॥

इत्यास्यसम्बन्धे सुवचये वयु वर्यत ४

इति द्वितीयः पटलः ॥



अथ तृतीयः पटलः ॥

सूत्रम्: स्वर्णः ॥

अथैवासांशेन स्वात्तासांशेन वाचयति ॥ १ ॥

पञ्चवर्णमिति ॥ २ ॥

(१) अथैवासांशेन स्वात्तासांशेन वाचयति ॥ १ ॥
पञ्चवर्णमिति ॥ २ ॥

१ १-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।
२ २-पञ्चवर्णमिति ॥

३ ३-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।

४ ४-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।

५ ५-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।

६ ६-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।

७ ७-अथैवासांशेन । अथैवासांशेन वाचयति । 'अथैवासांशेन' स्वर्णमिति । 'अथैवासांशेन' इत्यन्वयः ।

सकृदुपस्तरस्याभिषारणे द्विरुपदानम् ॥ ४ ॥

१) अभिरक्षिता स्वाहास्वाहाप्रदानम् ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहास्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अग्निस्त्वष्टरस्तु द्वितीयम् ॥ ७ ॥

सकृदुपस्तरस्यावदाने द्विरभिषारणम् ॥ ८ ॥

मन्वात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

उत्तराधादुत्तरणम् ॥ ११ ॥

उत्तराधापूर्वापि होमः ॥ १२ ॥

तेषामो अस्तरणम् कृत्वा यज्ञि(२)रुत्सवामा अहारेण ॥ १३ ॥

३) सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्यता प्राङ्मुख भोजयेत् ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तन्वा जपम ददाति ॥ १६ ॥

एवमन्त ऊर्ध्वं दक्षिणावर्तेऽनुषिषिताभ्यां वषसु कर्ष्ये ॥ १७ ॥

४) पूर्व्यावस्तु दक्षिणैर्धैके ॥ १८ ॥

साध आतरत ऊर्ध्वं हस्तेर्भित्ते आदृती तत्पूर्वैर्धैकां जुहुयात् ॥ १९ ॥

स्यान्वीचाऽन्वीचतम् ॥ २० ॥

५) सौरी पर्वाद्भुवि प्राग्विधैके ॥ २१ ॥

उत्तरायनं परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

पान्थेवातीऽन्यानि कर्षयति य्दास्यानन्याचारश्चिनि लुप्यन्ते ॥ २३ ॥

६) यज्ञोपदेशं देवता ॥ २४ ॥

ऋषिं सिधुत्कृतं चाप्तरणम् ॥ २५ ॥

अधिकृतमातिशयम् ॥ २६ ॥

वैश्वदेवे विष्णवे देवता ॥ २७ ॥

पौर्वमास्त्या पौर्वमाग्नीं यस्या विष्णो ॥ २८ ॥

इत्यावस्तव्यादे र्थाप्रश्नं महतं यम्ये ॥

परदाने 'स्वहास्वाहाप्रदानं' इति सूत्रं ननु ।

एवं यज्यते ।

पुनरुपविष्टं इत्यनन्तरं ।

'दक्षिणैर्धैके' इति सूत्रस्यैव इत्यन्वयः इति Dr. Wintererz महामहोपाध्यायैः, परं तु यथाहुताहुताकारेण वक्रवृत्तमेवैव लिखितम् ।

'परदाने' इत्येकं इति नाम्नीति Wintererz महामहोपाध्यायैः । अत्र तु यथावत् ।

संस्कृतमन्त्रैकं सूत्रं इत्यन्वयः ।

अथाष्टमः स्वर्णः ॥

- (१) उपानरेण तन्नाभेन च स्वर्णं प्रकृतये ॥ १ ॥
 तद्वारण्यैर्द्विताम ॥ २ ॥
 विधादनुपेतेन क्षमन्त्वथावराहसमुत्स्य च हीम पारेषसते ॥ ३ ॥
 तयोश्चैव स्वर्णवति वलवथा ॥ ४ ॥
- (२) मवन्न म्बव इत्थञ्जितोऽथमुत्तरा-ना तन्निधवाहप्यात् ॥ ५ ॥
 आरुमन्वा र्थिर्वागदिति वा ॥ ६ ॥
 गणदहृदिनावावापवहर्भार्थान्वाहते ॥ ७ ॥
 निरात्रमुभयोरधश्चया जहृचये आमत्थवचनन च ॥ ८ ॥
 त्रयेतश्चयामन्नेरेव दण्डो मन्चिद्धो वासना सूत्रेण वा चरेवातस्मिन्नाते ॥ ९ ॥
- (३) त चतुर्ध्वानरराय कतरान्वामुत्थाय प्रधात्वा विवापमिहवममाधानाद्याम्बवाभौ
 उन्वारन्वावामुत्तरा आहुरीहृन्वा जवादि अस्तिपद्यते परिषेचनान्त कृत्वाप्रवेद्याति
 आचामुत्थेभ्य तन्नाभिकरस्यान्वयेकवाहतिभिरोद्धारचतुर्ध्वमिरानोमोत्तरा-क यथा
 विहृ नि-वस्यमाद्योत्तरायाऽऽन्वयेष्वेव इदमदेवो मन्वुत्थोत्तरास्तिनयो परि-का
 शय तन्नाभेदने ज्येष्ठ ॥ १० ॥
- (४) जन्तो वनामिक्षमन्त्रयेण ॥ ११ ॥
 यदा नत्वहृन्मा- इत्यर्थेन च अथानपरिषिद्धानि तन्नाभे गीर्वाण्य (५) च मन्वहा
 मन्' सिन्वेतानि ॥ १२ ॥
 त्वम प्रतुर्ध्वान्तु आचामुत्थमन्त्रयेण उपराभिरान्मन्त्रयेण ॥ १३ ॥
 इन्वापमन्वाभे पृथग्भे अथम स्वर्ण ॥

अथ नवमः स्वर्णः ॥

- चतुर्ध्वान्तु-चतुर्ध्वान्तुत्तरा मुत्तरा तुम्बा प्रदानि येवतमुत्थमन इन्वुत्थिद्वानि ॥१॥
 जन्तो-वना परिषेच परिष्कारने चान उपवृत्तौ च-वलिहृ ज्विहृ ॥ २ ॥
 त्वमुत्थेर्ध्वान्तु विषय वनस्यानि वास्तानि निन्वात्त हाकुर्वन्मिति ॥ ३ ॥
- () तन्नाभेर्ध्वमन्त्रयेणमुत्तरावापन मन्वचये चरित्वा इन्वात्ताक अपवित्ताद्योत्तरात्तना
 यानायाऽन्वनामोऽन्वात्तन्वाप्योत्तरात्तानीपावाद्युत्तरा आहुरीहृन्वा जवादि अस्तिपद्यते

१ इदंवाचमत्र सूत्रे वस्तुत्थेनवा परिषिचिह इत्यन्त ।
 २ इदंवाचम च सुत्र इत्थमुत्थेनवा परिषिचिह इत्थवन्नेने 'च' 'ज' पुस्तकयो ।
 ३ इदं सुत्र सूत्रेण चकार इत्येव । 'मन्वनामन्त्र' इति विहितमन्त्रवशात्तत्र परिषेचन-व्यतिरि
 क्तविवश ।
 ४ 'अ' इति वाच्येन च-वयेण इति इत्येवमन्त्रेण च-ट । ५ 'म' इति सू १-२-३ ।
 ६ सूत्रेण च-वयेण इत्येवमन्त्रेण मन्वावाद्ये । 'व' इत्येवमन्त्रेण च-वयेण इति
 विदुःवाचकाः ।

परिवचनात् कृत्वा तेन सर्विष्यता युष्मान् बधरान् वाङ्मनान् भोजयित्वा सिद्धिं
वाचयति ॥ ४ ॥

शक्तिरप्येवेति शिरस्रैवेति पाठ्य परिभ्रमति 'अदि कुरुष्वति कर्त्तव्यत्वा विष्कीर्त्वा
सिद्धिं यदि सौम्यसि सौम्यत्वा निर्भासामि' इति ॥ ५ ॥

सौम्ये उग्रसौम्याप्योत्तराभिः सुभिरभिमन्त्र्योत्तरवा प्रतिमन्त्र्या इत्यसौम्यात्वात्
सुभासते वाहुभ्या भर्तार परिपुष्टो वाहुत्वात्तदिति ॥ ६ ॥

बभूवो भवति ॥ ७ ॥

नमनीबाधनञ्च ॥ ८ ॥

एतेनैव कानेनोत्तरेषामुवाचैव सदाऽऽदित्यमुपनिष्ठते ॥ ९ ॥

यन्मूर्च्छासाम्या वा प्रकाशसुखं कुर्वन्मन्त्रपूजेत्तर्पणं-अतिद्वयमिति मन्त्रस्य
प्रतीचीव निरस्येत् ॥ १० ॥

कबूजस उतराभिरादित्ये दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीये एतावन्ते नमः कृताः ॥

समाप्तस्तृतीयं खण्डं ॥



अथ चतुर्थः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

उपनयनं व्याख्यास्याम ॥ १ ॥

गमस्येषु ज्ञानाद्युपनयति ॥ २ ॥

(१) गमस्यदेशेषु राजस्य मर्मद्वारदेशे तु वेदस्य ॥ ३ ॥

वसन्तो घाम्मच्छरद्विभूतसो वसन्तुपुत्रवन् ॥ ४ ॥

प्रथमान्मोक्षमित्याऽऽदिषो वाच्यमित्या कृत्वा भोजयित्वाऽनुवाचस्य प्रथमेन वदु-
वाऽस्य सुमन्त्रोत्तरादुत्तरानीश्वेतरेवा शिर उतति ॥ ५ ॥

कृत्वाञ्च दर्शनन्तर्धोत्तरामिधनरादि घानमन्त्रं प्रतिदिश प्रथति ॥ ६ ॥

(२) वसन्तमुत्तरात्सुमन्त्रवशेन दक्षिणतः माता जघन्ता वा ॥ ७ ॥

आमहुद्वे कुरुष्वेवन्ते ववात्तस्य तस्मिन् वेद्यानुवच्योत्तरादुत्तरात्सुमे दमस्तम्बे
वा निरुपति ॥ ८ ॥

एतावन्तेत्याननाधानाज्ञात्प्रथमवन्ते वाताश्वा ममिवमुत्तरवाऽऽद्या-योत्तरेषाञ्च इत्ये-
षेन पदाऽऽद्यात्तमालीक्यवत्यातिष्ठति ॥ ९ ॥

१ इत्यदिमं वा सुमन्त्रेण सुमन्त्रं वनिष्यति इत्येवम् ।

२ तस्मिन्नुत्तरात्सुमन्त्रवशे ॥ ७ ॥ इत्येवमेव वाता वेद इति इत्येवमेव सुमन्त्रे । कन्व-
तेन तस्मिन्नुत्तरात्सुमन्त्रवशेन इत्येवम् ।

वाप मघ कृत्वाऽमुलगा-वापभिमन्त्रकेपरमिहिनयाति परि-ज्ञाप्य परिहितमुल-
गाऽऽमुलगावने ॥ १० ॥

(१) मीमांसा केवला विदुषा वि प्रक्षिपयन्तुत्तथा परिधीनविन्दुत्तमुलगा ॥ ११ ॥

उत्तगादि द्वाभ्यं मन्त्राय तथेनमुलगाऽऽवन्वोदकाहलिमस्मा अग्रलाभानोवी-
त्तगा वि प्रीक्ष्योत्तरेक्षिप्य हस्ते दृष्टीक्ष्मात्तरेवता-श्च एतन्वाद्योत्तरेण वस्तुषोदनीय
'मृगया' इति द्विपिणे उच्यते ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बविद्यायमे द्वापय स्यात् ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

'द्विषयवसावा'मिति कुमार उच्यते ॥ १ ॥

(२) अष्ट परस्व प्रतिशयन कुम्भस्य ॥ २ ॥

शेष परी चरति ॥ ३ ॥

अन्वयमिष्य वैत वाचयति ॥ ४ ॥

(३) उक्तमा-प्रक्षालनम् ॥ ५ ॥

अग्रनमुलगा अङ्गुलाहारापन्था अथादि प्रतिशयने ॥ ६ ॥

परिषेचनस्य उवाचऽरेणानिन्द्रमम कृत्वे निधाय तस्मिन्नुत्तरेण वस्तुषोभनेतौषधिसती ॥
पुस्तान् प्र-वदसमान कुवाते द्वापयेन पाणिना द्वापय तद्वदन्वारम्बद् 'धर्मिकी
या अनुवर्ति' इति ॥ ८ ॥

(४) नस्मा अथाह 'तन्वलेतुरिति ॥ ९ ॥

पन्त्रेऽर्धेचसहननम्भर्षाम ॥ १० ॥

(५) अङ्गुलाहाराः वापोदकावन्तदु वा उवाचधर्मोत्तमा कम्भस्यम् ॥ ११ ॥

कुमार इत्ययं मन्त्रोत्तमोऽमुलगावने ॥ १२ ॥

उवाचुत्तरेण ॥ १३ ॥

दण्डमुलगाऽऽदरेण ॥ १४ ॥

(६) वात्सला दृष्टो अङ्गुलास्य नाथमोऽन्वयमोऽङ्गुलाहाराः साकन्यस्य वाद्रे औदुम्बरो

१ 'मीमांसिनादे' - 'तस्य इत्यन्वयस्य लुप इत इत्यस्य 'द्वयस्य उवाची' इत्यतः सूत्रान्तरेण
'वात्सलास्य क वा प पुम्भस्य' इत्यन्वयस्य लुप इत्यस्य उवाची इति ॥

२ इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य ।

३ इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य ।

४ इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य ।

५ इति सूत्रस्य अन्वयस्य । क वा पुम्भस्य इत्यन्वयस्य अन्वयस्य ।

६ इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य । इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य । इत्ययं लुपस्येति क वा पुम्भस्य ।

वैश्वस्य ॥ 'वैश्वस्य' इति ॥

तथाप्यत्रैव रोहिण्या वायवात्पावोत्सव ॥ ८ ॥

आर्षोमुदीना वा सुवरी दिशमुपनिष्कम्य नक्षत्र पुरस्तद् मुखं मुखनखादा
 अक्षयिण्य ऋद्धिण्य तावामन्त गन्धर्वाभिकान् अथा सुप्रभिसमाद्भित्तद्वयभिर्यो-
 योभिर्हिरण्यकणानि पात्रमार्गोभारति मार्गिणिः। वाद्भित्तैस्सग्रीडस्यमर्षेण वात् आ
 वावाभान् अरविरोत्तार्गोऽडवम्बोपोत्पाय दर्शनन्वोन्वयम् सम्प्रदाय सुतो देते
 प्राक्कृतैश्चरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

बहुषे प्रानततये बहुषतयेऽनये वावने सुशुभे चन्द्रमये नक्षत्रेभ्य चतु-नक्षत्र-
 त्वाय इन्द्राय राजे सोमाय राजे वमाय राजे नक्षत्राय राजे केषवपाय राजे चतु-री
 श्वे-द आदि-येभ्यो विद्म-यो देवे-भ्यमा-भ्यो मरुताभ्य चतु-भ्यो भानु-पोऽग्नि
 रोभ्य इति देवतयानाम् ॥ १० ॥

अ-येष- विद्मभिर्षो वसुधैर्भुवः। इत्यो गीतमोऽविर्षोऽपि कल्प इत्येते एतर्षेण ,
 तर्षेभ्य कर्त्तव्ये-वा इतिवनाऽप्य-यत्र कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

ततो मासवेक्यैश्चर्षेण कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

प्राचीनार्षोतर्षे क वा द्वांशतौ कर्षमावन्तश्च पशुने त्रिणरिषे उन्वयाज्ञेयान पदा
 क्त्वात्, त्रिणरिषाश्च त्रिणरिषाश्च, आश्विनानि अश्विनकान्, जामस्तम्बाय मज्ज
 कारान्, मज्जायाय मज्जकारान्, स-वाषाट्वाय हिरण्यकेशान्, आर्षाभ्येभ्य ऊर्षेरेतोभ्य,
 एतवः। भ्यो वात्तम्बोभ्य इत्ययमिति ॥ १३ ॥

एष यवास्त विद्म-भ्य कल्पयन्ति वातामहे-यत्र पूषक ॥ १४ ॥

यतोतवास्तानि कुशो तेभ्यो देवेषु तर्षेणानुभवा अरेच नामभिर्द्वातृषाश्च तपयन्ति
 वैश्वानरश्चन्द्रमास्तु मातु प्रथितामहवर्षेणतान् आचानार्षोतिनस्तश्चन्ति-अनु तर्षे
 याम्भु तर्षेयाम्भु तर्षेयाम्भोति ॥ १५ ॥

अभिस्यन्ते वाद्भित्तैश्च ॥ १६ ॥

यतोवर्षोतानि कुशो श्रीनादितोऽनुवचानधीभरीश्च ॥ १७ ॥

अश्वरादीन् अश्वनीसमौ वा ॥ १८ ॥

'अश्वराद् अश्वान् अश्वेभ्योऽतिद्वान्-वास्तुमोदके दूर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

अथ प्रगच्छोवधि कुर्वन्ति ॥ २० ॥

सर्केत परिष्कारोर्मिन्ना कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गन्थाऽऽऽमितीराणि धामन्ति ॥ २२ ॥

अग्ने-वर्षिणानादि मस्तुभिराग्नेनेति ब्राह्मणान् भोजयित्वा वाचयति ॥ २३ ॥

एष वायव्यसमासी च अश्वरादि दूर्वारोपयोवधिपालनवर्षेण् ॥ २४ ॥

अग्ने-य ब्राह्मणोऽनादि वर्षे प्रतिवर्षते ॥ २५ ॥

एवमेवादिद्वारद्वारानुषान् विनृष तर्षेण् ॥ २६ ॥

इत्युपाकर्मोत्सर्वनपटञ्च ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

वेदनार्थस्य स्नातकस्य प्रत्युत्पन्नान्तरं प्रतिदधान्तर्लोचना कर्मणा इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥
नेनमेतद्दृष्टादिबोद्धव्यमिति ॥ २ ॥

- (१) मन्वन्दिदेशैरप्यहमाह्वानादात्मसाधने तावन्तश्च समिधमुत्तरवाऽऽवावापरेणाभि
ष्टत् प्रकृत्या चोत्तमिषोत्तरवा ह्युत्तमिषोत्तरवा वत्तुष्ठा वाप्य प्रकृत्या समर्था
एतेऽभिप्रायान् मन्वानम् ॥ १ ॥
वचनार्थे तत्राप्येतत्किञ्च सिद्धत्वं मेवञ्च तत्रान्वये प्रथमं ॥ २ ॥
तत्र च वचनेन वत्तुषोद्ध्वयमसौ इत्यन्वये चोत्तममिति ॥ ३ ॥
एव विहितमिति चाहूयत्तान्मिषोत्तमिषोत्तरवाऽऽवावापरेणात्तुष्ठा इती पाठो ॥ ४ ॥

- (२) स्नातोऽन्तरं इत्यन्वयात् ॥ ५ ॥
उत्तमेन वत्तुष्ठाऽऽत्तमन्तरं वाप्य परिशयं तावन्तुष्ठा इत्यन्वये तत्राप्य
योत्तमवात्तुष्ठा च मत्तमिषोत्तममिति सूत्रेणमुत्तरवा इत्यत्र चि प्रकृत्या परिशय
म्योत्तरवा प्रोक्तास्त्वं चोत्तममेव वाप्य मत्तमिषोत्तममेव मत्तमिषोत्तममिति सूत्रेण
'वत्तुष्ठाऽऽत्तममिति' मन्वानम् ॥ ६ ॥
तस्य दृष्टात्वा प्रकृत्या प्रथमं पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्
दि प्रतिशयं ॥ ७ ॥
परिवेचनान्तं ह्यन्तर्लोचना इत्येते कर्म आद्यन्तर्लोचना इत्यन्वये ॥ ८ ॥
एवमुत्तरेणाहूयत्तान्मिषोत्तममिति सूत्रेणमुत्तममिति ॥ ९ ॥

- (३) तत्र वत्तुष्ठाऽऽत्तममिति ॥ १० ॥
उत्तरेण वत्तुष्ठाऽऽत्तममिति वा इत्यन्वये तत्राप्यन्तर्लोचना इत्यन्वये इत्यत्र
वत्तुष्ठा इत्यन्वये चोत्तममिति ॥ ११ ॥
तत्रान्वये चोत्तममिति ॥ १२ ॥

इत्यन्वये चोत्तममिति इत्यन्वये इत्यत्र चोत्तममिति ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

अर्थे तदर्थं तत्राप्येव तावत् स्नातका दृष्ट्या मन्वन्दिदेशैः ॥ १ ॥
यत्राम्ना अर्थवति वृत्तमिति तत्राप्येव तत्राप्येव तत्राप्येव ॥ २ ॥
एवमुत्तममिति चोत्तममिति ॥ ३ ॥
'तत्राप्येव' इति चोत्तममिति ॥ ४ ॥

१ इत्यन्वये तत्राप्येव तावत् स्नातका दृष्ट्या मन्वन्दिदेशैः इत्यन्वये इत्यत्र चोत्तममिति ॥

२ यत्राम्ना अर्थवति वृत्तमिति तत्राप्येव तत्राप्येव तत्राप्येव इत्यन्वये ॥

३ इत्यन्वये चोत्तममिति चोत्तममिति ॥

उत्तरवाग्निमन्त्रेण दक्षिण पाद पूर्वं ब्रह्मजात्रां प्रथमैः मन्त्रं श्राव्य ॥ ५ ॥

ब्रह्मात्मकितानमुत्तरपृथ्वीमन्त्रेण वसुधाऽऽभ्यान् प्रथममन्त्रैश्च ॥ ६ ॥

कृत्वाभ्रं पत्न्यं सृष्टयेना 'ह्रियांवा भाव' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरवृद्धमिमन्त्रं ब्रह्मजात्राभेदेन आर्त्तवसान उत्तर यजुष्येत् ॥ ८ ॥

क्षेपं पुरस्तात्त्रिवीचमानमुत्तरवाग्निमन्त्रवत् ॥ ९ ॥

दक्षिणं वाग्नीं यजुःश्रवणं शरीरं च ब्रह्मजात्रा विषयं कृत्वाभ्रं पत्न्यं 'सपुत्रकी' इति प्राह ॥ १० ॥

त्रिउत्तमेऽप्यथ ॥ ११ ॥

पाङ्कजैः क्षान्ताम्यश्वेषु ॥ १२ ॥

उत्तराभ्रं क्षामिमन्त्रेण वसु-श्रामेण आचमति पुरस्ताद्वाग्निश्राव्योत्तरवाग्निं प्राश्या जुरमयाथ प्रथमैश्च ॥ १३ ॥

प्रतिपृथ्वेव शान्तां शान्तिवा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

(५) योरिति वा प्राह ॥ १० ॥

(८) उत्तरवृद्धमिमन्त्रेण तन्त्रेण कर्त्वा धरति-लोपश्राव्याभिरुत्तरिणा मन्त्रेणान्तमिन्त्रेण च पत्न्या वात्सर्नीयन्त्रेण सुहृदि ॥ ९ ॥

सवृत्तजसुपाश्रयणं दक्षिणं वेजु-श्रवणं यजुष्ये ॥ १० ॥

अथ ब्रह्मजात्राश्रावणमिमन्त्रेण 'अप्यश्रवणे' सूत्रे ॥ ११ ॥

आचाम्यामन्त्रेण वसुश्रवणं च दक्षिणं पत्न्यं च कृत्वाभ्रं पत्न्यं 'सपुत्रकी' इति प्राह ॥ १२ ॥

पाङ्कजैश्चैव चित्रैश्च ॥ १३ ॥

इत्याहस्तमन्त्रेण पुरोहितं प्रयोजयति यजुषः ।

पञ्चमश्च षट्ठमं समाप्तं ।

अथ षष्ठः षट्ठः ॥

चतुर्दश स्वपट्टः ॥

यामनोऽक्षयत प्रथमं गमै चतुर्षु मानि ॥ १ ॥

(३) यामनोऽक्षयतमित्याहृदिषो वाचयित्वाऽग्नेश्वाश्रमभाषानत्याज्यमागन्तेऽन्वारन्त्यावा-
मुत्तरा आहृत्वा नवादि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

पत्न्येवमात्तं कृत्वाऽग्नेश्वाश्रिणं श्राव्यमुत्तरेण देव्या शान्तिवा श्रिभिर्यजुष्येत्पुत्रित्पदव्या
जुष्येतेत्यूर्ध्वं सामन्तमुत्तरवति व्याजुर्नेतिदक्षिणं च ॥ ३ ॥

'यावत्' इति श्रुत्यागर्त्तवीं मञ्जयेत् ॥ ४ ॥

१ इति षष्ठे पञ्चमपुत्रकीकरणे षट्ठमं इति कः पुत्रकी ।

२ उत्तरं पत्न्यं च ॥ १३ ॥ अर्त्तवसां यजुःश्रवणं श्रामोऽप्यश्रवणे कृतं इति गः पः पुत्रकी ।

३ यजुःश्रवणं पत्न्यं च दक्षिणं च कृत्वाभ्रं पत्न्यं 'सपुत्रकी' इति तन्त्रेण । तन्त्रेण च ।

(१) उत्तरयो पूर्वा खान्धाना ब्रह्मवानमितरा ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्या वयन्ति ॥ ६ ॥

वनात् विस्तानावथ वाच वनज्जानावथेभ्य ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीसुरी वा वा विषमसुतमिष्यन्व वत्तमन्वार-य ग्राह्यतीव अरिषा
वाच विसृजेत् ॥ ८ ॥

पुष्टुनन व्यक्ते रीमे तिष्येत् ॥ ९ ॥

न्यस्रोत्थस्य वा प्राच्युदीची वा शारा तत्रतकुवना शृङ्गासङ्घस्य मीमन्तवदभेद
समाधानदि ॥ १० ॥

अनवस्थातक कुमार्वा ह्यपुत्रे रक्षतुषेच पेशयित्वा अरिष्यन्वार्थेण्यथि प्राचीमु
शाना निष-योत्तरेण यजुषाऽजुष्टेन दक्षिणे नामिष-गिच्छेदतिनवति ॥ ११ ॥

सुमात्र जनकति ॥ १२ ॥

शिष्य सुवनम् ॥ १३ ॥

अशरीरिण शरावेनातुखोवसमुदकनाह्वय वत्तसूर्वात्ता विधास्य मुषमखोत्थनार्थीहृत
रेण यजुषाऽमिमस्यैतामिच्छेत्तराभिमर्शेत् ॥ १४ ॥

वदि कालु न पवेदेवशिद्धतामिषेवाङ्गिहृत्तना-वामकेदेत् ॥ १५ ॥

इवास्तम्बानि वृषाप्रये चतुर्दश खण्ड ।

अथ पञ्चदश खण्डः ॥

अत्र वास्तवेवाभिसृज्योत्तरा यजुषोऽस्य आवाशोत्तरा-व्यानामिमन्वय मुष्टनवप्राण
दक्षिणे कर्ष वाच ॥ १ ॥

वधवनाम च विदधति ॥ २ ॥

तदहस्य भवति ॥ ३ ॥

मशु, पुनरिति तत्राऽय तस्मिन् दक्षिण दिक्षु निहर्ष्य क-श-उत्तराभोत्तर्मन्त्री कुमार
प्राशयि-वोत्तराभि पश्चिमिष्यतावधि वा दधि पुनरिति मशुऽय कास्तेन कुतवाऽय
व्यङ्गतीमिषेह्यु-चतुर्वाभि कुमार प्राशयित्वाऽपेक्षयेण मशुऽय पीठे तिष्ठेत् ॥ ४ ॥

(-) उत्तरवा कालुनवथ आ-वाशोत्तरा दक्षिण तत्रा अतिथा-व्याना-वा पूर्वोत्तमभिषु
शोत्तरेण यजुषा मयिहत् ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा शिरसा उदकुम्भ विधास्य मयधान, फलाकरणमिष्यन्वत्तमोत्तर्मिच्छेत्
अतिस्वाहाकार हुत्वा सशास्त्रि-प्रविष्टे प्रविश एव दृषीमन्ना-व्यपतेति ॥ ६ ॥

एवमदूरदग्निर्दशतासा ॥ ७ ॥

१ इति मूल श्लोका विषयः द्वादश-वर्षी ।

२ 'क' 'ख' पुस्तक यजुस्तत्र इत्येवम एवदग्नि-व्यपत्य चतुर्वा-व्याना-वा-व्यपत्य विधास्य म-वर्ष-व्य-
तासा ॥ इति ॥

- (१) दशम्याहुविष्ठाया स्वाताया पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ॥ ८ ॥
 अक्षर चतुशर वा वामद्विमात्वातोत्तर दौर्षादिनिष्ठाभ्याम् शेषवदन्वन्तरन्त
 क्वम् ॥ ९ ॥
 अथि वा वस्मिन् विष्णुपुत्रस्यैवदत्तं तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि प्रायश्चित् ॥ १० ॥
 अमुताक्षर कुमारा ॥ ११ ॥
 प्रवत्स्येत्पु पुत्रस्येत्पुत्राभ्यामभिवन्त्येन सुर्वन्त्येत्पुत्रा दक्षिणे कर्षे उत्तरात् सप्तम्य
 ज्येष्ठ ॥ १२ ॥
 कुमार्युत्तरेण चतुश्रद्विमान्प्रचले ॥ १३ ॥
 इत्यापस्तम्बोपे गच्छन्ते पञ्चदश सप्त ॥

अथ षोडशः स्वर्णः ॥

- (२) यन्मशोऽथि षोडशमं प्रायश्चित्तं भोजयित्वाऽऽश्विणे वाचयित्वा दधि मधु पृतयो-
 दनयित्वा मनुज्योत्तरैर्बन्धे कुमार प्रायश्चित् ॥ १ ॥
 तौत्तरेण (३)मन्त्रिकेवेदे ॥ २ ॥
 (४) यन्मशोऽथि गुणये बर्षे चोत्त कुर्वन्तौ ॥ ३ ॥
 प्रायश्चित्तं वाचयित्वापुत्रस्य ॥ ४ ॥
 मामन्तवदन्त्येत्पुत्रायाणादि ॥ ५ ॥
 (६) अर्षेरथाग्निं प्रायश्चित्तेन कथा कालाया विभिदैर्भद्रुकात् कालान्मन्त्रैरेते कृत्वा
 केशान् विनाय वर्षधि गिरा निद गति ॥ ॥
 कथा वैषा कुतश्चै रथत् ॥ ७ ॥
 अथ मन्त्रैर्नद्याकेशनिधानागच्छन्त ॥ ८ ॥
 (७) इत्थं उपश्रव्य निदधाति ॥ ९ ॥
 तेष अह कर्मनिष्ठति ॥ १० ॥
 इत्थं ददाति ॥ ११ ॥
 एव मोक्षनस्यैवैस्महापि नक्षत्रे पीठये त्रये ॥ १२ ॥
 अन्वितेऽश्विणे वा रथात् ॥ १३ ॥
 मन्त्रान् मोक्षानमन्त्रोमन्त्र उपदिशति ॥ १४ ॥

१ 'क' अ पुत्रकालेनैव इत्येवमित्ये । स्मृत्यवधिनाम पञ्चमवचस इति उपश्रव्य ।

२ इत्येवमित्ये च सूत्रे 'क' अ पुत्रकालेनैव इत्येवमित्ये ।

३ वा - तैत्तरेण ।

४ इत्येवमित्ये च सूत्रे क वा पुत्रकाले, क वा पुत्रकाले इत्येवमित्ये ।

५ इत्थं अथवा उपश्रव्य च सूत्रे 'क' अ पुत्रकालेनैव इत्येवमित्ये ।

६ इत्थं अथवा उपश्रव्य च सूत्रे 'क' अ पुत्रकालेनैव इत्येवमित्ये ।

७ तैत्तरेण, इति च पुत्रकाले ।

एतावन्नावा सर्वाङ्गं केसान् वापयते ॥ १५ ॥

उदञ्जोपस्तर्येनमिति छन्दोषा ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बेने एषप्रश्ने षोडश खण्ड ॥

समाप्त्यष्टमं पटल ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदश खण्डः ॥

(१) इक्षिणाप्र-यज्ञप्रवचनमनरावद्यज्ञमुद्धान् कलाक्षेत्रं समीपेन वापयेत्कालेन विष्टु-
त्तरवोपुडति ॥ १ ॥

एवं चि ॥ २ ॥

(२) कलासुतत्याग्रिमिष्टुत्तं प्रदक्षिणं स्पृष्टवतां गालदित्याऽम्बन्तरं पश्चिमुत्प्लोता-
रा-वा दक्षिणा द्वारस्पृष्टामवदधाति ॥ ३ ॥

एवमित्यम् ॥ ४ ॥

यथाकाशमिच्छा अन्ववधाव वैश्वामादीन्वीतरथचण्डिमिष्टुत्तयोन्नेन वत्सुवाग्रिममन्ववते ॥ ५ ॥

सम्मिस्तसुत्तरेवैवधालिष्टम् ॥ ६ ॥

कलासं समीपेन वेत्समादीन्वीतरथचण्डिमिष्टुत्तयोन्नेन वत्सुवाग्रिमं प्रदासीत्-
रपूर्वदेशेऽगारम्बोत्तरचण्डि प्रतिपद्यति ॥ ७ ॥

तस्मादक्षिणमुदधानामागतं मन्वति ॥ ८ ॥

तस्मिन्विष्टुत्तरेनावाग्द्वारं सप्ततारिं तेषुत्तरं वा दक्षिणं वा न्युन्य तत्रोदधानं कति
हयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नुत्तरेण वत्सुवा वत्सुव उदङ्गमानानवर्षा ॥ १० ॥

पूर्वमुत्तस्याऽनुमन्त्रयो ॥ ११ ॥

अथैवमथमानायाऽन्वमानान्ते उत्तरं वापुर्वीर्हृन्वा जवदि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

परिधेयमानं कालीक्षेत्रं वत्सुवोत्तुम्बेन चि इदक्षिणमान्तरीऽगारं निवेशनं वा
परिधेयं ब्राह्मणान् वीजयेत्पूर्वैस्सन्नुत्तरेऽदमेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बेने एषप्रश्ने षोडश खण्ड ॥

अथाष्टादशः खण्डः ॥

धम्मदएद्वीजं कुवारं तपोसुतो जलेन अन्वधाव कस चिद्विधिं वा इदवपद्यते

१ 'क' अ, पुस्तकानुसारेण इदमपि वा सुलभेन उदयमते ।

२ इदमपि वा सुलभेन एतेन उदयमते — अन्वयुत्तरेणान्वय ॥ १ ॥ अन्वय एवमे
वम् ॥ २ ॥ इति 'क' अ, पुस्तके ।

मना ज्ञाय ज्ञायता मभ्येदधिरवनमुद्धवायोऽनाशान्नुभ्याशिवृक्षत विपश्य दन्ता
 त्वभ्यधिरवन्नोत्तरीर्योऽश्वजतर्कभान्दिने मयम् ॥ १ ॥

अथदो भवति ॥ २ ॥

सृष्टिभ कुम्भर इपेसुक उत्तराभ्यामनिमन्भ्योत्तरीयोदकुम्भिन शिरस्तोऽपन्नेऽशत
 मीश्वान्दने वायम् ॥ ६ ॥

अथदो भवति ॥ ४ ॥

(१) धारणा पौर्वज्ञान्वापस्तमिते स्वास्तोऽक ॥ ५ ॥

प्राथम्यदाज्जमानन्ते स्थाशपाङ्कान्कृत्वाश्रितोत्तरे जनिमन्त्र विदुःकमि हृष्टोति ॥ ५ ॥
 उत्तराभित्तिमभिरान्वाभ्यामपस्तमिषु ॥ ७ ॥

अज्यादुत्तीक्ष्णता ॥ ८ ॥

अयादि अतपयने ॥ ९ ॥

(२) परिषयवात्त कृत्वा वसवतस्तमभाजानादस्य प्राथोमुद्राया वा दिग्मुचिष्यम्ब
 र्वीन्द्रिय कल्पिताया मत्र अथपदायाथ शिथिलित्तयो जेया निशित्वाऽद्विषयिनीय
 प्राप्तिरास्या मस्तुलिषयने ॥ १० ॥

पुत्रस मस्तुका यना अत्रवभापनाभ्यापने स्वपरोक्षीरिति ५ ११ ॥

उत्तरीरनवायात परिषिष्यत्तरीरस्तुणामि वा 'प'श्रुत पदेरान्वाभ्यामुदकुम्भेन वि
 अदक्षिणमन्तरतोऽथार निवेशन वा परिषिष्य अथान्वा भौजयेत् ॥ १२ ॥

एवामन्त्राऽदि सृष्ट्यनेऽष्टादश गार ॥

अथैकोनविंशः स्वपट्टः ॥

धना कुमारान प्रकृष्टमि ॥ १ ॥

(१) त्वमत अ-र् १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३० ॥ २ ॥

मार्गशीर्षी पालंमादृष्यमस्तमिते स्वास्तोऽक ॥ ३ ॥

अष्टादशिति बलिमन्त्रस्य मन्त्रस्य ॥ ४ ॥

अनेन्यु गजति ॥ ५ ॥

(२) अनादिश्रितोऽपयम् ॥ ६ ॥

नशाना रक्षतीताथ अनादिश्रितोऽपयमपदेनाभ्य विषयकृत्तुर्वी-भी हृत्वा त्वदुत्तना
 कुम्भ पृथिव्या गीर्वाऽऽपयमोदनामिष्य अशुशोलीय मस्तुकाऽपयमस्तु अर्धेदेत् ॥ ७ ॥

१ अनादिश्रिते अथयमनेक मूल क छ पुस्तकपुस्तको इत्येवमे ।
 २ इत मन्त्रे सृष्टयमेवसृष्टया पौगातेन क छ पुस्तकपुस्तके इत्येवमे ।
 ३ इत मन्त्रे अथयमस्तुय इत्येवमेव एकपुस्तकेति 'अ' पुस्तके । 'क' पुस्तके यपति एवमेव एकमेव
 पठित मयाने पुस्तकस्य कथ एवमेवमेव पुस्तकपुस्तकेति शिष्टेति ।
 ४ 'अ' पुस्तकात्सुमितेय मूलमथयमेव एकपुस्तक इत्येवमे ।

(१) हेमन्तऋतवरोहणम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण वज्रुषा प्रवृत्तच्छीतोर्वशिले चार्धं नवस्तन्तरे सविद्यन्ति ॥ ९ ॥

(२) इक्षिण्य विन्तोत्तरा मौतवमवशिष्टाश्च ज्येष्ठी ज्येष्ठोऽनन्तर ॥ १० ॥

सहस्रोत्तराभ्यां श्रुतिर्वाग्निमिष्टान्ति ॥ ११ ॥

एव हविर्हनादि त्रि ॥ १२ ॥

ईशान्याय एवाश्वत्थक भवदित्या अश्वत्थे च प्राचीमुदीया का दिशस्तुतिश्चम्य
स्वच्छिन्न कल्पवित्ताद्यैरप्यश्वत्थावनादि ॥ १३ ॥

अधोपार्श्वे द्वे कुटी कृपा ॥ १४ ॥

इत्यनन्तान्बन्दि पृष्ठप्रदे एतेवर्षिच खण्डः ॥

अथ विंशः खण्डः ॥

(३) उत्तरस्या इक्षिण्यश्चर्माश्वत्थावनादि ॥ १ ॥

(४) लौकिक्या वाचोत्तरस्या मीढुषम् ॥ २ ॥

मध्ये जयम् ॥ ३ ॥

(५) अथोत्तराश्वत्थे प्रदाय चर्मोदनात् वाग्पित्ताद्यतिशय-वाग्निभोक्तरेणस्तवर्षिणा

उत्तरेर्षियास्तवर्षिणेभ्यो दृष्ट्या सर्वोत्तममनवाधोत्तरेण वज्रुषामि दिशश्चाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेण वज्रुषोपस्थाधोत्तरस्तद्दोषभाणि पर्वाभ्येर्षेकेन द्वे द्वे दन्ता ईशनेना-वी
इत्योत्तराभ्य ॥ ५ ॥

(६) पूर्ववदुत्तरे ॥ ६ ॥

श्रीदनादिषु सङ्घ-व वर्षद्विद्वयवाधोत्तरेण वज्रुषा दृष्ट्या भागवति ॥ ७ ॥

अथ खान्त खण्डः ॥ ८ ॥

१ 'अ' पुस्तकादुत्तराभ्य-हेमन्त उच्यते उत्तरेर्षिणे दिशति च इति सूत्रवन्तरेण नीत् । 'अ'
'अ' पुस्तकादुत्तरेण इव जयम् उत्तर दिशति च इति सूत्रवन्तरेण नीत् इति
कथने । य, च, पुस्तकवन्तरेण हेमन्ते कदिशति च नीत् । 'अ' पुस्तक सूत्रम् ।

२ इक्षिण्य विन्तोत्तरा वाचा ॥ अथोत्तराश्वत्थे प्रदाय चर्मोदनात् वाग्पित्ताद्यतिशय-वाग्निभोक्तरेणस्तवर्षिणा
उत्तरेर्षियास्तवर्षिणेभ्यो दृष्ट्या सर्वोत्तममनवाधोत्तरेण वज्रुषामि दिशश्चाम् ॥ ४ ॥
उत्तरेण वज्रुषोपस्थाधोत्तरस्तद्दोषभाणि पर्वाभ्येर्षेकेन द्वे द्वे दन्ता ईशनेना-वी
इत्योत्तराभ्य ॥ ५ ॥

३ उत्तरस्या इक्षिण्यश्चर्माश्वत्थावनादि ॥ इति 'अ' 'अ' पुस्तकम् ।

४ लौकिक्या वाचोत्तरस्या मीढुषम् ॥ इति 'अ' 'अ' पुस्तकम् ।

५ अथोत्तराश्वत्थे प्रदाय चर्मोदनात् वाग्पित्ताद्यतिशय-वाग्निभोक्तरेणस्तवर्षिणा
उत्तरेर्षियास्तवर्षिणेभ्यो दृष्ट्या सर्वोत्तममनवाधोत्तरेण वज्रुषामि दिशश्चाम् ॥ ४ ॥
उत्तरेण वज्रुषोपस्थाधोत्तरस्तद्दोषभाणि पर्वाभ्येर्षेकेन द्वे द्वे दन्ता ईशनेना-वी
इत्योत्तराभ्य ॥ ५ ॥

६ पूर्ववदुत्तरे ॥ इति 'अ' 'अ' पुस्तकम् ।

(१) प्रथमोत्तमो वा ॥ १ ॥

अमित एतमग्निं वास्वपात्पृथगि बर्वाणा ह्युवा प्राप्नुवन्त ॥ १० ॥

ता वास्वैर्दग्धैश्चक्षुर्दिनाऽश्वोऽग्निं वृषात्पत्नेवयो ॥ ११ ॥

गवां बर्धेऽनार्थी क्षेमस्य पति यजते ॥ १२ ॥

इंघाननदान्दानम् ॥ १३ ॥

अधुर्गुं यमस्य वा त्वेभ्यु नामादेःश दधति १४ ॥

सिप्र यजेत पाथे देव ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुच्यतिऽग्ने ॥ १६ ॥

स्वाहीनाक आश्वान् सोमवेत् ॥ १७ ॥

ईक्ष्वात्य प्राहन्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अथा वेदा कुल्यन्मस्यवात् ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बाये पृथग्ग्ने विशा अण्ड ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकार्षिंशः खण्डः ॥

मामि आश्वस्वपत्नेःश यजोऽग्नेःश वास्य ॥ १ ॥

हुनीन् कनकवतो योनिगोत्रकनकाऽश्वान्वातपुत्रमार्श्वकनकान्मन्वावेक्षो भोजयेत् ॥२॥

(२) अकस्थोत्तराभिर्गृहोति ॥ ३ ॥

आग्वाहुतीमल ॥ ४ ॥

दृक्का विपरीताम् ॥ ५ ॥

सर्वेऽनुत्तरीणिपृथगेत् ॥ ६ ॥

बह्याम्वा प्रक्षिप्यन्तम् ॥ ७ ॥

उत्तरेषु वज्रघोषवर्षेऽविला ॥ ८ ॥

मुकलोऽनुत्तम्य प्रक्षिप्यन्तम् इषु वक्षिणात् इर्नात् कस्तुर्षे केतुत्तरेणो दानो-
र्त्तरेऽक्षिणात्तर्नात् विन्वात्तला पूर्णवज्रत्तरेणो इन्वोत्तरेऽप्राणाधोत्तरेणोऽप्राणाधेण वि-
ज्याध परिहित्य मुक्यन्त पात्रात्पुत्तरे वज्रत्तरेणान् अथर्ष्यमानर्त्तरेणोऽविलाः प्रीक्ष्यता
मामि इन्वुवन्वुवद्दृक् सर्वेऽनुत्तमवज्रोत्तरेण वज्रत्तरेणोऽविलाः प्राणवर्ष्यन्त प्राणवर्ष्यन्त ॥
वा माभ्या कौर्ष्यमात्ता उपरिष्ठावत्तरे तस्मान्वात्ता उपरिष्ठावत्तरे तामेऽविला-
स्यावस्यते ॥ १० ॥

१. आश्वस्वपत्ने अकस्थमग्निं वज्रत्तरेण परिमितं क क इ व पुस्तकेषु कस्तुर्ष्ये

२. पुनर्वसवेऽग्ने इत्येवमग्ने इत्युक्त्वा क क इ व पुस्तकेषु कस्तुर्ष्ये

- (१) तत्प्राप्तताम्यमौत्सवम् ॥ ११ ॥
 (२) अपूर्व चतुस्रस्यैव भवति ॥ १२ ॥
 अष्टासप्तत्ये इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यावस्तव्यादि पृथक्प्रथे एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

प्राज्ञानवद्व्यवसायान्तेऽनन्तितोत्तरयात्पुत्रात्पुत्रोति ॥ १ ॥

- (१) तिस्रस्तोवस्तव्याश्वा कृत्वा वास्तोभ्य उच्यते ॥ २ ॥
 शोभते वसेत् पात्रुणाश्रितो 'मिदुभ्यस्ता पुत्रात्पुत्राश्रितोति ॥ ३ ॥
 दूष्या पश्यात्पादुर्गीर्दुःखं तस्यै वत्त आश्रितोपस्त्रीर्वाभिवारिता मन्मथेनान्तनेन
 वा कलाश्रयैर्नोत्तरया तुहोति ॥ ४ ॥

मौषोदनमुत्तरामि ॥ ५ ॥

पिताश्रमुत्तरया ॥ ६ ॥

आज्यादुर्नामत्तरा ॥ ७ ॥

क्षिप्रकृतप्रवृत्ति समात्मविपश्चिन्धनात् ॥ ८ ॥

अन्वहन्वामेवैके तिस्रनिष्कान्तु दिशन्ति ॥ ९ ॥

अथैतदपर दत्तं द्वात्रिंशत्तुहोति पश्यात्पुत्रम् ॥ १० ॥

अथ एष वचस्यै मातुः क्षिप्रं शोभतेऽन्वहकम् ॥ ११ ॥

तस्याः कालिधत्तेन कर्त्तव्यं व्याख्याता ॥ १२ ॥

सुनिमित्तोत्तरान् श्रितित्यर्थं ज्ञेयात् ॥ १३ ॥

एष जन्त्या योजयित्वा प्रथमवस्थाप्योत्तरया रत्नके अभिवृत्तौ पश्याता वा ॥१४॥

उत्तरेण वस्तुकाश्रितोत्तरया प्राचीमुदीचा वा दिशमभिव्याप्य वचस्यै यावत् ॥१५॥

अष्टासप्तत्येऽप्युच्यते ॥ १६ ॥

इतिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

ताभ्यां रेवो पूर्वकत् दुर्निर्वातमित्युच्यते ॥ १८ ॥

सवाहोभ्यन् सख्येन यावित्वा सख् दम्ब्याऽऽदौ ॥ १९ ॥

इत्यावस्तव्यादि पृथक्प्रथे द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ त्रयोविंशः खण्डः ॥

- (१) दक्षिणेन कर्त्तव्यं कर्त्तव्यमुत्तरया तुलाः कर्त्तव्याः जन्तुः ॥ १ ॥
 कुट्टमुत्तरा-वाममित्यन्वयेन त्रिकोणी भवति ॥ २ ॥

१ इत्यन्वये इत्यन्वये वा सूत्रेण कुट्टमुत्तरया कर्त्तव्ये 'व' तुल्येति ।

२ इत्यन्वये वा सूत्रेण कुट्टमुत्तरया इत्यन्वये इति क वा तुल्येति ।

३ 'त्रिकोणी' इत्येकं सूत्रम् 'जन्तुर्वाक्येन' सूत्रे क वा तुल्यमुत्तरेण इत्यन्वये ।

४ 'व' इत्येकं सूत्रेण कुट्टमुत्तरया कर्त्तव्येन इत्यन्वये इति क वा तुल्येति ।

धनभक्षिभ्यु परिषा स्वभूतदारिकाम्नीषयूषानि कारयिन्वीतत्या सुतायास्तम्ब्याय
उपवसेत् ॥ ३ ॥

(१) शिष्यार्थं वधुमूषेण ज्वालन्वीत ॥ ४ ॥

शिक्षार्थं वदस्य ऋषे पण्य स्वागत उत्तरवा जुहुयात् ॥ ५ ॥

व कामयेत नाव कन्दिष्येति ज्ञानविक्राने स्व मूत्रमाग्नीष सुप्रभुतरान्यापि प्रसभ्य
परिर्षयेत् ॥ ६ ॥

येन पत्न्या दानकर्मकरा पत्न्यायेरन् तस्मिन्निव्यान्पुपसमावायोतरा काहुवीर्तुहुवात् ॥
यथेन कृशान् फलमग्निनियतेद्भुनो काडभिविषियेदवर्षतर्षे वा विन्दुरभिविषियेत्त-
दुत्तरवर्षात्तत्र प्रजलमान ॥ ८ ॥

(२) जगतास्वृताविराह्ये मधुन उपवेश्ये कृत्वा कथोत्तरददर्शनेऽजा-याजा

करीरेष्वेऽग्नेषु चाहुनीत्यातिम्बमावास्तथा विशाखा वज्रया न श्रुत्वात्तदमेद्वपसमा-
धानत्वात्प्रभापत्त उत्तरा काहुतर्तुत्वा यवादि श्रुतिपद्यन ॥ ९ ॥

परिषेचनान्त कृत्वाऽभिसृजेन्न उत्तरया दक्षिणतोऽप्रमान परिषेदधानि दधाति ॥ १० ॥

इत्यापस्तम्बीय एषप्रश्ने त्रयीविश्व यण्ड ॥

सनातस्तथाऽष्टमश्च पटल ॥

समाप्तमिदं आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

१. इत पर सुप्रभुमूर्ध सुप्रभपदनेन परित्याहित इत्यनेन इति क का सुप्रभयो । विनामपत्त-
बोधय—सिधये वधु पत्न्यायेत् ॥ तस्मिन्निव्याने प्रजलमाने ॥

२. इत्यनेन वा सुप्रभेकपदपदा परिष्कृतं कुरन्नेत्येति का सुप्रभस्यम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्थानां विषयाणां सूची ॥

प्रथमः खण्डः ।

विषयवर्णना	सू.	पृ.
१ सामान्यपरिभाषाः—		
१ अतिहामृतम् ।	१	१
२ कल्पवनादिकामतिथिः ।	२	४
३ वसोवर्षादिकदक्षिण्यादिमिथिः ।	३, ४-६	६
४ विष्वाकामपरशदादिमिथिः ।	५-१०	७
२ अग्निमुखनिरूपणम्—		
१ परिस्तरणदिः ।	१२	११
२ पात्रप्रयोगः ।	१६-१८	१४
३ पवित्रसम्भारः ।	१९	१६
४ अग्नीताप्रवचनम् ।	२०	१७
५ नद्वारणम् ।	२१	१८
६ आनयसम्भारः ।	२२	१९०

द्वितीयः खण्डः ।

७ दर्वीसम्भारः ।	१	२३
८ अग्नेः पूर्वं पवित्रेणम् ।	३-४	२५
९ इन्धमाधान, आचारहीमथः ।	५	२७
१० आग्नेयभागहोमोः ।	६	२८
११ अग्नेयहोमानन्तरं जगदीत्या विधानम् ।	७	२९
१२ अग्नेः उत्तरं पवित्रेणम् ।	८	३१
१३ पादयज्ञसम्भारः ।	९-११	३४
३ वैशादिकविषयाः —		
१ विवाहसम्भारः ।	१२-१३	३६
२ विवाहे महासमुत्सवम् ।	१४	३७
३ आचारादपि वैशादिकविषयसम्भारम् ।	१५	३८

तृतीयः खण्डः ।

४ अथागु मना कनादिना मह्यम् ।	१	४०
५ अत्युत्तमार्थां युद्धार्थं वेदान्त्युद्धम् ।		

THE KHODIJSKY LIBRARY

RE...

...

विषयसङ्ख्या	पृ.	पृ.
६ वा वृद्धितर न्तुं विवा म्वादिनि क्त्वयते तः स्तनीनधने दद्यात् ३		६०
७ विवाहे मन्वालयम् ।	६-७	४१
८ मन्वा अर्द्धयोनः ।	८-९	४२
९ गोरालम्बस्थानानि ।	१०	४३
१० वरणे वर्जनीया कृत्वा ।	११-१४	४४
११ ऋद्धिपरीक्षा ।	१५-१८	४६
१२ अद्भुतकल्पान्यम् ।	१९	४७
१३ वरपुत्रा ।	२०	४७

चतुर्थे खण्डे ।

४ विवाहप्रकरणम्—

१ वरप्रेषणम् ।	१-२	५०
२ मन्वाया समालयम् ।	३-५	५१
३ कृत्वा सुशेरन्तरे मन्मानेकम् ।	५	५१
४ कृत्वा इमानावस्यद्वरपर्यं युग्माना ऋद्धयाना प्रेषणम् ।	६	५२
५ मन्वा स्नायनम् , अहनवध-करण, वीरप्रसङ्गत्वं च ।	८	५३
६ अनेकवस्त्रमाधानादि कर्म ।	१०	५४
७ पाणिमण्डणम् ।	११	५५
८ तत्र कामलाया विवेकः ।	१२-१४	५६
९ सप्तपदीगमनम् ।	१५-१६	५७

पञ्चमे खण्डे ।

१० वैवाहिक्य प्रधानहोता ।	१	५९
११ कला अस्मन् उपवास्थानम् ।	२	६०
१२ अन्नहामा ।	३-५	६१
१३ अग्निवदक्षिणादि ।	६-१०	६२
१४ शोचविमोक्षानन्तरं विविक्तादिना कथा स्वयम् इति नयनम् ।	१३	६४
१५ क्वाहिकलीकैश्वरारणम् ।	१४-१५	६५
१६ अक्षुण्णा मन्वाणम् ।	१७	६६
१७ अत्रियान्वाहाद्भ्रमणम् ।	१८	६७
१८ तत्र दम्पतीरन्वतस्यवोच्यम् ।	१९	६७
१९ रथेन गमने विधिषा ।	२१-२३	६९
२० सुनयनो योतस्यकारः ।	२४	७०
२१ वैभित्तिषो वा ।	२६	७१

पद्यः खण्डः ।

विषयसूची	पृ.	पृ.
२१ मार्गशुद्धे कला नदीतरणे नव ।	१	५३
२३ स्वयानविष्णविक्रमे होम ।	८	५४
२४ क्षीणादिष्णविक्रमे कर्तव्यो नव ।	१५	५५
२५ गृहप्रवेश ।	८	५६
२६ ज्यैष्ठ्यहोम ।	१०	५७
२७ अस्तितुलाया पुत्राय फलदानम् ।	११	५८
२८ दम्पत्यभिर्वाङ्म ।	११	५८
२९ नवै पुत्रादन्वयोप्रदर्शनम् ।	१२	५९

सप्तमः खण्डः ।

३० मार्गशुद्धे कला नदीतरणे नव । (तस्य धर्मा)	१,२	६०
३१ स्वातीयाङ्गहोम , तस्यैवदानमक्या ।	३-४	६१
३२ तस्य देवताविधानम् ।	५	६३
३३ तत्र शङ्खद्वयप्रतिष्ठा ।	६	६४
३४ तत्र उच्यतेत्यादिविधानम् ।	८-१२	६५
३५ स्वातीयाङ्गहोमात् साङ्ख्यभोजनम् ।	१५	६६
३६ स्वातीयाङ्गहोमात् ।	१६	६६
३७ पार्वत्यर्थात्तथा ।	१७	६७
३८ औषाहोमहोम ।	१९	६८
३९ तत्र देवताविधानम् ।	२०	६९
४० पार्वत्यभिर्वाङ्म ।	२३	७०
४१ तत्र होमदेवताविधानम् ।	२४-२५	७१
४२ वैश्वदेव ।	२७	७२

अष्टमः खण्डः ।

४३ उच्यतेत्यादि ।	१-२	७३
४४ वैश्वदेवे त्रिविध कला त्रिविधानि च उच्यन्ति ।	३	७४
४५ होमार्थकुपालस्यापि स्वयं प्रकृतौ प्राशयितम् ।	५-६	७५
४६ विवाहदिनाभिस्मरणम् ।	७	७६
४७ विवाहे दम्पत्योन्नयनविधिः ।	८	७७
४८ स्वयती तयोर्विधे दम्पत्यभिर्वाङ्म ।	९	७८
४९ विवाहदिनहोम , तस्मात्तत्र च ।	१०	७९
५० दम्पत्योन्नयन विधिः प्रथमास्तुतिविधिः ।	१२	८१

विषयसंख्या	पृ	पृ
६ ऋतुसमावेशनम् ।	१३	१२३
नवमः खण्डः ।		
१ ऋतुगणनायाः ।	१	१२३
१ धनदिप्राप्तये प्रभिलस्य मास्ये परिश्रमादौ कुर्मिमिते जले कतच्छेद उच ।	२	१२४
२ तत्रैव विप्रियतृणदिदिमने उच ।	३	१२५
३ द्वाप्लोः कालस्य प्रतिश्रयणक उच ।	४	१२६
४ पतिवसुपत्र इमे (पात्रद्वयाया ओषध्या यवे प्रतिश्रयणम्, ता स्वरूपस्यैवाप्य ताभ्या पशुसमाश्रित्य च)	५-६, ७	१२७ १२८
५ शक्योपायन वर्म ।	८	१२८
६ अश्वशोभसत्याया भावादौ तक्षितृणिसर वर्म ।	९	१२९
७ पशुशोभया वानम् ।	११	१३०

अथ दशमः खण्डः ।

८ उपनयनप्रकरणम्—

१ उन्नयनस्य कालः ।	१-४	१३३
२ उन्नयने दिग्गणनम् ।	५-७	१३५
३ उन्नयने देशानामुत्कर्षणस्य विधानम् ।	८	१३५
४ स्नानस्य कुमारस्याश्वत्थान्ध्यायनम् ।	९	१३७
५ कुमारस्य नाम परिश्रयणम् ।	१०	१३८
६ सोम्यजिन उन्नयनम् ।	११	१३९
७ कुमारस्य देशान्ध्या परिश्रयणम्, उपनयनम् ।	१२	१४०

एकादशः खण्डः ।

८ आधानमुन्नयने उन्नयनविधानम् ।	१	१४१
९ अन्नमाश्रित्या अन्नानां कुमारेण वापनम् ।	२	१४२
१० उपनयनप्रधानतायाः उन्नयनम् ।	३	१४३
११ उपनयनं कूर्म उन्नयनम् ।	४	१४३
१२ कालमुपदेशार्थं कुमारोत्कर्षणस्य उन्नयनम् ।	५	१४३
१३ गावामुन्नयनम् ।	६-११	१४४
१४ उन्नयनम् ।	१४	१४६
१५ वर्मविशेषमुन्नयनस्य उन्नयनविधानम् ।	१५-१६	१४६
१६ पशुसमाश्रयणम्, आदिश्रीपरवानम् ।	१७	१४६

विषयसूच्य	सू	पृ
१७ उपनयने काम्यशिक्षे ।	१८	१८१
१८ ज्ञानार्थशिवमविधि ।	२०	१८१
१९ क्षमिदानम् ।	२१	१८०
२० पातालकर्म ।	२५	१९३
७ उपाकर्मोत्सर्जनप्रकरणम्—		
१ उपाकर्मक्षालविधानम् ।	१-२	१५४
२ कण्डूक्षयादि-षो होम ।	३	॥
३ आदितस्तृणशकमनुवाचना प्रथमोत्सवपोलाऽभयनम् ।	४-५	१५५
४ कर्त्तव्यकाल ।	८	१५५
५ तत्र उपशान्ति-व शश्वि-व श्रवणशरिःकल्पनम् ।	९-१०	॥
६ कण्डूक्षय्या देवगण आगतयोः ।	११-१३	१५५
७ क्षमिदाना तिलवामानशरिःकल्पनम् ।	१४	१५८
८ तेषा कनकसर्जनम् ।	१३-१८	१५५
९ पूर्णदण्डनम् ।	१०	॥
१० कर्त्तव्ये कर्मलोपनम् ।	११	१५५
११ अस्तस्य क्षीमणम्, अथ दुर्लभाऽऽभिषेकम् ।	१२	१६०
१२ आरागभोजनम् ।	२३	॥

आदर्श-शक्यः ।

विषयसूच्य	सू	पृ
१ उद्धारार्थं गीहज्जलविधानम् ।	१	१६१
२ बधनमुपनयनवार्त् ।	३	१६३
३ मेखलाया कण्डूशरिषे शनम् ।	४	१६३
४ क्षेत्र तस्या दर्शनार्थे विधानम् ।	५	१६४
५ श्वान उदुम्बरकाष्ठैश्च दन्तवाक्य च ।	६	॥
६ क्षमिदानार्थं शक्येण पुत्रे श्वान, अह्नस्तपान्तास्य वासन परिधान, चन्द्रनास्त्येपन, क्षीमास्तु मवेराव-ऽम, गदरमण ससम्पत्कालवाक्येन, उदुम्बरेण वासन परिधानश्च ।	७-८	१६४
७ वासुदेवो कुरुक्षेत्रे कथ्यः तद्विशिष्टया दद्यात् प्रशनद्विधा, अवाद्दध ।	९	१६३
८ सुखी क्षमवोरुभयनम् ।	१०	१६८
९ क्षिमि क्षमे वारण, अर्धशेखर, आदर्शशक्य, उपाकर्मो- त्सवमुत्सव, उत्सवशोधान् च ।	११	१६५

विषयसंख्या	सू	पृ
१० वासस्य , सिन्धुपत्थान, कथञ्चाना चन्द्रमसक्षेपस्थानम् ।	१२-१३	१००
११ मित्रेण समन्वयेण, दशेष्टयस्य च ।	१४	१०१

अथोद्देशः सप्तः ।

९ मधुपर्कः--

१ कृन्नेन कूर्णे कथिष्य ।	१	१०३
२ राजस्यमावोदणैश्चनमन्त्र ।	३	१०३
३ पादनिषेदनम् ।	४	१०४
४ श्यामविष्टे पादप्रसारणम् ।	५	१०५
५ प्रक्षालनविष्णुहाराद्यै आत्मनिर्मर्षथ ।	६	१०५
६ अर्घ्यनिषेदनम् ।	७	"
७ तदेकदेशस्य पूज्याङ्गलानवणम् ।	८	१०६
८ मधुपर्कदानम् ।	१०	"
९ मधुपर्कद्वयलि ।	११-१२	१०७
१० मधुपर्कप्रदानम् ।	१३	१०७
११ मधुपर्कप्रतिमहोता राज्ञो स्वपतिर्को वैद् तेष तस्य दुष्टं द्विषाय दानम् ।	१४	१०९
१२ गोनिषेदनम् ।	१५	"
१३ गोर्षणं अर्घ्येण तस्य पादप्रपञ्चनं होम ।	१६	"
१४ सोऽस्यर्षणे कर्ण्यं प्रसार ।	१७	११०
१५ अर्घ्यनिषेदनम् ।	१८	१११
१६ मधुपर्कार्हा ।	१९-२०	"

चतुर्विंशः सप्तः ।**१० सोमन्तोषधनम्--**

१ सोमन्तोषधनकाल ।	१	"
२ तत्र प्रधानहोमा, जवाद्वाच ।	२	"
३ त्रेत्या अङ्गला सोमन्तोषधनम् ।	३	११५
४ बीजाद्यधिभ्यां बीजागान्धै सहासनम् ।	४	११६
५ गले भिस्तकरीन्वा नद्या जाम्बिर्वेष्ट ।	६	"
६ यथाङ्गुराम्बधनम्, तले वागवन्ध ।	७	११७
७ नक्षत्रोद्देशस्तद वाजान्धारम्भण, वसिष्ठसर्गथ ।	८	"

११ पुस्तुषधनम्--

१ तस्य काल ।	१	११७
--------------	---	-----

विषयसूचका	पृ	पृ
२ नवमोऽध्यायः पञ्चविंशत्यामाङ्कुरानवनम्, सामन्तकप्रधानाहुतयो कथावत्थ ।	१०	१८८
३ तालङ्कुरानवृद्धमन्त्रा कुमारी देवविलोकन शक्तिरामा मर्मिण्या कृत्विषवास्तवा निवेदनम् ।	११	१८९
४ तालङ्कुरानवनम् ।	१२	..
५ द्विच्छ्रवण कर्म ।	१३-१४	१९०
६ त्रस्तुपतनार्थं कर्म ।	१५	१९२

पञ्चदशः खण्डः ।

१२ ज्ञातकर्म—

१ तालस्य कुमारस्य कल्पयेनामिमन्त्रणम्, मूर्धन्वनप्राणम्, दक्षिणकर्णवनम् ।	१	१९३
२ कथञ्चनामनिर्देशः ।	२	१९५
३ कुमारस्य मातृहृतप्रणयम्, दक्षिणप्रणयनम् ।	४	१९६
४ दक्षिणप्रणयनम् ।	५	१९७
५ कर्णिकरहोमा ।	६	१९८

१३ नामकरणम्—

६ तस्य कालः ।	८	१९९
७ नाम्नि पुत्रीप्रणयनम् ।	९	२००
८ 'सु'शब्दपरित्यक्तस्य नाम्नः कालसूत्रम् ।	१०	२०१
९ कुमारी नामकरणम् ।	११	२०२
१० प्रवसादित्य विद्या पुत्रस्य मूर्धन्वनप्राणादि ।	१२	२०३
११ एव कुमारी कर्म ।	१३	..

षोडशः खण्डः ।

१४ अक्षयाज्ञानम्—

१ तत्र कुमारस्य दण्डादिप्रणयनम् ।	१	२०४
२ दण्डादिप्रणयने तैत्तिरीयमासविधानम् ।	२	२०५

१५ शीलम्—

१ तस्य कालः ।	३	..
२ उपनयनकालादशिक्षणम् ।	४	२०६
३ कुमारस्य केशानां विनयनम्, शिवाविधानम् ।	६	..
४ उपनयनकाले शिवादि ।	८	२०७
५ वस्त्रे उपनयनेन श्रुति विधानाद्यन्तर्गतं कर्मविधानम् ।	१०	२०८
६ शोधानयनं तन्वाद्यम् ।	१२-१४	२०८

विरतसङ्घः	सु	४
१ तत्र कर्मणि विरतः ।	१५,	} २०९, } २१०
	१६	

सप्तदशः खण्डः ।

१३ गृहनिर्माणम्—

१ तत्र धान्येषोद्धानमोदुत्थे ।	१-१	२११
२ सप्तमन्मसकनम्, सप्तमिनिकनम् च ।	१-४	२१२

१७ गृहप्रवेशविधिः—

१ गृहप्रवेशविधिभागिद्विप्रतिष्ठानम् ।	७	२१४
२ अग्निविधान उद्धानाकनकम् ।	८	२१६
३ तत्राकनके उद्धानप्रतिष्ठानम् ।	९	२१७
४ उद्धानस्य प्रथमं गृहम् ।	१०	२१८
५ तस्य मेद्वेदगुणस्यम् ।	११	२१७
६ प्रधानगुणम् ।	१२	२१८
७ गृहस्य परिषेवनम् ।	१३	२१६

अष्टादशः खण्डः ।

१ वाक्यस्य उद्धानस्य कुमारास्य तद्विधौ कर्म ।	१-४	२१९, २२१
---	-----	----------

१८ स्वर्णवलिः—

१ तदुपकमे स्वर्णवलिः ।	५	२२१
२ तत्र विदुषोऽपि ।	६	२२२
३ आर्यवलिमिदम् ।	७	२२३
४ आर्यवलिम् ।	८	२२३
५ गृहप्रवेशान्तरादि विधि स्थितिः कल्पयित्वा तत्र तन्तुविधानम् ।	१०	२२४
६ तत्राग्निविधानं विधानम् ।	११	२२५
७ तत्राग्निविधानं गृहप्रवेशान्तरादि विधानं तत्रोद्धानमोदुत्थम् ।	१२	२२६

एकोविंशः खण्डः ।

८ कुमाराणां अग्निविधानादि विधानम् ।	१	२२७
९ मार्गशीर्षवर्षेण प्रतिदिनं अग्निविधानम् ।	२	२२८
१० मार्गशीर्षे स्वर्णवलिमिधानम् ।	३	२२६
११ स्वर्णवलिम् ।	५	२२७

१९ आम्रपत्रस्यार्थविधिः—

१ आम्रपत्रस्यार्थविधिः तत्रोद्धानमोदुत्थम्, तत्रोद्धानमोदुत्थम् तत्रोद्धानमोदुत्थम् ।	७	२२९
---	---	-----

विषयसूचिका	पृ	पृ
२० हेमन्तप्रवचनरोहणम्—	८	१३३
१ प्रत्यवस्था नवमस्तरे संवेद्यम् ।	९	१३३
२ संवेद्यप्रकारः ।	१०	१३४
३ अज्ञान बुधिमन्मिर्मर्शनम् ।	११-१२	१३५
२१ ईशानबलि—		
१ स्वात्मोपाकथनम्, मानसद्विधायाः स्थितिकथनम् च ।	१३	१३७
२ अग्नेः पञ्चात् कुटीरव्यकरणम् ।	१४	१३७

विंशः सर्गः ।

१ कृषिपत्या कृष्णानीशानाकाहनम् ।	१	१३८
४ उत्तरस्या देव्या मध्ये च अवन्तस्य ।	२, ३	१३
५ आवाहिते न्योऽर्थादिदानम्, प्रधानहोमा, स्थितकृतम् ।	४	१३९
६ देवताभ्यः सद्योदानानां वर्णना कथनम् ।	५	१४१
७ कृष्णोपः पर्वपुराणसौन्दर्याऽऽप्युक्तम् ।	७	१४३
८ अत्र कथनम् ।	८-९	१४४
९ अन्धेरभित्तौ वर्षां स्थापनम् ।	१०	१४
१० वर्षामवीक्षणम् ।	११	१४
११ वर्षां मार्गे क्षेत्रपट्टिपामा ।	१२	१४५
१२ तस्यै पर्वदानम् ।	१४	१४
१३ तस्य सौष्ठवकरणविधिः ।	१५	१४६
१४ तस्योपस्थानम् ।	१६	१४
१५ स्वात्मोपाकथनम्, कथयमाना भोजनम् ।	१७	१४
१६ क्षेत्रपट्टिपटो वस्तुभिस्तद् भोजनम् ।	१८	१४

एकविंशः सर्गः ।

२२ मासिभ्याञ्चकरणम्—

१ मर्दिनि अद्भुताय ।	१	१४८
२ मोक्षनाशकः काष्ठाया ।	२	१४९
३ अन्नहोमा ।	३	१५१
४ आञ्जवहोमा ।	४	१५३
५ अन्नाभिमर्शनम् ।	६-७	१५५
६ भोजनमिदं भोजनपर्यन्तम् ।	८	१५
७ भुक्तवतान्भुक्तवतसः, विश्वदानम्, शेषभक्षणम् च ।	९	१५६

विषयसंख्या	सू.	पृ.
२३ आहकाध्यायम्--		
१ तस्य अहस ।	१०	२६४
२ अहुरवाक ।	११	२६५
द्वितीयः अध्यायः ।		
३ अन्नविनाशहोमः ।	१	२६७
४ शिवस्वाहवा कृतस्य मासशेषे-व उपहरणम् ।	२	२६७
५ गोप्राकारम् ।	३	२६८
६ क्वाहोमः ।	४	१०
७ मासोदनहोमाः ।	५	२६९
८ विद्याहोमाः ।	६	२७०
९ आम्नाहुतवः ।	७	११
१० विद्युत्कुर्यादिः ।	८	११
११ वन्द्यहोमः ।	१०	२७२
१२ अन्वहसः ।	११	२७३
१३ याच्यार्थं वच्छन्ना कर्तव्यो जपः ।	१३	२७४
१४ रक्षन्तो नक्षत्रिमर्शनम् ।	१४	२७८
१५ श्वादीहुतमन्त्रः ।	१५	११
१६ अश्वारीहुतमन्त्रः ।	१६	२७९
१७ इन्द्रवारीहुतमन्त्रः ।	१७	११
१८ अग्निहोतवोरवाणम् ।	१९	२८०
तृतीयः अध्यायः ।		
१ फलीकृतमहुतिहोममन्त्रः ।	१	२८१
२ कुम्भमिमन्त्रणम् ।	२	११
३ स्वभासाया परपुत्रसम्बन्धप्रतिरोधकं कर्म ।	३-८	३
४ पुनः सम्बन्धेच्छन्ना कर्तव्यम् ।	४	११
५ पशुना शिव्यर्थं होमः ।	५	२८३
६ व-वप्रतिनिष्ठा क्रियाः ।	६	११
७ कलाविलना शशादीनां प्रतिनिहृत्वर्यं कर्म ।	७	२८४
८ त्रैलोक्यानि ।	८	२८५
९-१० अद्भुतप्रायश्चित्तम् ।	९	} २८५
	१०	

इत्यापस्तम्बपृथ्वसुत्रस्थविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतम्

→* गृह्यसूत्रम् *←

श्रीहरदत्तविरचितया अनाकुलया

श्रीमुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनेन च सहितम् ॥

ॐ

*अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

⊗ गृह्यवृत्तिरनाकुला ⊗

ॐ

तस्यो रद्दाय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥

द्विप्रकाराणि कर्माणि-धुतिलक्षणानि आचारलक्षणाणि च । तत्र धुतिलक्षणाणि व्याख्यातानि । अपेक्षणीयानि कर्माणि विशाहप्रभृतीनि आचाराः प्रयोगान् गृह्यन्ते ह्यचरन्ते, न प्रत्यक्षधुते, तानि व्याख्यातव्याम् । किं प्रयोजनं सूत्रस्य ? स्मार्तानां कर्मणां अधिकारः । तेन उद्गमनादिति यमः, "सर्वत्र स्वयं प्रवर्तितेऽपि" (आपृ पृ ८-५) विधिवेवमादीनि च बाह्ये ध्येव कर्मसु भवन्ति, न श्रौतेषु । अत्राद्यशब्देन श्रौतोपदेशानन्तरं स्मार्तापदेशं करिष्यामीति वदन् तदपेक्षामस्य दर्शयति । तत्र वा परिभाषाः "स प्रवर्तानां वर्तानां" (आपृ परि १-२) "मन्वानैः कर्मादीन् सञ्चिपातयेत्" (आपृ परि २-१) "रीड्र, राजस्य" (आपृ परि २-५) "तद्विद् सर्वप्रायश्चित्त"मित्येवमाद्यास्ता इहापि भवन्ति (इदकार्याणि) ॥

*अथ गृह्यानि विनागं धुरीतयनसुप्रयोगेन कृतं । यत्र चानुसर्गस्य तत्र तदनुसाराद्येव च सुचक्रियते ।

॥ ॐ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यां वर्षैरित्यन्ते नित्ये कर्ममिच्छोर्दत्तैर्नित्यै ।

तेभ्योऽ(१)वर्षमैदो यज्ञ त नमाम्यद्रव हरिम्(२) ॥ १ ॥

आपस्तम्बमुनिं वन्दे मन्दर्थाहितकाम्यया ।

योऽनुष्ठुयषदार्यानां कर्मकल्पनकल्पयत् ॥ २ ॥

यत्कृतं वेदवङ्गाभ्यगाद्भिवन्ते विपश्चितः ।

स कपर्दी चिर जीपाद्वेदेषेदार्षतन्वीवत् ॥ ३ ॥

सुदर्शनार्थे, (३)कुर्वते सृष्टान्तात्पर्यनिर्णयम् (४) ।

केवलं वैदिकधर्मापेरितो मन्दधीरपि ॥ ४ ॥

अथानुष्ठुयषां शानन्तर्पार्यं । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यज्ञा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त वाक्ययज्ञसंस्था - धीपासनहोमो, वैश्वदेव, पार्वण, मृष्टका, मासिध्याज, स्वर्णयज्ञ, वीशानर्वाजिरिति । सप्त च द्विविंशसंस्थाः-मसिहोत्र, वशीपूर्वमासा, धामयण, वातुर्मास्यनि, निरुद्ध-पशुपञ्च, स्तोत्रामणि, पित्रहपितृवजाद्या वशीहोमा इति । (५)अथ च स्यामसंस्था - अग्निहोमो, प्रवाग्निहोम, उक्थ, षोडशी, वाजोपयो, इतिरा योऽस्तोत्रोक्त इति । एते च नित्याः नित्यतज्ज्योतिषादिकालीनजीवननिमित्तका इत्यर्थः । कुत एते नित्याः ? 'जायमानो वै ब्रह्मणस्त्रिभिरभूत्वा जा एते ब्रह्मचर्येणार्पिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्य, (तै स ६-३-१०) इत्यत्र 'यज्ञेन' इत्येकवचनं 'यज्ञं ब्रह्मण्यपावशाम्' (आप पणि १-१) इतिवत् जायमानिप्राय मन्वन्तानस्य भगवतो वसिष्ठस्य 'वैवामिकं स्यात्तद्वचनस्य सस्तुनाम्' (व स ११-४७) इति वचनेन एवामवस्थात्तु-ष्टुयषावचनात् ।

तथा 'सायं प्रातरन ऊर्ध्वम्' (आप सु ७-१९) 'यावत्तज्ज्योति-मिहोत्रं जुहोति,' 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत' (आप श्रौ १०-२-६) इत्येवमादिभि, 'अहनह प्रवृज्यते' (तै ब्रा २-१-३), 'अर्धमासेऽर्धं मासे प्रवृज्यते' (तै ब्रा ३-२-८), 'पुनर्मस्योऽस्य सोमर्षीधो

१ अ-पुनश्चे नोपगतं, इने ११४
इति च ह्यपिच.

२ अ-दुर्योधनस्य

३ अच्युत इति, आच्युत इत्य, अथ ह्यस्य
४ अ, अ-दर्ययम् ५ म, १४५

भवति' (तै. ब्रा. ३-२-३) इत्येवमादिभिः, (१)कर्मण्यारम्भन्यायेन च प्रयोगाभ्यासाद्यगमात् ।

तथैव सोमयज्ञेषु चादेव्याकरणे वेष्टाद्रपयुविष्णुहेभत्यादि प्रायश्चित्त विधानेन प्रत्यवापौत्वस्यवगमात् । तथैव 'अ एताश्चतुर्हीतृनामस्वर्-
जानवभ्यत्' (तै ब्रा २-३-७) इति अग्निहोत्रादिसामान्तानामान-
विष्णुवणाद्येत्वाद्यगमात् । न तु र्हीतृशब्दोऽपि (२) केवल काम्या, उक्तहे-
तुर्ना सर्वेषामनुपपन्नः । यत् एवैते नित्या अत एव 'मनाहितानिना
स्तेषम्' (मनु १९-६५) इत्यादिताम्रिताया उपपानकमये पाठः ।
अत एव नित्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानम् । काम्यासिद्धिस्तु नित्यानु-
ष्ठानेनैव गुणकलाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु ।

सीमांसकमत्या तु वयसि काम्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधान, का-
म्यानुष्ठानेन च नित्यासिद्धि (३) प्रसङ्गात्, तथापि कल्पशूत्रकाराणां
प्रक्रियया नाधिकारत्वेन (४)प्रयुक्तकार्याण्यतया मन्वतोऽप्रयुक्तौ
नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरनुपपन्ना । यथा (५)विद्यमानमते स्वविधिप्र-
युक्तमभ्यवर्तयति । तस्मात् मन्वमभ्यमोक्तुप्रयुद्धिभिः (६)स्मर्त्तृणां शेष
विक्रमेऽवश्य कर्तव्या । ते च नानासाधनका नानाशास्त्रान्तरस्याहृका
सीमांसान्यायसदृशनिर्धार्यवचनव्यक्तिका मन्वुद्धिभिरिदानीन्तने (७)दु-
र्हाना अज्ञाने चानुष्ठानुमशकाः कथञ्चन प्रत्ययपुरेति हृषाविषचेत-
स्वनया सूत्रकारेण 'यज्ञ श्वाक्यास्यामः' (आष परि १-१) इति
परिभाषापामेकविशतिवहान् सामान्यतः (८)संज्ञेयतश्च व्याख्याय-
तास्मात्प्रैथानुष्ठानानुपयोगात् 'अथातो वर्षापूर्वमासा' (आष अं.
१-१) इत्यादि च धीना इतिर्विज्ञास्तोमसस्था (९)श्रामवस्थादयो नमि-
स्तिका' प्रसङ्गात् काम्याश्च (१०)विशेषतो व्याख्याताः ॥

१ ख—कर्त्तव्यमपुक्तिः २ अ कर्त्तव्येन कर्मणो कर्मणां पुरेपुत्र कर्मणा
कर्मणा पुरेपुत्रकर्म, इति नान्य पुरेपुत्रकर्मणं एत एतन्नवपुत्रोत्पत्तिकामान् कर्मणा-
न्यायः ३ (११-१-२) ४ अ य—कीर्त्तयितुं शक्यते ।

५ य, ङ, झ, ञ—विद्धिः अहृषः । अ य यज्ञ श्वाक्यास्यामः अहृषः ।
६ अ, ब, ङ, ञ—अनुमितिकर्मणोत्पत्त्या प्रयुक्तो विद्यमानयो प्रयुक्तप्रतिश्रयत्वा इति
च वेद्यः ७ अ.—विद्यमानः ८ य, नमिष ९ य.—पुत्रुत्पत्त
१० अ—कर्मणा इति च ।

११ वस्तुतस्तुत्पत्तेः पुरेपुत्र कर्मण्ये चानपि पुरेपुत्रकर्मणात् ईरिते (त ब १-१-१)
इति पुरेपुत्रे ज्ञेयिणे कर्मवचनं विद्यते चानपि । १२ अ—अज्ञान,

अथ अनन्तरम् । आचारः—आह इत्युपसर्गस्य अविच्छेदो व्याप्तिर-
 विवेकतोऽर्थः । चार. चरण कर्मसु प्रवर्तनम्, 'विपद्यपितृवञ्जन चरन्ति'
 (आप श्रौ १-७-२) इत्यादी दर्शनात् । तेन यासर्वेषु देशेषु सर्वेषु
 फालेषु च सर्वैस्त्रीविद्युद्द्वैशिशैलीकिकप्रयोजनात्वेऽप्यविच्छेदप्रमादि-
 (१)गानेनाद्रियमाण, अतएव मूलान्तरासम्भवात् स्वमूलभूतवदानुमाने
 लिङ्गभूत कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारान् अनुमितैर्वेदे. या-
 न्ति श्रीपासनहोमादीनि वाक्यद्वयशब्दाध्यानि पाणिग्रहणादीनि च य-
 द्वेषाधिकनिष्पन्नादेहसस्कारार्थानि कर्माणि पशन्ते ज्ञायन्ते कर्तव्यान्ते
 तानि व्याख्यास्याम इति शेषः । यत एव आचाराणुमेषवेदावगम्यानि
 गार्ह्यानि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयेभ्योऽपि पूर्व श्रौतानां
 व्याख्यानं कृतम्, प्रथमभुक्तिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथमभाक्तिवात्,
 अनुमितवेदार्थजिज्ञासायाः(२)स्मरमभाक्तिवात्, जिज्ञासाशान्त्यर्थः-कच्य
 व्याख्यानस्येति ।

अथ च आचारादिस्वाचारेषोपलक्ष्य गार्ह्यानि कर्माणि वदन्नेव ज्ञा-
 पयति—इह साक्षादनिषद्धानामपि येषां 'जमदग्नीनां तु पञ्चावतम्'
 (आप श्रौ २-१८-२) इत्यादीनां पदार्थानामाचारः कृत्स्नदेशादिव्या-
 मरस्यात् तेष्वपि वेदमूला पथेति । कृत्स्नदेशादिव्याप्तिस्त्राधिकपोवरक्षा
 दिमिदधौते दर्शनेन गृह्यान्तरर्धमेशास्त्रे न्यायबलन सम्प्रदायविद्या
 क्यात्तुवचनैर्वा निश्चेतव्या । इदं चाधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र
 'पुरस्तादुदयोपक्रम' (आप श्रु १-५) इत्यादीनि व्ययन्त तेषां
 गार्ह्यकर्माद्यतां, श्रौतानां सार्वत्रिकत्वामपि स्वतोऽनिर्द्गमयता च ज्ञाप-
 यितुम् । एतच्च(३)स्मरानोपदेशानिदेशयोरभावात् ॥

कोचित्—कर्माणीत्येतद्दृष्टो वक्ष्यमाणान्यस्मरचरणार्थान्येव, न तु
 धर्मेशब्दाधिहृतधर्मशास्त्रोक्तवत्सर्वार्थानि । तथा श्रौतानन्तर गार्ह्याधि-
 कार. श्रौतोक्तसार्वत्रिकधर्माणामिह प्राप्त्यर्थ इति ॥

उद्गयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥

अनाकुला

उद्गयनादिविधानं दक्षिणावनादिप्रतिषेधार्थम् । समुच्चयञ्चोद्गय-
 नादीनां न विकल्पः । उपपत्ता. देवतज्ञत्राणि न्योतिदशास्त्रे प्रसिद्धानि यम
 नक्षत्राणि च तद्विहितानि ।

तत्पर्यदर्शनम्

उद्गमनादयः प्रसिद्धाः । पुण्याहास्त्रो नवधा विभक्तस्यनु-
ओ भागाः-प्रातस्सङ्घ(१)मध्याह्नापराह्णसायशब्दाब्दा पुण्यनक्षत्रा-
परपर्याया पञ्च । 'समानस्वाह पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि' (तै ब्रा
१-५-३) 'निधस्य सङ्घः । तत्पुण्यं तैजस्स्यह' (तै ब्रा १-५-३)
इत्यादिश्रुतेः । सुमास्यश्रीला, 'चत्वार्यश्रीलानि' (तै ब्रा १-५-३)
इति श्रुतेः ।

केचित्-कृत्तिकादिविशाखान्तानि देशनक्षत्राणि पुण्याहा, 'यान्देश
देशनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत वत्कारी स्वाह । पुण्याह एव कुरुते' (तै.
ब्रा १-५-३) इति श्रुतेः ।

उद्गमनेत्यादिरय समाप्तो ह्यङ्गः । तेषु कार्याणि । गार्ह्याणीति शो-
च । एषा समुच्चयः न विकल्पः । यतश्च सामान्यविधानं तत्र तत्र वि-
शेषविधानेनापोद्यमे नियम्यत च । एवमुद्गमनादीनां विधाने सत्यपि
कचिद्विधानं प्रतिभासते । 'सर्वं ज्ञतवो विवाहस्य' (आप सू २-१२)
इति वचनात् यदा दक्षिणाघनेऽपि विवाहस्स्यात्तदा समावर्तनं त-
त्कालसमीपकाल एव । इतरथा उद्गमनसमाप्तस्य जरादि विवाहे स-
ति बहुकालव्यवधाने, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विज' । (द-
क्षल अ १) इति निषेधातिक्रमप्रसङ्गात् ।

किञ्च आहकलापनश्लो 'उद्गमनं आपूर्वमाणपक्षे करवाणे नक्षत्रे
चौलकमौषधयनगोदानविवाहा' (आश्व सू १-५) इत्यत्र चौलपि
कारत्यादेशं मोक्षानस्य उद्गमनयातो पुनस्तत्र तद्विधिः । तद्विकारान्त-
रे समावर्तने उद्गमनानिदमन्निवृत्त्यर्थं इति गम्यत । तथा बाधावर्नायं
समावर्तनस्य चौलविकारत्वादेव आपूर्वमाणपक्षमातो पुनस्तत्र तद्विधिः
(२)उद्गमनानिधमार्थे इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशयो ज्या-
तिश्यास्त्रे दक्षिणाघनस्यापि विधानात् अविगौनशिष्टाकाराच्च उद्गम-
नानियमः । तथा अपरपक्षेऽप्यापञ्चम्या ज्योतिष्शास्त्रादेव शिष्टा कमा-
णि आचरन्ति । तथैव ज्यातिहशास्त्रादक्षप्रवेशन(३)गृहनिर्माणप्रवेशान्
राश्यावस्थाचरन्ति । तथैव यदा पुण्याहा, श्वीतयाक्तदोषोपहृता, तदा
अहर्हीलम्भपि तदुकगुणपुंकेपु(४)अविगानेन कर्माप्याचरन्ति । ज्या-

तिप्रशास्त्रमपि (१)वेदाङ्गवाद्गृह्यमन्त्रकारणत्वात्, शिष्टपरिपुष्टीतत्वा-
च्च कल्पसूत्रादिवद्वरणीयमेव । निर्णये तु शिष्टः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥

अनाहुता

कार्यापि ह्यनुपर्वते ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कार्यापीति सम्बन्धः । ननु यज्ञोपवीत पाकयज्ञेषु 'भागपवर्णापि'
(आप प ३-५) इत्यादिना सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु अपादिषु च
'होमे उप्यकर्मापि' (आप घ १-१-१५) इत्यादिना । अतोऽप्येतद्विधि-
व्यर्थः । सम्बन्धः, यथाऽप्राप्त(२)होमस्तत्पवरोहपादिषु तथाप्यपि विधि
रस्तार्थ एव ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

अनाहुता

प्रदक्षिण च नामि कर्तव्यानि दक्षिण पार्श्वे प्रतिगत प्रदक्षिणम् ।
उदाहरण परिचयनार्थात् । ननु-तदिदमुपवनविधेयं, पूर्वमेव श्रौतेषु
विहितत्वात् 'वेदानो'ति (आप प २-१५) तत्रोच्यते, इह मानुषेषु
जातकर्मोदिभ्यश्चेत्ययो. प्रवृत्तिरिष्यत्(३)तर्द्धमथमारम्भः ।

तत्पर्यदर्शनम्

कार्यापीत्येव सम्बन्धः । इह तु प्रादक्षिण्य पाकयज्ञेषु तत्को-
टिषु च विवाहादिषु परिभाषासिद्धमपि(४)तद्व्यतिरिक्तगार्होप्ये विधीयते ।
'तथापवर्णा' (आप घ १-६) इति संशयमेव ॥

पुरस्ताद्दक्षोपक्रमः ॥ ५ ॥

अनाहुता

अनियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चात्तोपक्रमो माभूदि-
ति । परित्तरणार्थोदाहरणम् ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कार्ये इति शेषः । अथ तु सर्वेष्वपि यथाप्यङ्गवर्णाद्यैश्चजातवा-
ह्निधीयते ॥

१ उ — वेदाङ्गमेव गृह्यमन्त्रम्

२ होमस्तत्पवरोहत्वात् एतावन्निष्ठे कार्ये ह्यपि सूक्तार एव ।

३ उ — तर्द्धोऽथ ४ उ उ — तत्पर्यदर्शनम्

तथापवर्गः ॥ ६ ॥

अनाकुल

तेषामपवर्गोऽपि तथा प्रत्येकस्य । पुरस्ताद्बुद्धमेत्यर्थ । अपवर्गं परिसमाप्तिः । न चात्र उपक्रमापवर्गो समानमिद् निवमन क्रियते—पुरस्तादुपक्रान्ते तत्रैव समाप्त्य उद्गारस्य च तत्रैवेति । किं तर्हि यथा-सम्यक् प्रवृत्तिः, तद्यथा परिस्तरणस्य पुरस्तादुपक्रान्तस्य तत्रैवापवर्गो सम्भवाद्बुद्धमपवर्गः । तत्रापवर्गविधेरानर्थक्य, श्रुतिशेष परिभाषितत्वात् “प्रापवर्गोऽप्युद्गपवर्गोऽपि वे”ति (आप प २-१५) । उच्यते । यद्यपवर्गविधिः पुनरिह नारभ्यते, अपरेणार्थे कुटी कृत्ये (आप पृ १९-२५) त्यत्र दक्षिणापवर्गता प्राप्नोति, अत्रोपक्रमस्योद्गमनत्वमित्यमात् । अत्रातिशयेन अपवर्गवचनोपस्य यथा स्वादिःपयमारम्भ । अन्वया प्रदक्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा बाध्यते, किञ्चिद्देवानि कर्माणीति तत्र विशेषितम् । अतो मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्राथम्योऽपवर्गनिवम ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुरस्ताद्बुद्ध्या क्रियापरिसमाप्तिः कार्यमेत्यर्थ । ननु—‘पुरस्ताद्बुद्ध्यापवर्गः’ इति विधेरेव सामन्तपरिषेकाशयार्थसिद्ध्याकारस्यैव ‘तथाऽपवर्गः’ इति । न, अत्रानुपमापेक्षितम् सुवे प्राचीनस्योत्पत्त्या देवर्षीर्चीलेखा (१) कुटीकरणोद्गपवर्गः प्रत्यक् दक्षिणा च स्यात् । अतस्तद्बुद्ध्यापवर्गस्यैव ।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुद्गपकम्, उदीचीना च प्रापवर्गः, अग्निपरिस्तरणबहुभवविषयसम्भवात् (२) इति ॥

• अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनार्वातिना ॥ ८ ॥

प्रसव्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपवर्गः ॥ १० ॥

अनाकुल

विद्देवत्वकर्मावपवर्गपक्षे कार्याणि । “माभिधत्स्वशापरपक्षे” (आप पृ २१ १) ‘या मापया पीयमास्या उपरिष्ठाद्यपकेन’ (आप पृ २१-१०) तत्रापरपक्ष उपदिष्टः । इदं तु निवमन वार्तिन तत्राभ्यासादीनि द्वाविशेषेण पात्रविशेषेण काम्यान्पुत्रविश्रानि अस्मान्निश्च परिशुद्धीनि पार्ष्णे कात्यादीनीत्यत्र तेष्वपरपक्षवाच्यर्थे च । तेन पूर्वपक्षे मृतस्याप

रपक्ष एकोद्दिष्टं कर्तव्यं न त्वेकार्थोऽहनि । अनुष्ठानञ्चैतन्नेकादशोऽहनि ।
मासिश्चाद्दस्वापरपक्षविधेः प्रयोजनं तत्रैव वरवाम् ।

अथ आचरणस्य विधिः कुम्भस्योदगयनादेरपवादो न पूर्वस्माद्गुदस्या
यथायोगम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । तदिदं प्राचीनावीन्याद्विशयमस्ति
शेषम् । औत्प्रेष्येव परिभाषितान्यात्, उच्यते—'यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणं'
'तथापवर्षं' इत्येता परिभाषा अविशेषेणात्र प्रकरणे कथिता सामान्य-
परिभाषाया बाधितान्यात् विश्वेष्वपि प्राप्नुवन्ति तद्वाचार्थमिदम् ।

अथ च येषां पित्र्याणां मृतान्ज्येन स्वकाले प्रभृतिः तेषामेवार्थं
प्राचीनावीतविधि नन्वपचाङ्गत्वेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन वैशेष्ये मा-
नुष्येषु च कर्मसु "पितरः पितामहा" इत्यत्र यज्ञोपवीतमेव भवति ।

अथ आह—'तस्माद्भ्यासान् वैश्वदेवा' (तै. स. ३-४-५) इति
दर्शनात् "पितरः पितामहा" इत्यस्यापि विश्वस्वादिषु प्राचीनाधीतस्या-
प्रसङ्गः इति । तथा "अपरपक्षे पित्र्याणां" ऐस्मिन्प्रकारे (१) अमिहित
प्राचीनाधीतविशेषेण पित्र्यं कर्मणि स्नात्वे प्रवर्तते । तेन पित्र्ये माज्य-
भाष्यान्ते कर्मणि जयादौ च प्राचीनाधीतमेव भवति ॥

तत्त्ववर्णनम्

कार्याचीत्येव । अथ च विधिस्वतन्त्रपित्र्याणां देवेषु । (२) अङ्गान्या
तु सहप्रयोजनार्थां मुन्यकाहत्वेन कास्तविश्वेषु स्नात्वाऽप्यात् । एष च न
पूर्वपक्षमात्रापवादः । किं तर्हि ? सर्वोपवादाय विध्यन्तरम् । आ-
हुत एतद्वाचते ? । 'न च नक्त आह कुर्वीत' (आप. ध. २-२७-२३)
इति ज्ञापनात् (३) यदि ज्ञाप्य पूर्वपक्षमात्रापवादस्स्यात्, तत उद्वयना-
दीनां प्रवाचानपवादोऽप्यात् । प्रायश्चित्तप्रसङ्गे प्रतिषेधो न स्यात्, (४) अस्ति
च मतिरपि, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति । प्रयोजनं त्वविशेषेण द-
क्षिणायनेऽपरपक्षेऽह्नि काम्यभाष्यानि कर्तव्यानीति । मासिश्चाद् तु
'मासि मासि कार्यम्' (आप. धर्म २-२६-४) इति (५) वीत्यया दक्षि-
णायनेऽपि सिद्धमेव ।

१ ३—विहित

२ पूर्वोक्तान्यादिकद्वाराण्येव एतन्मते—एतन्नेकादशकालाद्वापि एतन्मतेऽपि कालमात्र-
पक्षानेन स्त्रीयद्वये कर्तव्ये पक्षस्य वै देवकालवर्षेण न पचाङ्गान्यति पचाङ्गान्यति-
कालदेवित पक्षकर्मिणाद्वाप्यप्युपेयाने—इति सिद्धमितम् । अत्राहोऽपि तेषु पक्षप्रसङ्ग-
कालेऽपि स्नात्वापि नन्वपि कर्मणि स्नात्वापि एतन्मतेऽपि कर्मणि जयादौ च प्राचीनाधीतमेव भवति ।

१ ४—एत

१ ३—वर्णने इति च तेन ज्ञायते

१ ४ ३ वीत्यया

मन्वन्तिम् इति 'मासिमासकस्याप्यपक्षे' (आप. पृ. २१-४) इति
 विधौ किमर्थः ? नियमाधीनः । तथा द्वि-अपर्याह एत मासिमासक-
 न पुनर्विधानानुपादानादधिकवर्षपरपक्षेऽतिमान्ते "सर्वोऽपर्याह कृ-
 त्त्वाप्यस्य" इत्यादिपक्षे पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारम्भस्मात्तन्नि-
 त्यकालेऽप्यती प्रायश्चित्तमस्य । तत्र 'अनुक्तसुवसम्बन्धौ' इत्येवो होमस्त-
 प्त्यावधिनामस्य । 'पक्षविज्ञानात् सर्वस्याऽऽत् नृक्षुण्डस्येति मन्वी-
 लनुद्गुणादुक्तस्य एव जुहुवात्' (पे. भा. १५-३५.) इति पक्षव्युत्पत्तेः ।
 अत्र चाधीनत्वम्, नैमित्तिकीकार्थिपक्षुतिरथात्तदानीयशब्दस्य न्यायतो
 निमित्तत्वस्यैवोक्तिमात्रमदर्शनायेत्यन्तम् । उपवासस्यैव कार्यम् ।

वेदोक्तानां नित्यानां कर्मणां सम्पत्तिकम् ।

इत्यादिप्रकरणे च प्रायश्चित्तवर्णनम् ॥ (अनु ११-२०३)
 इति अनुसूचनम् । (२) आत्मिनोः प्राणागमस्य, 'नियमातिक्रमे चान्य-
 त्तिम्' (आप. ख. २-१२-१८) इति वचनात् । इत्येव अनुसूचन एव
 न किञ्चन, 'एकस्मिन् द्वावे भूयसाप्यने प्रायश्चित्तानि सम्भूयुषीवे-
 रत्' (आप. खी. १-१-२.) इति दर्शितम्वात् ।

असुप्ततद्वर्षा संज्ञेऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते । एकमध्येऽपि प्रार-
 म्भान्तं प्रायश्चित्तं पाकयज्ञानं न्यायत्वात्, मीयकालेऽप्यतिमान्ते । मी-
 यकाले तु सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तेऽनुष्ठेयम् । आपसन्नहोमस्य तु बहुका-
 लान्तिक्रमे अत्रभ्यो होमकालेभ्यः पूर्वं प्रत्येकं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं (३) अ-
 तीता हाना कर्तव्या । अत्रोक्तस्यैवोक्त्याऽप्येवमर्थोऽप्यत्र न दृश्यते । इ-
 त्थं तु धर्मप्रायेऽप्यसौ 'अनुगतो मन्वन्' (आप. पृ. ५-१५) इत्या-
 लम्बुर्पक्षप्रायश्चित्तं मन्वन्, 'अनृगाकमहृवामोऽपिर्लौकिकस्तस्य-
 यते' इति वचनात् । यदि पुनराहस्यादिनास्तर्गतमेव चिरकालं बतैव
 तदा स्मृत्वास्मरतस्तत्कालानुरूपं कृच्छ्रादिषु होमद्वयदानं च वेदित-
 व्यम् । स्वकाले अनारम्भानां तु पाकयज्ञानां सर्वप्रायश्चित्तं पूर्वा-
 ऽऽरम्भं कर्तव्यम् ॥

(४) नोचित-पाकयज्ञानं (५) स्वकालेऽप्यनारम्भे आरम्भानां प्रा-
 कृत्ये मीयकालान्तिक्रमे च अनुपूर्वनिर्वाप्येन सर्वद्वयं सततोक्तं जु-
 ह्वति । यद्यपि 'समहोषा यज्ञाच्छ्रेष्ठं याज्ञपेयानुपूर्वीन्मासकम्' (आप.
 खी. १४-१४-११) इति आतो र्वाहोमः कर्त्तव्येवैव पुनः, तथापि 'एव
 वा अनादिताग्नेरिद्विष्वच्चतुर्हीतात्' (आप. खी. १४-१३-२) इत्युक्-

१ २-विनय २ ३ ४, ५-आत्मिनोः ६ ७-प्रायश्चित्तम् ८ ९-अधीन १०-अप्यपक्षे

कस्य 'आदिताशेस्तान् प्रतीत्यादुमचोरितरान्' (आप धी १४-१५-५) इत्युपसंहारात्, गार्हो विद्धये आहस्य प्रायश्चित्तविधानेनापेक्षितत्वाच्च तद्विद्येऽपि युक्त एवेति । तच्च कपर्दिस्वामिनोक्तम् ॥

आतकर्मार्थानां तु (१) स्वकासातिक्रमे सर्वेषामधिकृतपूर्वकं तदनुष्ठानम् । कर्माह्वाना तु श्लोके सर्वत्रावाञ्छित प्राणायामश्च । अनुष्ठानं चारादुपकारकाणामाकर्मसमाप्तेः । इत्यवसस्काराणां तु इत्योपयोगात् पूर्वमेव सम्भवताम् । पाकयज्ञेष्वग्निहोत्रिक(२)विधौ चोपनयने चाङ्गव्यापत्तौ 'भुवस्स्वाहा' इति तत्त(३)कर्मोद्गात्री होमः । 'अनाहातश्च' इति तिसृभिक्ष होमो जज्ञो वा । भुवस्स्वाहातविष्वर्धपोर्वैश्वशो वा, 'प्राङ्गनावे श्लो विधि' (आप ए २-११) इति 'ध्रुतितस्सस्कारः' (आप धर्म २-१-८) इति ध्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु- 'भुव' इति इक्षिणात्री 'अनाहात' इति आहवनीये । सत्यम्, इह तपोरप्रचोरमावाद् वैमिक्तिकानामप्यङ्गवेनेतराद्भवत् प्रधानाग्री होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

(४) कौन्तिन् सर्वेषु गार्होर्कर्मसु तत्रङ्गेषु च श्लोके 'अनुत्तमन्वतो ग्राहम्' इति न्यायेन गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तच्चिन्त्यम् ॥

अल प्रासङ्गिकेन । प्रकृतमुच्यते । यत् 'अपरपक्षस्यापराङ्मुख्येवान्' (आप धर्म २-१६-५) इति, तदपराङ्मुख्यानापर्यमनुवादाः, यथा प्राञ्जीवते 'सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदैवत्यर्तुप्रहादित्वसावित्रप्राञ्जीवतवज्रम्' (आप धी १२ २४ २) इत्यनुवषट्कारामात्रे प्राप्तेऽपि 'आप वोर्पांश्चनुवषट्कार्यात्' इत्युर्पांश्चनुवषट्कारविधानार्थे 'भानुवषट्कारोति । अपि वोर्पांश्चनुवषट्कार्यात्' (आप धी १३-१४-२, १०) इति । 'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्तु' (आप धर्म २-१६-७) इति तद्वर्षिणोपगार्ह्यम् । अपरपक्षस्याहस्त्येव मासिभाङ्गन पूर्वपक्षस्याहस्तु विकल्पेनाप्योक्तमत्रमिति । इतरथा आशोचावतिकान्तेऽपरपक्षे-

दैवात् पितृणां भाजे तु आशीच जायते यदि ।

आशीचेऽथ व्यतीति वै तेन्यश्चाहं प्रदीवते ॥

इति स्तुत्यन्तरात् कदाचित् पूर्वपक्षस्याहस्त्येव विकल्पेनेदं स्यात् । नित्यभाङ्ग तु 'एव सवत्सरम्' (आप घ.२-१८-१२) इति अत्यन्त (५) सद्योने द्वितीयाबलात् पूर्वपक्षेऽपि ॥ ७ ॥

पित्र्यापि कार्याकीर्ति शेष । इह तु कसोविध्यासनेदविधानं स्वतन्त्रास्वगन्धसर्वपित्र्यार्थम्, 'प्राचीताकीर्तिवा पित्र्यार्थि' इत्यनेन चा-

कपेन अधिशेषाद्यगमात्, उद्देश्ये पित्र्यवसाये लभ्ये अविद्याप्रकृत(१)स्या
 लभ्यपिब्रह्मार्था वाक्चमेदापत्ते, अत्रेभ्योपि प्राचीनावीति विधेये 'अपर-
 पक्षे विप्रवर्तार्थ' इतिचरनवेक्षितत्वात्तथावाच । तेन यानि स्वतन्त्राणि व-
 या प्रधानाहुतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथा द्वितीयमिनार्जनादीनि, ता-
 नि सर्वत्राप्येव प्राचीनावीतिना कार्याणि । इत्यमेव 'परोपवीतिना' इत्य-
 पि । तेन पित्र्यवसान्यपि देवान्यायादीनि यज्ञोपवीतिनैव । इतराहू-
 नां तु पादप्रयोगादीनां तत्प्रधानवदेव ॥

केचित्तु—अहूनां प्रधानवर्मेता (२)न्यायेति पित्र्याहूनि देवान्य-
 पि प्राचीनावीतिना, देवाहूनि पित्र्याहूनि यज्ञोपवीतिनिति, ताव-
 न्यम् ॥ ८ ॥ नद्यप शेष ॥ ९ ॥

विप्रपेषु कार्य इति शेषः । अत्र 'प्राचीनावीती' (आप परि २ १६)
 इत्यादिपरिभाषया यथा यथाप्यपि सिद्धत्वात् अपाकवह्नित्पयोऽ-
 हाभ्राहाद्यर्थो विधिः ॥ १० ॥

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

अनाकुल

प्राचीनावीतिना प्रसव्य दक्षिणतोऽपवर्ष इति वृषसूत्रेण सम्बन्धः । नि-
 मित्तानि यानि नैमित्तिकानि कर्माणि तानि निमित्तमेष्वेव तदन्तर-
 मेव कर्तव्यानि, न तत्र उद्वयनाद्यवेक्षा । "अगारस्पृशाविरोहण" (आप
 सु २३-९) इत्युदाहरणानि । तत्रानायास्यार्थं निशायामिति वचनात्
 तावदानुकार्यं । गृहप्रवेशन नैमित्तिकमिति केचित्तु । तस्यन्ये ॥ ८ ॥

तत्पर्येदर्शनम्

नैमित्तिकान्याप्रवृत्तानिप्यर्थावन्तादीनि निमित्तावेक्षाणि । निमि-
 त्तानि व्रीहिकादीन्पेषानुष्ठानेष्वेक्षन्ते सोद्वयनादीनित्यर्थः । अत्र-
 पि सम्भवतः पूर्वपक्षान्तेर्वाचः ॥ ११ ॥

एव प्रयोगानुबन्ध कालादिबन्धुभ्या रदानां सर्वनाहोप्रधानहोम-
 र्थां साधारणतन्त्रनामान प्राच्योर्दक्षिणाहूतनुदार्थं प्रयोग्यमेदमाह—'अ-
 सिमिध्वा' इत्यादि 'अथ सप्तमः' (आप सु २-८) इत्यन्तेन ।

• असिमिध्वा प्रागग्रैर्देवैरर्धै

परिस्तृणाति ॥ १२ ॥ प्रागुदगग्रै र्वा ॥ १३ ॥

१ इ-भाष्येणानुक्तं, ज म उ-अविद्याप्रकृत

१ उ-अवेदि

• सूत्रभाष्ये इतरवार्थापिऽसूत्रस्या परिमतेजसः ।

अथ

कथा पादपत्रपरिधाना । अथ नेत्रां स्नायान्तरात्तत्र कल्पने-
नप्रतिभवेति । तद्गोत्रकर्ममात्रात्मिकमुच्यते । एतस्य कर्माङ्गम् । किं
पुनरत्राग्नि ! अतोसम्बन्धेऽप्यंशुसम्बन्धेऽप्यत्र कीदृशे केचिच्छातकर्मण्युक्ति
परिग्रहमग्रेरिच्छन्ति । अथ पुनः उपनयनप्रश्नात् । अग्रेऽसमाप्तौनादि ।
“अथान्तरां समिधमाङ्गमान् तं व्यङ्गिरिगृहीत्वा” इति । अथ तु प्राक्-
च्छेदऽग्निर्नास्ति तत्र आतिवाहाराद्वाहरणं मयन वा । “अथ क्वचनप्र”
स्मिन्वत् तु द्वेकसकलात् कर्मत्र भवति पादकृत्सकलत्वे द्या ।
अग्निमिध्वेति मन्त्रेण पुनर्यज्ञस्य वेदुः तत्र च प्रसूते तत्रापि
परिस्तरणं यथा स्वादेति-अग्निं परिस्त्रुयति सर्वेदेनि । इ-
पञ्चमाधानं तु तथाभिमन्त्रम् । अग्रेऽप्यग्रेणां । अथ ता न कर्म-
प्रकारैरेव परिकृतमं किं कर्हि आत्मकद्वन्द्वम् । ततोऽप्यग्रे- अन्त्यानु-
रक्ताप्य ॥ ९ ॥

तत्पर्यन्तम्

अथ च अग्निपर्वानिरोपप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तैश्चाग्निर्निरूप्यते । तत्र
याज्ञकल्पवचनम्—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नीं कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥ (या स्तु १-९.७.)
इति । अस्वार्थः—गृही गृहस्य सपत्नीक स्वार्थं कर्मं विवाहाग्नीं श्री-
वासनाग्नीं कुर्वीत । यस्य कर्मणः प्रयोगे सकल्पवचनान्वावरणव्य-
त्यानानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहस्य तत् कर्म स्वीपासने कुर्वीत
इत्येतत् । अथ वा यस्य अग्निसाधक्यं कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्त-
रप्रत्यक्षया वा ज्ञायापिनाम्बन्धतरतामि वा भवति तत्कर्म गृही स्वी-
पासने कुर्यात्, ‘कुर्वीत’ इत्यात्मनेपदधवणादिति ।

एव च स्मार्तानि पादपत्रपरिधानादीनि श्रीपासनाग्नीं कर्मव्यापि ।
गृहप्रवेशेऽपि तत्कर्मज्ञानवस्तुमान्ते । ज्ञायाप्यग्रेणाकर्तव्यत्वात्तदोपासन
एव । अथाग्निदेवतामाहादेश्च समिधोऽग्निं कर्तव्यत्वात् । अग्निव्य-
करणकृत्स्नं प्रेक्षावन्निवृत्त्या विद्-व्यातितवत्त्वाभ्युत्पत्तिक्रमादित्यत्राग्नी-
सम्बन्धान्तरात्, अथकस्य च ज्ञायापिनामित्यादिनि ।

अथ एव समिधोऽग्निं कर्तव्यं सर्वेऽपि पुत्रं कर्तव्यम्, एतेनापि अतो
पितृनया सम्बन्धान्तरात्तदोपासने । ज्ञायाप्यग्रेणाकर्तव्यत्वात् विद्वत्त्वात् वा
ज्ञायापिनामित्यत्र कर्म (१) श्रीपासन एव । यदि तु पुत्रोऽग्निरनुपपत्ती-

त्वदिः सव्यन्त्रे पूर्वोच्यते कर्तव्यत्वात् सपिण्डोक्त्या करोति, तदा श्लोचिष्यात्परदाहृतेऽने, श्राध्वनेन 'अथ वा श्लोचिष्यावारादेशे तमोपासन्म्' (श्री १-२) इपीपासनसंस्कृताद्, आचाराच्च । अनुपनीतोऽपि पुत्रभ्राह्माधिकार्येव,

अहंस्वतुपनीतोऽपि विताप्यग्निं शिताप्यम् ॥ (मनु २-१७२)

इति वचनात्, 'न ह्यग्निं शिताप्यं हारयेदन्त्रं स्वधामितयत्वात्' (श्रौ. ध २-५) इति गीतामन्त्रनक्षत्रपाठान्तरं सकलार्थैर्द्वैकप्रदर्शनायत्वाच्च ।

श्रुता वा श्रातुचुनो वा सपिण्डदिशाप्य एव वा ।

सपिण्डोक्त्या कृत्वा कुर्वन्भुङ्क्ते ततः ॥

इति वचनात् यदा श्रातुमुखादिः करोति तदा यथोक्तसहस्रफलमाग्निसंस्कारभावात् श्लोचिष्यावारादाहृताग्नावेव ॥

आग्ने तु-श्रावद्विगणपितृत्वप्रतिरपि पुत्रभ्रातृपुत्रादिकलत्रवत् पतिवामि कलत्रमित्योपासने, तद्विन्त्यम् ॥

तथा अतर्कनैर्चौल्लोपाकरणसमापनमोक्षमलमावर्तनाम्बुदि । तथोपनयनमपि । आचार्यकरणसिद्धार्थं (१)मुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्वीयान्ते । तस्य निष्पद्यार्थत्वात् 'अथहमेतमाग्निं धारयन्ति' (आष १-२०) इति सूत्रविरोधात् । विवाहोऽप्यस्मिन्, निर्मण्ये वा, असम्भवाद्ब्रिवाहृत्स्वीपासनस्य । सम्भवेऽपि प्रथमीपासनस्य, न तस्मिन् द्वितीयापदिविवाह, 'थां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति तस्या मीपासने' इति प्रतिनार्यमीपासनमेषावगमात्, कौशायनीये अग्निहोत्रसंस्कारविधानात्, आचाराच्च । कर्माद्येस्वीपासनस्य संस्कृते देशे, अनुपसमाहितस्वान्वस्य वाग्ने, 'यश्च क्व चाम्निम्' (आष ध २-१-१३) इति धर्मशास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्-ईं नाह्वयं कर्माहुमेवेति प्रतिर्कमे कर्तव्यम्, उज्यायां चाग्ने-धारयामिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । अग्निमुक्ता इन्दीतेत्यर्थः । अथप्यर्चवाहमग्ने-रिन्धनं तथाप्येतदह्वनत्वाद् इदमपि पुनरिन्दीत । अत्र विध्यर्थे लिङ्गादीं प्राज्ञे कवाग्रहणमिन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकाहृताविद्यमाद्यम् । तेन इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्यं, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमपि सूत्रं शिरसनादि कर्माद्येसमारोपकल्पनं च ॥

नन्वेकस्मिन् सूत्रे इत्यत्रपरिस्तरव्यवधिंशान्ने वाक्यभेदस्येवात्, स-
रवम्, न तु सूत्रे वाक्यभेदो दोषः, सूत्रनात् सूत्रमिति निर्दिष्टतात् । इ-
त्यमेव व्याख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र क्लृप्तमिति । अन्वयेर्दोषो परिशुण्णति ।
सर्वान् विष्णुं प्रागग्निं कुशेराग्निं परिस्तृणाति ॥ ११ ॥

अथ वा प्रागग्निं स्वयमेव दर्शयति परिस्तृणाति । दक्षिणत उत्तर-
श्च प्रागग्नेः पश्चात् पुरस्ताच्चोत्तरमे, 'उदवसा' पश्चात्पुरस्ताच्च'
(आच. श्रौ. १-१४-१५) इति श्रौते दर्शनात् । एतान् कुशान् दक्षि-
णानुत्तरान् करोति, उत्तराग्नाधरान्, (१) शौचायनमरुत्तृत्तृष्ट्याभ्या-
मुक्तत्वात् । दक्षिणत पक्ष उपरिष्ठाङ्गवत्त्वधस्तात्तुत्तर' इति । अथ 'अग्नि-
निष्ठा' इति प्रकृतोऽप्यग्नी, 'अग्निम्' इति पुनर्वचनं नियमार्थम्-अग्नि-
मेव परिस्तृणाति नाम्यद्(२)ङ्गमपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेषु वा निहि-
तमुद्गं बहिरेव मवाति ॥

कोचत्—(३)अतन्वकेश्वयि कर्मस्वाग्निं परिस्तीर्यं कथेति नियमार्थ-
मिति ॥ १३ ॥

●दक्षिणाग्नेः विन्धेषु ॥ १४ ॥ दक्षिणाप्रागग्नेर्वा ॥ १५ ॥

अथकुल

तत्र दक्षिणाग्नाः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विन्धेषु वासिष्ठाद्याविष्णु कर्मसु सर्वान् विष्णुं दक्षिणाग्नें परिस्तृणाति । अ-
थ दक्षिणाग्नेः प्रागग्नेश्च दर्शयति । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्नेः, उ-
त्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्निं । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणाग्नाधरान् कुर्यात् ।
तथा प्रागुपकम्पं प्रसभ्यं परिस्तृणाति ॥ १५ ॥

उत्तरेणाग्निं दर्शयति संस्तार्यं ह्यन्धं न्यग्निं पात्राणि

प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

अथकुल

परिस्तरपानन्तरं अग्नेस्तृणतः पात्रप्रयोगार्थं दर्शान् प्रागधरान् संस्तृ-
णाति । प्रथित स्तरवाम् । प्रयुनक्ति सादयति । न्यग्निं न्यग्भूतानि ।

१ 'उत्तरेणाग्नात्पुरस्ताच्च' इति वाक्यम् । इति दोषजनम् ॥

१४ उ-आग्नेः (३)-अतन्वकेषु = अतन्वकेश्वयेषु इति वाक्यभेदे ।

सर्वाणि च इव्याणि प्रयोजनवन्ति पात्रप्रद्वेषेण गृह्यन्ते । तेनोपनयनादीं मेखलादीनामपि सादनं भवति । तत्र यानि देवसंयुक्तानि न्यमि इन्द्र प्रयुनक्ति । हे हे इत्यर्थः । पार्वणादीनि देवकर्माणि । अग्निमहाममर्षकमविकृतत्वात् अग्निमिष्येति । हापकार्यं चैतत् हापयति-अग्निपरिस्तरणं विद्वानो(१)ऽय पात्रप्रयोगे नानुवर्तते इति । कदा पुनरसौ ? इमांशविशेषस्तन्माभावे प्रवृत्तिश्च । तेन विद्येष्वपि प्रागघ्राणामेव सस्तरणमश्रेष्ठीत्तरत तन्माभावे च पात्रप्रयोगमाभावात् । आवकारान्त्वामिप्रतिपत्तावेव । तद्वस्तुभ्य प्रतिपत्तव्यं स्यात् आधिकाराद्व ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अश्रेष्ठत्तरतोऽधुरेण इमान् सस्तुत्याति । एते च प्रागघ्राण (२) वीक्षावनगृह्यात् । प्रथित च स्तरण, समुपसर्गात् । उदक स्तरणापवर्ग । विद्येष्वप्यश्रेष्ठत्तरत एव प्रागघ्राणः, (३) 'उत्तरत उपकारो विहारः, (भाप, प २-१०) इति सिद्धेऽपीहास्तुत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेऽप्यश्रीं 'अग्निम्' इत्याधिकशब्दस्य अधिकार्यपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणव्यतिशेषस्यानुकक्ष । अपवर्गास्तु इक्षितत एव । देवस्युक्तानि देवकर्मसंयुक्तानि । पात्रणि द्रव्यादीनि । इन्द्र, हे इ । न्यमि अवोचिक्तानि । प्रयुनक्ति सादयति ।

मनु-उत्तरत 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणैश्च सिद्धत्वात् 'देवसंयुक्तानि' इति ध्वर्थम् । न, देवानि हि कर्माणि द्विविधानि-पुनर्धार्यकानि मनुष्यसंस्कारकानि च । तथोभयत्रापि देवपानावाद्यादीनां इन्द्रतासिद्धयर्पणात् ॥ ११ ॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्माद्येषु केषुचित् पात्रेष्वपवादम्-इ-

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥

अनाकुल

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सकृदेव प्रयुनक्ति, न इन्द्रम् । मनुष्यकर्माणि विवाहादीनि । एषकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः । पात्रवाहुलयात् द्वाभ्या वाहुभ्यां सादनाशकावभ्युपायेन सकृदेव सादनामिति । केषुचित् मेखलादीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सहत् प्रयोगमिच्छन्ति, न हामार्थानाम् । एवं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानांत्वयोचाम ॥ १२ ॥

१ यथे ✓

२ 'अन्तेऽश्रीं वनयत् इत्येव सत्येव' इति (वी तु १-२) वीक्षणम् । ३ अ ग-वृत्ति युक्त

तान्मन्दरीन्

मनुभ्यस्तुष्यन्ति मनुभ्यस्तुष्या सप्तुष्याणि अथवासासोमेभ्यस्तददीनि
सकृदेव त्रैक्या-प्राजापतिरिहारेण मनुनाति, दाप्रबहु-मनुपुपयेन ।

केचित्-मनुभ्यसस्कारकर्मसु द्रव्यादीन्मय सकृदेवैव ॥ १७ ॥

एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥

यान्तुष्या

यानि पितृकर्मसंयुक्तानि तान्पदेकैकश मनुनाति । एकजेकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तान्मन्दरीन्

पितृकर्मार्थानि द्रव्यादीनि स्वशास्त्रार्थानि वा एकमेक मनुनाति ॥ १८ ॥

पवित्रयोस्संस्कार आयाततः परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः

पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ १९ ॥

यान्तुष्या

पवित्रयोस्संस्काराः तुष्ये काष्ठे वे त्वेषमादिः । तयोवायामतो य-
त् परीमाणं दीर्घप्रमाणे प्रादेशमाया (आपत्रो १-११-९) विष्केलत् ।
प्रोक्षणीसंस्कारः "पवित्रमन्तर्हितायामग्निहोत्रदृष्ट्या" (अप अ-
१-११-९) मित्यादि । तत्राग्निहोत्रदृष्ट्या इदामत्यात् पात्राग्निं प्र-
पयते । उक्तानि पात्राणि इत्यादि पात्रप्रोक्षणम् । तदेतत् पवि-
त्र्येचतुष्टय दर्शकतिः । दर्शपूर्णमासयोस्संस्कारेषु कर्तव्यम् । तूष्णी
मिति न अपतिषेधः । यथा प्रोक्षणे पात्राणामुक्ता किंवा विष्कमनश्चानस्य
तदन्तर्भावादेव सिद्धम् । इदं तु वचनं निवमार्गम्-पवित्रयोरेवायामतः
परीमाणं यथा स्यात् इत्यस्य दर्शययोस्संस्कारे प्रपयस्वमागतो मां मृदिनि ।
अथ कुलस्तत्र प्रसक्तः । यत्रैव हापयति-मन्वभ्यस्तुष्यन्ति दर्शपूर्णमासव
तूष्णीं संस्कार इति । आयातप्रद्वेषमायावपरीमास्य वा पवित्र्यानिव-
मोऽप्य स्मृतेन संवदावपरीमाया दर्शपूर्णमासिकोक्तेः प्रपयस्व
तेनापवित्र्याकोषवन्वायेषु न एकविंशतिव्यावरिण्यो भवति । उपहोम-
स्यवन्वायाये भवन्ति ॥ १९ ॥

तान्मन्दरीन्

पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुष्य मन्ववर्जं कार्यः । समा
व्यभिच्छ्रयायो दर्शो प्रोक्षणीसंस्कारो पवित्रे कुस्ते, तुष्य काष्ठे मन्ववर्जाव हि-

नति, न नखेन । तनोऽप्य उपस्पृशेत् । 'रीडुराक्षम्' (आप प २-९) इति वचनात् । ततस्नयोर्मुलादानभ्याऽऽप्रादङ्गिमांजनम् । तयोश्चायामत-परिमाणं दशपूर्वमासवदेव । यद्यपि 'पवित्रयोस्तन्काणे दशपूर्वमास-वत्' इति वचनादेव तद्दशायामत परिमाणं प्राप्तम्, तथापि यदायामत परिमाणं प्रादेशमात्रादिनि तदेष तद्गतं, न त्विह पृथुत्वेनापि साम्यमित्येवमर्थे 'आयामतः परिमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित्-पवित्रयोरेवायामतः परिमाणं दशपूर्वमासवत्, न त्विध्मस्य दर्भाप्रयोश्चाऽप्ये प्रत्यन्यमानवारेति निवन्मार्थं पुनर्वचनम् । एव मुवनेव सूत्रकारेण दशपूर्वमासवत्पूर्णाभिध्मस्य दर्भाप्रयोश्च संस्कारः प्रसिद्धवदभ-वमुक्तानः । तथैव चाचार । तेन सादिर पात्ताशो वा शुद्धवमशङ्कहृष्मो विस्त्रस्य त्रि प्रोक्षितव्यः । चार्थमेव पूर्वैकस्तत्रशब्ध । इजोत्रे च 'तत्र काष्ठं वा' (आप श्रौ १-११-७) इत्यादिभिधिना संस्कृत्याऽप्ये प्रत्यक्षितवदे । अत्र च यद्यप्यमर्थे 'आयामत' इति वा 'परिमाण' इति वाच्यतरेण सिद्धं, तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम् । आयामत एव चत्वारिमाणं तदेष पवित्रयो दशपूर्वमासवत्, न तत्स्थान परिमाणम् । तत्रेभ्यस्य संख्यापरिमाणं दशपूर्वमासिकमेव 'एकविंशतिशक विधम्' (आप १-५-६) इति, आयामस्यैव पवित्रयोर्निवमित्यात् । यद्यप्यभूपाज्ञानावारेकविंशत्या न कार्यम्, तथाप्येतद्गुलात्-स्थानं जया इव कल्प्या —इन्द्र(१)युक्त भूमिष्ठ च पूर्वव्याख्यानेनाम्बद्यासिद्धऽपि सूत्रे कल्पयन्ति ॥

श्रेष्ठणीसंस्कारोऽपि दशपूर्वमासवत्पूर्णात् । उदगग्रान्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वैकट्यां स्तुत्यप आनीय ताभ्यां त्रिष्टप्य प्रोक्षेत् । पात्रप्रोक्षणमपि तद्गत्पूर्णात् । उत्तानाणि पात्राणि हृत्वेभ्यं च विस्त्रस्य तामिस्तपवित्रेषु पाणिना त्रि प्रोक्षेत् ॥ १९ ॥

अपरेणार्धे पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप्य आनीयोदगग्रान्यां
पवित्राभ्यां त्रिष्टप्य समं प्राणैर्हृत्वात्तरेणार्धे
दर्भेषु तादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

* धन्यं तातूने च दसिन् त्रिष्टप्ये च त्रिष्टप्य । तत्रचर विद्य । मनिर्द्वेदेशा विद्या विदमन्तेषां कार्य इत्यर्थे । इव प १९ पृष्ठे १ मन्वन्तर्वाच्यदस्य टिप्पणीते बोध्यम् ।
१ इति युक्त ।

अनाहुता

पात्रमोक्षानन्तरमपरेणाग्निं प्रधीतावां पवित्र निधाय तस्मिन्नुत्सवे पवित्रे अन्तर्वायाव आनीष्व पवित्राभ्यां उद्वग्राभ्यां त्रिर्युनाति प्राग-
पद्यम् । अग्निग्रहण पात्राधिकारात् । (१)अहुत्तोपकनिष्ठान्वामुत्तानाभ्यां
पात्रिभ्यामिति कल्पान्तरे दष्टो विशेषः । उन्वृष ता अपस्वम प्राप्तेर्हरति ।
मुञ्चेत् तुल्पमित्यर्थः । हुत्पोत्तरेणाग्निं दग्नेषु सस्तीषेषु सादयति । अग्नि-
ग्रहण पात्रैर्ष्वेवचान मा भूदिति । सादयित्वा दग्नेः प्रच्छन्नदयति । सर्वञ्चै
सत् पवित्रहस्तः करोति ॥ १५ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

अग्नेरद्वारेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिने कस्मिंश्चित् पात्रेऽपि आनीयोदम-
ग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिर्युनाति । अत्र प्रकृतयोरापि पवित्रयोः पुनर्ग्रह-
णात् पात्रयोः प्रागग्रत्वमाचारसिद्धेः 'अहुत्तोपकनिष्ठान्वामुत्तानाभ्यां
पात्रिभ्याम्' (आद्येण सू १-३-३) इत्या(२)शब्दाद्यनोक्तं च ज्ञापितम् ।
ततस्ता अपस्वम प्राप्तेर्हिनां प्राणदधानाभ्यां मुञ्चनासिकाभ्यां सममु-
द्वृष्य उत्तरेणाग्निं पुनस्तीषेषु दग्नेषु सादयति, 'दग्नेषु' इति (३)शब्द-
नात् । अग्रे पूर्वस्तीषेषु । ततो दग्नेः प्रच्छन्नदयेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्'
इत्यग्निग्रहण पात्रायामपरेण मा भूदिति । 'उत्तरेणाग्निम्' इति तु पात्र-
व्यवधाननिर्द्देशकम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दग्नेषु निषाद्य ॥ २१ ॥

अनाहुता

प्रकृतत्वादग्नेः दक्षिणतः । तथापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य तूर्णान् सृणु
निरस्योपवेशनमिच्छामिति । अग्नेणाग्निं परीत्यान्वे । 'हीनश्रद्धात्वे स्व कुर्वन्
ब्रह्मासनमुपविश्य वि(३)अमुत्तरासन्नं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वाधाम्बत
कुर्या' (वा०सु०१-१-२६) इति कथनास्ताम् । कृताकृतमाज्यहोमेषु परि-
स्तरणम् । तथाऽप्यमागी वा ब्रह्मा चेदा(त्या)भ्यह्वयतः ॥ २६ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

अग्निमिच्छेति प्रकृतत्वात् अग्नेर्दक्षिणतो दग्नेषु कचिद्ब्राह्मणमुपवेश-
येत् । न तु दर्शपूर्णमासवद्ब्रह्मण, समानविधानवचनानां चोदनात्तद्वा

१. अहुत्तोपकनिष्ठान्वामुत्तानाभ्यां पात्रिभ्यां अग्निमुत्सवे तत्र उन्वृष्यमित्येव । अग्नेरेव तं
सर्वं तत्र पवित्रमिति उद्वृष्यति । (आद्येण सू-१-३-३) इत्यस्य तावत् ।

नि विनाश तदीयस्य ब्रह्मणः मान्द्यभावात्, 'ब्राह्मणं दक्षिणतो वर्धेषु निषाद्य' इति हस्तस्त्रविधानाच्च । तेनात्र ब्रह्मधर्मा, वरजन्तुर्निरसनाद्यो न कर्तव्याः । पितृभूतसिक्कपक्षेऽपि यः पितुर्गृह्णा स एवात्र निषाद्यत (१) इति निषयो नास्ति ॥

अन्ये तु-श्रीते ब्रह्मा दक्षिणेनाग्निं वर्धेषु निषिद्ये इत्यः । तथैव बहु-
वर्तां वृन्दोगर्तां च शूत्रे(२) ब्रह्मरथेव बोधितः । अतोऽत्रापि 'ब्रह्मण दक्षि-
गत' इति लक्षणया ब्रह्मैव बोधते । तेन सम्भवन्तो ब्रह्मधर्मा इहापीति ।
तत्र, स्वगृह्णास्वस्य ब्राह्मणशब्दस्य ध्रुवार्थत्वात्तेन परगृह्णात्तुल्यभाष्य-
णस्वानुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं
सूत्रकारस्येष्टम् । यदि हि तथा स्यात्, 'यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वोस यशो न
कुरुते' (आप. श्रौ. १४-१३-७) इत्यत्राश्रयेत्याश्रितैः 'ब्रह्मणे वर इदानी'
इति श्रूयत, न पुनस्त्रिगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति' (आ-
प. श्रौ. १४-१३-९) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राज्ञो मन्वाणामपि प्राप्ति-
तुर्वारा । 'ब्राह्मण दक्षिणतो निषाद्य' इत्यत्रानुक्तानां मन्वादीनां परिसं-
ख्येय चेति वदतां शोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति (३) दोषत्रयमुक्त-
परिसंख्याश्रयण निर्हेतुकम् ॥ २१ ॥

आज्यं विलाध्यापरेणानिं पवित्रान्तर्हिंतायामाज्यस्था-
स्यामाज्य निरूप्योदीचोऽङ्गाराग्निरुद्धा तेष्वधिश्चित्य ज्वल-
तावद्युत्य द्वे दर्भाग्ने प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्निं कृत्वोदगुह्यास्या-
ङ्गारान् प्रत्युह्योदगग्राम्भां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय
पवित्रे अनुग्रहस्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

१ अ-विषय इ १ तस्यैव हस्त मान्द्यस्योभयर्थम् (आ. श्रौ. १-१-२१) इति काशिर ।

'अत्रा च ध्रुवत्परिच्छाद्युपगमार्थम्' (आ. श्रौ. श्रौ. १-१-१) इत्यादिवाच्यम् ।

३ अ-दोषत्रयेनेत परिसंख्यासम्बन्धिष्य च स्वार्थेऽस्ति, तस्यैस्तीक्ष्ण, पञ्चमशक्ति ।

१०१५

अनाकुलम्

अथाल्यसस्कारः तत्र विद्यापलमाज्यस्य कश्चिन्नकारिमच्छिद्यती भवति
 उत्तरत्राज्यग्रहणात् । निषा आनयनम् । पुनराज्यग्रहणमनाद्येऽपि कर्माणि
 सस्कार आज्यस्य यथा स्यात् । आज्यं सवत्र निरुप्य जुहोतीति । निरुप्य
 पृथक्करणम् । उद्वचनं पित्र्येष्वपि यथा म्यात् । एतन्नोद्गासनं स्यात्स्यात्
 म् । अथवा एतन्नं उच्यते तृणेष्वप्यदीचनम् । तत्र द्वे वर्गौ प्र पावेचनसंस्कृत्या
 ज्ये प्रत्यस्यति प्रक्षिपति । द्वे ग्रहणमक वे स्यम्याग्निहोत्रहृदस्य विकल्पस्य
 घ्रातयथावेत् । तेषां ग्रहणिकेऽपि तन्त्र द्वे एव वर्गौ प्र मकत । ततस्तदाज्यं
 वि प्रक्षिप्य पर्याङ्गं कराति आज्यस्य सकलौऽपि विरायनेवति तृणे
 नोत्सुकने वा । तत्र पित्र्येष्वपि प्रवक्षिणं पर्याङ्गिककरणमिच्छन्ति । उद्गासनं
 निहरणम् । प्रलुहन्मग्निना ससज्जनम् । पुनराहरं पुनराहृत्याहृत्य । श्रीष्वेता
 नि उत्पन्नानि प्रत्यगपद्यर्गाणि । अनुग्रहणमग्नी, प्रकरणात् (१) "दिस्र-
 वयाङ्गस्सस्वृदये" इति कल्पान्तरात् ॥ १७ ॥

इति श्रीहरदत्ताचिरचिन्तायां श्रौतसूत्रश्रुता-
 चनाकुलायां प्रथमः खण्डः ॥

तामस्यंशेनम्

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप प १-२५) इति परिभाषासिद्धं
 विलापनं, तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽग्नीं कर्माथं पुनर्विलापयेत् ।
 ततोऽग्रे पश्चात् स्थापिनायां पविशान्ताहितावासाज्यस्थाह्वानं तदाज्य-
 मानयेत् । 'आज्यं विलाप्य' इति प्रकृत्येऽपि पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव नि-
 र्वापादयः, न पुनः 'वृद्ध एवाज्जलिना जुहोति' (आप श्रु २२-१०)
 इत्यत्र (२) पशुजन्मस्य होमद्रव्यत्वेऽपि (३) यदीयतदीयम्यायाद्गो भवेत्पु-
 रित्वेवमर्थम् ॥

केचित्—अतन्त्रकेऽपि कर्माप्याज्यं निर्वापादिभिस्संस्कार्यमित्येव
 मर्थोमिति ॥

अग्निमित्यग्नेरेव पश्चात् न ब्राह्मणस्येति । केचित्पु—अन्यस्मिन्नग्नीं
 विलापनं, होमार्थाग्नेरेव पश्चात्तिर्याप इत्येवमर्थमिति ॥

१ तेषाम्नां पत्न्ये अग्निं संसृज्यन्वावतुनः करोति (श्री श्रु १-१-११) दीपयत ॥

२ उ व—पशुजन्मस्य होमद्रव्यत्वेति न उ—पशुजन्मस्य होमद्रव्यत्वेति कर्माणि

३ स यदि तदीयन्वायादीं निर्वापयेत् न नोपु

अथाङ्कारानुदात्तो लक्षण निर्वर्त्य, तेष्वङ्कारेषु आत्पमपिहित्य, त्यस्यता सुणेनावपुन्य अचोगामिन्या वाप्या वांतायत्वा, हे र्भसि अ-
 नित्यतायामे सृजावन्तर्थाय द्वित्वाऽङ्गस्सहस्रद्वयं ते युगपदान्ये प्रक्षिपेत्
 'हे' इत्यधिकशब्दान्, आचाराद्य । अथोक्तमुक्तमादायाज्य प्रदक्षिण विः
 बर्षाञ्च कृत्वा समन्ततोऽग्निमावर्त्य तदुदभवत्तारयत् । अथ तिरुदणोक्त-
 सनयोद्वयपवर्षस्व 'तथाऽपवर्ष' (आप शू १-६) इति शिखस्य पुन
 विधानमेतयोर्नित्यमुद्गोवापवर्षो, न तु दैवे विकल्पेनापि प्रागपवर्षः, ना-
 पि पिड्ये इक्षिणतोऽपवर्ष इति नियमाधर्मम् । तथैव पिड्येऽपवर्षोर्माध्यस्थ्यं
 पर्याग्निकरणमपि (१) स्तन्द्वाभ्यायाद्दिव्यप्रदक्षिणमेव । इत्यमेव तिष्ठान्वात् ।
 ततोऽङ्कारान् पूर्व निकृष्टान् प्रक्ष्य पुनरावतनस्वार्थिना नवार्थम् । अथा-
 त्प्यसस्कारकाणां अङ्काराणां प्रसूहनाविधानान् 'अपवृत्ते कर्मणि' (आप
 परि ४-२३) इति न लौकिकत्वम् । अपवृत्तनपर्याग्निकरणाङ्गंस्तु यदा
 आयतनस्थादुपादानं तदा तयोदण्योऽपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वान् स्था-
 नः । यदा तु निकृष्टान् तदा तस्मिन्मध्य क्षेत्रे । अथ पूर्वतदुदगमाऽर्थां
 पवित्राभ्यां पुनराह्वर विष्णु पुनराह्वस्याह्वय विष्णुपुत्र । अथ पुरस्तादारभ्य
 पश्चात्तीन्वा पुरस्तात् परिसमाप्तिः । केचित्—आकां ब्रह्माह्वर्यीतमाहुः ॥

ततश्चे पवित्रं कुरुब्रह्म आचारात्तुकुलं प्रहस्य, यदि प्रन्थिस्स्वात् तदा
 विष्णुस्याङ्गिस्सहस्रपुत्र्य प्रागमे अग्नौ महरेदित्यर्थाः ॥ ७२२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यैकते गृह्यतत्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः ॥



१. कक्षेरेडेल विधाकृतवतोऽपवर्षोर्मध्ये विहितम् अत्रयम् ।

* महितम् अथे इत्यन्तले सूत्रायां सञ्जा कण्ठस्य (११) सुदर्शनस्ये न इतिहसि (१२)
 इति बोध्यम् ।

अथ द्वितीयः सुण्डः ॥

येन जुहोति तद्ग्नौ प्रतितप्य दर्भैः संमृज्य पुनः
प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भानग्निस्सँस्पृश्यामी प्रहरति ॥ १ ॥

अनन्तम्

समाज्ज्वलन् सुण्वत् । प्रतितप्य न्यग्भूतस्य तपनम् । अग्निग्रहणमनर्थकम्, अन्वयः प्रतितपनस्यासम्भवात् । तन्निवृत्ते दर्शपूर्णमासयोःसम्माज्ज्वले ये दर्भास्तेषामिह प्राप्स्यर्थमादृशनीये गार्हपत्ये वा चोदितं कल्पितेषु तदस्मिन्नग्नौ भवतीति । अग्निमात्रं भिद्यते । अन्वत् समानं "सुवमस्रैः (आपु श्री २-४४) रिन्यादि । अग्नौ प्रहरतीति पुनराग्निग्रहणं सुवसमाज्ज्वले दृष्टं वैकल्पिकमग्नौ प्रहरणं वा भूदिति । अतोऽपि सिद्धायते सुवसमाज्ज्वलनं दृष्टं प्रवर्तन्त इति । पाकयज्ञेषु च दर्वा होमः, कल्पान्तरे दृष्टत्वादर्शनात् । यद्यं समाज्ज्वले दर्वाभावाद्याज्येनाभ्यानायप्रित्यन्यपरे वाक्ये दर्वा मातां दर्शयति । यच्चान्नं सङ्कुरुपह्नयेति उपजातं स्थालीपाकादर्शयति तदपि नादर्वामुपपद्यते । तथाज्यहोमेष्वेका दर्वा । स्थालीपाकेषु द्वे हो मार्ये चावदानर्थं च । वसवोरपि सम्माज्ज्वलम् । अवदानस्य होमार्येणात् यथाग्निहोत्रे सृज्यस्य । तत्र दर्भोमग्नौ प्रतितप्येति वक्तव्यम् । येन जुहोतीति किमुच्यते ? "मध्यमेनाम्लमेन वा पलाशपर्वणे" त्वत्रापि यथा स्यात्, अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तत्रे यथा स्वादिति । यद्यवमज्ज्वलेरपि प्रसङ्गः । निरुहसर्पयज्ञादिषु ह्यापकान् सिद्धम् । यद्यनौपचार्ये पार्वण्यदिनि यज्ञं करोति तत् ह्यापयति-अज्ज्वलितोमा अपमर्माद्वाका वायुदुकर्मोप इति । तेन सादनदि यवमज्ज्वलेर्भं भवति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

येन पात्रेण दर्वा सृजेणाज्ज्वलिना वा जुहोति तद्ग्नौ प्रतितप्येत्यादि स्वकार्थम् । दर्वाश्च होमपात्रस्य 'दर्वाभावाद्याज्येनाभ्यानायम्' (आपु पृ. १२-९) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धत्वादर्शनात्, आचाराच्च । बोधाशनेन तु (१) 'निरुहतिपृहीता वै दर्वा' इति दर्वाभिन्दा सृजविधानार्थं, न

तु इव्यां निवेद्यायां । अतो इवींस्त्वयोर्विकल्पः । तत्र केचलान्वहोमेषु एकैव इवीं स्तुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे इवीं स्तुवी वा उपस्तरणाद्यर्थे होमार्थे च । उपस्तरणाद्यर्थस्यापि सस्कारः, (१) उपस्तरणादि प्रदानान्तस्व होमपदार्थस्यात्, अतो स्तुवस्यापि सस्कारदर्शनात्, आचाराच्च । इन्वादीनां त्रयाणां तन्ववहोमेष्वेव सस्कारः, (२) अतन्ववहोमेषु तन्वान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः । तेन 'अनुगतंऽपि वांस्तरणात्तुहुवात्' (आष षु ५-१८) 'सर्वेषां कर्त्तृकरणमिभान्' (आष षु १५-६) इत्यादिषु न इन्वादीनां सस्कारः । अत्राग्नी प्रतिष्ठाप्याग्नी प्रहरतीत्यर्थसिद्धमिप्रहणमेवनामार्थं कृत्स्नविधिरिति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्तुवन्ने' (ते वा ३-३-१) इत्यादीष्टकस्तुक्समाजेनथमावागमिहाहुषात्तमसद् एव ।

कोचत्—अग्नी प्रतिष्ठाप्याग्नी प्रहरतीति प्रयोजनान्तररज्जुत्पादादिप्रहणादीष्टकस्तुक्समाजेषुमां इहापि भवन्तीति ।

प्रतिष्ठापन त्वदिमन्नेवाग्नी । इह च गम्मान्तर्भागामन्नेवेव प्रहरणम्, न पुनर्वैकल्पिकम् । तथा 'येन तुहोती' त्वत्र सामान्यवचनम् 'मन्वमेनान्तमेव वा एसाशपर्वेन' (आष षु २२-४) इत्याद्यन्वकेऽपि कर्मणि अग्निहोषिके च निधो होमार्थवाचस्यापि सस्कारो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अत्रल्लेख्यपुषहामे अवदानमासपर्वेन 'पार्वणम्' (आष षु २२-१) इति यज्ञेवाज्जिहोमा अपूर्वा याचदुकथमांश्च इति ज्ञापनाच्च सस्कार इति ॥ १ ॥

शम्वाः परिध्वये विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तश्री-
लगोदानप्रावक्षिचेषु ॥ २ ॥

अनाकुल

अथ परिधीन् परिदधाति । दर्शपूर्णमासवत्सर्वे तूर्ध्वोत्त साधारस-
मिधौ । कुन एतत्' प्रांसिद्धवभवनुज्ञानाच्छम्वाः पारध्वये इति (३) परि-
ध्वये परिधिकार्ये इत्यर्थः । शम्वा लोकमसिद्धा जुगमान्तश्री-छिद्रेषु श्री-
लकपा- काष्ठविशेषाः । तासां सदेभ्येन सञ्चनम् । अन्वित अद्भुता
त्पानप्रवक्षिन्तम् । विवाहे च इह्यससर्गांश्च सर्वत्र शम्वा । विवाहादिभ्यो-
ऽन्यत्र सर्वत्र पार्षणादिषु परिचय एव । श्रीलक्ष्मणमन्थक श्रीमन्ताति-

१ अतन्ववहोमेषु तन्वान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः । तेन गम्मान्तर्भागामन्नेवेव प्रहरणम् ।

२ का ष ष आचारेषु च ।

३ परिध्वये शम्वा कार्ये इत्यर्थः ।

देशान् सिद्धम् । ज्ञापकार्थन्तु, एतत् ज्ञापयति—विवाहादिविद्वह सती
 तिलेध्वेव शम्वा, न तेनतिदिष्टेषु इति । तेन सीमन्तावतिदिष्टे पुंसवने
 परिधय एव । शर्वनादिषु च पञ्चहोमेषु तथा "एवमन ऊभवे" इति वैवा-
 हिकेन स्वालीवाकादिति दर्शानात् असङ्ग- ॥ २ ॥

तात्पर्यदीपम्

विवाहादिषु कर्मसु अल्पवै परिधीनां कार्ये परिधीनां स्थान इति
 वाक्यत्, शम्वा युगकीलका भवन्ति । ताश्च पलाशादीनामन्यतमेन कल्-
 सा परिधिस्थोक्तवापानात्, नःस्थानापन्नत्वात् । युक्तं चैतत्, यस्मादेव-
 विधविषये वार्तिककारपादैरुक्तम्—

'सम्भवन्ती(१) स्वालेवाली आदिरी किन्तु वाधये । इति ॥

अत्र विवाहशब्देन स्वालीवाक्यार्थिन साङ्गो विवाहो गृह्यते । तद्-
 ज्ञानकारण प्राचिनानेष्ववश्याम् । सीमन्ते शम्वाविधानादेव (२)तद्वि-
 कां चोले (३)स्वालेविकारे च गोदाने शम्वाप्रानायपि तयोर्ग्रहण सीम-
 न्तविकारेऽपि पुंसवने तासां निवृत्त्यर्थम् । प्राचाञ्छक्त च 'अगारमथूना
 विगोहणे' (आप च २३-९) इत्यादिना निहितम् । अत्र च 'पलाश-
 काभवे' (आप धा १-५-८) इत्यादिसूत्रात्कृत्वात्तुकास्तीन् परिधीन्
 सम्पृशन् । 'परिधीन् परिध्यानि' (ने ब्रा ३-३-७) इत्यादि विधानान्
 तृष्णी परिध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्राय, 'शम्वा परिधये' इति
 सिद्धयन्परिधीनङ्गीकरण तत्स्थाने शम्वाविधानात्, आचाराच्च ॥ २ ॥

अग्नि परिधिष्वन्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राची-
 नमनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीन सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-
 त्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ॥ ३ ॥

अनाहुता

परिधेनमुदकेन पशुक्षामम् । अग्निग्रहण परिधिधिकाराद्दहि परिधीर्मा
 भूदिति । प्राचीनमुदीचीनमित्युक्तये प्रामुख्या(ग्या)त्तत्र परिधेवचकर्म
 यथा स्यादिति । तथापर्यवस्तु परिमापामिद्ध एव । 'देव सवितः प्रसु-
 वे'ति यत्तावान् मन्त्रः, कल्पाम्नरेषु भूयस्सु तथा दर्शानात् । बोधावनीये
 च विरूपग्रामेनन् 'अन्वमस्था प्रासादीरिति मन्वान्तान् सञ्जमयती' (बी.

१ अत्र यतोर्भवन्तीति विवाहात् स्थाना अतिवन्ती ।

२ अ ग तद्विवाहो ३ अ ग ७ चैतद्विकारान्ते

शु १-४-७) नि । (२) अशुभोवातानेव त्वय मन्त्रादि । मन्त्र सम इत्यर्थः । तत्र पुनस्तादुपलक्ष्य प्रदक्षिण श्वेतं प्रतिमन्त्रमुदकदानम् ॥ ३ ॥

तान्पर्यदर्शनम्

अग्निमेवावकेन परिपिञ्चति न परिध्यायद्भूमि । तद्विधिमाह-अदि-
 तेशुमन्त्रस्तेषादिना । प्रत्यन प्राणयनम् । उदीचनमुववापनम् ।
 समन्त सर्वता । अथ 'द्वेष खांतन' प्रसूत' इत्येतावानेव मन्त्र , नवं २)
 आदिप्रदेशः । तथा नोक्तरे परिपेचन 'प्रासादी' गिति प्रसूतपदम्याह ।
 वैश्वदेवकाण्डे एकत्राह्निविजयेयमेवाग्नातानां 'अदिनेऽनुमन्त्रम्' इत्या
 वीनामद्यानां यजुषां पूर्वोत्तरपरिपेचनरूपेष्वप्युक्तु व्यापारेषु ३) धुनिस्था-
 नाभ्यां गितियोगात्, वाजपेयप्रकृत्यन्याया ज्ञाना स्वतोऽर्थाव गिनियौ-
 गाधीन्यत्वात्, भादिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्ते, यजु प्राये मन्त्रादके
 ऋचोऽग्नीतत्वात्, ऊहपक्षे आर्षिपाठबाधप्रसङ्गात्, 'तस्मात्तव गीतेन'
 इति यजुषधुनिविप्रतिपिद्धस्य प्रहसप्रसङ्गात्, अस्मदीयानामात्मानाच्च ।
 विस्पष्ट केतु बोधावनातां, 'अथमस्या प्रासादीगिति मन्त्रात्तान् न
 अमयति' (बो शु १-४-३७) इति । एवं चोत्तरपरिपेचने 'अन्वमस्या
 प्रासादी' इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरुह । यथाग्नी
 'एतेनैव वैष्टुमेन अन्वसाऽहरिणुकामुपदे' इति । सप्रामशब्दाश्च गीतय-
 जन एतेन मन्त्रा वैश्वदेवकाण्डमुवाकृत्य प्रागुत्सर्जनादप्येतस्या,
 अक्षयवपारावपयोश्च ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूर्णीम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अक्रियमाण एवकारे समन्तपरिपेचने मन्त्रप्रतिपेक्षाचमेतत् स्वान् ।
 एवकारात् दक्षिणत प्राचीनमित्यादे एवस्य विवृति ॥ ४ ॥

तान्पर्यदर्शनम्

पैतृकेषु क्रमंशु समन्तमेव परिपिञ्चति, न दक्षिणत प्राचीनम् इत्या-
 दि । तथा तूर्णीम् ॥ ४ ॥

१ एव कारेण समं वत समुप वक्तव्ये भगवति द्विती नान्तं, एतद्ध एव न तादु वाचम-
 निधाय न एतदु इति समर्थे मन्त्र ।

२ अदिनेति । अदिनेति मन्त्रा (वात य १-४) इ पतेन चोपेन मन्त्रस्यादियेन उन्सो
 न गे वदोत्तय इति निष्कर्षेण मन्त्रयो वाच पर्यन इति मत्त ।

३ विष्णुर्ही रय भृति । एवान श्वप पाठस्येव यजुषमन्त्रप्रदेशकय ।

इधममाध्यायाधारवाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अन्वक्तव्यं

इधम इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशशकमिधम सङ्केदादथा-
ति । 'आध्यायार्थे' (१) कत्वान्तर दर्शपूर्णमासवादिस्तुत्तर परिधिस्तन्धि-
मन्ववहृत्य दक्षिण परिधिसन्धिमन्ववहृत्येत्यवमादिवा विधानं तूष्णी-
मिति मन्त्रोच्चारणप्रतिपक्ष । नेन 'प्रजापति मनसा ध्याय' शिल्लितत्-
वि न भवति । मनसा मन्त्रोच्चारणं तत्र विधीयत इति कृत्वा काम्याना-
माधारकत्वानामिहाप्रयुक्ति प्रकृतिवियथत्वात्तेषाम् । केचित् श्रुतेण पू-
र्वमाधारमिच्छन्ति । अन्ये पुन उभावापि इन्वेषेण वशोपभूतोरभावात् उप-
चयनमपि न भवति । आसीन एव चेतरेमध्याधार जुहोति । न चानिधा-
पिति । अथ प्रमाणमुपरिष्ठाद्भवामः ॥ ५ ॥

कार्त्तव्यम्

इधममाध्याययति । स च खादिर- पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्या-
कोऽप्येकक्षणस्थीत्यायाम्, इधमनामध्यात्, (२) अति दर्शनाच्च । युगप-
च्छाधानम्, इधमम् इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च
तूष्णीम्, मन्त्रस्याविधानात् ॥

अन्ये—'तूष्णीम्' इत्यारभ्येदमेक सूत्रं कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो
मन्त्र 'अथ त इधम' इति, सः 'अनुक्तमन्वतो ब्राह्मम्' इति न्यायेन नोप-
सहर्तव्य इति व्याचक्षते । तेषां पत्रकेषु समन्तपरिषेचन समन्वयक स्यात् ।

कचित्—शृष्टान्तरात्, इधोऽभिधायार्थेय' इति ॥

आसीत आधाननामकी होमी द्वी । वापारपति द्विर्द्विजान्या जुहोति, द-
र्शपूर्णमासवत् । उत्तर परिधिसन्धिमन्ववहृत्य . दक्षिणायाञ्च ऋतु
सन्तत उवातिष्मत्ताधारमाधारयद् सर्वोष्णोष्मकाष्ठानि सस्पर्शयत्
(आप श्रौ २-१२-७) 'दक्षिण परिधिसन्धिमन्ववहृत्य' (आप श्रौ.
२-१३-११) 'पञ्चमुदञ्चम्' (आप श्रौ २-१४-१) इत्यादि 'अञ्
प्राञ्ची होतव्यी तिर्यञ्ची वा व्यतिषक्ताव्यतिषक्ती वा' (आप श्रौ
२-१२-८) इति वैकल्पिकाख्य आधारपञ्चा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तु-
स्य कर्तव्या , न पुनर्द्वितीयाधारस्य 'पूर्वार्थे मध्ये पश्चार्थे वा जुहुवात्'
(आप श्रौ २-१४-८) इत्यनाधारपञ्चोऽपि । इमौ च हाद्यव्यासीनो

१. अपेक्षमद्य श्रुतेण्य गृहीतविकल्पमन्ववहृत्यति (त्रै सु १-१-१) इति त्रैमिनि ।

२. खादिर पलाश वैकल्पिकविकल्पेन कोमे (आप श्रौ १-१-१) इति त्रैमिनि ।

इत्थौ तुष्यीमाधारयति, (१)द्वीहोमानामपूर्वभेदैस्तिकाद्यान्धर्माणां क-
न्याया चायते । तुष्यीमिति 'तुष्यी वञ्चान्वाहु-नीहृत्वा' (आप यृ
२-२-४) इतिचतु स्वाहाकारस्यापि निहृत्यर्थम् । अत उन्वयोरप्याधार-
योः प्रजापतिर्देवता 'वत्तुष्यी तस्याजापत्यम्' (तै भा २-१-५) इति
श्रुते । कथं पुनरिमावद्गुह्योतिश्वोक्षी द्वीहोमी ? उच्यते-यद्यपि गुह्यो-
त्तरमेव न चोदनायस्ति, तथाप्याधारयतीति दीर्घाधारमुणक्तुह्योतिश्वो-
दनार्थत्वात्, याज्ञिकमसिद्धेश्च द्वीहोमायेव । किञ्च 'अधात्यभागी गुह्यो-
ति' (आप. यृ २-६) इत्यात्यभागी स्पष्टमेव द्वीहोमी, तस्मात्प्रजापति-
यायाचपि तथा । यथा(२)भेदोरनारभ्याधीनस्य विनियोगलक्षित्वे-
रप्यदाभ्यसाहचर्यात् सोमविद्योगलक्षमन्वथः ।

(३) यत्र चान्यास्वानम्-आधारावाधारयति । 'पुरस्ताद्गुह्योपक्रमः'
(आप. यृ १-५) इत्येतस्मात्परत्येन प्रथमां 'तथापवर्गः' (आप यृ.
१-६) इति याज्ञीपरिमाणयत्तुस्तत्र प्राग्वचर्याभ्यामुदपवर्गाभ्यां वा
दीर्घाव्याभ्यां गुह्योति, न तु काणदिगपवर्गाभ्याम् । भावीदिक्प्रधारयती
मन्वाञ्छ, अपूर्वत्वादेव । हेयते तु दर्शपूर्णमासवात् प्रथमस्य प्रजापतिः,
द्वितीयस्येन्द्र (४) इत्यर्थः । तुष्यीमिति पूर्ववदेव ।

अन्ये तु आधाराविति नामधेय (५) 'मासमग्निहोत्र गुह्योति' इति-
वत् पेशिकाधारयतीतिदेवाकम् । अत्र क्षुब्रेण ध्रुवाया आत्यमात्वाय जा-
सीनोऽन्यमाधारमाधारयत् (आप श्रौ २-१२-७) 'गुह्येहीति गुह्यमा-
दत्ते' (आप श्रौ २-१३-२) इत्यादिषु सर्वेषु आधारधर्मेषु मन्मन्त्रेषु च
प्रासेषु 'आधारावाधारयति' इति परिसङ्ख्यार्थम् । आधारयतीति दीर्घा-
राधर्मकाश्च होमी कुर्यात्, नान्यधर्मकावितिः । 'तुष्यी' मिति तु धर्माव्यान्त-
रभेदानां मन्वाणां नियुत्यर्थम् । दर्शपूर्णमासवदिति त्वलर्थकमेवावाह्वा ।

तत्र, द्वीहोमयारपूर्वयोः विशेषनस्याद्भूतयोः धर्मान्निदानपे-
क्षत्वात्, स्वतश्च नाम्नो धर्मलक्षणया असुक्तत्वात्, आधारयतीत्यत्र च
सति मन्वन्तर परिसङ्ख्यया अन्याध्यत्वात्, आधारव्यातिरिक्तधर्मप-

१. द्वीहोमानामपूर्वभेदमायते चतुस्वर उन्वयोरित्यने सिद्धान्तिम् ।

२. अर्धोमिति । अन्वय-आत्पत्रं पूर्णे-मष्टं दृष्टव्यं चरन्-दृष्टव्ये' इति । अथरन्वय-
कथे परे । तथाप्येवमपि विनियोगक मन्त्र इति मन्त्रे लक्षितान्तरधर्मेण न च पर्याप्तोति
कथोपपत्तुमिति ।

३. १-२-३-४-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००

४. गुह्योत्तरमेव न चोदनायस्ति, तथाप्याधारयतीति दीर्घाधारमुणक्तुह्योतिश्वो-
दनार्थत्वात्, याज्ञिकमसिद्धेश्च द्वीहोमायेव । किञ्च 'अधात्यभागी गुह्यो-
ति' (आप. यृ २-६) इत्यात्यभागी स्पष्टमेव द्वीहोमी, तस्मात्प्रजापति-
यायाचपि तथा । यथा(२)भेदोरनारभ्याधीनस्य विनियोगलक्षित्वे-
रप्यदाभ्यसाहचर्यात् सोमविद्योगलक्षमन्वथः ।

रिचिहृत्वात्वे चानिदेशवैफल्यात्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेऽपि सामर्थ्यात् नृत्कीपदस्य प्रयथ्यापत्तेः, 'पूर्वपूर्वमासव' इति च स्वर्थ-
मिति स्वत्ववोक्तत्वात्, 'आधारवाधारवर्षी' ति च पदधोरनिदेशपरिस-
ङ्ख्यार्थत्वे होमादिवापकशब्दाभावात्, तद्भावात् च परिसङ्ख्यात्वात्वे स-
र्वेषामाधारधर्माणां शिशुम्भारविमृद्धानुष्ठानापातात्, अल्पमासादीना-
मपीत्यमनिदेशे अभ्युपेये तथाप्यैषिकान्यमाणादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठान-
मप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वं एव व्याख्यानैः रक्षुम्हृ ।

यतोऽपूर्वावेकापारौ, यतश्च 'समिदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप,
प ३-८, ९) इति परिभाषा, अत एव आधारसमित्ये निवृत्तिः ।

अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे(२) परिधिनिश्चयानन्तरम्; श्रौते
तथा दृष्टत्वात् । अनुयाजसमित् अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनेभ्य-
सश्च हव परिधिनिस्सहाष्टादशधा, विशतिषा वा, न पुनरेकविंशति वा ॥५॥

अथाऽपभागौ जुहोत्यभ्यनये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सो-
माय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

अननुज

अग्रेरुत्तरभाग उत्तरार्धे पूर्वभाग पूर्वार्धे, तयोरभ्यनय उत्तरार्धार्थ-
र्धे । सममिति देशतः । सम ती होतव्यी न विषमार्थित्यर्थे । उपदेशादा-
धारानन्तर्ये सिद्धे अर्थेति वचन मन्वोपनार्थम् । किं सिद्धं भवति? आ-
धारधारण्यभागयोश्च साधर्म्यं सिद्धं भवति । तेन ज्योतिषमत्यसौ हो-
मः । आधारयोः प्रसिद्धा धर्मः । तस्याज्यभागयोरपि प्रवृत्तिः ।

तथा आज्यभागयोः प्राप्तयो धर्म आसीनतामोऽत्युत्कृष्टासाभा-
वश्च । तस्याधारयोरपि प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरमिमिश्रण्यार्धे स्थाना-
भिप्रायणे न भवति इति तदुपपन्नं भवति । आज्यभागवितानहोमयोस्सङ्घाः ।
प्रधानमग्रेरुत्तरभागयोः आचार्यभागान्तं इत्येवमादिव. ॥५॥

तावन्देशम्

अत्र आधारानन्तर अर्धहृत्यमन्यहृत्वाऽऽज्यभागनामकारपूर्वी होमी
जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्रेरुत्तरार्धे, प्राग्गुर्दिक्ष्यामि
त्यर्थः । द्वितीय सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे, दक्षिणपूर्वस्यामन्यर्थः ।
सम पूर्वेण आधारसन्नेदमवधि कृत्वाऽक्षणाया रज्या वाक्यन्तरे पूर्वो हुतः
तावन्त्यन्तर पश्चोत्तर जुहोति, न पुनस्तन्निष्कृष्ट विष्कृष्ट वा ॥ ६ ॥

अथोपदेशं प्रधानाहुनीर्हुन्वा जयाभ्यातान्नाप्रभृतः
 प्राजापस्था स्याहुनीर्हिहनाः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोत—प-
 दस्य कर्मणोऽन्वरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्वि-
 ष्टकृद्द्वान्त्सर्वस्विष्टं सुहुत करांतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

अथोपदेश

यस्योपदेशमिति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि वाः प्रधानाहुनय इत्युप
 विश्वन्ते, यथा “अन्वारव्यावाजुत्तरा आहुनी” (आप पृ १-२) इति ता
 स्ता इत्यर्थः । अथा ‘चित्तञ्च चित्तञ्च’ (ने स. ३-४-४.) इत्येवमाद्य ।
 अन्वारव्याना “अग्निभूतानां” (ने स ३-४-५) इत्याद्य । उद्गता “अनापादृष्ट
 याम्” (ने स ३-४-७) इत्याद्य । अजापते न स्यादतानां त्रैवा प्राजापता ।
 अहुनय प्रसिद्धाः । विहुनवचन समस्तविधुत्पर्यम् । एतेषामनुपदेश
 सिद्धत्वात् । सौविष्टकृती अग्निष्टस्विनात् पाठना ।

अन्वेषाणि सूत्रे पठिता—“पदस्य कर्मणोऽन्वरीरिचं यद्वा न्यूनमिहा-
 करम् । अग्निष्टस्विष्टकृद्द्वान्त्सर्वस्विष्टं सुहुत करांतु स्वाहेति” इत्ये
 प्रायश्चित्तेषु, (आप श्री ३-१२ १) एव तर्हि यत्नं हास्याति पाकव्यवधि
 रय अन्वेषामपि केषाञ्चत् साधारण इति । इत्यने च कालगिरेषामाम-
 नेन प्रवृत्ति विवाहादिषु “कर्मसु” ये होमाधोदिता, तेष्वेवस्य प्रायश्चि
 तेषां कालोपदेशार्थमिदम् । अयादीना पुरस्तादाज्यभागान्त्वोष्णशान्
 प्रधानाहुनय इति तार्थः । एतदर्थेनानेन तत्रोष्णयोगात्प्रायश्चित्त-
 “अग्निष्टस्विष्टकृद्द्वान्त्सर्वस्विष्टं सुहुत करांतु स्वाहेति” इत्यतिदेशान्
 तत्र प्राप्तिः । पार्षणे तु यथा, तथा आग्नेवस्थाली
 पाकविधौ बह्वयाम् ।

अथ केषां ‘ज्यभागान्त्व’ इति वा ‘अयादि प्रतिपद्यत’ इति वा वच-
 नं नास्ति यथा एष्यपदलीकरणहोमे तत्र प्रायश्चोमिदमुच्यते । त्रिधा
 दादिषु तत्र विधानप्रसक्तं, आज्यभागान्ते अयादि प्रतिपद्यत इति वच-
 नान्त् (२ पणवहोमादयोऽप्युषां यावदुक्त्यर्थात् । इदं तर्हि प्रयोगज्ञ क पा-

* इत्यनेन च उद्गता इत्येवमप्युक्तं । यत्नेवमप्युक्तं । इति च उद्गता
 एतन्नि साहुनय नान्वेषः ।

१. स. ३-४-५ इत्येवमप्युक्तं । यत्नेवमप्युक्तं । इति च उद्गता इत्येवमप्युक्तं ।

स्तरोक्ताणि नित्यानि नैर्मलिकामि।काम्यानि वा पद्यस्मदादिभिरनुष्ठी-
यन्ते तदा तेष्वपि यत्तस्य तन्वस्य प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । तन्वेतदपि
पार्षणातिदेशदर्शनात् सिद्धमाचाराद्याभिरुच्यन्ते इति, सत्यं पण्य-
होमेषु सिद्धं, न त्वाज्यहोमेषु 'कृद्माषडैशुतमि'त्यादिषु, तस्यापस्ववि-
पयवात् । विवाहादिषु तन्त्रविधाननियमार्थं यस्मिन् गृहमेघघोविता-
स्तेषु अत्राप्रकृतसमाधानाद्याज्यभागान्त इति अवादिप्रतिपद्यत इति वा
वचन तत्रैव तन्त्रप्रवृत्तिः इति । तेन पण्यहोमादयो पाषण्डकधर्मान इति
सिद्धम् । प्रधानाहुतिग्रहण अवादेराज्यभागान्तस्य च तत्र प्रसिद्धयैम् ।
तन्त्रोक्तैरिति उपज्ञप्त् आत्मन्तर्याये । तेन प्रधानाहुत्यनन्तरमुपहोमा ।
तेनेशानयथे परिषेचनान्ते बर्हिहरण भवति । आदे वाजुपदेशान स्या-
च्छीपाके च बर्हिरनुग्रहण सौविष्टकृतीमित्युच्यते स्विष्टकृदेवतेति ज्ञाप-
नायम् । तेनाज्यहोमस्विष्टकृत् पङ्कहोमेषु (२)भवति ॥०॥

तत्पर्यदर्शनम्

वधोपदेशं येन येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय उपविष्टा-
स्तेन तेन विधानेन ता हुन्वा । जया चित्त च स्वाहे (तै स ३-४-४)
ति त्रयोदश । अग्निर्भूतलामविपतिस्तमावत्स्मिन्निति (तै स ३-४-५)
साजुचक्षा अ-वसाना अष्टादश । ज्ञतापाडिति (तै सं ३-४-७) गृह्यते
द्वाविंशतिः । तत्र ज्ञतापाडित्यनुष्ठुय 'तस्मै स्वाहे' त्यन्तेन प्रथमाहुति
लुहोति । 'ताभ्यस्स्वाहा' इत्येतावतीवोत्तराम् । इवमुत्तरे पञ्च पर्यायाः ।
तत्र 'नाम स इद् प्रष्ट' इत्यनुपङ्गः । 'ताभ्यः स्वाहा' इति च । 'भुवनस्य
पते स्वास्ति' 'स्वाहा' इति त्रयोदशी । 'परमेष्ठी' त्याद्यः पूर्ववचन-
स्वार पर्यायाः । 'स नो भुवनस्य पते ... वच्छ स्वाहा' इति द्वाविंशी ।
'प्रजापते न त्वदेतानि' इति ऋषिप्राजापत्या । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकव-
पायामवनयेत् (तै ब्रा ३-७-२) इति श्रुतेः । 'सुषकारेण 'प्रजापते न
त्वदेतानी' ति प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनयीय' (आप धौ ९-२-
४) इति व्याख्यातत्वात् । 'स्वाह्ये चिदा , 'भू' स्वाहा, भुवः स्वाहा
सुवः स्वाहा' इति । तीक्ष्णो 'यदस्य' कर्मणः इति ऋक् । अत्र वास्याः
स्विष्टकृदेवताकथ लिङ्गादेश सुममम् । देवताज्ञानस्य कर्माहुतमपि 'यो
ह वा अविदितायैचक्रुदोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याज्यपति वाग्भ्यापयति
वा स्याणुच्यति' इत्यादिश्रुतेः,

अविदिताः ऋषिं दुन्दो देवत बोधमेव च ।

योऽभ्यासयेत्तत्रवेद्वापि वापीत्यान् जायते तु सः ॥

इति स्मृतेषु सिद्धम् । अतो यथाप्येयादिज्ञानानां नैवविधः पुनर्विधिः तत्र तानि वास्तिकाणीति गम्यते । एवमेता जयादेका अष्टपञ्चाशत्वा हुती प्रधानहोमानन्तरमुपलुहोति । यत्रापि सर्पबन्धादीं पार्वपातिदिष्टः सिद्धकृत तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवेता । ततः स्विष्टकृत, यथाप्र त्यस्यात्, उपोषसर्गाच्च ॥

केचित्तु—स्विष्टकृतोऽनन्तर जयादेव 'आग्निं स्विष्टकृद्वितीयः (आप सू ७-७.) इति स्विष्टकृत प्रधानतुल्यत्वञ्चावनादिति ।

तत्र-यद्यत्रैव सर्वप्रधानहोमानन्तर साधारण्येन जयादेव उपविष्टाः किमर्थं तत्र तत्र 'जयादि प्रतिपद्यते' इति वचनम् ? उच्यते—यत्रैतद्वचनं नास्ति पात्रेणादौ न तत्र जयादेव इत्येवमर्थम् । एवं तत्रैव साधारण्य-विधानमेवानर्थकम् । न, केवलं जयादेशिभ्यर्थत्वात् । अन्यथा विवाही^१ वा(१)वेतेष्वन्वारम्नोऽपि स्यात् । किञ्च आस्मिन्नसति तत्र तत्र 'जया-भ्यास्तानामित्यादिमन्त्रसंज्ञान इत्यन्तो गुरुमन्त्राः पुनः पुनः पठितव्य-स्य्यात् । तस्मा(२)दन्वारम्नादिनिवृत्त्यर्थं मन्थलाद्यवार्थं चेद् साधार-णविधानम् ।

केचित्तु—यथावयवागान्त पुररतात्तन्त्र तत्र सर्वत्र जयाशुत्तरतन्त्रम् । एतयोर्मध्ये 'यथापदेश प्रधानाहुती' इत्यविशेषण प्रधानहोमानां विधा तात् । आग्नेयेऽपि च स्वाहापात्रे जयादिर्विद्यत एव, 'सिद्धमुत्तरम्' (आप सू ७-१४) इति पदद्वयसूत्रेण जयाशुत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासि-आग्ने च 'पार्वेयेन' (आप सू ५२-१) इत्यतिदेशात् । आज्यहोमेषु ज-याघनन्तर औत्तयत्सूत्रां परिधानेऽपि प्रहृत्य तान् पूर्वोक्तस्वल्पामिलुहो-ति, परिधितस्स्काराणां औत्तवदभ्यनुष्ठानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् आचारारम्भ । शम्याच्छेत्, अस्मिन् काले अपोक्षा, 'भव शम्या अपोक्षा' (बी. सू. १-४-३७) इति बोधायनवचनात्, आ-चारारम्भ ॥ ७ ॥

● पूर्ववत् परिषेवनमन्त्रम^३स्थाः प्रासादीरिति

मन्तसंज्ञानः ॥ ८ ॥

१. अ. कल्याणरथो व स्यात् ।

२. अ. ग-मन्त्राणां निवृत्त्यर्थम् ।

३. शारदायने 'परिषेवन' मन्त्रमर्थकं सूत्रम् । तयोऽनन्तरम् ।

तन्मन्त्रम्

पूर्वविति । वैश्वकपु सान्तमेव तूष्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवर्णितं चत्वारि परिवेचनाति ॥ ८ ॥

सकमत्र मन्त्रम्, ऊह इत्यर्थः । 'अनुमन्त्रस्ते' इत्यस्या 'मन्त्रस्था' इति लक्ष्णम् । 'प्रसुवे' इत्यस्य 'प्रासादी' इति । प्राक् परिवेचनात् तूष्णीं परिवर्धनां प्रहरणम् । पुरस्तादुपहोमावामेकविंशत्या समिधोभवाधानम् । चर्हरन्नुपहरणमाज्यहोत्रेषु नास्ति, जल्पयोगित्यस्य एकवहोमविषयत्वात् । परिवेचनान्ते प्रणीतायामोक् । ब्रह्मा वा कर्माग्ने यथेत प्रति निष्कामानि । मन्त्रसंज्ञाम इति मन्त्रग्रहणं मन्त्राणामयम्हविधिर्यथा स्यात्, अन्यथाग्नेरापि संज्ञामस्त्वन्भाव्येत । संज्ञामशब्दस्यान्यथापि दर्शनात्, यथा—संज्ञमव्यनुमाप्तिं वेति ॥ ९ ॥

तत्पर्यवेत्तम्

अग्निपरिवेचनं पूजम् । अयं तु विशेषः, अग्निरेऽनुमन्त्रस्तेत्यादिषु विशु अनुमन्त्रस्तेष्वस्य स्थाने 'अम्बन्स्था' इति, देवसकितरित्यत्र 'प्रसुव' इत्यस्य स्थाने 'प्रासादी' इति । अत्र औनसत् प्रणीताः प्रसुञ्जति तूष्णीम्, कृत्कार्याणामासां प्रतिपत्तयेत्यत्वात्, 'प्रणीताभ्यो (१) विशेषेऽभ्युपनीय' (या सू १-४-३८) इति आधानवचनान्तं, आचाराच्च । ब्राह्मणश्च उधाशक्तिं दानमानादिवा सरकृतो गच्छत् ॥

अग्नेवे स्थितिः—अग्निभिधेस्त्यादि मन्त्रसंज्ञाम इत्यन्तः प्राच्योर्वा-
रुपाङ्गसमुदायः सर्वमाहोत्रप्रधानहोमार्त्ता साधारणः, 'वर्धोपदेश प्रधानत
हुर्नहुत्वा' इति प्राच्योर्दीर्घ्यपदार्थोपेक्षया (२)होमार्त्ता विशेषणं प्राचा-
न्त्यामिधानात् । एवञ्चाहोत्रेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्थाप्रसङ्ग एव ।

तन्त्रेव 'अग्नेरपस्रमाधानाद्याज्यभोगान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुन
रुपदेशः ? उच्यते—यत्र केवलाज्यहविष्यूपनयनादिषु अस्योपदेशः तत्रैवैह
तन्त्रम् । यत्र पुन 'अपिषोत्तरया जुहुवात्' (आप सू ५-१८) 'काम
मन्त्रुर्म्ना वा जुहुवात्' (आप ध १-२६-२३) इत्यादिषु नापदेश नैव
तत्र तन्त्रमिति निश्चयार्थः । कुत एतत् ? केवलाज्यहविष्येव प्रयोजनान्त
व्रतन्तरणास्य तन्त्रस्यापदेशात् । उधाकरपस्रमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोप-
देशः आग्नेऽपि 'कुरमाष्वै जुहुवात् (३)पृतम्' इत्यादिरित् तन्त्रार्थोपेक्षावगमात्
मानन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु (४) गृह्यान्तरपु

१ विशेषोपदेशः ।

२ इ—होमकार्यविशेषः ।

३ इ—पेक्षितः ।

४ इ—तु—साधारणतया इत्यस्यार्थः ।

तन्वयवतामेवोपदेशात् । आपस्तम्बदर्शनानुवतोपदेशात्, भविषीतसि
 एतावतावच ।

यद्येवमात्रवैषम्यमप्येकैऽपि विधाते किमर्थस्तन्त्रोपदेशः ? उच्यते-
 साज्जहोमानां कृत्स्नविधानेन तन्वयानपेक्षत्वात् उपनयनादिव्याज्यहो-
 मार्य एव तन्त्रोपदेशः । तथा 'तस्मिन्नुपविशत उत्तरो घरः' (आप सू
 ४-१) इत्यस्थानन्तरमेवाग्रेरुपसमाधानादि, न तु 'यथाम्बानमुपविभ्य'
 (आप सू ५-२) इत्यस्थानन्तरमिति कमार्यश्च । तथा केवलौपचर-
 ष्वेषि स्थालीपाकेऽपि कामार्य एव । यद्यपि श्रौते दर्शनात् पात्रयोश्च
 स्थानन्तरमवघातादि युक्तम्, तथा चैतद्भवन्नबलात् तन्त्रान् पुरस्ताद्-
 वेति । पेशानेऽपि स्थालीपाके स्थण्डिलकल्पनान्ते तन्त्रम्, न तु पवि-
 ष्यदुच्यते एव प्रतिष्ठितानिष्ठारणानन्तरमिति कमार्य एव ।

केचित्—कस्यान्तरविहितेषु अवार्थप्रतिदेशेषु आज्यहोमेषु त-
 न्त्रार्थेषु 'कृशनाग्नेर्जुहुवाद्गुणम्' इत्यादिष्वस्य तन्त्रस्य प्रात्यर्था-
 योपदेशमिति सामान्यविधानम् । अत्राप्येव तु विवाहादिषु वैश्वेन
 पुनर्विधानेन तत्रैव, नान्यत्र (१)पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र
 तन्त्रविधानम् । पितृषु तु 'एकैकशः पितृसमुक्तानि' (आप सू १-
 १८) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥ ८ ॥

एव सर्वपात्रहोमानां साधारण स्मार्त विधिमुक्त्वा, इदानीं पाक्य
 षेषु वैकटिकेण श्रौत विधिमाह--

लौकिकानां पाक्यज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

अनाकुल

श्लोके अना लौकिका लौकिकमूर्तिलक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन
 शिष्टा उच्यन्ते । पाक्यज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाक्य
 ध्योभ्यवचनं, यथा-क्षिप्र यज्ञेन पाको वेद्य (आप सू २०-१५.) इति ।
 पाक्युपको यज्ञ पाक्यज्ञ इति निर्वेच्यते आज्यहोमेषु सज्ञान स्थानम् ।
 तन्त्रज्ञानप्रयोजनं "यज्ञ व्याख्यास्याम" (आप प १-१) इत्यत्र एतेषाम
 स्तर्भावः । "निर्वेद्यति पाक्यज्ञेन यज्ञेन" एव च धर्ममाप्तिः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

लौकिकान्त वेदैर्वेदाद्यानि लौकिका विधिपट्टाः शिष्टाः द्विजन्मानः ।
 तैर्लौकैराचरन्ते यानि कर्माणि तानि लौकिकान्तं, तेषां मध्ये सप्तानां
 औपासनाहोमादीनां पाक्यज्ञानं सज्ञानेन प्रसिद्धं, न तु श्रौतानां वि

वाहरीणां च, नत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवैषां पाकयज्ञनामना प्रसिद्धेव, तर्हि 'पाकयज्ञेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः' इत्येता वनाऽऽहम्, किमर्थं 'लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः, इति ? । उच्यते-वाक्तेन पक्षेन चरुणा ।साधो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येव न्युत्पन्नसङ्गानुवादात् नान्नरीषकायवतश्चरुयेवाग्निहोत्रकविषी इति, न पुनर्विध्यन्तरसदा ज्यादिकमपीति निषमङ्गापनार्थम् । बौधायनेन तु अत्रान्य हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिक इतिरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणान्नात् । 'द्विर्जुहोति' (आप सू २-११) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाद्भवन्ति । ईवतास्तु तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्या एव ॥ ९ ॥

॥ तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राइनात्युरत्सृप्या-
चामति निर्लेहोति ॥ ११ ॥

अनाहुता

तत्र तेषु पाकपक्षेभ्यश्चरुो विधिब्राह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणनाम नि प्रमापरवेनावेक्षत इति नक्षत्रवेक्ष ब्राह्मणपक्ष इत्यर्थे । विधिः प्रयोगः, य आहुत आचारवान् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । (१)अथ त्वाग्निहोत्रप्रकृति ब्राह्मणावेक्षः । उभयोर्विकल्पास्तत्रोच्यन्ते-पशु पाकयज्ञेषु आचारवतस्तन्त्रस्य प्रकृतिः तत्रैवास्य विकल्पेन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन वक्ष्यहोमादिषु अस्य विधेः(१)प्रकृतिः ।

तत्र 'द्विर्जुहोति'त्यनेन अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्वर्मः पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विएकृत चाधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । 'द्विर्निमार्ष्टि' चाग्निहोत्रवह्नेपनिमार्जनम् । 'द्विः प्रार्थो'त्यङ्गुलिप्राशनम् । 'असृप्याचामती'ति च यत्तत्र सुतीय प्राशनं अर्हिपोषवन्वोद्दृङ्गात्सृप्योत्सृप्याचामतीति तत्सोदितम् । निर्लेहोति यत्तत्र 'द्विः सृष्व निर्लेहः, इति च तत्सोदितम् । यावता च विधानेन होमादिसंसिद्धिस्तान्तरमन्त्रवद्भिहोत्रादेव मन्थेतन्मन्त्रम् । तद्यथा-सूचेनोन्नयन,वालाशीसमिदाहुतिवारणार्था, चतुर्द्वीत पञ्चद्वीत इति । तत्र प्रयोग -अग्निभिधा परिसमूह,परिस्तीर्ष,पर्युक्ष,आन्वहोमेप्याज्यं सस्कृत्य, पञ्चद्वीमेषु स्यात्तीपाक स्रुवस्रुवं संसृज्य याकप्रधानाहुति चतुर्द्वीता-निपञ्चद्वीतानि वा समवद्यति । यत्रोनय हविस्तत्र तस्योभयस्य, यथा मासिधाम्ने । ततः पञ्चादशैर्द्विष्युपसाद्य वालाशीं समिधमाधाय स-

शौनेव मन्वान् समनुद्रुप स हृदेव प्रधानाहुतीर्हुत्वा प्रातरग्निहोत्रवह्ने
पमपमृज्य बह्विधिं निर्माष्टिं वयहमि कर्म । अथ रात्रौ सायमग्निहोत्रवत् ।
ततस्त्रौविहृहृतीं द्वितीयामाहुतिं उत्तराहुतिं कन्तुहोति-अग्नये स्विष्ट-
हृते स्वाहोति स्यात्सोपाकेषु । 'यदस्य कर्मण' इत्याज्यहोत्रेषु । ईशान-
शब्द तु कर्म तत्र बोधितेन मन्त्रेण । ततः पूर्ववत्पमपमृज्य प्राचीनाधीती
वृद्धिपतो भूनी निर्माष्टिं । ततः स्वयं सादयित्वा अहुतिप्राशनादिनि-
र्लेपवान्तमग्निहोत्रवत् । ततो दूर्ध्वं सुकमसालनं, ततः परिसमुद्रवप
सुक्ष्मं । एतदाग्निहोत्रिक नाम तन्त्र सर्वपाकयज्ञेषु आधारवता तन्त्रेण
सह विकल्प्यते ॥ ११ ॥

तत्पर्वसंगम्

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मन्त्रे पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणवेत्तो विधिर्भ
यति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नाग्निमित्श्वेत्यादिकल्लोका-
चाराणुमेधम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । ज्ञानयोर्विध्योर्मिथः
संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे
(१) कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतिनुरूपप्रमाणत्वात् । अत एव 'सर्व
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' (तै अ ५-३-
१२) इति ध्रुव्या 'यजत वाश्वमेधेन' (मनु. ११-७५) इति (२) म
नुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधद्वारादशचरिणिकयोर्विकल्पः । यथावन्तोये ख
व्यकोऽयमर्थः । तत्रोवाहरन्ति—

आधार प्रकृतिं प्राह् दूर्वाहोमस्य वादरिः ।

अग्निहोत्र तथाऽऽश्वेय-काशकृत्स्नस्य पूर्वतामाहृति (यौ सू १-४-४४)
तानमिथ सस्त्राव्येवनादेशात्' (यौ सू १-५-१) इति । होममन्त्रादप-
स्तु विध्यन्तरीया अर्थाद्वाचाराण्येहापि भवन्ति । यद्यस्वयपि स्मृतिनु-
रूपमेव प्रामाण्य, किमर्थं 'ब्राह्मणवेत्तः' इति ? उक्तोत्तरमेवेतत् । अग्नि-
होत्रिकविधी ज्ञेये 'यद्ययनुम' (ये ब्रा २५-३४) इति श्रौत प्रापञ्चितम् ।
न तु स्मार्तनाशे 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा' (ये ब्रा २५-३४) इति ॥ १० ॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोम-वस्त्रामान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य
स्विष्टहृद्वेज्ञया भ्रुतिः क्रिहुं दोतीत्याह, न पुनर्द्विरिव जुहोतीति । 'स-
प्तदश प्राजापस्तान्' (तै ब्रा १-३-४) इति वदिह (३) सम्प्रतिपन्नदेव

१ सू यौ १-१-५ श्रीब्राह्मणोपनिषत्सम्बन्धेऽपि कल्पसूत्राया एव स्मृत्युपनिषदिते तत् कल्पसू-
त्रावितरन्तम् । कल्पसूत्रेषु पञ्चदशवर्गानि कृतानि सन्ति बहु-पुनरावृत्तेः न तु तेषु वेदान्त एव
एव यथापत् । तिस्रस्तु यथापि सप्तविंशति पूनपुनिकल्पकमेवेत । तद्वैतव्यस्यार्थः ।
२ ३ ४ मनुस्मृत्यनुवादेन च ५ यथापि यथावत्कल्प इत्येवमाह्वयम् ।

तेकरवामावात् ।

केचिद्—पावस्त. प्रवानहोमास्तावन्ति चतुर्नहीतानि स्त्रुचि सहा-
चदाय होममन्वान् सर्वाननुश्रुत्य सकृदेव जुहुति । द्विर्निमार्द्यत्वादि
व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परिस्तरणवर्धिससकारोपस्तरणादीनि, अत्रानुपदे-
शात् । चरुवाकस्त्वर्धाद्विद्यन एव । तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्र-
शानमश्लेषेभ्य पर्याजिन दधीं पूरयित्वाऽपरंवादि दधीषु साद्यित्वा-
ऽऽदाय तत्तन्मग्निं सर्वा. प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दध्यास्तनो लेप-
मादाय दधीर्निवृत्त्य शेषास्विष्टकृते हुत्वा माधीनाधीती पुनर्लेपमादाय
दक्षिणतो दध्यां निवृत्त्याप उपस्पृश्य वक्षोपदीती दध्यां लेपः (१) मज्जत्वा
ऽऽदाय प्राश्य शुद्धयैमाचम्य पुनरप्येव हुत्वा उदङ्ङावृत्त्यांत्सुप्य वरुषां
हविदशेषं सर्वमक्षयित्वा तां निर्लेखाचम्य सा दधीरग्निः प्रक्षालयेदिति ।

ननु—वैश्वदेवीषासनहोमयो कस्मान्नाय विधिः ? उच्यते । तत्र
'उच्यते. परिपचनम्' (आप सु ७-२२) इति एककार्ययो हयोरपि
विधयो परिसङ्गपानात् अन एव बर्हिर्लेपप्रतिपरयोगभावस्त ॥

केचिन्तु—पाकयज्ञ इत्यत्र वाक्यशब्दम्याहपवाचकत्वात् विवाहाद-
योर्भ्यो नोमाद्यपेक्षया पाकयज्ञा इति तेष्वप्यर्थं विधिरिति । तत्र, तेषां
मनुष्यसकारार्थत्वेन अमाधान्यान् प्रधानवाचियज्ञशब्दाच्च्यःवानु
वपत्तेः ॥११३

एकाद्विचिकिकाण्डे विवाहमन्वाणां पूर्वमाह्वानात् विवाहमेव पूर्वं
अग्न्यास्पन्द नक्षोदगवनादिनियमाववादेन कालमाह—

(२) सर्वङ्गनवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परि-
हाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

अथकुश

अथ विवाहविधिः प्रमुपनयनात् । शिशिर परिहाप्यति वक्तव्ये शै-
शिरौ मासवर्तिमुच्यते 'उत्तमञ्च नैदाघ'मित्यत्र मासप्रतिपरपर्यम् । अ-
न्यथा दिवसोऽपि प्रतीयेत । सर्वतुंधिधान उदगवनापवादः पूर्वपश्चा-
दवस्तु परिभाषामात्रा विवाहेऽवस्थिता एव वधोपनयने वसन्ताद्विधि-
धान इति केचित् ।

अन्ये तु पूर्वपक्षादेरप्यपवाद मन्वन्ते । तेषामपरपक्षे रात्रौ च न वि-
विधयते विवाहः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वे कृतान् प्रस्येक मासव्यवस्था विवाहस्य काला । इहाहशापि
मासा सात्पर्यपक्षाद्वा कालस्येन काला इत्यर्थः । कृतव इत्यनेन ल-
क्ष्यया मासा एव विधितव्यता, नतरेव इति कुतोऽप्यवश्यते ? उच्यते—
शिशिरी मासाविति मासपर्युदासात् । अन्यथा विधिपर्युदासवोरैकवि-
धयत्वात् लघुत्वाच्च शिशिर परिहास्येति श्रूयात् । प्रयोजन तु विवाहस्य
पूर्वपक्षादिनिवन्मात्रम् । यत्र पुनश्चनपनादात्वेवविधहेत्वभावात्तोरैव
विधिरसा, तत्र ह्यवदानद्वारा पुरोडाशस्य वागसाधनत्वत्तु सामान्य-
विध्यवस्तुपूर्वपक्षादिहेतवेवार्थि कृतो' कर्मसाधनत्वभिद्धः पूर्वपक्षादि-
विधित एव । शिशिरस्यर्था- यौ द्वौ मासौ मासफाल्गुनी, निदाघस्य
श्रीष्यस्य यक्षोतमेत्य आषाढः, तावेतास्त्रीन् मासान् परिहास्य व्रजवि-
त्वा । अत्राश्रममिात तमव्यत्यवात् यस्सीरतोऽन्यो नैदाघः, यस्याधि-
कमासतो द्वितीय आषाढः तावपि पर्युदस्ती ॥ १२ ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

अनाकुला

सर्वत्रुविधानस्य सर्वापवादन्वान पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च
राश्रपरपक्षयोः विवाहप्रतिषेध । एवमप्युक्तप्रदक्षनार्थक तस् कियते
मुहूर्तपरिग्रहापम्-वार्तिन पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्ता-
नि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युर्गति । तत्र नक्षत्राणि ज्ञानि
इशास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रातस्सङ्गो मध्यान्दोऽपराहस्तपमित्येते
मुहूर्ताः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यानि ज्योतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदंवेनोक्तानि नक्षत्राणि । न
क्षत्रग्रहस्य प्रदर्शनार्थंवाक्षिप्यादीन्यापि । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्य-
र्थापसहर्तव्यानि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥

अनाकुल्य

"मङ्गलान् भोजयित्वाशिशो वाचयित्वा" त्वेवमादीनि स्वशास्त्रप्रति-
ज्ञानि । मङ्गलानि स्वातोऽहवसा गन्धानुलिप्तः, स्रग्धी मुक्तयानिरेव-

मादीनि नापितकमाङ्कुरार्णवादीनि लोकप्रसिद्धानि । ताम्पेतानि सर्वाणि
प्रत्येतव्यानि ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

(१)सङ्कतुन्दुभिषीषान्बववादिप्रसम्प्रयादनाति कुहलीगीतानि
केशदमन्वादिप्रकल्पनादृष्टधीताच्छिद्रविचित्रवासोधारणगन्धानुलेपनसु-
गन्धस्रग्धारणापदातिगमनच्छत्रवज्रादीनि शिक्षाचारप्रसिद्धानि मङ्गला-
नि विवाहे उपसहर्तव्यानि ॥ १४ ॥

आवृतञ्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

सनाकुल

● सन्वरहिनाः क्वियाः आह इत्युच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे ग्रामे
कुले वा वा आचूतः प्रसिद्धाः तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् न
सर्वमैवमर्थम् ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आह क्विया वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्वका अमन्वकाश्च ।
तास्सर्वा आस्त्रीभ्यः सर्ववर्षोभ्यस्सकाशादवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन्
विशोढारः । तत्र समन्वकाः ब्रह्मपूजाङ्कुरारोपणप्रतिसरवन्धाया आत्वा
रसिद्धा । अमन्वकाः (२)नाकपालिवक्षस्त्रीन्द्रार्णोपूजादयः । ताश्च यथा-
जनपदे यथावर्षे यथाकुले यथास्त्रापुंस व्यवस्थिता एव । न तु सर्व-
सर्वत्र समुचिता ॥ १५ ॥

● इन्वकाभिः प्रसूयन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्थापस्तम्बीये शुद्धप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

अनाकुला

नक्षत्रप्रशंसार्थां गाथां विषाहप्रकरणे वरप्रसङ्गार्थमुदाहृता । यदि वराः कम्बवा वरवितारःकम्बा वरणार्थे इत्यकामिः प्रसूत्यन्ते ॥ १६ ॥

ते वरास्ते बुद्धितुमद्भिः । प्रतिनन्विताः सिद्धार्था भवन्ति । तस्माद्भर-
प्रसङ्गे प्रशस्तमित्थका नाम नक्षत्रम् । पञ्चकाशब्दो सुगशिरसीति स्व-
यमेव व्याख्यास्यति । तस्मान् ज्ञायते-स्सूत्यन्तरप्रसिद्धा लौकिकमेवमं
गाथा, न सुवकारस्य कृतिरिति ॥ १७७ ॥

इति श्रीमद्भरवृत्तप्रणीतायां पृथग्वृत्ता
अनाकुलायां द्वितीयः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इत्यकामिः सुगशिरसि 'नक्षत्रे च लुपि' (वा २-३-४५) इति सप्त-
म्यर्थे लुनीया । ये वरा वरवितारो सुगशिरसि प्रसूत्यन्ते कम्बावरणार्थे
प्रेष्यन्ते, ते बुद्धितुमद्भिः प्रतिनन्विता प्रकर्षेण पृथिताः, सिद्धार्था
भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीभरवृत्तनावायं कृते पृथग्वृत्तात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अनाकृत

यदि मघामि. गावः कथादिना गृह्यन्ते ताश्च गावः प्रतिनन्दिता भवन्ति । तस्मात् गोपरिषदे मघाः प्रशस्ताः ॥ १ ॥

तत्सर्वदर्शनम् ।

'आर्षे दुहितृमते मिथुनी गायी देवो' (आपः अ २-११-१८) इति वचनादार्षे विवाहे वरैर्दीयमाना गावो दुहितृमद्भिर्गवास्तु गृह्यन्ते । ए-
तदुक्तं भवति-आर्षे विवाहे मघास्त्वेव कुर्यात्, न (१) ब्राह्मणदिवत् नक्ष-
त्रान्तरेऽधीति ॥ १ ॥

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अनाकृत

यदि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भव-
ति । तस्मात् सेनाव्युहे प्रशस्तो फल्गुभ्यो । अविशेषात् पूर्वं उत्तरे च ।
सर्वत्र 'नक्षत्रे च लुपो' (पाः सू २-३-४५) स्वविकरणे तृतीया ॥ २ ॥

तत्सर्वदर्शनम् ।

अत्र च वधुः फल्गुभ्योरेव व्यूहः भवति स्वग्रहान्, न तु 'तां ततः'
(आपः सू ५-११) इति वचनात् ब्राह्मणदिवत्तदानीमेव ॥

केचित्—'इन्वकाभिरित्यादि 'फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते' इत्यन्तमुत्तर-
वेम्बकाशब्दस्य व्याख्यानात् शाब्दान्तरीया गायोनि कल्पयन्तः, मघास्तु
गावा कथादिना स्वाकार, सेनायाश्च युद्धे व्यूहः, अविशेषात् पूर्वयोक्त-
रयोर्वा फल्गुभ्योरिति प्रकृतानुषययोगितया व्याचक्षते ॥ २ ॥

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्वादिति तां निष्ठया-
यां दधात् प्रियैव भवति (२) नेव तु पुनरागच्छतीति ब्रा-
ह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥

भनाकुल

वां दुहितर पिता विधां कन्येत भर्तुरिय विधा स्वदिति तां विच्छन्नां नक्षत्रे दद्यात् । एव दद्यात् सा भवत्येव तस्य विध । अर्धं चापरोऽस्य नक्षत्रस्य गुणः सा पितृदृष्टात् पुत्रवर्धिनी नामककति । (१)पतिपुत्र एव तस्यास्मर्त्तुं काम्यास्सम्पद्यते ।

अभ्ये तु निन्दामिमां मन्दन्ते । प्राङ्गणवेष्टो विधिरिति वचनात् अभ्येऽपि स्तुत्यवेष्टा नक्षत्रविधयो भवन्ति । अभ्यद्या पुत्रवने तिष्यवत् विवाहे इदमेव नक्षत्र स्यात् ॥३॥

तात्पर्यदर्शनम्

इय भर्तुः विधा कथयति वां दुहितर पिता कामयेत तां निश्चयां स्वातीं वराय दद्यात् । सा तस्य विधैव भवति । नेव तु मैत्र च टोनदारिद्र्यादेना पीत्यमाना अर्धिनी पुनः पितृदृष्टमागच्छति, स्वपुत्र एव तस्यास्मर्त्तुं अर्धं ससम्पद्यन्त इति प्राङ्गणवेष्टो विधिः । अत्रापि पूर्ववत् स्मर्त्तुपुण्योक्तनक्षत्रैर्विकल्प ॥ ३ ॥

•इन्वकाशब्दो मृगाशिरसि ॥ ४ ॥ निष्टयाशब्द-
स्वाती ॥ ५ ॥

भनाकुल

छन्सि प्रयुक्त्यादेतयोरर्धं कथनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एते क्षुभे व्यकार्ये ॥ ४-५ ॥

विवाहे गौः ॥ ६ ॥

भनाकुल

विवाहस्थाने गौराशब्दव्या दुहितृमता ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विवाहस्थाने गौरसस्त्रियाभ्या ॥ ६ ॥

गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

भनाकुल

गृहेषु च गौराशब्दव्या तेनैव दुहितृमता । तपोविनियोग ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तथा गृहेषु शालायां अभ्या गौरसस्त्रियाभ्या ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत आह—

तथा वरमतिथिवदर्हयेत् ॥ ८ ॥

अनाकुल

या विवाहे गौः तथा वरमतिथिवन् पूजयेत् । अतिथिवदिति वचनात् मधुपर्केण च । “गोमधुपर्काहो वेदाध्याय” (आप ख २-८-५) इति वचनं तु ॥ ७ ॥

आतर्क्यशंभम्

तथा विवाहस्थाने सञ्चि-आपिनया गवा, न स्वमन्नरोक्तया, वरमतिथिवर मतिथि यथा तथा अर्हयेत् पूजयेत् । तथा दक्षिणवृत्तिहोमोत्तर गंडोत्तरेण वा (२) द्वाभूतया युक्तं मधुपर्केण वरमवेदाध्यायिनमापि पूजयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

योऽस्यापचिनस्तमितरथा ॥ ९ ॥

अनाकुल

योऽस्तं वरस्थापचितं पूज्यं तेन सहायत आचार्यैस्तमितरत्वा गृहेषु वा गौणलभ्यते तथा । किमिवेत्तपेक्षार्था अतिविवर्द्धयेदित्येषु । विवाहे वराय तत्सहायेभ्यश्चान्यामिमलप्री पृथगल्लसस्कारा भवति । वराहोमश्च तत्रैव । अपाचनाय तत्सहायेभ्यश्च गृहेषु पृथगल्लसस्कार । गोश्च अपाक्षपण होमार्थापासन अयेत्यनुष्ठानप्रकारः ॥ ८ ॥

तातर्क्यशंभम्

शेक्य वरस्य पिबानार्यैःकादिना सम्बन्धी, लोके चापिने (२) विद्या मिजनादिसम्बन्धा । यथा वरस्थापचित- पूज्यः । तमितरत्वा गृहेषु सञ्चि-आपिनया (३) अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः । एतन्मधुपर्कहोमपि विवाहात्, प्रकरणात् । दास्युरुवाचत्ये तु ‘आचार्यापचिते श्वशुराव राशे वरावर्षाचिनाय च’ (४) इति कृपात् । प्रायुन ‘अतिथि’ पितरौ विवाहश्च” (आ गृ ३-२०) इति विवाहसम्बन्धमेवाह ।

मनु-वर चापचितं चातिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये ‘विवाहे गौः’ इत्यादि किमर्थम् ? उच्यते-उभयोः पूजयेदिति अवेदात्वेन मिश्रतन्त्रव्यापनार्थम्, इतरथा सम्भवता तन्त्रता स्यात् । ‘सर्वेभ्यो वैका (५) मविमवत्यात्’ इति कठयान्तरे सर्वेभ्यः कृत्विग्भ्यो विकल्पेन गवैकत्वदर्शनाद्विहापि वरापासनयोर्विकल्पेन मलक गवैकत्व माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥९॥

१ ३ ३-विषयवृत्तयः ।

२ ख-विषयमिजनासम्बन्धा

३ ख ग-वरायो मति

४ ३ पूर्वम् मधुपर्कहोमकल्पनेत्यम्

५ ख ५-वका गौ विमवाय

ख-वैसमवैमवावैतव

सुतावद्गौरालम्बस्थानमितिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥

अनाकुल

एतेभ्येव त्रिषु स्थानेषु गौरालम्ब- नान्यत्र पाकशेषेषु । अनिधिशा-
न्देनातिभ्यक्तम व्यपदिश्यते "यमास्मा अयश्चिन्ति कुर्वन्ती" (आप
शृ. २२-३) त्येवमादि । पितृशन्देनाएका कर्म "इषोभूते दर्भेष वा" (आ-
प शृ २२-३) मित्यादि । विवाहशन्देनातन्तरोक्तस्य प्रथमम् । कल्पा-
न्तरेभ्योशास्त्रज्ञादावपि गौरालम्ब आह्वान , तत्प्रतिपद्या-यां नियमः ।
एव सुवना कल्पान्तरे इष्टा अन्ये विशेषा अभ्यनुज्ञाता भवन्ति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

मितिषे वेदाभ्याख्यायान्, पितर आष्टकाकर्म, विवाहोऽपि, वदेत्तत्प्रथ-
मं सुतायन् गवालम्बनाङ्गकर्मनिमित्तम् । एतदुक्त भवति-यथाऽतिथि पि-
सृशब्द (१)गवालम्बनाङ्गकर्मनिमित्तमुता- एव विवाहोऽप्यस्मादेव वचना-
द्विदोषणान्तरनिरपेक्ष इति । यद्येनत्सूत्रमेव न व्याख्यायेत् तदा 'शौरि-
नि मां प्राह' (आप शृ १३-१५) 'इषोभूते दर्भेष गामुपाकरोति' (आप
शृ २२-३) 'विवाहे मी' (आप शृ ३-६) इत्येतेरेव सिद्धात्वान् व्यर्थ-
मेव स्वान्, तेन अवेदाभ्यापिभ्यामपि वरापचिताभ्यां धर्मोक्तगौरहितो-
मधुवर्को द्वेष । वेदाभ्यापिभ्यां तु नासहित इति ॥

कोऽयन्—एतत्प्रथमेवास्माक गौरालम्बस्थानम्, न पुनरन्येषामिव
विकल्पेनापी-दानबलिदत्तलक्षणापरमात्मा । एव वदन्नस्माकमपि कल्पा-
न्तरोक्तानपि विशेषान् विकल्पेनानुजानातीति ॥ १० ॥

अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह—

सुतां रुदन्तीं निष्कान्तीं वरणे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अनाकुल

वनेषु परणार्थे प्रायेषु या कन्या स्वपिति रोदिति निष्कामति वा
सुहान, तस्या वरणे न कर्तव्यम् । अशुभलिङ्गान्येनानीति । परिशब्दोऽ-
त्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्शुश्रुषार्थिकान्धे सात्यपीति ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

या वनेषु वगन्तार्थे प्रायेषु स्वपिति, वा रोदिति, वा वा सुहाशिक्षामति,
वा एता वरणे परिवर्जने उच्यन्ते वर्जयेत्, क्वसौ उच्येतिपादिमिर्ज्ञाताया-
मपि, यतस्त्वापादीनामत्रादृष्टिभिर्दु-व(२) प्रथमत्वं च विवर्धितम् ॥ ११ ॥

दत्तां गुतां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मु-
ण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां व-
र्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

अनाकुला

दत्तं वाचान्यस्मै दत्ता । एता प्रयत्नेन रक्षमाणा । दुग्शीला वा
सा भवति अशुभलक्षणा वा । योनाः विषमदृष्टिः । कृपमश्लीला ।
शरभा अग्निदर्शनीया । आरास्तां कामयेरन् सा च तान् । विनता विनतया-
ना, कुप्या वा । विनता विस्तीर्णजङ्घा । मुग्धा अपनीतकेशा । मण्डूषि-
का मण्डूकत्वच् अशुश्रुत्येत्यर्थः । वामनेत्यर्थे । साकारिका कुलान्तरे
जाता (१)कुलान्तरस्थापत्वात् गता वा, यस्यां वा गर्भस्थायीं माता
अशिक्षिता भवती । राता रतिशीला(२) । पाली वासादीना (३)पालत्रिणी ।
मित्रा मित्रवती बहुमित्रेत्यर्थः । स्वर्वा वा मित्रमृता । स्वनुजा यस्या अनु-
जा शोभना स्वयदर्शनीया सा स्वनुजा(४) । शरजननादूर्ध्वमल्पीयसि का
शे जाता तन्मिश्रैव सवासरे जातेत्यर्थे । संघातं वर्षणार्थिका वर्षकारी
स्वेदनशीला इत्यर्थे । वर्जयेदित्युच्यते वामने परिवर्जयेदित्यस्यानुवर्तनं
ज्ञाभूदिति । तेन येषु वामनास्ति प्राङ्गादिषु विवाहेषु तेष्वप्यासां प्रति-
बोधः । (५) किञ्च तदनुवृत्तावत्यन्तप्रतिपक्षसङ्घ ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

दत्तायाः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्तं अन्पस्मै वाचा प्रतिभुता,
उदकपूर्व वा प्रतिपादिता । एता अदर्शनायं कञ्चुकादिमिरानृता, प्रयत्न-
स्तरक्षमाणा वा दौर्दशित्यादिशङ्कया । योना विज्ञाक्षी, वज्रकेशी वा,
विषमदृष्टिर्वा । कृपना प्रधाना, कृपमस्यैव शरीरं नाति । शीला वा यस्या-
स्ता, ककुद्गाम्निता यस्यास्ता । शरभा शीर्षदीप्ति, (६)सर्वनीलसोष्णी वा,
अरुपा वा, (७)मिषमना वा । केचित्-दर्शनीया, यतस्ता आरकाम्या ।

विनता कुप्या । विनता विकटाजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा । मुग्धा अपनी-
तकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अरुपकाया, अरुणवती वा(८) मण्डू-

१ इ-मुलके सर्वत्रैव अस्मै कालेनपे इत्यनित्यस्य, कुलान्तेत्यदिनत्रिलोकीयस्य नसि ।

२ इ-मुलके-भौतानिकत्वार्थे इत्यनेनप ।

३ इ-वेपथुनां स्त्री कौलि । इ-मुलके-रहितसह चलेति कीर्तिता इत्यदिनप ।

४ इत्युक्ते १ २ ३-सर्वानेषु नीलसोष्णी ५ क ५- (निष्पन्न इति कति)

६ क ५-मण्डूकत्वचरहितस्य वा

कत्वम्बा । अपरे-वामनाङ्गा, दम्भाङ्गा वा ।

गङ्गारिवा गम्येत्वायां वस्यां सत्यां माता अर्तुरस्थिसञ्चयनकारिका, कुलाभ्यन्तरस्य दुर्दित्वात् नाना वा । रत्न रमणशीला कन्दुकादिकीडाप्रि येत्यर्थः, अनुस्नाता वा । केचित्-रतिशीला विषयोपभोगशालित्यर्थः ।

पत्नी वसुधैवादिपालिका । भिन्ना बहुमिथा, सखी वा । स्वदुःख शोभनाऽनुजां वस्यास्ता, न तु शोभनोऽनुजां वस्याः, शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादस्त्वयादिति । केचित्-वरजन्मसप्तसर एव पञ्चाङ्गातेति ।

सर्वशरी वराहूपैनाधिका । याऽप्रयन्त (१)स्रयति सा वा । परिवर्जयेदित्यनुपङ्गे सत्यपि वरत्रयेदिति पुनर्वचन बाह्यादिषु सर्वेषु विवाहेष्वप्यासां प्रतिषेधार्थम्, असति मायन्तरे ऋद्धावपि परीक्षितायां इत्येतरास्यामनिषेधार्थं वा ॥ १२ ॥

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गङ्गिताः ॥ १३ ॥

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अनाकुल

नक्षत्र नाम यासां ता तथा नद्यन्तनामा, नदीनामा इत्यन्तनाथ रोहिणी गङ्गा करञ्जोत्यादयः । ताश्च विवाहे परिता । तथा सर्वेषु रेफलकारोपान्ता एव भूत नाम इत्यर्थः । करा काला (२)सुखेत्त्यादयः । ताः वरणे परिवर्जयेत् वरणमप्यासां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

नक्षत्रस्य नामैव नाम यासां ता नद्यन्तनामा । एकस्य नामशाब्दस्य लोच, उद्गुमुखादियत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी निम्बोन्मेषमादयो नक्षत्रनामाः । नद्येत्यादयो नदीनामा । शिशुपेत्याद्या वृक्षनामा । गङ्गिता वर्जनीयाः ॥ १३ ॥

रेफो वा लकारो वा यासां (३)नाञ्ज उपान्त उपधेत्यर्थः, यथा गीरी शालीत्यादि । शेष इत्यन्तम् । अत्र लकारेण गङ्गिता इत्यनुकर्षनात् आसां पर्यनीयन्ते सिद्धे 'सर्वा वरणे परिवर्जयेत्' इति न्ययैम् । न, (४)सुप्रहार्येत्यात् ।

अथ वा या यता रेफलकारोपान्ता गीरी शालीत्याद्याः, याश्च प्रकारान्तरेणापि इत्युपान्तरीका रेफलकारोपान्ताः, यथा समोत्रा समान प्रथरा पुञ्जलीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं त्विह वक्तव्यम्-असत्यपि मायन्तरे व्यक्तोऽप्युद्दिष्टिङ्गे समोत्रादीना (५)सर्वथा

१ इ-अपत्नी

२ सुवहामयोर्येन इत्यन्तम् ।

३ इ सुजीता ।

४ इ-दाम्पत्य

५ पुनर्वचनार्थम् ।

६ इ-वयान्तमित्यधिकम् ।

निविद्य एव । वीर्यादीनां तु न तथा शुभादीनामिधेति ॥

केचित्—नक्षत्रनामेषादिकेच शस्त्रान्तरगीता वाधा, तस्याः पादपु-
रगानि 'सर्वा वरगे परिवर्जये'दिति पठानीति परिकल्पयन्तो, परमात्र
शुभादिनामा रेफलकारोपान्नाश्च गर्हिता. तस्मात्तस्सर्वा वरणे परि-
वर्जयेदिति व्याचक्षते ॥ १४ ॥

*शक्तिविषयं द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयानु-
परपृशेति ॥ १५ ॥ नानाबीजानि संसृष्टानि वेद्याः पसून्
क्षेत्रह्योष्ट्रं शकृच्छमशानलंष्टमिति ॥ १६ ॥

अत्राहुः

'लक्षणसम्पन्नामुपपच्छन्ते'ति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामहात्म्यान्
सर्वमीक्षणोपाय (१) उपदिश्यते । तत्राद्य विषयो विधि, 'अस्तिविषय' इति
वचनान् । शक्तिस्सामर्थ्ये यदि सम्भवति । यदि बभूवुजानयोऽनुमन्वेरन्
तदा कर्तव्यं मान्ययोग्यं । तन् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते—द्रव्याणि पञ्च
वक्ष्यमाणानि सृष्टिपण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासर्वापि
निधाय तां ब्रूयाद्वा — एषा पिण्डाना एकमुपपृशेति । कानि पुनस्नानि
द्रव्याणि ? नानाबीजानि संसृष्टानि व्रीहिववादीनि । वेद्या पसूनाह
तान्, सस्यसम्पन्नात् क्षेत्रादाह न लोष्ट, शकृन् गोमय, शमशनादाहर्तं
लोष्टमिष्येति । बीजानां द्रव्याणावर्षाभकारेभ्यो द्रव्याणीत्युच्यते—शा-
कृशान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पन मात्स्यर्थे तद्य
था—(२)अविदासिनो इहात् सर्वसम्पन्ना देवनात् कितवी इरिणा इव्येति
(आश्व सू १-५-६) ॥ १३ ॥

तानर्थरीनम् ।

शक्तिस्सामर्थ्यम् । विषयोधकाद्य । अस्याशक्तिपरीक्षार्था वर(३)त-
त्पक्षिणां सामर्थ्यव्यावकाशो सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाक्षेमां प-
रीक्षामभ्युपगच्छेत्पुरित्यर्थः । यत एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत्र पदेषा
अग्निपरीक्षा उपांतपतीर्द्विर्भेकस्तिपकी, न तु निरपकहितवाहाङ्गम् । इत्या
पि वक्ष्यमाणानि सृष्टिपण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय
(४) कन्या सर्वापि च कृत्वा, तां ब्रूयादेयां पिण्डानामकमुपपृशेति ॥ १५ ॥

कानि तानीत्यत्र आह—

नानाबीजानि व्रीहिववादिर्बीजानि । सस्येति एकस्मिन् विषये क्षिप्तानि ।

भ्रूयादप्यपकृष्यात् इत्यत्र । १ उ-उच्यते । २ अविदासिन भगोव्यन् ।

इतिवत् वचनात् ।

१ अ-अपिवा

४ क-वर्षादे च ब्रूयात् कृत्वा

येषां सौमिक्या ज.हृत्तान् पांशून् । येषां सस्वसम्पन्नादहृत लोष्टम् ।
अवशिष्टे प्रसिद्धे ॥ १६ ॥

•पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृष्टिः॥१७॥उत्तमं परिचक्षते॥१८॥

अनाकुल

तत्र क्षीत्रस्पर्शने प्रजाभिस्समृद्धि । वेदितुगिणे यज्ञे, क्षेत्रलोष्टे
घनधान्यैः, गोमये पशुभि, इन्द्रानलोष्टे मृगामिति यथालिङ्गावै ।
उत्तममस्य इत्य परितले महंते पञ्चमपीत्यर्थ ॥ १८ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने (१)नयानियमः । ज्ञानाधीनानामुपस्पर्शने
प्रजानां समृद्धि । येषां यामुनां यज्ञानां, क्षेत्रलोष्टस्य सस्याना, शरणा
श्च पशुनामिति । ऋद्धिमिध्याद्वाहकर्मव्यतानिश्चय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तम म्मज्ञानलोष्टे परिचक्षते महंते शिष्टाः, ज्ञानापम्पोरन्वतरस्य
वा(२) मर्यादालिङ्गाविति ॥ १८ ॥

वह्नाह्वानाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नमरोगामुपयच्छेन ॥ १९ ॥

अनाकुल

वका वर्जनीयाः कन्धा । अथ ग्राह्या उच्यन्ते । बन्धुशब्देन कुलमु
च्यते । यदुकमादवलायनेन 'कुलममं परीक्षेत ये मातुन पितृनश्चति
यथांक पुरस्ता'(आश्व. श्रु. १-५-१०)विति । शास्त्रमन्त्र आर्यशीला ।
मह्यमन्त्रा स्त्रीलक्षणैरुपेता रोषरहितेन क्षयावस्मादादिग्रहैना ॥ १५ ॥

शास्त्रव्ययम् ।

अथ सन्तानमिति प्रत्येक सम्यच्यते । बन्धुमन्त्रां प्रशस्तामित्रताम् ।
शान्तानामस्तिरुपादिगुणान्वितानाम् । लक्षणमन्त्रा गृहगुणस्वादिस्त्रील-
क्षणयुक्तम् । मरोग क्षयापस्मारकुट्टाद्यभिकिस्वरोगरहितानाम् । उपय
च्छत उच्छेत् ॥ १९ ॥

अथ बन्धुनाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥२०॥

अनाकुल

श्रुतवान् श्रुताभ्ययनसम्पन्नः । वरसम्पत् वरगुणा । एवगुणाव क
न्यका वैधेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

बन्धुशीलक्षणसम्पन्न इति पूर्ववत्कारणानाम् । श्रुतवान् श्रुताभ्ययनसम्पन्नः,

अत्रिदुपधोदितकर्मानाधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य । अनेन इति पूर्ववत्, तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । (१)एवभूता वरसम्पत् । एवदुष्याय वराय कन्या देयेत्यर्थः ॥ २० ॥

अथर्दिनिश्चयं पञ्चीय मतमाह—

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाह्रिपेतेत्येके ॥२१॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यमन्त्रे तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

अनाहुत्वा

यस्या कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुष्य निबन्धः तृप्तिरुपपद्यते तस्या-
मृद्धिर्भुजा, नेतरत् न दक्षादिगुणदोषाद्यनुदर्शनमादरणीयमित्येके शि-
ष्टा ब्रूयते । अत्र पक्षे सर्वगुणसम्पन्नायामपि यस्यां मनश्चक्षुषी न
निबन्ध्येते सा वर्जनीया । शास्त्रनिधिज्ञास्तत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा-
सवर्णा सगोत्रेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

इति श्रीमद्भारवृत्तमणीतार्या गृह्यनृत्ताचनानुकूलार्था

प्रथमः पटलस्तस्मात् ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

यस्या कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषोर्निबन्ध नितरां बन्धनं, यस्यास्मात्-
सपतिशयेन मनश्चक्षुषी निबन्धे एव तिष्ठत इत्यर्थः । तस्या जायायां सत्यां
धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरत् गुणा(२)दोषानुदर्शनमदिकेत्येके ब्रूयते ।
एतदुक्तं भवति—अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणम्, न तु ज्यो-
तिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदभावे एव परिवर्जने कारणम्, न
स्यापादयो दोषा इति । उभयोरपि मनयोर्वसादीना निषेधमाह्रिपेतैव,
'सवर्णापूर्वशास्त्रविदितायाम्' (आप ध २-१३-१) (३) 'असमासा-
र्थगोत्रजाम्' (४) 'पञ्चमात् समासादूर्ध्वम्' इत्यादिवचनजातात् ॥२१॥

इत्थं सुदर्शकं यैव गृह्यतत्पर्य(५)दर्शनम् ॥

प्रथमे पटलेऽकारि यथामाप्य यथामिति ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतत्पर्यदर्शने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः

१ इ इ—इत्येव २ इ इ—इत्यनुत्तरदर्शन

३ इ एव इति ४ इ इ—इत्यनुत्तरदर्शनम् ५ इ इ—इत्यनुत्तरदर्शनम्

*सवर्णापूर्वशास्त्रविदितायाम् (१७) सवर्णा सुदर्शनम् (१९) पञ्चमिति ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

—११—

अनुर्यश्च स्वपटः ।

सुहृदसमवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

अनाकुल

अथ कन्यावरणविधिः । इत्यकामि प्रसूयन्त इत्युक्तम् । तस्मिन् न्यास्मिन् वा पुण्यतक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वाशियो लभयित्वा, सुहृद् व शून् तमेव सद्गुणान् मन्वया शुनाभ्यवयनसम्पन्नान् वरान् कन्यावरणितुन् प्रहिणुयन् प्रस्थापयेत्-युवममुप्यात् कुलात् मद्य कन्या वृणाध्वामिति । यत्तत्प्रवचिषे कार्ये सुहृदमेव सम्भवता तथापि सुहृद् इत्युच्यते मन्त्र-वतामसम्भवे सुहृन्वमात्रपरिप्रार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेव ग्रहणम् । तेन शौचयैद्ययोरपि ब्राह्मणा एव वराः ॥ १ ॥

गात्रवेदर्शनम्

पूर्वत्र 'इत्यकामि प्रसूयन्ते' (आय सू २-१६) इति विवाहोप-
योगिनो वरप्रेषणस्य कालो(१)भिहितः । इदानीं तस्य विधिमाह—

सुहृद् आत्मनो मित्राणि । समवेतान् आत्मानं प्रत्येककार्यान् । मन्त्रवत
मन्त्रब्राह्मणवतः, 'शुचीन् मन्त्रवत' (आय ध २-१५-१६) इत्येवम-
न्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । वरान् वरयितुन् । वरं प्रहिणुयात् प्रेषयेत् ।
एते युवता ब्राह्मणाश्चेति केचित् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

अनाकुल

(२)गच्छतस्तान् वरानमन्त्रमात्मानस्य मन्त्रसमाज्ञायस्यादितो
द्वाभ्यां कृभवा प्रसूयन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत् । (३)अभिलक्ष्य मन्त्रो-
च्चारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-एकनोवायामुभ्यै सहस्र-
कर्मभ्यो सुध्वदीयां कन्यां वृणाध्व-इति शूणुः । ततस्ते पतिसूनु-शोभन
तथा वास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे वैचे चार्धलोपात् वरणलोप-क-
स्यान्तरदर्शनाच्च-नात्र वरान् प्रहिणुयादिति । तथा गान्धर्वराक्षसयोश्च ॥२

गात्रवेदर्शनम्

तान् प्रस्थितात् । मन्त्रसमाज्ञायस्यादित 'प्रसूयन्ता' इति द्वाभ्यां

काम्यां अभिपन्नयेत् । अभिमन्त्रणं अभिसुखयेत् मानस्योच्चारणम् । (१)
अनुमन्त्रणस्यैवम्' अनुमन्त्रयित्वाऽवद्रव्यगतशिक्षणेति तु भेदः ॥

अथ सूत्रस्यापूर्वत्वात् क्रम उच्यते—

कृतप्राणायामो 'वरात् प्रेषयिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'अनुमन्त्रे'ति ह्या-
भ्यां वरः। अभिमन्त्र्य, 'पूषममुष्मात् कुलात् मद्यं कर्मां वृणीष्वव' इति प्रेष-
येत् । ततस्ते दुहितृमनो गृहं गन्वा, कर्मां दत्तस्यौषधविदोपरहितां
वन्ध्यादिभुजसम्पन्ना व वस्तुगोऽवधार्य, दुहितृमन्त पित्रादिक 'गीतम-
मोषाय विष्णुशर्मणे वराय भवद्वायां कर्मां प्रजासहस्रकर्मभ्यो वृणीमहे'
इति ह्यु । ततस्त्व पित्रादि 'वांस्यार्मी'ति प्रतिपद्यात् । ततस्ते प्रस्यन्त्य,
'सिद्धार्था कर्मा'मिति वराय वेद्येयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्याभुरार्थधारेण,
शान्थेयुः, अर्थसोषात् ।

अथ यस्मिन्नहनि विवाहः तत पूर्वमेव पञ्चमे तृतीये वाहनि यथा-
शिष्टाचारमदुःकारोपमं कुर्यात् । तथा एवो विवाह इत्यद्य विवाह इति
च । 'तथा मङ्गलानि' 'आनृतध्यास्त्रीभ्यः प्रतिपेयत्' (आप सू. २-१४,
१५) इत्युक्तानि कर्माणि वरो वधुश्च यथाकालं यथायोग्यं कुरुतः ।
केचित्—पूर्वपुनर्न्दीध्याज कर्तव्यन्तरादिनि ।

ततः पित्रादिर्वधुकुलं प्राप्ताय वराय कम्पामुदकपूर्वं वद्यात्—इमां
वस्तुगोवर्जां (२) लक्ष्मीवर्षीं गीतममोषाय विष्णुशर्मणे तृभ्यं प्रजासह-
स्रकर्मभ्यः प्रतिपादयार्मीति । गान्धर्वेराश्रमयोस्तु न प्रतिपाद्वम्, हा
कम्प्यापारा (३) नपेक्षन्वात् । ततस्तां वरः प्रतिपृष्ट्वा विवाहस्थाने 'यत्र
कृवाक्षिम्' (आप ध. २-१-१३,) इत्यादिविधिनाशक्तिं प्रतिष्ठाप्य, त-
त्रैव वर्यां शास्त्रायां कम्पाऽऽस्ते तां गन्वा मधुरकं प्रतिपृष्ट्वाति यथा-
हं यथाविधि । एवमेव वरापक्षितोऽपि ॥ २ ॥

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

अथारुष्य

ततो विवाहे निश्चिन्ते पूर्वपुनर्न्दीध्याजं कृत्वा पनेपुर्जाह्वयान्
भोजयित्वाशिशो वाचयित्वा वरो वधुकुलं गच्छति । तस्मै कूर्चदानादि
भोजनान्तं मधुरकं कृत्वा कम्पा प्रतिपादयति—तुभ्यमिमां प्रजासहस्रक-

१. गान्धर्वेराश्रम नारायणिक सम्भवेत् । जितेन त-वरा पूषा स्वयंतेतदुदकवपम् ॥ इत्यु-
पपन्नस्यैवम् ।

१. व. ग. क. व.—तृतीयां प.—तृतीयां प.—तृतीयां प.

२. व. विप्रेक्षणात् ।

र्मभ्य प्रतिपादयामीति । ततस्तां वर' स्वय दृष्ट्वा तृतीयासूचं जपेत् अ
नाहुकानामिषेताम् । स्वयमित्यनुक्यमान वर दृष्ट्वेत्यर्थः । स्यात् प्रकृताना
त् । स्वय प्रदृष्टान् कर्ष्या दृष्ट्वेत्यर्थो भवति । तत्र प्राप्ते विवाह उदकपूर्व
प्रतिपादनम् । शान्धर्वराश्लसयोस्तु नैव प्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वरः स्वयं कर्ष्या दृष्ट्वा 'अनाहुकीम्' इति तृतीया जपन् जपेत् । दृष्ट्वा
ब(१)चक्षुषा उपसंहरति । जपञ्च सर्वत्र चातुस्स्वयेण, न तु करणमन्त्रा
दिवदेकश्रुत्या । 'एकश्रुतिदूराःसम्बुद्धी' (पा सु १-२-३३) 'पहकर्मण्य
जपन्वृक्षसामस्तु' (पा सु १-२-३४) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति
विशेषण वरचितृणा प्रकृतानामर्थं जपो मा भूदिति । केचित्—स्वयं
चक्षुमेव दृष्ट्वा जपेत्, न तु वरान्वति । स्वय दृष्ट्वादि च सर्वत्र
वाहानामविकृतम् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्यां समीक्षेत ॥ ४ ॥

अनाहुक

अथववशो ईक्षणं समीक्षेत् । अपोरचक्षुरित्येषा चतुर्थी ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

'अयोरचक्षुः' इत्यनया समीक्षेत । बन्वा दृष्टी स्वच्छादिति निपातयति,
अयोरचक्षुरितिप्रवेदीति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्—समीक्षेत अथववशो
निरिक्षेतेति ।

अत्र वरो वक्ष्य दर्मेष्यासीनो दर्शान् धारयमाणो ह्यनप्राणायामी स-
ङ्गन्ययेते-आवाभ्या कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाभ्योत्पादयितव्या-इति ॥४॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्मसंश्लोत्तरेण

यजुषा तस्यां भ्रुवोरन्तरसंश्लेष्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

अनाहुक

मध्यमासमीपे वर्तत इत्युपमध्यमा तवाङ्गुल्या अनामिकये(२)त्यर्थः ॥
भ्रुवोरन्तर मध्यकुलेन यजुषा इवमहमित्यनेन । समाजतमन्त्रोऽथ न
विष्णुमन्त्रः । प्रतीचीनं प्रत्यङ्गात् । उपर्युपरि जिगे निरक्षेत् । तत्र
उदकोपस्वर्शनं अङ्गुलसाहचर्यादुपमध्यममेति विशेषणादेव सिद्धे बहु
त्वति विशेष्यनिर्देशो विस्पष्टार्थम् । यजुषेति विशेषण उत्तरेणेति वि-
शेषणविताशङ्का मा भूदिति ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

जाम यथा उपकनिष्ठिका, न तु प्रदेशिनी, तस्या विस्त्रलिकेति व्यप-
श्यात् । उत्तरेण श्रुत्या 'इदमह या त्वयि' इत्यनेन । देशे न्यकम् । इमे नि-
रस्याप उच्यन्ते ॥ ६ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

अनाशुम्

घन्ता स्ववन्धूनां च रोदनं निमित्तं जीवा^१रुदन्तीति सिद्धात् । व-
त्तराशुच 'जीवा^२रुदन्ती' त्येताम्, सर्वेषु समापेशानान्ते विवाहकर्मव्य-
स्त्रिनिमित्तोऽथ जपो भवति । निमित्ताश्रुतौ मन्त्र आचरते ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'जीवां रुदन्ती'ति मन्त्रलिङ्गानुरूपे निमित्ते प्राप्ते मातादिभिः कन्ध-
कया वा अन्योन्यदियोगान्मिन्तया रोदने कृते इमांश्च जपेत् ॥ ६ ॥

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाज्ञयः प्रहिणुयात् ॥७॥

तनाकुञ्ज

वधुस्त्रापनार्थानामपामाहरणं जनरथी 'व्युञ्जकर'मि (१)त्येतया ।
मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् । तथा मङ्गलानी^२ त्येव सिद्धे
युग्मवचन पञ्चमिर्मन्त्रे । स्त्रापनं वदन्ति, तत्र प्रतिमन्त्र स्त्रापनाश्रुतिः ।
तत्र च स्त्रापनस्यायुग्मायात् तदर्थात्सुदकुम्भानामन्ययुग्मत्व स्यात् ।
एवमाहर्तृणां ब्राह्मणानामपि । अतो युग्मानामुच्यते । तेन प्रतिमन्त्र
कुम्भभेदः प्रतिकुम्भा ब्राह्मणभेदश्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः
कुम्भाः चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां तन्त्राभ्यामभिषेकः । यदा
स्वष्टौ तदा प्रतिमन्त्र पञ्चमिस्तूर्णामितरः । समवेतवचनमुद्गाहरणे
सहप्रवृत्त्यर्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां प्रथमम्, "आर्य्यं ब्राह्मणा" इति
मन्त्रे दर्शनात् ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

युग्मान् समसङ्घवाक्यात् । समवेतमन्त्रवत इति पूर्ववत् । उत्तरा 'व्यु-
ञ्जकर'मि^१ इत्येतया त्रैपत्याश्रुतेः प्रयुक्तयाऽऽथ अहिणुयात् वधुस्त्रापनार्थां
अप आहर्तुं त्रैपयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, "आर्य्यं ब्राह्मणा" इति मन्त्र
सिद्धात् । ते च ब्राह्मणा यास्वस्त्यु पुरुषा^२(२)स्मान्नादिषु पूर्वं न श्रुता
ताभ्यस्तृणायकाद्यपनीयाप आनयन्ति, 'अवीरणी' इति मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषा तस्यादिशरसि दूर्ध्वं निधाप्य तस्मि-
न्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तर-
यान्तर्धा योत्तराभिः पञ्चमिरस्नापयित्वा उत्तरयाऽऽहुतेन वाससा-
ऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सन्नहति ॥ ८ ॥

अनाकुलः

ततश्चैरस्नाहृतान्तु तस्य क्वाविशरसि दूर्ध्वं दूर्ध्वः परिकल्पितं
सप्यहर्त्तं उगरेण यजुषा 'अयंम्यो अग्नि' मिलनेन निधाप्य तस्मिन्निष्ये उत्तरया
'शेऽवस इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं दक्षिणस्या युगधुरो बाह्यच्छिद्रं प्रति
ष्ठाप्य तस्मिन् किं सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिरण्यं' इत्येतयात्तरया तस्मिन्-
द्विस्तासुगमि क्वमि 'हिरण्यवर्णा' इत्येतभिः प्रतिमन्त्रं ज्ञापयति । कर्म
पुनश्छिद्रस्यान्तर्धानेन ज्ञापनं स्वयमिति ? तथा अन्तर्धानं कुरुते यथोद-
कमयमयति । ततस्तामुत्तरया 'परि त्वा किर्बलो निर' इत्येतयाऽऽहुतेन
वाससाऽऽच्छाद्यति । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति आच्छाद्यान्व
मय्य उत्तरया आशात्मानेत्येतया योक्त्रेण सन्नहति । ऊर्ध्वंशुभासना-
(आप औ. २-५-२) मित्यादिदार्शनीर्षनासिकां विशेष (१) इह्यते ॥८॥

उत्तरपदमम् ।

दूर्ध्वं, दूर्ध्वं, परिकल्पितमिष्य (२) निगलाहनि परिमण्डलाकारमि-
त्यर्थः । तदुत्तरेण यजुषा 'अयंम्यो अग्नि' इत्येतया क्वाच्छिद्रं निधाप्य तस्मिन्नि-
ष्ये ॥३॥ उगरेण 'शेऽवस' इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं, सुवर्णं इत्येष
छिद्रं दक्षिणस्या धुरो बाह्यच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य, जिं सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिर-
ण्यम्' इत्येतयान्तर्धानं, उगमि 'हिरण्यवर्णा' इत्येतया पाषका (४) प्रचक्रः
सुहित्या' इत्यादिभिः पञ्चमिः क्वमिः ज्ञापयति । अतश्च पञ्चानामन्त्रे स-
ह्ये, (५) 'वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्' (आप प १-४७) इत्युक्तत्वात् ।
एव सर्वत्र पञ्चविधेष्वन्नयाशनादिषु ॥

केचित्-पञ्चमिरिति वचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तस्य, (६) तिसृभ्योऽ-

१ अ इति मिति ।

२ अ—तिसृभ्योऽपि परिवर्तनकार इत्यर्थः । ३, अ ग व ह—एव इति क्वमि ।

४ अ ग—पञ्चमिर्द्विधा इति मिति ।

५ इत्यन्त्यादी क्वमि (आप प २-४७) इत्युक्तत्वात्, अनाकुलाताः—अधिक शिरो मति
बहुप-वचनमि मिति—इति चतुर्विधमिदं इति ।

६ अ तिसृभ्योऽपि परिवर्तनकार इत्यर्थः इत्येव मिति ।

वशिष्टोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थत्वादस्य । इतरथा क्रियाभ्यावृत्तिषाचक(१)प्र
त्ययाश्रुतेः गुणार्थं प्रधानस्नातृभ्यावृत्तिकल्पनापत्तिः, प्रयुक्तिर्गौरव वा

उत्तरया चरि त्वा गिर्वेषो गिरः' इत्येतया । अहंतेन अनिवासितेः
वाससा परिचाष्य, द्विगचमथ्य, उत्तरया आशासाना सौमनसम्
इत्येतया योक्त्रेण सप्तह्यति । ह्यस्त्वधिधान चरम् । केचित्-पेटिकसप्त
ह्यर्चिःप्रदर्शनार्थमिति ॥ ८ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीरवाग्निमभ्यानी-
यापरेणग्निमुदगग्र कटमास्त्यर्थं तरिमन्नुपविशत उत्तरो
वरः ॥ ९ ॥

अनन्तुञ्ज

अथ सप्तह्यानन्तर 'यत्र क्वाञ्चि' मित्पादिकल्पेनाञ्चि प्रस्तावयति
मथित्वा ओऽभिधानाराह्याह्वय तनो धूमप्रिमभ्यानयति । उत्तरयत्र
'पुषा स्वेत' इत्येतयाः आनयनमन्त्रोऽयम् । हस्तग्रहण तु तृतीयैवेव । उद्
वग्रवचन दक्षिणाप्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथशब्द उक्तार्थः-अर्थकृत्यप्रतिषेधार्थं इति । एषा वधुं (२)स्त्रिये हस्
तहृत्वा, उत्तरया 'पुषा स्वेतो नयनु' इत्येतया अभिमभ्याननाम्यभिमुखमान
यति, नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् । व्यवहृतेऽपि नयने विनियोगात् अपरेण
ग्निम भस्तरदूरत्वं पञ्चाह्वयत्र (३)कटमास्त्यर्थं, तस्मिन् कटे गुणपदुपविशत
वयोऽशो वर दक्षिणा वधु ॥ ९ ॥

अग्निरुपसमाधानाद्याऽपभागान्तोऽथैनामादितो ह्याभ्या-
मभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अनन्तुञ्ज

अथैवमुपविश्याग्नेरुपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिष्य
प्रागग्नेरित्वादि आन्वभागान्ते कर्मणि कुले अध्यानन्तरमुपोत्थाय एत
मासीनां वधु तृतीयस्यानुर्वाकस्यादितो ह्याभ्यामृन्म्या 'सोमः प्रथम
इथेनाभ्यामभिमन्त्रयेत् । अग्निरुपसमाधानादि वचन तन्वधात्पर्यम्

आज्यभागान्तप्रदणमभिमन्त्रणादेरुत्तरस्य कर्मणः फाल्गुणपदेशार्थम् ।
अथशब्दोऽवस्थान्तप्रदर्शनार्थः । आज्यभागान्तमासीन कर्त्तव्यं अथो
त्याशमिमन्त्रणादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायन-अथास्या
उपोऽथाय इत्यदेश (चौ. सू. १-४-१.) मिति । आश्वलायनश्च-तिष्ठन्
प्रादनुष्ठा. प्रत्यहमुत्था आसीनाया (आश्व १. ७. ३.) इति । एनामिसुख्यते
अग्नेरभिमन्त्रणं मा शर्हीति । उत्तगभ्यामिति वक्ष्ये आदितो द्वाभ्यां
इत्युक्त्वाते मन्त्रसत्तास्ये अनुष्ठाकथ्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन 'शेष समा
वेशने अथ' दिव्यादाबनुवाकशेषस्य प्रदणम् ॥ १० ॥

जापसंयोगम् ।

यद्य तन्बोपदेशः कर्त्तव्यं इत्युक्तमेव । यदि तु साज्जहोमास्तन्त्र
न्वा आगन्तुका, तदा स कमतन्त्रविधानार्थः । अत्रति पूर्ववत् ।
केचिद्—कल्पान्तरसिद्धोपोऽथानान्तर्बप्रदर्शनार्थमिति ॥

एना वृ. चरः अदि अनुवाकस्य 'सोम प्रथमः' इत्यस्य 'सोम
प्रथमः' इति इत्या अङ्गभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तौन दक्षिणमु-
त्तानुहस्तं गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ तथैवावस्थितः अस्मि अस्या तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तानुहस्तं
गृह्णीयात् । दक्षिणेन नीचा न्यङ्गुत्तेन हस्तेन । इदं धार्णिशब्दं नाम
कर्म । दक्षिणेनेति न चकथम् । एकपाणिसाधयेषु कर्मसु दक्षिणस्यैव प्र-
सिद्धत्वात् । अथाप्रसिद्ध, अन्यथाविषयः प्राज्ञात् । यथास्यैव पुरस्ताद्
पनयते च । एव तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि? न्यकाधि-
वानार्थमनुयते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः तेन नीचा
धार्णिप्रदणमिह कर्त्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणया
धिरिति सिद्धम् ॥११॥

उत्तानुहस्तम्

अनेन निःशक्तिना 'सोऽधीवाहुष्ठम्' इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहिनस्वा-
ति सुम्बन्धः । इतरथा स इति न श्यात् । अस्मि अस्या चत्वा, चक्ष्यर्थे
चतुर्थी । उत्तानुहस्त इति चरस्येव बोधमन्तेन दक्षिणहस्तेन । अनाकुला
अभिरुपसर्गः । इत्येववादि ॥ उत्तानुहस्तेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ काम्यं विचिह्नयन्नाह—

१ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेवमित्यङ्गुलीरेव
गृहीयात् ॥ १२ ॥

अनाकुला

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम्, नापि पाणिनलम् । पूर्वोक्तस्यैवाय काम्यसंगुली
विशेषार्थाय । तत्रेहापि दक्षिणेन भीष्वा हस्तेनेत्यवमाद्यो विशेषा
भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शय

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥ १२ ॥

२ यदि कामयेत पुंस एव जनयेवमित्यङ्गुष्ठमैव सोऽ-
भीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

अनाकुला

गृहीयादित्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शय ।

अभीव लोमानि, यथा वनस्पदाङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा
गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो बभूवङ्गुष्ठमङ्गुष्ठानम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तस्य शिष्यस्य काम्ययोश्च मन्वानाह—

शुभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ १४ ॥

अनाकुला

यः पाणिग्रहणे काम्यं नेच्छति स पाणिमभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि
गृह्णीयादित्येव । अत्रिशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईपदर्थः । यथा लोमानि
हस्तजातानि ईपदमित्युदाहृति भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृह्णीयादित्यर्थः ।
"लोमान्ते हस्त साङ्गुष्ठमुत्तमकाम" (आद्य.पृ १-७-५) इत्यादवलायनः ।
तात्पर्यदर्शनम् ।

(३) गृह्णातीति सम्बन्धा । सर्वास्मान्त एव ॥ १४ ॥

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा
रिशमभि प्रक्रमय 'त्येकमिष' इति ॥ १५ ॥

१ इत्यपि न तावत्कं वृत्तं न पुनरुक्तं ।

२ य - पुनरुक्तं इत्यपमते न 'अङ्गुष्ठमैव' इत्यपमतेन वृत्तम् । ततोऽप्यम् ।

३ उ - पुनरुक्तं इति

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा
दिक्षमभिप्रक्रमपत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अथानुम

अथेदानीमेनां कथमुत्तरात्पश्चिमेणाग्निं यो देशस्तस्मात् प्रक्रम्य प्राचीं
वा तिरामग्निं उदीचीं वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि प्रकामयति एकमिषं
इत्येतैर्मन्त्रैः । प्राग्गतान्युदगातानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः । अत्र स्व-
यमेव पाद् गृहीत्वा मन्त्रांशोक्त्या निधापयति । सभारोक्रमणवत् । दक्षिणेन
पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्त्यर्थं च, तस्मात्पूर्वाभितरस्य
पश्चादनुप्रवृत्तिः ।

इह सोमाय अग्निविदे स्वाहेत्येते । प्रतिमन्त्रमित्यत्र अती । प्रति-
मन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । तस्मात्तयो
विहापकर्वेण सक्तम् । एकमिष इत्येते प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रति-
पद् मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाञ्च सप्तसंख्यानिषमो 'पयोत्तराभि-
स्तिस्रुभिः प्रदक्षिणमित्यत्र तिस्रुणामन्ते परिक्रमणारम्भं यद्गृह्णापि
स्यात् । 'विष्णुस्त्वा न्येतिस' इति सर्वत्र (१) नुपञ्ज् अपति प्रथमोऽसमवोः क-
ठित्तत्वात् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथाग्नेरनुत्तरेणात्तरत् आरभ्यैवा दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीचीं वा
दिक्षमभि प्राग्गतान्युदगायतानि वा सप्त पदानि प्रकामयति, 'एकमिषे'
इत्यादिमिस्रसप्तभिः 'विष्णुस्त्वाम्बेतु' इत्यनुपकी. प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

सखेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥



वनाकुला

इत्थं सप्तपदानि प्रतिमन्त्र प्रकनवतीति । तत्र सप्तमे पदे निहिते पादमुपसगृह्येव 'सखा सप्तपदे'न्यारभ्य अपति होममन्त्रेभ्यः प्राक् ये मन्त्राः तानेत्यर्थः । तत्र कल्पाम्बरे दृश्यते 'सप्तमं पदमुपसगृह्येति ॥१७॥ प्राग्बोमादित्युच्यते अपपरिमाणाद्येम् ॥ १ ॥

इति श्रीहरश्चविरचितार्वां श्रुतसूत्रवृत्तौ चतुर्थः खण्डः ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स षष्ठ्याप्तमे पदे निहिते 'सखा सप्तपदा' इत्यादि 'सुवृते' इत्यन्तं अपति, चातुस्रवर्षेणैव ॥ १६७ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते श्रुततात्पर्यदर्शने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ।



•प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपवि-
श्यान्वारब्धायमुत्तरा आहुतीर्जुहोति 'सोमाय जनिविदे स्वा-
हे'त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथ कुर्वन्

समाप्य जपमग्निसिं प्रदक्षिणं करोति तथा सह प्रदक्षिणं परिक्रम-
यतीत्यर्थः । सर्वत्र दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा परिक्रमणम् । ततो यथास्था-
नमुपविशतः । यस्य यत् स्थानमुपदिष्ट 'उत्तरो वर' इति तस्मिंश्चित्त्व-
र्थः । उपविश्य यथा मन्वारब्धत्वा अन्वारब्धवत्यां उत्तराग्नौऽथ प्रधावा-
हुतीर्जुहोति । सोमाय जनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । दूर्वाहोमत्वादेवो-
पवेशने सिद्धे उपविश्येत्युच्यते नियमार्थं-उत्तरा एव षोडशोपविश्य
जुहोति, अन्वा (१) स्थित्वैवेति । तेन सप्तज्ञाभित्तुता होतव्याः । तथा च क-
ल्पान्तरेषु बहुषु दृश्यते-षोडशानामां बहुहूतानां हृन्दोगतानां वाजसने-
यिनःसायवेणिकानाञ्च । उपशेमेषु तु यथाप्राप्तमासनमेव भवति । एतच्च
वक्ष्यामः । अन्ये त्वासीन्विचोरेषु होममिच्छन्ति ।

'सोमाय जनिविद्' इति मन्त्रनिर्देशो होममन्त्राणामादिप्रत्ययनार्थं
तेन प्रायेण तस्मात् जपमन्त्रा । तद्वक्तुं पुरस्तात् प्राग्घोमादिति । उत्तरा
आहुती रित्येव प्रतिमन्त्रं होमस्सिद्धं. यथान्येषु होमेषु । एतैः प्रतिमन्त्र-
मित्येतत्तु पुरस्तादपठ्यपत इत्युक्तम् । तथादितश्चत्वारो मन्त्राः स्वाहा-
काराः । पाठिताः । ततो द्वादशैर्च, तासन्ते स्वाहाकारः जुहोतिचो-
दना स्वाहाकारप्रदानं इति ॥ २ ॥

तत्परेर्द्वयम् ।

संश्लेषेति जपित्वा, प्रणयेत्तु होमःप्राक् अग्निप्रदक्षिणमेव यथा सह
दूर्वाहोमप्रदर्थेऽहोमत्वावपकमपि, 'प्राग्घोमादि' त्वाधिकसहस्रान् । ततो
यथास्थानं 'उत्तरो वर' इत्युक्तस्थानागतिकमेव, न त्वनियमेन, जपित्वा
यथावदन्वारब्धायमुत्तरा उत्तरमन्त्रकरविक्रान् आहुतीर्होमान् जुहोति । के पु

* इत्यन्ते- 'प्राग्घोमात्' इति क सूत्रेण । अग्निपरिमित्यर्थे 'प्राग्घोमात्' इत्यन्तेऽपि 'क' कुन्ते कृते' अन्ते क सूत्रेऽपि । १-अग्निमेति ।

मन्त्र उच्यते मन्त्रा ? कथं च जुहोति ? इत्यत आह- 'सोमाय जनिधिदे'
इत्यादिवचनोद्देश मन्त्राः । तेषामादितश्चात्वारि यजूषि, 'त्रेता मुञ्चति' इ-
त्यादयो द्वादशार्चः । यतः प्रतिमन्त्र प्रतिस्वाहाकार जुहोति, न पुनः 'य-
ज्ञं स्वाहा वाधि स्वाहा नातेषाम्स्वाहा' (तै स १-१-१३) इतिष्व्
'अवर्गोक्षानदास्थ स्वाहा' (एका १-४-४) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण
होमः । (१) पूर्वेषामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च (२) तद्धितेन अनु-
र्थ्या मन्त्रलिङ्गादिना वा प्रतिपञ्चाभ्योदिता देवताभ्योदिनेनैव अनुर्थ्यन्त-
श्चाद्येनोद्दिभ्य यजमानेन न्यक्तस्य हविष्यभ्योदिताशारे प्रक्षेप । इह च
मन्त्रलिङ्गात् सोमादयो देवता । ताश्च न जनिधिस्वादिविश्रुण्वधिशि-
ष्टाः । होमविभ्यनुपपत्त्या हि मन्त्रघातेपञ्चानां देवताश्च कल्पन्तुः सा च
देवतामात्रकल्पनया धारयन्ति । न पुनर्निर्बीजां गुरुं विशिष्ट(३)कल्पनां
प्रयुक्तिगौरवापादिकामयुक्तामपेक्षते । न च प्राङ्कमन्त्राम्बानगौरव-
पत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना । विशेषणानां 'मूर्धा दिवः कङ्कत्'
इत्यादिवत् स्तुभ्या देवताधिष्ठानाभ्येऽपि तपोऽरिताभेत्वात् । इति
श्चात्तवम् 'जुहोतीति चाद्यमाने सर्पिषान्य प्रतीयात्' (आप य १-२५)
इति परिभाषावचनात् । विवाहादेरपञ्चत्वेऽपि यज्ञेभ्यधिकरिष्यमाणपुरु-
षदेहवौम्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञघर्मा युक्ता एव । अन्यथा आजानपद्य-
मानेऽथादिभ्ययज्ञेषु 'यज्ञोपवीती ब्रह्मिणम्' (आप य २-१५)
इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारस्वरूपसमाहितोऽर्गिस्तस्थित एव ॥ १ ॥

अथैनामुत्तरेणार्गिं दक्षिणेन पदाऽऽमानमास्थापय-
त्यतिष्ठेति ॥ २ ॥

अनाकुल

पदमङ्गलण पदास्थापनम् अना टपत्पुत्रः । स च प्राणेष पात्रैरसह
प्रतिष्ठावितो जयति ॥ ३ ॥

तामर्गदत्तम् ।

व्यवार्थम् ॥ २ ॥

अथास्या अङ्गलावुपस्तीर्ष द्विर्लज्जानोऽप्याभिधारयति ॥ ३ ॥

तस्यास्मोदयो लज्जानावपतीत्येके ॥ ४ ॥

१ क ख—पूर्वता होमार्थता

२ तद्धितम् अनुर्थ्या वा न-वर्धनेन वा पुनः । देवताया निर्गन्तव्यं कुर्वन् तु न सत् ॥ (तै स १-२-५) इति तर्कितेन तद्धितोद्दितासौचकत्वविरुद्धतादिवादान् ।

३ ख—कल्पनावपुनरीत्य ।

अथशब्दः स्थानसम्बन्धाद्यैः । अथोक्तिस्त एवास्वास्त्रेतिथता
या एवेति । तेनाश्वदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शनीयैर्मासिको-
ऽश्वदानकल्पः प्रदर्शितः न कल्पान्तरम् । तद्विहायि प्रकृतमिथारणं पञ्चा-
वचञ्च पञ्चावर्तिना भवति । लाजला य लौकिकः सस्कारः । पात्रैश्च
साह साधनप्रोक्षणे भवति । अञ्जलेस्तु न साधनादि भवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सौवर्ष्यो लाजानावपतीति वचनान् उपस्तरणामिथारणे वरस्यैव
भवतः । पञ्चान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एते अथि सुत्रे न्यक्ताद्यैः आचार्याह्लाजानां विरावापो जमदर्शानाम् ।
लाजहोमाभ्यापूर्वा, 'अस्या अञ्जलायुपस्तीर्य' इत्यादि कृतस्मविधानान्त(१)
पार्वणातिदेशाभावात् (२) पाकवस्त्रधर्मादिमुत्तमस्यामिथारणास्त्रिष्टकृते-
पाञ्चनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्-कृतस्मविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राप्यभावात् लाज-
किंशुकहोनेषु तन्त्रमभ्यस्यं येन जुहोतीत्याद्यञ्जलिस्कारमपि ने
रुहन्ति ॥ ३ ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

अनाकुल

वरस्यैव जुहोतिश्रिया । पात्रस्थानीयो बभञ्जलि ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वर एव 'इय नारी' इत्यनया क्त्वाऽभिधेन बभञ्जलिना दैवतीयेन
लाजान् जुहोति । न पार्श्वेन, उपदेशान्तिदेशादोरभावात् ।

केचित्-'ब्रह्मिण्यमाशि कृत्वा वधास्थानमुपविश्य' इत्येव विधिरुत्त-
रतो वरोऽभ्यस्तरतो वधूरित्येव रूपवधास्थाननियमार्था न सुत्थते ।
कृत १ यतो विवाहे वधूमाधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभावो न्यायसिद्धः ।
वधूमाधान्य च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वैदित्त्यमिति । एतच्च 'तस्मि
न्नुपविशान उत्तरो वर' (आप सू ४-९) इत्यत्र सूत्रे उवाक्यात्तम् ।
धनो वधास्थानानुष्ठानेन परिभाषासिद्धात्पदेशान्तिव्यमार्थं वनाय विधिः ।
उत्तरा(३)ण्योऽशेषाद्गुतीरुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते न्य-
स्मादेव नियमान् बहुतरपृष्ठान्तरानुतीरुपवन्न अविगीतास्मदीयाचारमु-
ल्लुहध्यापि तिष्ठतैव होतव्या इति ।

१ न-एतं पार्श्वतोऽपि प्राच्यम् ।

२ न-सकलतायापानाकारात् अतीतिव्यस्यारण्येण ।

३ न-वर्षीय उपहृत्ये ।

तत्र , यत् औचासनोपादनद्वारा देहसंस्कारोत्पादनद्वारा च ज्ञाना-
 पानुभयसाध्यवहोपकारके विवाहे तयोस्समग्रव स्वामित्वलक्षण प्रा-
 धान्यम् । (१)अपि च चोदितसर्वकर्मसु प्रतिप्रयोगे यस्त्वया धर्म- कर्तव्य-
 स्सोऽनया वप्य सहेति पत्न्यास्सहृत्त्ववचनात् प्रस्युत अत्राशान्त्वमेव स्त्री-
 याम् । अपुनारिचवाहस्त्वास्तामप्राधान्येऽपि 'तस्मात्त्रिका द्वी पती विन्दते'
 (तै स ६-६-४) इति निषेधबलाद्देशोपपद्यते । तस्मात् न्यायतोऽभ्यन्त-
 रीभावावस्थावचने विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशानुवादेन यथास्थानमुत्तर
 एव वर इत्येताश्चिपमार्थ एवाथ विधि- । तेन लाजहोमा अप्यासीनेनेथ
 होतव्याः । तस्य 'आसीनो दर्शीहोमन् जुहोति' (आप व ३-१०)
 इति सर्वदर्शीहोमानामविशेषास्मार्कं चोदितत्वात् , स्वसुत्रोक्तविषये
 बहुतराणामपि गृह्यान्तराणां अनुचसहायैत्वात्तच्च ॥ ५ ॥

उत्तराभिस्तिष्ठिभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽऽमानमा-
 स्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अनङ्गुल

उत्तराभिस्तिष्ठिभिः तुभ्यमग्ने पर्ववहृद् इत्यादिभिः । अग्निं प्रदक्षिणं करो-
 ति । तां हस्ते गृह्णिया निष्कृषामन्ते परिक्रमणारम्भः 'चत्नयादेकं कर्म
 बहुमन्त्रमिति । उत्तराभिरिति (२) बहुवचनेनेव चित्परिवहृदिसिद्धे तिष्ठ-
 भिरिति वचन तिष्ठभिरैकमेव परिक्रमणं यथा स्यात् प्रतिमन्त्रं क्रिया-
 भ्यामुचिर्मां नृदिति ॥ ७ ॥

सप्तवर्गसूत्रम्

उत्तराग्निं 'तुभ्यमग्ने पर्ववहृद्' इत्यादिभिस्तिष्ठिभिः । यथा पुरस्तात्
 तथा आतिष्ठममित्यनया ॥ ६ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

अनङ्गुल

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया 'अर्यमणानु देव'मित्येतया ॥ ८ ॥

१ क—अतिचेत्यदि उत्तरया इत्यादयस्व स्वाने अप वाठ -प्रस्युत वप्यया उपवेशनमन्त्रेऽ
 न्या सहेति चोदितसर्वकर्मसु प्रतिप्रयोगे एव तत्र सहृत्त्ववचनात् अत्राशान्त्वमेव तस्या । अशौचव्यापि
 'तस्य देवा द्वौ पती विन्दते' इति निषेध इव श्रौतानुसूचितः ।

२ बहुवचनेनेति । कर्मलक्षणविशेषात्तद्वेनेति शेषः । पार्ष्णीयवचनात्तस्यै विद्वानपिपत्त ।

तात्पर्यदर्शनम्

जाग्रहोमञ्चोत्तरया 'अथमथा तु देवम्' इत्येतया ॥ ७ ॥

* पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥ आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अनाकुल

पुनरपि परिक्रमणमग्रे कर्तव्य आस्थापनआत्मन । पुनश्चाभ्यः
क्रियाभ्यामृच्छित्तद्योतनार्थं । तेनोत्तरामिहितश्रुतिरित्यादिर्भवति ॥ ९ ॥

जाग्रहोमञ्चम् ।

अग्निप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ (१) आत्मन ॥ ९ ॥

होमञ्चोत्तरया ॥ १० ॥

अनाकुल

उत्तरया 'त्वमथमे' इत्येतया कृत्वा ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'त्वमथमा भवसि' इत्येतया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अनाकुल

पुनश्चाभ्यः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'होमञ्चोत्तरया' इत्यादिषु पञ्चसु श्लेषु 'यथा पुरस्तात्' इत्यनु-
पङ्ग । कार्यं कार्यमिति च यथास्तिक्र वाक्यशेष ॥ ११ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुल

पूर्वमग्रेरुपसमाधानादिवचनेन तन्वपान्निर्देशिता । इह तु ध्वननं
कालोपदेशार्थं परिक्रमणादुर्ध्वं जयाद्यो यथा स्थितिः । इतरथा ज-
यादीनुपलुहोतीति वचनान्नाजाग्रहोमानन्तरमुग्रहोम स्वात् ततस्तृतीयं
परिक्रमणम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतदुक्तानिमोचम्-यत्र वचन तत्रैव जयाद्यो, नान्यत्र , अन्वारम्भ-
शेषु नास्तीति ॥ १२ ॥

परिवेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः

प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

अनाहुतम्

परिवेचनान्तं (१) प्रहण तन्वशेषोपलक्षणम् । तेन प्रणीताविमोक्तस्था-
प्यन्ते योक्त्रविमोक्तः । अथादि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिवेचनान्तप्रहणं
तदन्तरमेव योक्त्रविमोक्तो षष्ठा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति ।
उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मुञ्जामी' त्येताभ्याम्, वचनादेक कर्म बहुमन्वमिति ।
द्विमन्वो विमोक्तः । तत इति वचनं योक्त्रविमोक्तस्य प्रस्थानकालनि-
वमो मा भूत् वधोपपद्यते इवो वा सद्यो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम् ।
प्रहण रथादिभिर्नवन, प्रहरण मनुष्यवाहोम शिविकादिना नयनम् । उ-
च्यते वाशब्द उभयोरपि पक्षयोस्तुल्यत्वहापनार्थः । अन्यथा रथान-
वनश्वेह अस्यक्षकल्पोपदेशादनुषादिशकल्प मनुष्यवानमाग्निहोत्रिककल्प
सत् सूचितं विहायेत् । अत उच्यते वाशब्दः, तेन मनुष्यनयनेऽप्यारो-
हतीमुत्तराभिरुत्तरवा इत वत्तरामि परिवेचमादयो मन्वाः सिद्धा
मवन्ति ॥ १३ ॥

तामर्षदर्शनम् ।

परिवेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यात्तन्वशेषं समाप्येत्यर्थः । तेन शम्यापो
इतप्रणीताविमो(२)कृत्वाहुतोल्लासनाभ्यापि करोति । उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मु-
ञ्जामी' इति ब्राह्म्यां शम्प्याम् । योक्त्रं विमुञ्चति । तत अन्तरं वा
सधू इस्तिनमाद्य वा प्रहरेत् । शिविकामान्दोलिका रथ मनुष्य वा(३)
प्र वा हारयेत् । उच्यते 'मयवाहिताश्च' (पा सु १-४-२८) इति वाशब्द-
व्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमो विधी, नाम्यतरोऽनुकल्प इति
हापयितुम् ।

अत्र 'विमुच्ये' ति क्त्वाप्रत्यये सत्यपि 'तत' इति वद्वाह तद्व्यापय-
ति, तावदस्य क्त्वाप्रत्ययस्युक्तं वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा वि-
द्धानि । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धकवनुवदति, यथा 'वेत् कृ-
त्वाऽऽशीन् परिस्तीर्य' (आप श्रौ ११-२-१५) इति । अत्र हि क
वेत्करणस्य परिस्तरणपूर्वकालता, (४)वेत्परिवासानविधानस्यपारस-
सूहनाद्यतनोपलेखनानामपि मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथाप्यापि 'परिवेचना-
न्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीतामोक्षणार्थेमध्ये कर्तव्य-

त्वात् । तथा दधिघर्मे 'घतस्मिन् काले आत हविरिति प्रत्युक्तवा तमा द्यावाहृदयोश्च गत्वा' (आप श्रौ १२-३-४) इति । तथापि प्रलम्बस्थानात् दधिघर्मे तस्कर्ता, होमकर्ताऽप्यस्युं ततस्समानकर्तृत्वानात् । तथैवा- न्यत्राभ्यास्यमेवे 'दक्षिणावपूज्याह च त्व च वृत्रहृदिति ब्रह्मा यज्ञमानस्य हस्त एहाति' (आप श्रौ) इति । तथैवात्र 'स्मृत च म इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वर इत्यांशानुपेत्युच्यते' (आप ए ११-१७) इति ॥ १३ ॥

समोष्यैतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुला

एत वैवाहिकमग्निमुखाया समोष्य इत्येतयोर्गच्छतोस्तु पृष्टनः इति तदीयाः पुरुषाः । समोष्यवचन श्रौतेष्वग्निषु दृश्य समारोषणस्य प्र तिषेधार्थम् । एव प्रतिषेध कुर्वन्नेतदर्थवति-अनुगतो मन्थ इत्यत्र श्रौत वद्व्याघोभ्यो मन्थनीमिति । अनुशब्द पुरस्तात्प्रयत्नप्रतिषेधार्थ ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एत विवाहादि समोष्योक्तायामनुहरन्ति (१) अष्यवापेन वष्यः । पञ्चाशपन्ति परिकर्मिण । एतमित्यत्र विवाहाग्नेरीपासनमित्यस्य (२) मस्कारशब्दाभिः शब्दस्य प्रयागेऽपि नित्य प्रयत्नवचनार्थम् । अष्टह मरणे स्वतन्त्रादिमन् अदृष्टार्थ सर्वार्थस्य लौकिकः श्रेयानुहरण स्यात् । ओषासनस्य च गृहान्तर्गण प्रयागे विहित समारोषण स्यात् ॥ १४ ॥

● नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥

अनाकुला

एव वैवाहिकोऽग्निभ्य शब्दवतिको एव पत्नीसम्बन्धानां कर्मणा- मर्थोय ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वाचारलक्षणकर्मार्थमवमग्निर्मित्य , पावज्जीव नोत्सृज्यते, 'पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते, तस्मिन् गार्हा णि कर्माणि' (हि ए २५-१,२) इति हिरण्यकेशिदिवचनात् । अतः साङ्गे विवाहे समानेऽपि 'अवपृष्टे कर्मणि लौकिकसम्बन्धने' (आप व ४-२३) इति न भवति ॥ १५ ॥

नित्य इति सिद्धे धार्य इत्यारम्भात् प्रयागेऽप्यस्य समिध्यात्मन्यर

पथोर्वा समारोपणं ब्रह्मान्तरविहितं विकल्पेनापि न स्यात् । यथा 'सुहा
सुवेण वा सर्वप्रायश्चित्ताणि जुहोति' (आप. श्रौ. २-११-१.) इत्यत्र
'अथर्व्यु कर्त्तारम्' (आप. प. १-२६) इति वचनात् सध्वर्युरेव कर्त्ता, (१)
मनु 'जुहोतिअपनीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' (आप. श्रौ. १-१-१६)
इत्यादेवस्वापनसूत्रविहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि । एवं च 'समोप्येतमग्नि
मनुहरन्ति' (आप. सू. ५-१३) इति सर्वस्य धर्मोऽयं, न वैवाहिकप्रथा
वस्थेयः । यथा (२) 'समोप्येतावग्नी अन्वारोप्य' इत्याग्निप्रवाणेऽस्य
विहितो धर्मस्सर्वाथः ।

एवविधेषु यद्यपि वाहिका विकल्पेनेच्छन्ति, तथापि विकल्पोऽस्ती
त्यत्र ज्ञापकं भवति । 'स्रवणोपूरुवशास्त्रविहितायां वधतुं वच्छनं पुत्रा
स्तथा कर्मभिस्सम्भवः' 'दायेनाप्यतिक्रमस्योभयोः' 'पूर्ववप्यामसक
तायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः' (आप. घ. २-१३ १, २, ३) इत्यस्य
वर्णद्वारसङ्ग्रहणं प्रतिषिध्य स्वयमेवाह सूत्रकारः—'स्रवणायां वर्णानाम्'
(आप. घ. १-२) इति । प्रयाणामित्येतत्त्वं पदस्वार्थो भाष्यकारेण व्या-
ख्यानः—'तिष्ठो हि तस्य भार्यास्ससृग्मन्तरवचनादप्रतिषिद्धाः, तस्य
कथं सद् ताभिरधिकारस्स्वावित्येवमथां त्रिसङ्ख्या' इति । एतत्सूत्रमा-
प्याभ्यामसर्ववर्णद्वारसङ्ग्रहणमन्तरवर्णविहितो न सर्वथैव निषिद्ध इति
वाच्यते । तत्रान्येभ्योर्विधेषु विकल्पस्य ज्ञापकमेव ॥ १६ ॥

अम्बोपावनस्थो(३) ज्ञातस्थोत्पत्तिमाह —

अनुगतौ मन्थयः ॥ १७ ॥

अनाकुला

अनुक्त उद्घातः मन्थयः मन्थनेनोत्पाद्य । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्य
स्य योनिरेवैवाधारणं चारण्योर्विवाहप्रभृति भवति । तत्र विवाहे अरणी
भ्यां मन्थनम्, अनुगते स्वेभ्य एवानक्षणेभ्य इत्युक्तम् । तदभावे मन्थना
अरणी ससृष्ट्य मन्थनम् ॥ १६ ॥

एतन्वैदहीनम्

यद्यप्यग्निजुगा निर्वाणस्यात् तदा अन्ये तेभ्य एवानक्षणेभ्योऽपि
मन्थितव्यम् । यदि तानि न स्युरसमर्थानि वा तदास्या अरणी ससृ-
ष्ट्य मन्थितव्यम् ॥ १७ ॥

१. आ. न. २—वा जेवा कर्त्तारम् । इन्द्रिक प. ३

२. न—अनाकुलायाम्

३. इ—उद्घातमेवम् ।

श्रीत्रिषागाराहऽऽहार्यः ॥ १८ ॥

अनाकुल

भुतबृत्ताभ्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः धेविव तस्य गृहे वा पचनाग्निः
तस्माद्ब्राह्मण्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य धोनिरेवैव ॥ १७ ॥

तात्पर्यज्ञानम्

अथवाऽवीतवेवस्य गृहाद्ब्राह्मण्यः । अथ च व्यवस्थितो विकल्पः ।
यदि माघिनेऽग्नीं विवाहस्तदा मन्थः । यथाहृतेऽग्नीं तदाहार्थः । नष्ट-
ऽपहृते वाशाविषमेवोत्पत्तिः । अनुगत इत्यस्य नष्टाहृतयोः प्रदर्शना-
र्थेवात् ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तमाह—

* उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वी ॥ १९ ॥

अनाकुल

अथ व्यवहितकल्पनया पदानां सम्बन्धः । अनाद्यनुगते भार्यायाः
पत्युश्च उभयोरुपवासो भवति तयोरन्यतरस्य चेति । अशब्द इव
योरुपवाससमुच्चयार्थः । भार्यायां पत्युश्चेति । आशब्दोऽन्यतरस्य विक-
ल्पार्थः । तयोरन्यतरस्य चेति । अत्रान उभयोरपि काळयोरभोजन,
प्रसिद्धे, अनुगमनानन्तरमेव चाग्निप्रकरणं सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च ।

नन्यनुगतो मन्थ इति प्रकृतं तदिकमनुगत इति निमित्तनिर्देशेन
उच्यते—दम्पत्योः प्रस्थानमिह प्रकृतम् । ता तन अ वा वाद्वेदिति । प्रा-
साङ्गिकस्याभिप्रेतम् । तत्तद्व्यापकासिधिरपि प्रस्थानशेष एव विशिष्यते ।
तथा च 'त्रिरात्रमुभयोरप्यश्नया प्रह्वयर्थे' मित्यादीनां प्रासाङ्गिकेन संब-
न्धेन भवति । किन्तु(१) प्राकणिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽन्यत-
रस्य केवेव सिद्धे भार्यायां पत्युश्चेति पृथग्निर्देशः कथमस्याज्ञेऽन्यन्त
भार्यासंबन्धः प्रतिपादितस्यादिति । अत एव भार्यायां पृथग्निर्देशः
तेन अस्मिन् कर्मणि भार्याशास्त्रहत्या नास्ति पथोपाकरणसमापनयोस्त-
द्वैतस्मिन्नप्रायश्चित्ति । सपत्नीयाधनार्थे च पत्युस्तद्व्यापकाद्येऽपि
भार्यासकथादेवास्मिन्नग्नीं प्रकृतिः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अन्यतरस्य काळस्य अग्ने वा रात्रेर्वा सम्बन्धी उपवासः अनशन

भार्याया पत्युर्वा भवति । चकारोऽन्वुत्पत्तिप्रायश्चित्तयोरुत्समुपवासार्थं । यद्यहनि रात्रौ वा प्राग्भोजनाद्भुजतिस्तदा मथित्वाऽऽहुत्य वा 'यत्र कृषे'ति विधिनापसनायाश्च 'यत्रविज्ञाता सर्वेष्वपडा' इति सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनाद्भुर्षं तथा तत्कालशेषमात्मिककालश्च । सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उत्पादनादि कार्यम्, निमित्तावन्तर नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वान् ॥

अन्वे तु—भार्यापत्योरुत्सुपवासो न विकल्प, स्वामित्वाविशेषात्, 'पर्येत्तु चोभयोऽपवास' (धाप ४ २-१-४) इति स्मार्ते समुत्सवस्य दृष्टत्वाच्च । कालशेषस्तु चार्थे इति । तेषामुपवासश्चान्यतरस्येत्येतावदेवाल सूत्रम् । अर्थादेव स्वामिनोरुत्सुपवासो भविष्यति ॥

वेचित्—उपवासश्चान्यतरस्य भार्याया पत्युर्वाभुजते' इति सूत्रं हिन्वा स्ववर्हिनान्वयकल्पनया व्याचक्षते—अनुगतेऽपि भार्याया पत्युश्चोपवासोऽन्वतरस्य वेति । अत्र प्रथमेऽपि पुनरनुगम इति ग्रहणमधिक्यज्ञानन्तरेणैवविधाना प्रासङ्गिकार्थता न स्यात्, किन्तु परममहत्कार्यैवेति ज्ञापयितुमिति ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि चोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

अनाहुत्या

उत्तरपक्षा 'अवाध्याग्ने' इत्येतया जुहुयात् आहुतिमेका । इयमाहुति स्तम्भवति न भवति । परिष्कारपाज्यसम्प्रायश्चित्तमाज्यंनानि भवन्ति । अपि वेति वचनादेव वैकल्पिकत्वमिह उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिक्रमवासस्यैव प्रत्याग्नत्वा यथा स्यादिति । तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुत्सवो भवति । नदिह प्रायश्चित्तमन्वयहरणादिनाशिनोऽपि द्रष्टव्यम् । अस्मैवाग्नेर्द्विपूर्वोत्सवो ज्ञात्वाहाद्भुर्षं निच्छेदे च स्मृत्यन्तरप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथाप्यग्निसकार एतावन्नेव ॥ १९ ॥

तापवर्षकाल

अपि वा अनुगतेऽपि उत्तरया 'अवाध्याग्ने' इत्येतयाऽऽहुत्य जुहुयान्नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्वचनाप्रश्नापहनयोर्नाय विकल्प, किन्तुपवास एव । अपि वेत्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्ते, नोपवसेदित्वात्स्मादुपवासनाशेणैवाय विकल्पः (१) प्रायश्चित्त एववाप्यस्त्येव ॥ २० ॥

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥

अनाकुल

अथ दम्पत्याः प्रस्थाने विशेषधर्मा उपदिश्यन्ते । उक्तं सत्येनोत्तमि ते त्वेषा । रथस्योत्तम्भना अवयवा रथस्योत्तम्भन कर्तव्यमित्यर्थः । केन ? वरेण, अधिकृतत्वात् ॥ २० ॥

वात्पर्यदर्शनम्

उत्तरा 'सत्येनोत्तमिता' इत्येषा रथस्योत्तम्भना उत्तम्भने करणमन्त्र ॥२१॥

वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

अनाकुल

वाभ्यामूच्यते रथे तौ वही अश्वावतश्वाही वा । उक्तम्ना 'युनक्ति ब्रह्म,' योगे योगे, इत्येताभ्यां युनक्ति युवधुरोरावभ्यानि । युनक्ति इति दक्षिण, योगे योगे इत्युत्तरम् । केचिदुनाभ्यामकैकस्य योगमित्युच्यन्ति ॥ २१ ॥

अर्थात् पश्चात् सम्भम् । मन्त्रमुक्त्वा च न सिध्यति वचनम् । अन्यत्र तत्रावयव इत्येव सिद्धम् ॥ २२ ॥

वात्पर्यदर्शनम्

उक्तम्ना 'युनक्ति ब्रह्म' 'योगे योगे' इति द्वाभ्या अश्वावतश्वाही वा(१) युवधुरोरावभ्यानि । नयोश्च दक्षिण वाह पूर्वं युनक्ति । द्वाभ्या द्वाभ्यामकैक, कैककवा । (२)अथ च उत्तराभ्यामिति उन्हापवादेकैकशेषेण समभिव्याहृतयोजनक्रियापेक्षयेतरेतरवागाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयोः सहितयोगिनियोगात् (३) 'एकमन्यापि कर्माणि' (आप प १-४-१) इत्यस्यापवादः । नन्वेव द्वितीयस्य मन्त्रस्यादृष्टार्थता स्यात् । सत्यम्-तथापि द्वाभ्यां द्वाभ्यामकैकमिति परमात्माम्यकारवचनादेकैकवाहयो जने सहितमन्त्रद्वयाच्चाट कृत्स्नदेशकालकल्पेभ्याम इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

अनाकुल

अथ तं रथ युक्तमारोहति वयु । नामसंज्ञासंज्ञाहृत्सो उत्तरामि "रसु किशुकामि" त्येवमादिभिः अभिमन्त्रयते । इह बहुवचननिर्देशात् त्रिषधु

१ युवधुरिति इत्युच्यते । 'युनक्ति' इत्यत्र न उच्यते । २ इ-युनक्ति ।
 ३ अ-प-एकैकस्य नरुत्तम-कामने विद्यमानेषु-उत्तरा-मन्त्रा । इ-परि-उ-उ
 ४ उक्तम् कर्त्तव्यं एक एव मन्त्र इ-यु-वही इति युगादे ।

ति अनियमप्रसङ्गे मन्त्रलिङ्गाच्चतस्तुभिरिति नियमः । याने तूत्तमनादि सर्वं भवति । अथपुत्रपादितुषु च अभिमन्त्रणाद्य च दम्पतीधर्मा जगती-
स्युक्तम् । 'सुचक'मिति मन्त्रलिङ्गात् रथ एव मन्त्रा इत्येके । यदुपति
पादनपरत्वात् मन्त्रस्य रथलिङ्गत्वमर्थवाद् इत्यन्ये ॥ २३ ॥

तत्पर्यदर्शितम् ।

रथान्येहो मारोहन्ती यधुम् । तुमभावाञ्छान्दस । 'सुचिद्युक्तम्' इत्या-
दिभिश्चतस्तुभिर्मन्त्रयाने । रथमेवारोहन्ती नाश्वानिम्, सुचकमिति
लिङ्गविरोधात् । 'उत्तरम्' इति वा तिसृभिरश्वानादिकमारोहन्तीमभि
मन्त्रयते ॥ २३ ॥

• सूत्रे चर्मनोर्व्यवस्तृणात्पुत्रया नीलं दक्षिणस्थां
लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

भगवता

हे मूले नीललोहिते रथस्य चर्मनोरुभयोः । वैश्विष्यन्निर्देशोऽयं ययो
वर्तिष्येते रथचक्रे तथोर्वर्मनोः । वर्तिष्योरिति युक्तं पठितुम् । तथा च
दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयं कल्पते । एकतृणाति
विशब्दस्तिर्यगर्थे, निर्वेगवस्तृणाति । अत्राय 'नीललोहित' इत्येतया ॥२४॥

तथोस्सूत्रयोः यस्त्रील दक्षिणस्थां चर्मन्या व्यवस्तृणाति ॥ २५ ॥

उत्तरस्यामिति सत्यस्य चक्रेण चर्मन्यामित्यर्थः । सूत्रे युवप
त् सूतीत्या सकृदेव मन्त्रमुक्त्वा व्यवस्तृणाति । सत्यपि निर्देशे मन्त्र
लिङ्गात् ॥

अथ आह-देशमेदान् मन्त्राभवावृत्तिरिति । अभियाज तु साक्षा
श्वकुम्भीचत् द्रष्टव्यम्—अयस्त्रेताय यज्ञस्वोऽश्वे उपवृक्षाम्बहू मिति ।
युवव्यवस्तरणमश्वादिषु नास्ति रथसंघन्धात् ॥ २६ ॥

तत्पर्यदर्शितम्

चर्मने वर्तिष्योरित्यर्थवाक्यः । तर्हि दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शात् । रथस्य चापिष्योर्वर्मनो 'नीललोहिते भवतः' इत्येतया हे मूले
स्त्रीलिङ्गनिर्वेगवस्तृणाति । अतश्च युवपत्, नीललोहिते भवत इति
द्विवचनलिङ्गात् । तथोस्सूत्रयोर्दक्षिणस्थां चर्मन्या नील व्यवस्तृणाति,
उत्तरस्या च लोहितम् ॥ २४ ॥

ते उत्तराभिरभियाति ॥ २५ ॥

अनाकुल

ते सूत्रे अभियाति उपरिवाति । उत्तराभिस्तिस्त्रुमिः ऋग्भिः ये बभूवुः
अम्भुमित्येताभिः । तत्र रथेन गच्छन्तुपरिवाति । मन्वास्वस्वादिगमनेऽपि
वक्तव्याः गमनार्थःवात्तेषां, तेऽन्ये । मन्त्रलिङ्गात् त्रिगुणियमः । अथा-
पामन्ते गमनारम्भ ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ये बभूवुःअम्भुम्' इति तिसृमिर्व्यवस्तीर्णं सूत्रे अभियाति उपरि
गच्छति ॥ २५ ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठमः खण्डः ।

अनाकुल

अर्थात् 'गमनमातिक्रम' अतिक्रम एव अनाकुल, विशब्दोऽन्वयः,
यथोपाय एवाभ्युपाय इति । उत्तरासूच जपेद्द्वयं, तामन्दस्वानेऽप्येताम् ।
निमित्तावृत्तौ जपस्यावृत्तिः । च शब्दः, अत्येक जपसवन्वार्थः । इत्यथा
अनाकामतिक्रमसंज्ञिपाने जपः कार्यस्वात् मन्त्रलिङ्गात् । न च मन्त्रे
तीर्थादयस्स्तुष्यते । कितहोदयनौ, तेनेकानिक्रमण इतरथो अथवा अर्थ
स्यादिति न चोदनीय, तत्त्वदोद्धारो वा शङ्कनीय ॥ २६ ॥

इति श्री हरश्चरितचिन्तायामनाकुलायां षष्ठमः खण्डः ॥

तत्तत्पर्यायम्

सर्वे सुप्यन्त्यादि । (अनुप्यन्त्यादि) कण्ठ्यपनादे निष्ठात् । चतुष्पद, प्रसिद्धः । एतेषां व्यतिक्रमे 'शा मन्वसाना' इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमव्यतिक्रमेऽपि कुन्नाया एव जपः, न त्विनरपद्मरहिनाया, यतो लिङ्गाच्छ्रुतिर्वर्त्तयसी, (२) 'दिन्द्रया तार्हपत्यमुरतिष्ठते' इति चत् ।

मन्वजाचाराच्छ्रुतिरनुमेयेति न तथा लिङ्गवाधो युक्तः । मैवम्, लिङ्गस्याव श्रुतिः (३) विहितशेषविषयसाधेक्षत्वात् । तत्र ह्यनुमेयश्रुतेर्दी र्गस्य यत्रास्याः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः । अतोऽनुमेणपि श्रुतिरसाधेक्ष- लिङ्गवाधिकैव । श्रुतिमेदस्तु तीर्थादिशाब्दानां तत्तद्द्वयतिक्रमे मन्वप्रथो- वमेदादुपपद्यते । अनन्तीर्धव्यतिक्रमेऽपि स्थाणुपद्यशब्दी (४) दूर्मेति स्थाणुसामान्यासीरोमेवामिबद्धत् । एव स्थाणुमितरी । चतुष्पद्यमपी नरी । यथेभमममरत्तमन्वे उपवेपमेक्षयश्रुतिशब्दा अस्मिन्नस्पर्शिकाष्ट मपन्वसामान्यात् इभमदाहप्येवामिबद्धम् । यथा वा ज्ञातकर्मस्तुत्तरा भ्यामिमिमन्त्रणं, सूचंन्यथाज्ञान, दक्षिणे कर्णे जपः, (आत्र सू १५-१) इत्यभिमन्त्रणाद्यज्ञानजपाना ज्ञानसंस्कारविद्यासामान्यावमित्यादी त्पमिबद्धम् । किञ्चाद्यादिको प्राधान्येन स्तुयमान्वाचनसकाशासी र्थादेव्यतिक्रमोत्पद्योपोपहृते प्राध्यमानत्वाद्विकृताया एव जपः । अथि च यदान्तरोच्कारे जगतीत्वमङ्गप्रसङ्ग । म्वाद्यतस्तु जपमन्यो नार्थपर अतो नात्र तीर्थादयोऽदिवर्त्ता वा तार्थपर्यायमिर्वीयन्ते । तन्मात् सूप पादः कुन्नाया एव जपः । एव एव न्यायो कर्त्तव्यो ध्ययत्वा न व्यतिक्रमे ॥ २६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यशास्त्रपर्यदर्शने पञ्चमः खण्डः ।

१ क ज - यथादि ।

२ 'अनुप्यन्त्यादि' इत्येतां जपेत् । जपेत्-इत्यत्र चतुष्पद इत्युक्तेः । तेषां व्यतिक्रमे 'शा मन्वसाना' इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमव्यतिक्रमेऽपि कुन्नाया एव जपः, न त्विनरपद्मरहिनाया, यतो लिङ्गाच्छ्रुतिर्वर्त्तयसी, (२) 'दिन्द्रया तार्हपत्यमुरतिष्ठते' इति चत् ।

३ य - श्रुतिर्विहितम् ।

४ य - पतिवन्तः ।

अथ षष्ठः खण्डः ।

नावमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अनाकुल

अथ यदि पथि नावा तार्वा नदी वापी वा स्यात् तत्र नवमुत्तरय
त्वा 'अथ नो मग्नाः पारं स्वस्ती' इत्येतयानुमन्त्रयते अनुमन्त्रयतेत्यर्थः । पू
ष्टतः स्थित्वा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रयन् । हतेऽनुमन्त्रणे वरो
वधूश्च तामाग्रेहृतः ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अथ नो मग्नाः
पारम्' इत्येतया नावमनुमन्त्रयते । ततस्तामुभावमिना सहारोहत ॥१॥

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

अनाकुल

ये नाव जयन्ति (ते) नावि भवा नाव्या- कैवर्ता' तान् जती तरन्ती
तरणकाल इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव भिजे वधूग्रहण दर्शनप्रतिषेधो
बन्धा एव यथा स्यादिति तत्र त्रीन्वीचरा जपेदिति वरस्यैव भवति । च-
शब्दो बन्धा वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थः । सहोभी तरतः । क्वा-
स्वयं चापरो विशेष इति । कैचित् नावा तार्वा वापी नाव्या इति व्या
चक्षते । तेषां पुलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नाम्नान् नौनेतृन् कैवर्तान् । गतंति छागृक्षं कवम् । तरन्ती तरण-
काले । 'छागृणहोत्वोः क्रियायाः' (पा सु ३-२-१२६) इति शब्दादेशः ।
वधून् पश्येत् । चकारात् बन्धास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च, वरस्य कैवल
सह तरणमिति ज्ञापयति ॥ २ ॥

तीर्थोत्तरा जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुल

तीर्थो पारं प्राप्य उत्तरान्त्र 'अस्य पारं' इत्येतां जपेत्तर । यदि नदी
न भवति तदा या भोजयथ इत्येतामपि जपेत् । नदीना धन्वनाञ्च ध्व-
निक्रमे इति वक्ष्यति ॥ ३ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

पारं प्राण्य 'अक्षयं पारे' इत्येतां वरं यश्च जपेत् ॥ ३ ॥

* इमशानाधिष्ठितिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्ने-
रुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारव्यायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥

अनाहुत्य

अमशानभूमेरध्वुपरि स्थितिक्रमे भाण्डे भाजनादी रथे वा रिष्टे नष्टे
रथ इति प्रदर्शनमन्थेषु वैश्वकर्तारेषु कुर्मिमितेषु अक्षयमागहोम
कार्यं । तद्यग्नेरुपसमाधानाद् तन्त्र प्रतिपद्यते । अधिशब्दप्रयो
गारुह्यमशानभूमेरुपरि गमनं पर्येतत् भवति । तीर्थादीनां तु समापेना
निक्रमेऽपि भवति ॥ ४ ॥

उत्तरा आहुतीर्हुतीति । 'यदतेन्नि'दिन्वाद्यास्तस्य उत्तरमग्नेरैतेरा
हुतीर्हुतीहोनीत्यर्थं । मन्त्रलिङ्गात् समाविधम् । हुत्वा जयादितन्त्रशेष
प्रतिपद्यते । स्रक्तृ पात्रप्रयोगः । शम्भ्या परिध्वये अग्नेरुपसमाधानादि
वचनं तन्त्रप्राज्यपर्यं, आज्यभागान्तवचनमन्वारमभकालोपवेशार्थम् । 'ज
यादि प्रतिपद्यते' इत्येतच्चान्वारमन्त्रिनित्यवर्थम् । तथा जयादि यथा-
सिद्धं प्रतिपद्यते इति ॥ ५ ॥

यदिदमग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनात् कर्म तद्दन्तरं नैमित्तिक
मुक्तं तत् करोति । स्रक्तृवच, न पुन पुनरित्यर्थं । मन्त्ररोक्तानां निमित्त
ानां देशकालभेदेनावृत्तावपि स्रक्तृवचान्तेऽप्य होमो भवतीत्यर्थं ॥ ६ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अशाननिष्पत्तिक्रमे इमशानभूमेरुपरि स्थितिक्रमे भाण्डे वधूभूषणादी
रथे वा रिष्टे नष्टे, अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलान्त्र
हविष्यु न यजनाभावे तन्त्रमित्युक्तमेव । आज्यभागान्त इति अन्वार
मभकालविध्वयार्थम् । उक्तं 'यदतेन्निदिग्निधिप' इति सप्तकरणिका आ
हुती' । शेषं इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

क्षीरिणामन्थेषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां

च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

* ४—'अशानभूमे' । अशानभूमे इत्यवयवविग्रहः । अशानभूमे' अशानभूमे' । अशानभूमे' इत्यवयव
व्यवहारे । शिवमन्त्रे ॥

अनाकुल

क्षरिण्य न्यप्रोवादीनामलक्षणात्, अन्येषामपि स्वाभ्यां लक्षणाद्युक्तानां प्रसिद्धानां सीमानुष्ठानमित्यर्थः । लक्षणाद्यानामित्यपि पाठे अपमेवार्थः । तत्रैव लोदकानां अनुदकानाञ्च । अन्यत् विज्ञेयानामरण्यानाञ्च अत्रिभ्ये उत्तरे प्राची यथालिङ् (१) इत्य लिङ् यस्यां इत्यने नञ्प्रतिक्रमे नां अपेत् । तत्र वृत्तान्तिक्रमे ये सम्बन्धा इति, नद्यतिक्रमे या ओत्पद्य इति, धन्वातिक्रमे यानि धन्वानीनि । यथालिङ्प्रबन्धे उभयत्रोभे मा भूदिति । नद्यतिक्रमेऽपि छन्दसा भवति । तथा धन्वातिक्रमेऽपि ॥ ७ ॥

तान्येदर्शयाम्

क्षरिण्य क्षीरान्त्य परलक्षणाद्युक्त्या लक्ष्म चिह्नं तत्र भवाः कल्पयादुर्गा(२) तिनिक्रमिका सीमाकदम्बा(३) इत्येवमाह्वयः । नया प्रसिद्धाः अन्ये होसौषधरण्यानि येषु प्राग्भ्याः पशवो न नियसन्ति । एतेषां व्यतिक्रमे उत्तरे वनानि त्पेत् । 'ये गन्धर्वाः' इति वृत्तान्तं व्यतिक्रमे 'या ओत्पद्य' इति नदीनां धन्वनाम् । यथालिङ्प्रमिति वधन जातकर्मवन्मा भूदिति । क्षीरिण्यमित्यादि बहुत्वमभिव्यञ्जितम्, विभिन्नत्वात्, (४) हविरुभयत्वरत् ॥ ६ ॥

गृहानुत्तरया मङ्गलशयनि ॥ ६ ॥

अनाकुल

अथ एव गृह प्राग्भ्य रथाद्वरोत्प्य यद्भव तस्या बहुतुर्येनागत तस्य गृहान् प्रवाद्य ततस्तथा तान् गृहान् न्यायन्ति सम्बन्धाक्षरिति उत्तरयोर्मां सङ्ग्राहयामात्येवथा । मन्त्रध्यास्त्रिभ्यो यथाकञ्चिन् पीजनीय । सङ्ग्राहयामि दर्शयामि बहुतु यथा पितृकुलादासीत् धनं ब्रह्मणा मैत्रेण अचोरेण चक्षुषा न केवलमचोरेण, किं ताहि मैत्रेण गृहैर्मदीयैस्त्वया गृहं च मदीयमित्यर्थः । अस्यां वर्धयद् विद्वत्प्राकार्यं यद्वाभरणं तत्

१. लिङ् । २. अ-तुर्या । ३. अ-वदन् । ४. अ-दुर्गादीनि-वर्गाः ।

५. एतेषां व्यतिक्रमे इति त्रिभिः शेषैः लक्षणात् इत्येवमाह्वयः इत्येवमाह्वयः इत्येवमाह्वयः इत्येवमाह्वयः इत्येवमाह्वयः । तत्र नान्यत् विज्ञेयानामरण्यानाञ्च अत्रिभ्ये उत्तरे प्राची यथालिङ् (१) इत्य लिङ् यस्यां इत्यने नञ्प्रतिक्रमे नां अपेत् । तत्र वृत्तान्तिक्रमे ये सम्बन्धा इति, नद्यतिक्रमे या ओत्पद्य इति, धन्वातिक्रमे यानि धन्वानीनि । यथालिङ्प्रबन्धे उभयत्रोभे मा भूदिति । नद्यतिक्रमेऽपि छन्दसा भवति । तथा धन्वातिक्रमेऽपि ॥ ७ ॥

पतिभ्यः, एकस्मिन् बहुवचनम् । पत्न्ये मद्यं स्पृशेत् मुसम् । सविता करोतिविति ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

घरः स्वशुभं ज्ञानिधनसमुत्थानं यधु 'सद्गुहाशयामि' इति श्रुत्या क-
इत्यवती दर्शयति । तनु-पद्यापि समित्युपसर्गः 'समत्वाय देहाभ्यां'
(आप श्री २-२०-३) इत्यादी सहाये ह्य, तथापि गृहार्थां ज्ञातिव
वसहितत्वमेवात्राभिप्रेतमिति कुतो निश्चीयते ? उच्यते- 'सद्गुहाशयामि
वहतुम्' इति मन्त्रलिङ्गानुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः ॥ ७ ॥

• वाहानुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥

अनाकुलः

उक्ता-वा भाषासमन् 'अयं नो देवस्त्वित्ते' त्येताभ्याम् । योगव-
देकैकेन मन्त्रेण विमोक्तः ॥ ९ ॥

अर्थात् सभ्य पश्चात् ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'भाषासमन्' इति ज्ञाभ्यामेकैकं वाहं विमुञ्चति ॥ ७ ॥

लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनश्रीवमुत्तरलोमं मध्येऽगार-
स्योत्तरयाऽऽस्तयिं गृहान् प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणे-
न पदा ॥ ८ ॥

अनाकुलः

विमुच्य वाही घरः पूर्वं गृहं स्वयं प्रविश्य यत्र ह्यपलोर्वास त-
जागारस्य मध्ये चर्मास्तृणाति उत्तरयर्वा 'शर्मं वर्मं' त्येतया तन्वचानडुहं
भवति लोहितञ्च चर्मेन । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरजे प्रकारः । आस्तीर्य
ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । यधु प्रवेशयति । प्रपादयन्नामुत्तरा-
स्य वाचयति 'गृहानि' त्येताम् । 'गृहानि' ति प्रकृते पुनर्गृहानिभ्यु-
च्यते—इतरथा अगारस्यापि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शक्येत । इदं
मेव ज्ञापकमन्तरागारमध्ये चर्मास्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति
वचनान्मन्त्रकर्मवीरदिस्योगः । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ततो घरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य 'शर्मं वर्मं' इत्येतया यथास्य च-

मांस्तीर्षं ततो बधू शस्त्रेण पशु गृहान् प्रगच्छन् प्रवेशयन् 'गृहान् भद्रान्' हस्त्रेतां वाचयति ॥ ८ ॥

न च देहलीमभि(१)तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुलम्

देहलीनामा(२)द्वारावस्तादाह । पर्यन्तवेदिक्वाचपरि । तां प्रपादनकाले स्वयं सा च नानि कामोदस्वयं । तयोः प्रगच्छयोरङ्गिमनुप्रपादयति ॥१२॥

प्रपद्य गृहान् अथ नरकालमशनमर्शोपात् । ततोऽपदिमच्छगारे कर्मो स्तरथ तस्योत्तरपूर्वदेशे विद्याद्वारांश्च प्रविष्ट्वाऽन्तरापसमाधानादि तन्व मतिपद्यते । सकृत् वाचापि शब्दाः परिभ्यर्थे ॥ १३ ॥

नान्यवर्षेणम्

सा च मविशन्ती देहलीं नानितिष्ठति(३) । कांचिन्—चकाराद्भरोऽपि-इति । ९ ॥

* उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्थानेरुपसमाधानाद्याज्यभागा-
न्तेऽन्वारध्यायामुत्तरा आर्हुतीर्हुत्वा जवादि प्रतिपद्यते प
रिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशन उत्तरोवरः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

उत्तराख्ययोर्वशप्रधानाहुतीः 'आयन्मोष्ठ' मित्याद्या । लिङ्गविरोधे स ह्यपि वर एव जुहोति, विद्वेषेऽप्यस्यत् । नवति लिङ्गध्याविचक्षितम् । देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राप्याम् । उत्तरोवर इत्यय विशेष सर्वेषु होमेषु भवतीत्युक्तम् । उत्तरपूर्वदेशागारस्थानि विविद्वेषेऽन्वारध्याय वेदिनव्य ॥१४॥

उत्तरया 'इह गत्य' प्रजावध्वं' मित्येतया । नदुपविशतः परिषेचनान्तवचनमानन्तर्याथे परिषेचनान्तरमेवोपवेशन कर्मव्यं नान्यदिति । तेन भोजनं प्राणैवेति सिद्धम् । नचापवेशने मन्त्र उन्मोरेपि भवति । इहाशिसम्बन्धाभावात् उत्तरोवर इत्युक्त । प्राङ्मुखी उपविशतः ॥१५॥

नान्यवर्षेणम्

उत्तरा 'आयन् मोष्ठम्' इत्यादिप्रयोदशाहुती । उत्तरया 'इह गत्य' प्रजावध्वम्' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्षे चर्मण्युपविशत । पूर्वेषुत्तर एव वरः ॥१०॥

१ वा न—देहलीमभि २ इत्येवमात्र । ३ एव न—कश्चित्तमि ।

* इतरथस्त्रे क्वचामिदम् । पयस' अनाकुला' इत्यन्तम् । विद्वेषे 'पितृभ्यो' इत्यन्तम् । वर' इत्यन्तं वृत्तवम् ॥

अथास्याः पुँस्त्रोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्गु उत्तरयोपवेदय
तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं(१)
यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११ ॥

अथानुब्र

या पुमांसमेव सुतं न श्लिष सा पुनः' तन्वा' पुस्वः पुस्वो जीवपुत्रा
वा इति पाठः । न रेक पाठ्य , पठ्यमानो वा ज्ञान्दसो द्रष्टव्य । जीवा
एव पुत्रा यस्या न सूता' तन्वा' जीवपुत्राया' जीवपत्न्या इति च द्र-
ष्टव्यम् । तथा मङ्गलानीति । एव सूतायास्त्रीवर्गिकश्लिषा पुत्रमुत्तरय
त्वा 'सोमेनादिः' इत्येतया अस्या वधा अङ्ग उपवेदय तस्मै कुमार
य फलान्युत्तरेण यजुषा 'प्रस्वस्थ' 'त्रेय' मित्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ज
त्वा 'इह प्रिय' 'सुमङ्गली' इत्येते जपित्वा तत उमी तस्मिन्नेव चर्म-
न्वासीनो वाच यच्छतः । आनने-२ नक्षत्राणामुदयादित्यर्थः । कुमार
श्च फलानि श्हीत्वा यथार्थं यच्छति ॥ १६ ॥

पुत्रवर्धनम्

पुस्वोः पुस्वा' इत्येतेपाठः । या पुन एव सूते न स्त्रीरपि, वा च सुत
एव, न तु तन्वा सती कदादिवा पुत्रवती, सा पुनः । जीवन्त एव पुत्रा-
पुमांसो यस्याससा जीवपुत्रा, न पुनः 'घ्रात्पुषी स्वस्तुहितृन्भावम्' (पा
१-२-६८) इत्येकशेषवचनादस्या हुहितरोऽपि जीवन्ति, पुत्रक्षीको जी
वति, सापीह जीवपुत्रा विशिक्षिता, पुस्वोऽगिति विशेषणानुपपत्तेः । एव
भूताया पुत्र 'सोमेनादिः' इत्येतया वधा अङ्ग उपवेदय 'प्र स्-
स्थ.' इति यजुषा पुत्राय फलानि कदादिनि प्रदाय 'इह प्रिय मङ्गया'
इति ऋची जपित्वा, उमी वाच यच्छतः । आनक्षत्रे-२ नक्षत्राणामो-
दयात् ॥ ११ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीनमुदीची वा दिशमुपनिष्क-
स्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धती च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीषे गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

— — — — —

अनाकुला

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनात्ततः प्राक् तस्मिन्नेव चर्मणि वाभ्यत-
 योरस्येन पञ्चाङ्गुपनिष्कमणम् । उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रग्रहणं वि-
 क्ष्यार्थम् । उत्तराभा भ्रुवक्षिति 'सप्तर्षयः' इत्येताभ्याम् । उत्तराभा
 मन्त्रेण दर्शने वचनाः कर्म, वस्तु पश्यन् भ्रुवमिति निर्दिष्टं पूर्वा
 दाशयति पञ्चाङ्गुपनिष्कमण्युत्तराम् । नतो याग्विसर्गः । मन्त्रलि-
 ङ्गादेश वधालिङ्गदर्शने सिद्धे वधालिङ्गवचनं विकल्पार्थम् । उत्त-
 राभ्यां भ्रुवमन्त्रधतीञ्च दर्शयति वधालिङ्गं वेति । तेनात्तरस्यामुच्चि-
 सार्थेषां सप्तर्षीणां कृत्तिकादीनामन्त्रधत्याञ्च सह दर्शनं वधाः कर्म प-
 क्षे भवति, केवलमन्त्रधत्या एव वा ॥ १७ ॥

इति दृष्टत्वाविरचिनायामनाकुलायां गृह्यसूचीं पठु सण्डः ॥

द्वितीयं पटलञ्च समाप्तम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभ्यां भ्रुवक्षितिङ्गेष्वयानि' इत्येताभ्यां वधालिङ्गं पूर्वाया
 भ्रुवमुत्तरयाऽरुन्धती च दर्शयति वसूम् । वधालिङ्गमिति च जानकर्मव
 द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं मां वृद्धिति ॥

केचित्—वधालिङ्गमित्यत्र नास्ति, (?)प्रयोक्तृणां प्रमादात् अदेशा
 न्तरदृष्टमिदं सञ्जरितपठितमिति(२) ॥

२परे—उत्तराभ्यां वधाकर्म अरुन्धती च दर्शयति, वधालिङ्गं वा
 इति(३) मित्वा सूत्र स्यात्प्राहारं श्याचक्षते । 'सप्तर्षयः' प्रथमाम्' इत्ये-
 तया सप्तर्षीणां कृत्तिका अरुन्धती च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेष वे-
 ति विकल्पार्थं वधालिङ्गवचनमिति ॥ १२ ॥

द्वितीये पटले सिद्धं वधाभाष्यं वचामति ।

कृतं सुवर्षनाथेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥

इति श्रीसुवर्षनाथार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने पठु सण्डः ॥

॥ द्वितीयं पटलञ्च समाप्तम् ॥

१ अरुन्धतीमेषु इतरकर्मो सुवर्षनाथः सण्डः (१०) । सुवर्षनाथेऽपि सण्डः (११) ।
 २ क ग ह त-वधेनवात् । ३ च-सप्तर्षीणां इति ।
 ४ अ-सप्तर्षीणां ।

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथैनामान्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

अनकुल

अथेति वचनादेतस्यांश्च राश्यां स्थालीपाको भवति । स्वास्यां पक्वत इति स्थालीपाकः । तस्य देवताविधान-माग्नेयेनेति । ननु-विधास्यते "अग्निदेवता स्वाहाकारप्रदान" इति, सत्यम्, अपरमपि तत्र भवति-अग्निम्बिष्टकृत् द्वितीय इति । ततश्च स एव यदि देवताविधिः स्वाहा द्विदेवत्वमिदं इति-स्यात् । ततश्च निर्वपणकाले ताभ्यामुमाभ्यां सङ्कल्पः क्रियेत । यद्यपि वस्तुतो गुणभूत स्विष्टकृत्त्वात्, तथापि प्रदानवत् तत्र बोधते- 'अग्निम्बिष्टकृद्वितीय' इति । ततश्च तस्मा अपि सङ्कल्पः क्रियेत । तस्मान् केवलोऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति (वक्तव्यम् । एवमाग्नेयस्यैव प्रदानरूपं) यद्यप्रत्तदेवनामित्येनत् प्रयश्चित्त भवति । स्विष्टकृतस्तु प्रत्तदेवतामित्येतेदेव । 'एना याजयती' ति वचनात् सहायमुभयोरग्निम् कर्मणि नास्ति । वधा एवेद् कर्म, वरस्य त्वात्विज्यमेव । तेन यदिद् स्थालीपाकपरिचेषण ग्रीह्यादिदक्षिणा च तन् वधूपनस्यैव भवति । यत्रेद्मुच्यते 'पत्नीहि वारीवहास्येते' इति (तै म ६-१-६) ॥१॥

वात्स्येदेनेन

ननु- 'अथ पञ्चववहस्ति' 'अपयित्वा' इत्येतावदेव वक्तव्यम्, यत उत्तरत्र 'अग्निदेवता' (आप सू ७-५) इति विधानादाग्नेयत्व सिद्धम् स्थालीपाकेनेति तु अपयित्वेति विधानात्, एनां याजयतीति कान्वा-रण्यावामिति विधानात् अतः किमर्थमिदमविक्रमार्भवते 'अथैनामान्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति' इति ?

उच्यते-सुत्र तावदपिप्रणीत नानर्थक भवितुमर्हति । तेन लोके स्तुत्यतिसिद्धाध्याहारादिभिरपि यस्तुत्रस्यार्थस्त्वग्न्याग्नेये सोऽपि वेदार्थो-जुष्टेय (१) उच्यते-ध्रुवमरुत्तर्णा च वर्त्तयित्वा, अनन्तर यत्राग्नेयेन स्थालीपाकेन वाग करोति तत्रैवैनां पत्नी याजयति पञ्चवामन्वारण्यावा जुहोति, न पर्वसु वार्षपनिकारेषु च । एवमतिदेशविशेषार्थतया सूत्र नर्थकदेव ॥

(१) एनावेता कर्त्तव्यस्थान न पुनश्चे सङ्ख्या यन्नेतस्मैत वागस्यापि वाग्ने इत्यने ।

अन्ये—राज्यवर्तीनि वचनान् कदाचिन्वोऽन्यस्य स्वास्तीपाकवान् स्व कर्तेति । तत्र, प्रकरणेनास्य विधाहाङ्गत्वात् 'अहाङ्ग प्रधानम्' (आप प २-३९.) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैककर्तृकत्वात् ।

केचित्—उत्तरत्र न केवलमग्निर्देयतेति विधि, 'अग्निस्त्वष्टरं हि-
तीय' इत्यपि । तेन द्विद्वैवापोऽयं स्वास्तीपाको भा भूत्, किमप्येकैकस्य
देवैत्येवमर्षमाह्वयेनेति विधानम् । तेनाग्नेय एव सद्भुक्षिपनस्य ब्रीह्यादे-
रर्थाङ्गितो लोकिको निर्वापः कार्यः । 'एसां राज्याति' इति तु नास्मिन्
कर्तृषुमथोरधिकारः, किन्तु यथा एव । परस्तु ऋत्विक्स्वर्णायः ।
तेन होमादौ द्वय्यायावन्मूर्त्तियन्तरेवेति । तत्र, यथैकाधिकारि हि प्रकर-
णावचनविधाहाङ्गत्ववाचः, अधिकारसाध्यमेदेन शास्त्रत्वर्थशोभेदात् ।
आचारविज्ञानकर्तृकत्ववाचापत्तिश्च, अन्वयविन्यऽप्यविरोधात् ॥ १ ॥

परम्यवहन्ति ॥ २ ॥

अनाकुल

अरुन्धतीदृशेनान्तरमगार यविह्य ब्रीहीन् यवान् वा नवानग्नेये स-
कार्यतान् निर्वपति यद्वहोमाथ ब्राह्मणमोजनाप न पर्वति मयते ।
मोक्षकश्च दुर्षी ससृताभिरङ्गि । तनस्तान् परम्यवहन्ति । 'एना पत्वा'
इत्यादिवत् सावहन्तीति सर्वनाम्ना निर्देशो कर्तव्ये पत्नीमदृश्य पत्नीकर्मैद्
यथा चिन्तायेत । इतरथा राजमान विज्ञायेत । यधूरिह यज्ञमानेति कृत्वा
पार्थव्यादिषु यन्पुरवहनन मामेति ॥ २ ॥

सावर्षर्षणम्

स्वास्तीपाकार्यं ब्रीह्यादिकम् । 'साऽवहन्ति' इति यत्कस्य 'परम्यवह-
न्ति' इत्याधिकारात् परम्यवद्यात्मने कुर्वीत्, न तु (१)अव्यादिकमपि ।
तदादिकं चर एव ।

केचित्—पत्नीभ्यारम्भाद्वहननं पत्नीकर्मैव, न तु यज्ञमानकर्म । य-
ज्ञमानकर्मणे हि सहाधिकारे पार्थव्यादौ यन्पुरवहननं भ्यात्, तस्य त-
त्र यज्ञमानत्वात् । अत एव पाञ्चवादी नान्यारम्भ, परम्यवहन्तीतिवत्
परम्यान्वारम्भवात्मित्यवचनादिति । मैयम्, यथेकाधिकारस्येव नि-
रन्तरत्वात् ॥ २ ॥

• अथयिस्वाऽभिधायं प्राचीनमुदीचीनं वोद्वास्य
प्रतिष्ठितमभिधायग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारम्भा-
यां स्थालीपाकाञ्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुल

ततस्तानवहतांस्त्रिष्वफलीकृतान् प्रक्षाल्य अपयति वरः । अग्रेक
पक्षमाधानादिवचनं तन्प्रविधानार्थं फालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभि-
धारणान्ते कथं कन्व प्रतिपद्येत, न प्रागिति । तेनाभिधारणमसकृतेना-
स्येन भवति । अथापि सङ्घट्टेय पापप्रयोगः । तथा शम्या- विवाहशे-
षान्वाद्स्य । नेत्यन्धे ॥ ३ ॥

आज्यभागान्तवचनं अन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । स्थालीपाकादि-
त्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात् । न च वाच्यं ब्राह्मणभोजनार्थं स्थालीपा-
का, होमन्वयान्वादेन प्राप्नोतीति । यागविधानात् देवताविधानाच्च । एव
तर्हि शैलीयमान्कार्यस्य-यत्रोभयं हविर्भेदस्याज्यः । अत्रापथपक्षे तत्र प्रथा
नाहुतिविशेषणं करोति स्थालीपाकाद्वाद्द्वेषाद्वाऽप्याहुतिरिति । तेन
यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति । तेनाप्यपे-
आज्यस्याभावः । ततश्च सकृदुपघातपक्षे एव तत्र भवति, आज्याभावे
नोपरस्तरणाभिधारणयोरसम्भवात् । विशदं च 'यथा स्थानमुपविश्ये-
त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणाभावादाज्यमेव तत्र धर्मचञ्चवि', लाजा
स्यधर्मका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उद्वास्य सौकर्यादपरेषाञ्चि प्रतिष्ठाय । प्रतिष्ठितमभिधारयति
ओषधिहविर्भेऽप्यत्र तन्प्रविधानं कमार्थमित्युक्तमव । 'आज्यभागान्ते
ऽन्वारम्भायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भं प्रदानहोमान्तम् ॥ ३ ॥

सकृदुपस्तरणाभिधारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥

अनाकुल

अनेन पीरोद्वाशकोऽवदानकस्य इह प्रदर्शितो विशेषः । 'तस्माद्
कुष्ठुपर्वमाथ' (आप श्रौ २-१८-९) मित्याद्यपि भवति । पञ्चापत्तत्र
पञ्चावत्तिनाम् । अथभिधारणं च हविष लाजावदानम् । उपस्तीर्यं चि

• उपस्तरणं पृथक्मेवम् । 'सकृदवदानं' त्वन्भेदम् । द्विरवदानम् ॥

१ न भान्तीयवद्यः ।

रवशाथ द्विरभिवारयतीति वक्तव्ये सकृद्भवनमुपस्तरणाभिवारणबोध्यतु
रवस्तवपादनाथताज्ञापयितुम् । तेन चतुरवताज्ञाने उपस्तरणाभिवार
णयोरप्यभावः । यथा 'सकृदुपहृत्य जुहुयात्' (आप पृ ७-७) 'इह
एवाङ्गलिने' (आप पृ २२-२३) । त्यादा ॥ ५ ॥

तत्तवेक्षणम्

होमदर्शो ह्येव दर्शन्तरेण वा सकृदुपस्तरण कार्यम् । ततश्चरो
द्विरवदानम् । अग्निमदग्नीनाम्, सकृदाभिवारणम् । ननः स्विष्टकृदर्थं चरोः
प्रत्यभिवारणम् । अस्वैष्टिकावदानविधिदर्शनार्थंत्यादाचारान्च ॥ ४ ॥
देवतामाह—

• अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अनाकुला

प्रधानद्विन्वाहुत्तरविषयतया निष्कानुवादोऽयम् । अग्निरेव देवता
पूर्वस्य होमस्य वेपमाद्येतेति विहिता । उत्तरस्यास्या विधीयत इति ॥६॥

स्वाहाकारेण प्रदान प्रक्षेपो यस्मिन् सः सहाकारप्रदान । स्थाली
पाकस्य होमः । अविशेषात् पूर्वञ्चोत्तरञ्च । तत्र स्वाहाकारसयोगाद्दे-
वताशब्दश्चतुर्थस्तो मवनि—अत्रये स्वाहा, अत्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ।
'जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदान' (आप प ३-४) इत्येव सिद्धे
वचनसिद्धे कतयान्तरेषु केषुचित् मन्थेण प्रदानञ्चोदितममुधै स्वाहेति
जुहुयात्, ऋचा वा तदेवतयेति 'पुरोनुवाकयामसूच्य वागववा
जुहुया'दिति च ताप्रतिषेधार्थम् । एवमपि 'स्थालीपाकान्तुहोन्पप्रवे
स्वाहेत्येव वक्तव्यं' स्विष्टकृति च स्विष्टकृते स्वाहेति । इदं तु वचनं पार्व
णातिवर्षेषु वधोपदेश देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिषेधार्थम् । तेन 'दीर्घमा
स्थां दीर्घमासी' (आप पृ ७-२८) इत्येवमादिषु वच स्वालीपाकस्य
वेपनैव सोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तद्वैवायेन मन्थेणेति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

तत्तवेक्षणम्

अग्निर्देवतेति विहितान्निविशेषणार्थमयं परिमाणोक्तानुवाद । कथ
विशेष्यते ? इति चेत्, साऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानञ्चैदेवतः स्वाहाकार
योरप्या चतुर्थ्या विभक्त्या युक्तव्येदित्यर्थः ।

नन्व'भ्यारम्भायामग्नये जुहोती'ति वक्तव्ये किमर्थमधिकार 'अग्नि
 देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपादिश्यते ? उच्यते—शब्दो देवता, नार्य,
 अर्थोऽपि यागे बोधितश्चतुर्थ्यन्तस्वभावकशब्दभेदेनैवोपकरोति, अर्थस्यो-
 द्देश्युपशक्यत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्निरूप्यत्वाद्दिने मीमांसकम-
 तमिह नाभितम्, अर्थ एव द्योतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ?
 कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्नस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य
 देवतास्ये सत्यप्युपकारशब्दभेदेति नास्तुष्टाने विशेषः । मैवम्, न केवलं
 चतुर्थ्यन्तशब्दोपचारजमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र
 तु हापक 'आग्नेया इति तु कियति' (निह ८-३-७) इत्यादि निवक्त-
 व्यवचनम् ॥

केचित्—कल्पान्तरेषु 'अमुष्यै स्वाहेति जुहुयात् क्त्वा वा तद्देव-
 त्पदा' इति विकल्पः बोधित । स माभूदस्माकम् । पार्वण्येषु तद्विकल्पेषु
 च 'अमुष्यै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनाहुत्य

यथा द्रव्यां होमस्तथैव सकृद्व्यक्त्य जुहुयात् । अत्र फले उपस्तर
 व्याभिधारमयोऽप्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
 वचनं श्विष्टकृत्यपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा द्रव्यां सकृत् स्थालीपाकादुपहृतीन्वा जुहुयात्, न तु पूर्वव
 क्वचतुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा (१)अपूर्वतयादर्विहोमालाम् ॥ ६ ॥

अग्निनिस्वष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनाहुत्य

अपि श्विष्टकृद्द्वितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेण तुल्य
 धर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'यथोपदेशं प्रधानाहुती'रित्यादी श्विष्टकृतो
 ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहृत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान
 इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः' ॥ ९ ॥

१. दर्विहोमनां न क्वचित् ४ न ति सिद्धतन्त्रम् । किं तु अपूर्वमिति । न क्वचित्पूजा इत्यर्थः । अत्र
 न तेषां-पतेः पूर्ववत्तेति पूर्ववत्तयाज्ञापनत्वात् यत्र कर्तृत्वेनेति सिद्धतन्त्रम् । अतएव चतुरवर्त्त
 पञ्चावर्त्ततन्त्रं विहितपूर्वैरेकैकवर्त्तव्येतिदशतो वाच्यमिति चेति ननु ।

तात्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेष । स्वास्तीपाकशेषात् द्वितीयो होम कर्तव्य । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृत्स्नत्वस्यार्थः । अर्धसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति प्रथमे प्रयोजने 'सर्वस्वस्वपानिर्द्वितीय' (आप सृ ८-२) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचिन्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वस्थापनम् । तथा च सति 'वधोपदेश प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा उपधावतिथेवमादि भवदिति ॥७॥ अस्य तावदावधि विमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिवारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकास्विष्टकृताऽवदानकल्प प्रदर्शितो विज्ञेयः । "तेन द्वि पञ्चावत्तिन उत्तरमुत्तरं उचार्यासम्, न ह्यति प्रत्यभिवारणार्थी" (आप श्रौ. २-२१-३, ४, ५) इति विशेषा इहापि द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिवारणं च कार्यम् । उपदग्नीनां तु द्विरवदानम् । अवदान ('तैत्तिरीयब्राह्मणम्' । नापि ह्यभिःपभिवारणम्, वैदिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचार्याम् ॥ ८ ॥

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपञ्चार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकात्वात् विज्ञेयः, ननु तत्रापि "पूर्वां पौर्द्वितीयं पञ्चार्थात् तृतीय" मित्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्वात् । एतेषु उत्तरार्थाद्दुस्तरस्येति स्विष्टकृति नारकप्रय, विशेषेणान्वात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इह तु वचनमुपघातपञ्चार्थम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ह्यपि च मध्यात् पूर्वस्य देवतस्यावदानं कार्यम् । उपघातपञ्चार्थं पञ्चायमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे वैदिकविधिप्रदर्शनवत्तान्मध्यावस्तुष्टुपर्वणा अवदानम् । 'द्विरह्वानमवदति पूर्वां पौर्द्वितीयमनुत्तीन चतुरवत्तिनः, पञ्चार्थात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः' (आप. श्रौ. २-१८-९) इत्यवदानमप्यत्र

१ "देवतेतिहोमेकत्वमुपघातवत्तान्" इति वचनं देवतत्वान्वादात् शीघ्रकृतमपि उपघातस्य विधिबोधितव्यमिति भावः ।

नन्वन्वारस्यायामग्रे जुहोतीति वक्तव्ये किमर्थमतिक्रान्तर 'अग्नि
देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपादेशयते ? उच्यते—ज्ञानो देवता, नार्थः,
अर्थाधिपि यत्ने चोदितचतुर्थ्यन्तस्ववाचकशब्देनैवोपकरोति, अर्थास्यो-
द्देश्यमशक्यत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्भिक्ष्यादिति प्रीतिमसकम-
तमिह नाभितम्, अर्थ एव देवतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ?
कर्मणि प्रयोगात्तर्हस्य प्रथमान्नस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य
देवतात्वे सन्वप्युपकारशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैत्रम्, न केवलं
चतुर्थ्यन्तज्ञादोक्तवारणमेवाहुष्टेयम्, किन्वर्थस्य ज्ञानमर्थाति । अत्र
तु ज्ञापक 'आग्नेया इति तु स्थिति' (निरु ८-३-७) इत्यादि निरुक्त-
कारणत्वम् ॥

केचित्—कल्पान्तरेषु 'अमुष्यै स्वाहेति जुहुयात् क्वा वा नदेव-
त्थया' इति विकल्पः चोदित । स माभूरस्माकम् । शर्वेषु तद्विकारेषु
च 'अमुष्यै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनाकुलं

यथा इष्यां होमस्तथैव सकृदात् जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तर
यान्निवारणयोरप्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
वचने शिवसकृदपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

गत्यवर्षानम्

अथवा इष्यां सकृत् स्वाहोपाकाद्द्वितीया जुहुयात्, न तु पूर्वम्
कचनुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा (१)अपूर्वत्वाद्द्विहोम्यनाम् ॥ ६ ॥

अग्निस्त्रिषष्टिकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनाकुलं

अग्निस्त्रिषष्टिर्नैवो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेषु तुल्य
धर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'वधोपवेश प्रथानाहुनी'रित्यादी शिष्यकृतो
ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहृत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान'
इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

१ इतिहोमजां न प्रवृत्तिं न न ति विकल्पम् । त्रि-तु अपूर्वमेव । न प्रवृत्तिर्नां कुर्यात् । अतो
न तेनान्तरे अर्थास्योदिते दुर्भिक्ष्यादिसंज्ञानाम् नान्यं कर्तुं तदरे सिद्धान्तम् । अतश्च सकृदुप-
पञ्चावर्त्तयोरप्यपि त्रिहोमैरेकैकवर्त्तयोश्चैवोक्तौ तत्र भवितुमिति मतम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेष । स्थालीपाकशेषान् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृद्देवतेत्यर्थः । अथैतिसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सद्वत्सव्यान् द्वितीय' (आप. सू. ८-२) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति 'वधोपदेश प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा जवादित्येवमादि भवदिति ॥७॥
अस्य स्वयदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिचारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकल्पः महर्षितो विद्वेषः । 'तेन द्विः पञ्चावसिन उत्तरमुत्तरं उषार्वासम्, न हविः प्रत्यभिचारवती' (आप. श्रौ. २-२१-३,४,५) इति विशेषा इहापि द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिचारणं च कार्यम् । अवधीनां तु द्विरवदानम् । अवदानं (१) देवताज्ञायाः । नापि हविःप्रत्यभिचारणम्, पापेऽसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनाभ्यात्, आचाराच्च ॥ ८ ॥

मभ्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम् । ननु तथापि "पूर्वा र्धाद्वितीय पञ्चार्थात् तृतीय"मित्येतयोर्द्वैतविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यद्येव उत्तरार्धादुत्तरस्येति स्विष्टकृति नारज्यस्य, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इह तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

हविषो मभ्यात् पूर्वस्य देवतस्वावदानं कार्यम् । उपघातपक्षार्थं एवापमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैधिकविधिप्रदर्शनबलान्मभ्यात्सकृदुपस्तरणमावदानम् । 'द्विरधीनवचयति पूर्वार्धाद्वितीयमनुचीनं चतुरवसिनः पञ्चार्धात्तृतीयं पञ्चावसिनः' (आप. श्रौ. २-१८-९) इत्यवदानस्थान

१ "देवतेतिविष्टकृतकल्पवत्तात्पर्यात्" इति वचनं देवावदानेऽपि विष्टकृतपक्षे उपघातस्य तद्विधौ देवतादेहे भवति ।

सिद्धे । एतेनापघातपक्षे चतुरवसथर्म उवस्तरनादिर्न प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

अनाकुल

आचारसम्भेदो न भव । अत्रापि पौरोडाशिक एव होमदेशो दर्शितो विज्ञेयः । तेनाहुर्नामानेकत्वे 'पूर्वा पूर्वा सहितानि' (आप ओ २-१९-९) इत्यवसादयो विशेषा इहापि भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

होम प्रक्षेपः । देवतस्य अग्नेर्न वे आचारसम्भेदे । प्रधानाहुनिवहुत्वे 'पूर्वा पूर्वा सहितानि' (आप ओ २-१९-९) इति च भवति । अथ तूमवपक्षार्थं ॥ १० ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥

अनाकुल

अथम'पुत्रघातपक्षार्थे आरम्भ ॥ १३ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

उत्तरार्धाद्विषय उत्तरस्य स्विष्टकृत भवदानं कार्यम् । अथमपि पूर्व-बहुपघातपक्षार्थं एव ॥ ११ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

अनाकुल

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मो विज्ञेयः । तेना 'ससक्ता-मितराभि' (आप ओ २-२१-६) इति विशेष इहापि भवति । होम ग्रहणे आधिप्राये उत्तरार्धपूर्वार्धे इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवदिस्तुत्तरेषापि सम्बन्धसम्भवाभ्येत ॥ १४ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

तस्य स्विष्टकृतो होमोऽग्नेरन्ना त्वयि । अस्यापि प्रदर्शनार्थंवात् 'अससक्तामितराभिराहुनिभि' (आप ओ २-२१-६) इत्यपि भवति ॥ १२ ॥ होमोऽप्रस्तरपार्थार्धपूर्वार्धलेपयोः पाकप्रयोगार्थं सारतीर्थस्य च बर्हिष (१) अतिपत्तिमाह—

लेपयोः प्रस्तरवत् तूर्णानि बर्हिषि (२) रङ्क्त्वाग्नी प्रहरति ॥ १३ ॥

परिमन् बहिषि प्रतिष्ठित हविराज्यं च तस्मात् किञ्चित्तुवादाय तद्
 हिरण्यस्य चाज्यस्य च यौ लैषौ तथो. प्रस्तरवदन्तृष्णांमहत्या प्रस्तरवदेव
 तृष्णांमग्री महति । अत एव अतिपत्तिविधानादपरेणाग्निं बहिष्य स्तरव
 भवति । हविषश्च तथासादनम् । कल्पान्तरे च स्वशमेतन् । श्रुतानि
 हवीष्वभिघार्यं वदन्तृष्णास्व बहिष्यासाद्येति । केचिदग्निपरिस्तरणाद्-
 ज्ञान मन्यन्ते । प्रस्तरवदिति वचनान् त्रिषु स्थानेष्वङ्गन भवति । तत्र वतु
 रवक्षपक्षे यथा होम- तस्वामस्य, वयोपस्तरणाभिघारणे तस्यां मध्य-
 स्व, आज्यस्थाली मूलस्य चाङ्गन भवति । उपगतपक्षे त्वस्तरणाभिघार-
 नाधीया इष्यो अभावादान्वस्थान्या मध्यस्य मूलस्य चरुस्थाल्याम् ।
 अतस्व तुलम्वादापरेणैतदपि भवति । तथा यथा होमस्तस्या प्रतिष्ठापन
 च आग्नीध्रकर्म च स्वयमेव करोति ॥ १५ ॥

तापवेदीनाम्

तेसो देवीद्विवलप्रयो वाशासादनार्थं सस्तीर्णं चिं प्रस्तरवदन्-
 थ्यी(१)मङ्कया तद्देवप्राग्ग्रहति । इदमपि प्रदर्शितार्थम् । तेनाङ्ग
 नादिसन्धानान्त श्रौतवन्तृष्णां करोति । ननु— प्रस्तरवदितिहासुपपन्नम् ।
 बहिषोऽप्रमत्तमूलानां त्रयोर्देव्यां प्रस्तरवदङ्गनास्वमतात् । उच्यते— हो-
 मइष्यामप्रमत्ति, इतरस्यां मध्यमूले, 'अन्नाहोपो विवृद्धिच' (आप
 प ४-१३) इति वचनान् । एव विवृद्धिः । 'अथापरम्' इति पक्षे सक्त-
 देवांपस्तरणाधीया मूल, होमाधीयां मध्यां ।

अथै तु आज्यस्थाली ध्रुवास्थाने पक्षवद्येति कुर्वन्ति, अङ्गनस्यो
 पयुक्तपात्रलोपमतिचत्पर्यथैवान् (२) 'इदं तत् वाऽऽहवनीये शिष्यार्थं
 गार्हपत्ये' (आप श्रौ ३-१४-६) इति पक्षे 'आज्यस्थाल्या मूलम्'
 (आप श्रौ ३-१४-७) इति(३)दर्शनाच्च । इह तु पक्षे तेष्वयोगिति

१ इ-अस्य

२ अथ वा इदं तत्-तद्वेदावनीययो मन्वादिनात् न तु अथवाचकपुत्रकाली न च कुर्वन्ति ।
 तौ तु गर्ह्य-वर्षेण एव कुर्वन्ति कुर्वन्ति । 'तद्वेदोऽहवनीय' इति इदं वाच्यं । अन्नाहवनीये
 होमो पठति । इह वाच्यं-देवी अहवनीये । त्रि ३-१-३०) अन्नाहवनीयममृतमस्य ।

३ अथ वाच— इदं तत्-तद्वेदावनीययो मन्वादिनात् न तु अथवाचकपुत्रकाली न च कुर्वन्ति ।
 तौ तु गर्ह्य-वर्षेण एव कुर्वन्ति कुर्वन्ति । 'तद्वेदोऽहवनीय' इति इदं वाच्यं । अन्नाहवनीये
 होमो पठति । इह वाच्यं-देवी अहवनीये । त्रि ३-१-३०) अन्नाहवनीयममृतमस्य ।

द्विवचनमाहवौचसलेपाभिप्रायम्, न तु पूर्ववदाधारहित्वाभिप्रायम् ॥

केचित्—कल्पान्तरादपरेणाग्निं वास्मिन् कर्हिपि हविराज्यं च प्रतिष्ठितं तस्माद्वा, परिकरणाद्वा किञ्चिद्(१) तुपादादीजनामिति । तत्र, कल्पान्तरोक्त्यर्हि अतिष्टापनोपसंहारस्य पाक्षिकत्वेन विद्यमानद्वयानुपपत्तेः ॥१३॥

अथ वचनाभावात् जयादिनिवृत्तौ सस्यां तद्द्वयकर्ममपि परिषेचनं न निवर्तते, अग्रयज्ञावादिन्याह—

॥सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

अग्रयज्य

उत्तरं तन्त्रं अथादि यथासिद्धमत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं च सिद्धम् । उपसृष्टहोतीतिवचनात् । प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्ठा कर्हिषोऽनुग्रहरणं भवति । अन्वया प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तात्पुनःग्रहरणं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र कुत्सेत्याभ्याहर्णव्यम् । परिषेचनं कृत्वा परिषेचनान्तं कुत्सेत्यर्थः । किमर्थमिदम् ? परिषेचनान्ते ब्राह्मणभोजनार्थं कर्म प्रतिपाद्येत नान्यदिनेष्वमर्थम् । अन्ये तु सिद्धमुत्तरं परिषेचनमित्ये(२)कमेव योर्न पठन्तो व्याचक्षते । तेनेह स्थालीपाके प्रधानहोमानन्तरं तन्त्रशेषस्य प्राक्तस्य परिषेचनमेव सिद्धमन्यद्सिद्धमिति । तेनोपहोमानामिह लोपश्चाद्यत इति । तेषामुत्तरमिति न्यर्थम् ॥ १७ ॥

सावर्णदर्शनम्

स्पष्टमेतत् । तनः प्रतीताभिर्मोकोऽपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेकं वाक्यम् । सिद्धमधिकृतम् । उत्तरं तन्त्रं शेषं जयादि । अन्वयेहोमकृत्वा पठितमपि 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयान्वातानान्' (आप सृ २-७) इति श्रौतकर्मस्य बलीयस्त्वात् प्रधानतुल्यधर्मकरिषुपठतोऽन्तरमेव । तथा 'परिषेचनम्' इत्यन्वयान्तर्थाविध्यर्थम् । परिषेचनान्तं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनमेवेति । तत्र, सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति प्रतीताभ्यर्हित्वात्मानाधिकरणान्यथाधर्मं मत्पादापवाक्यमेव कल्पनायेच्छ्रवात् । तथा वचनाभावादिह जयाद्येषु नास्ति, दूरे कर्मबलात्कथा । तथा 'परिषेचनम्' इत्यस्यापि

पक्षे तुयान्वयेन त्रैते आग्रयज्यस्य जयाद्यपरापरार्थं च भक्तौ स्वर्गे भाग्यवधन्यायेन पूजयन् स्वर्गमिति तेषामाह इति ॥

१. ८—आहत

२. ११ पदयोगेन

* पूजयन्ति इत्येवमिति ।

विद्वन्नुत्तरमिषेतदन्वपनिराकाङ्क्षन्नात् कृष्येत्यध्याहारो निर्बीजः ।
आनन्तर्यं तु पाठप्राप्त न विद्येयमेव । तस्माद्दूर यथाकशद्गामिशृत्पर्यमे
वेद् सूत्रमिति ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥

अनाकुलम्

सर्पिष्मेति वचनमतिशयार्थमभिधारणेन प्रापयि सर्पिष्मत्यात् । स्त्री
किकेन सर्पिणा प्रभूतेनापसिष्येत्यर्थे । यो दक्षिणत आस्ते स इह
ब्राह्मणः त भोजयेत् यदूर्ध्वरो वा ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शकम्

तेन हविर्दशोपेण । सर्पिष्मता प्रभूतस्त्रीकिकात्सोपसिष्येण । शक्यं दक्षि
णतो दर्शेषु विधादितं भोजयेत्, तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मते-
नि मनुष्यतिशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्च होमब्राह्मणभोजनावालं न
रुः कार्यः ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तस्मा कृषभं ददाति ॥ १६ ॥

अनाकुलम्

अस्य अस्त्वय योऽश्विः पूज्य जातार्यं, तमे कृषभं स्थार्त्तावाकस्य
दक्षिणां ददाति यदूर्ध्वः । स्वकुलादाभीयतिवेजे वराय दातव्या सती दक्षिणा
जायापरशोः अन्वोन्पदानप्रतिग्रहान्नात् नदाचार्याय नोद्यते । तेनासौ
परिक्रीतो भवति । इदमेते चाय न्यायो धर्मशास्त्रे—'न पिता याजयेत् पुत्र
न पुत्रः पितृयाजन्म्' इत्याद्युक्त्याः अकार्याय दक्षिणां दद्यादिति ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शकम्

नन्विद् सूत्रमयुक्तमिष प्रनिनाति । 'योऽस्यापचितस्तमितरथा'
(आप्य सू ३-२) इति यद्ग्राह्यस्य दानकर्तृत्वप्रतीते, इह चान्यस्या-
भावात् । यद्यपि स्त्री विद्यते, तथापि तस्मा भर्तुरपि न्यासे सहाधिकार
रेषु कर्मसु (१) मध्यम घनत्वाने ऽनुमतिद्वारेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ-
अत्र 'दत्तां याजयति' इति घननाह्वयपूर्वजमाना । सा स्त्रीघनान्दूरस्थापचि-
ताय ददाति । तेन च श्रुतिगभृता वर आनतो भवति । न च वरावैव
दानम्, जायापरशोरन्वोन्पदानाद्यभावादेत्युक्त्यते, नैष तत्, कथंका
धिकारे श्रुतो भवतो विवाहाह्वसन्दृष्टेन प्रतिपन्नविवाहाह्वयवाचः । अ-
धिकारसाम्यमेवैव शास्त्रतदर्थोपायैदान् । अथ उभयाधिकाराविनाह्वसि-

अथमेव वपुरमेव प्रधानकर्मणापि वागेन संस्क्रियते, तर्हि अथ्वेकाधिकारमित्युक्तिमाश्रमिति नृथा स्त्रीधनमन्वयः । तस्मात्सुत्रं अथोपपन्नं स्यात् तथा व्याख्येयम् ।

अशोभ्यते—एव तर्ह्यध्याहारेण वा विपरिणामेन वा ध्याख्यायते । योऽश्वात्मनोऽपचितः पूज्यः तस्मात्कृपम इदिति । यद्वा योऽस्य स्थालीपाकवागस्य कर्तुरपचितस्तस्मात् एतद्वानकर्ता कृपमं इदिति, न तु स्थालीपाकवागान्तराणां कर्ता, तेषामपूर्वत्वात् अथवा—अथ्वेति पशुया अयमिति विपरिणामः । योऽयं लोके विद्याभिज्ञतादिसम्पत्त्या अपचितः तस्मात् अयमेतत्स्थालीपाककर्ता कृपम इदिति । सर्वथा त्वेति द्विकृतिष्वपि स्यात् स्त्रीपाकान्तरेण कृपमदानं नास्त्येव ॥ १६ ॥

एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥१७॥

अथकृप्य

अतः स्थालीपाकादूर्ध्वं दक्षिणां वर्जयित्वा उपोषिताभ्यां पर्वसु चोभयोः कृप-
वासः, (आपः ४-१-४) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासोभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु
पार्ष्णीमासीषु आमावास्यासु च पर्वमेवाग्रेव स्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः
कार्यः । कल्पवतिदेशोऽयम्—पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च—आग्नेयेन
स्थालीपाकेन याज्यवर्ता” त्वेवमादि, तस्मात्कृपम इदानीं” त्वेवमन्तः कल्प
इत्यर्थः । अशोभापिताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्प्रागप्यधिकारिणी
तत्र तु पान्येव । दक्षिणा येह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्ष्णी
विवाहनिमित्ता विशेषा सकृत्पात्राणि शभ्या इत्यादयो न कर्तव्याः ।
अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मत्वात् । अत्र चोभयोर्धनान्तत्वात् ।
अस्तु तर्ह्यन्यो याज्यवित्ता, अन्वारम्भश्चोभयोः । तदपि न, ज्ञापकात् ।
यद्यप्य इदयस्यसर्वाण्यारम्भ विद्वर्थात् तत् ज्ञापयति न पार्ष्णीदिभ्य
अन्वारम्भो भवतीति । अन्यथा पार्ष्णीवतिदेशोऽन्वारम्भ-सिद्धस्येवात् ।
पार्ष्णीप्रहणादपि गृहमेधिर्नोर्जितम्” इत्यादौ साह्य विवाहकर्म विवाहेतम् ।
तेन सर्वेशान्ते विवाहिकर्मणि निष्ठिते पञ्चमहायज्ञादीनां गृहस्थाधर्माणां
प्रवृत्तिः । पार्ष्णीस्थानस्य प्रागपि सर्वेशानात् स्यात् । पाकादूर्ध्वं पर्वमासी
प्रवृत्तिर्भवति । तदर्थमाह—अत ऊर्ध्वमिति । तस्य च पार्ष्णीमास्यानुपक-
र्मो नामावास्यायाम् । औत्तयोस्तथा दर्शनात् । तत्स्थानापन्नत्वाच्चाव-
योः । ऊन्दोवाञ्छामन्ति—अमावास्या चेत् पूर्वमावसते पीर्षमासेभ्योऽथ
तत् कुर्यात् ; अकृत्वा पीर्षमासीमाकाङ्क्षेदित्येके’ (आ. सू २-१-२.) इति ।

केचित्—नायं धर्मातिदेश, सीर्षादिष्विव हविर्देवतस्यानुपदे-
शात् । अतः कल्पतिदेश एव, 'श्वोभूतेऽश्वघृता, तस्या मासिआइत
कस्यो स्यात्पातः' इतिवदिति । नैतत् । हविर्देवतस्यानुपदेशेऽपि मा-
समाग्निहोत्रं जुहाति' इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दृष्टत्वात् ॥

अपरे तु—(१) एकस्य तृतीयत्वे स्योतपृथक्त्वम् (जै सू ४-३-५)
इति न्यायेत प्रकृतस्यैव स्थालीपाकस्य 'एव पर्येतु कार्यः' इत्यधिका-
रान्तरसम्बन्धविधिरिति । एतदपि न, एव सति 'एव कार्य' इति सूत्रत्वात्,
'नत्वेव कार्य' इति । किञ्च पर्येत्स्वन्वारम्भोऽपि स्यात्, यतस्त्वमस्तधर्म-
कस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविभुत्वमम् । धर्मातिदेशे तु यथा
नान्धारम्भस्तथोक्तमेव 'अथेतामाग्नेयेव' इति सूत्रमतिदेशविशेषार्थमि-
ति वदता भाष्यकारेण ।

अथ च 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचन विवाहमध्येऽपि पूर्वोत्सर्गार्थम् ।
यद्यप्यत ऊर्ध्वमित्यविशेषवचन, तथापि पौर्णमास्यमेवोत्सर्गम् । काले-
कृतेन प्रदोजनैवशात्, स्थानापस्या चास्थामेवोत्सर्गदर्शनात् । स्वक्त-
सैतच्छब्दोवाताम् । 'अमावास्या चेत् पूर्वमापद्येत पौर्णमासेनेष्ट्या तत्कु-
र्यात्, अकुर्यात् पौर्णमासीमाकालेदित्येक' इति । तस्मात् स्थालीपाकान्तर-
पौर्णमासी चेत् पूर्वमागच्छन्, तथा विवाहमध्येऽपि पूर्वोत्सर्गः । मासि-
आइतस्य त्वारम्भश्चतुर्षीहोमान्ते अवरपक्षे, शिशान्वारात्, बोधायनव-
चशात्, कर्ममध्ये चर्मान्तरारम्भस्थानुक्तत्वात् । तथा वैश्वदेवस्यापि
'तेषा मन्वाणामुपयोगे द्वादशाहमवदशस्या' (आप ख २-३-१३) इत्या-
दिवत् सपत्नीकश्चरिषा वशस्तेऽहन्वारम्भ ॥ १७ ॥

• पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्यक्ते ॥ १८ ॥

पात्रशब्द उभयलिङ्गः । धान्यमुद्विज्ञानस्य पूर्णं पात्र पूर्णामिस्पाहुः ।
दक्षिणा चैव ब्रह्मणे देवा ॥ २१ ॥

कर्मणोऽप्ययं कल्पनीयवस्तुनि । क्वचित् च पात्रपूर्णत्वसिद्धं तद्विषयम् । कल्पवचनपात्रमतिदेश-
वैस्तु तत्रदक्षिणेत्येवत्यत्र च केचन पतिवदन्तु यथापि इति ॥

१ इत्ययं कर्मणं यन्तले कल्पवचने कपोतव बहुजने त एतेन बोधित्वेनेति व्युत्प-
त्त्या सशोको कस्य तत्र पृच्छन् नानावितर्कः ।

• 'दक्षिणेत्यक्ते' इति सूत्रस्तु द्वादशवर्षे इति Dr. M. Winternitz महाप्रोफेसरेण, एतु
महाप्रोफेसराणां तेषु वदन्तस्यैव लिखितम् ।

गत्यवदशनम्

धान्वादेः पूर्णं यत्किञ्चित् पात्र पूर्णपात्रम् । यज्ञा—

‘अष्टमुष्टिं भवेत् किञ्चित् किञ्चिन्नात्वारि पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च नात्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ।’

इति वचनात् धान्वाद्युष्टीना अष्टाविंशत्यधिकं शतं पूर्णपात्रम् ।
पात्रशब्दस्योभयलिङ्गः । तुशब्दात् पर्यन्वयं विकल्पो, न रूपभवात् ॥१८॥

साधं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तप्यु-

लेयैवर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

अनाकुल

अस्मात् स्थालीपाकादूर्ध्वं सायञ्च प्रातश्च एते आहुतीं यद्विदित्पुच्छै
यैवैर्वा जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमित्यास्य पार्वण्यवस्थं प्रयोजनम् । तेन तस्यामंश
रात्रावारम्भः । तस्मादूर्ध्वं दम्परथोस्सायनशनम् । एते आहुती इत्युच्यन्ते-
ये अग्निहोत्राहुती आहिताग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम् । तेन तद्वर्माणामत्र
प्रवृत्तिः । यथा ‘शालाशी समित् वाहुलं मूलात् समिधं’ (आप श्रौ ६ १० ४)
इत्येवमादीनां शत्रुभक्षणहोमकालयोश्च । तन्नोक्तमाद्यलायनशब्दे—तस्या-
ग्निहोत्रेण शत्रुभक्षणहोमकाली व्याख्यातौ (आस्य. सू १-२-५)
इत्यादि । हस्तेनैति दूर्ध्वं अथवाद् । तन्मन्त्रश्च चतुर्पदेशादपूर्वजम् ।
परिस्तरणं तु भवत्येव । परिषेचनं त्विहैव विधीयते ॥ २२ ॥

गत्यवदशनम्

साधं प्रातरित्याग्निहोत्रकालानां चतुर्णांमुपलक्षणम्, अग्निहोत्रानु-
कारित्वादीपास्यहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताद्विवाहादूर्ध्वम्,
विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात्, न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पर्येष ऊर्ध्वम्,
यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरान्तैस्स्वरसस्तर्जनासाम् । स्थालीपाकान्तादि-
ति च स्थालीपाक विधाय, ‘अत ऊर्ध्वम्’ इति वचनात् । अस्य चार-
म्भोऽनन्तरं रात्रावेव यदि नव नाश्यां नार्तीताः । अतीताग्नेदपरेषुस्ता-
यमेषाग्निहोत्राग्नेवैलापाम् । अत्र हस्तेनैत्यादिना कृत्स्नविधानम् । हस्ते-
नैति विधानादूर्ध्वादिनिवृत्तिः । तप्युलेयैवैति विधानाद्, पाकस्य ।
वभयतः परिषेचनमिति परिसङ्ख्यानात् पार्वण्यधर्माणाम् । वैद्वदेवे
ऽपीत्यनेन व्याख्यानम् । ‘एते’ इति विशेषणाद्वापि द्वितीयाहुति-
त्विदृक्स्थालीपा अङ्गमित्यर्थः । तेनैता विस्तृत्य कर्मसमाप्ती नया पुन-
रौत्थया । किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १९ ॥

स्थालीपाकवद्देवतम् ॥ २० ॥

अनाकुल

देवतैव देवतम् । अन्नये स्वाहेति पूर्वाहुनिः । अन्नये स्विएकते
स्वाहेत्युत्तरा ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयं 'एने आहुती' इति प्रातस्यानुवाचः पूर्वाहुतेर्धिकल्पं विधानम्,
यथा—पार्त्वीवते 'नानुवचद्करोति । अपि योर्थाश्चानुवचद्कुर्यात्' (आप
श्री १३-१४-२, १०) इति ॥ २० ॥

* सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥

अनाकुल

सौरी सूर्यदेवत्या । सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाहुतिर्मिथवति । अन्यत् समानम्
तत्र यथाकामी प्रकरोत । प्रक्रमानु नियम्यते ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सौरी सूर्यदेवत्या 'सूर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुति प्रातर्होम इत्येकाः २
उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

अनाकुल

अस्य होमस्य परिषेचन उभया पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्तव्यम्, यत्र
पुरस्ताच्छेदितम्—अग्निं परिषिञ्चति पूर्वेषु परिषेचनमिति ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयत चतुषोराहुत्योः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिषेचन यथा पुरस्तादग्नि-
'अग्निं परिषिञ्चति' (आप सू २-३) 'पूर्वेषु परिषेचनमन्वमकथा.' (आ
सू २-८) इति । पाकवदेषु सप्तसु न विद्युदृष्टी । 'सैवा मीमांसाद्विहो
एव सम्पन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञकतुष्यति' (तै ब्रा. ३-१०-२
इत्यत्र 'तदिद् सर्वेषु यज्ञेषु स्पर्शेन भवति' (आप श्री. ४-१-७) इत्य-
च्च सर्वेषु यज्ञेषु प्रकृतपरामर्शिनः प्रकृतधैतसर्वयज्ञानामेव परामर्शोऽय-
मस्मादेव हेतोः 'द्विर्होति' (आप सू २-११) इत्यादिना परिसङ्ख्य-
य कृतस्त्विधानाच्चाग्निहोधिकविधानपि नैव विद्युदृष्टी ॥ २२ ॥

पार्षणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचारा-
द्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

अनाकुल

पर्वसु भवः पार्षण । तेन पर्वण्ये स्थालीपाकेनातोऽस्मात्पार्षणा-
न्यानि कर्माणि व्याख्यातानि अनाकारादुच्यन्ते ज्ञायन्ते तानि सर्वाणि ।
अयमपि कल्पान्तिदेशः । योऽयं पार्षणस्य कल्प 'पुन्यत ऊर्ध्वं'
इत्यादिः पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येक इत्येवमन्तः स एव सर्वेषां पाकयज्ञानां
कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवास पार्षणादन्यत्र न भवति । पर्वसंयोगेन प्रकर-
णान्तरे विधानात् उपोषिताभ्यामित्यस्य साविधायकत्वात् । न
अस्मिन् वैवाहिके कर्मो(१)आज्जाताः पार्षणस्यापि तत्र एवातिदिष्टाः ।
ततश्चान्येषामपि तत्र एवातिदेशः कर्तव्यः । 'दक्षिणावर्जं' 'पूर्णपात्रस्तु
दक्षिणेत्येके' इत्यस्य विशेषस्य परिग्रहार्थस्तु पार्षणेनातिदेशः । 'अतोऽन्या-
नि' इति वचनं समानजातीयपरिग्रहार्थम् । तेन एकगुणेष्वेव स्थालीपाकेषु
पशुषु चायमतिदेशो नाउपगुणकेषु । केचिद् तत्रापीच्छन्ति । कर्माणीति
वचनात् कर्मणामेव पार्षणव्याख्यातत्वम् । न कालकर्तृधर्माणाम् । तेन
निर्जातिपाकयज्ञेने(आप य १-२६)त्यत्र पत्नीवर्षं पर्वनिबन्धनं न भवति ।
हृदयसंसर्गदिपुत्रवासश्च । व्याख्यातानीति वचनात् व्याख्यानमेव
पार्षणेनान्येषां कर्मणां न प्रकृतिविकृतिमात्रं । तेनानारभ्यपार्षणस्यापि
काङ्क्षामे संपन्नपादौ प्रवृत्तिर्भवति । आचाराद्यनि गृह्यन्ते इति वचनात्
अस्मिन् शास्त्रे ऽनुपविष्टानामपि शास्त्रान्तरदृष्टानां एक्यगुणकानामप्य
मुपदेशो भवति । यथा-काम्यानां स्थाने काम्याक्षर्य 'यदाहुतिक्षर्य'
रित्येवमादीनाम् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पार्षणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोऽन्यानि अस्मादन्यानि सर्वव-
त्यादीनि अन्याकारादुच्यन्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतज्जर्मातिदेश
इत्यर्थः ॥

तनु-कथं पार्षणशब्दवाच्यत्वं वैवाहिकस्थालीपाकस्य ? इति चेत्-
नित्यस्त्यायत् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' (आप सू ७-१७) इति पर्वसु
भवत्वात् पार्षणः । तस्य च पार्षणस्याय प्रकृतेर्वेन सम्बन्धोति 'तस्ये-
वम्' (पा सू ४-३-१२०) इति पार्षणशब्दादप्यन्त्ये कृते पार्षण इत्येव

कृतं भवति । यद्यपि कर्मान्तराणामप्यय प्रकृतिः, तथाप्यस्य पार्वणस्य स्थितिया स्वपदेक्षणमेव युक्तम्, यतोऽत्र कर्मणि (१) इत्युद्देशनयोरप्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु स्थितरधर्माणामेवेति ।

नन्वेवमपि शीघ्रावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतिःचे सम्भवति किमिति विलम्बितावगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वमुच्यते ? इति चेत्-न, वैवाहिक एव धर्मोपदेशणीकतयात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसिद्धमपि न्याय — यस्य युक्तलो धर्मोपदेशस्तोऽन्वेषां प्रकृतिः, न हि मिश्रको मिश्रकान् वाचिनुमर्हतीति । तस्माद्युक्त वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् ।

अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव । 'पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् । तृप्तिश्चाप्रस्य । यच्चैनयोः प्रिय स्यात्पदेतस्मिन्नहनि सुधीयानाम् । अधश्च शययिताम् । मैथुनवर्जन च । श्वोभूते स्वास्तीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप ख २-१-४ ११) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यावासम्भवात्, नित्यस्य च नित्ये नैव व्याख्याने आत्माश्रयज्ञोपात् ।

नन्वत्र केचित्- 'यच्चैनयो प्रिय स्यात्पदेतस्मिन्नहनि' इत्येतच्छब्देनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टपवाहपरामर्शात्तुपपत्तेः, 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्वतम्' (आप ख. २-१-१) इति परमप्रकृत पाणिग्रहणनक्षत्र पराम्भुत्पत्तेः । तेन प्रतिसवत्सर पाणिग्रहणनक्षत्रे प्रियभोजनादि कार्यम् । श्वोभूते च स्वास्तीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तदकथं धर्मशास्त्रे व्यक्त वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वमिति ।

तत्र, यतोऽत्र व्रतमेव परमप्रकृतम्, पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम् । नक्षत्र तु गम्यमानमेव । गम्यमान चैतच्छब्देन पराश्रष्टु प्रियभोजनादिना विशेषयितुं च नाहम् । तदाहुराचार्याः--

“गम्यमानस्य चार्थस्य नैव रश्च विशेषणम् ।

शब्दान्तरेर्विभक्त्या वा धूमोऽप्यवलर्ततिवत् ॥ (तन्त्र वा १-१-७)

इति । अतश्चात्र 'पर्वसु च' इत्युद्देशनगतबहुवच्यविषयित्वत्वात् शुनाभ्यवहितस्य प्रकृतस्यपवाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् । अत उपवासादेरिव प्रियभोजनादेरपि पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभूते स्वास्तीपाक' इत्युपवासादिवधर्मविधानार्थमेव । 'उपोधिनाभ्याम् पर्वसु कार्ये' इति

पुण्यविहितस्य स्वालीपाकस्यानुवाद एव, न कर्मान्तरस्य विधि । अनुवादे च तस्योपचार इति दूरस्थस्य परामर्शो घटते । विधिं तस्योपचार इति स्यात् । एव च यद्यपि 'पूर्वाभूते स्वालीपाकः' इत्यापाततोऽनुवादावस्थाद्वयः; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवासत्रयपरिभाषितानावयो धर्मास्तस्यन्धिन-
स्तस्योपचारः पार्षणेन व्याख्यात इति स्वाभावाहारमेवेद् सूत्र व्याख्येयम् । तस्मात्तर्जनाहोऽपि वैवाहिकस्य पार्षणशब्दव्यवधेयस्यैव प्रकृतित्वम्, न निरस्येति सिद्धम् ।

तन्नेमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये, किमर्थमस्य विवाहाद्गत्यापि सतो विवाहसम्बन्ध निरस्तस्य 'पार्षणेन' इत्याह ? उक्तपते-इतराद्भवदस्य न शक्याः, किन्तु शिष्टानामसिद्धाः परिधय एतेत्येवमर्थम् । अत्र च अतोऽन्यानीत्याह—एतत्सदृशान्येवौपश्रयान-
हवींषि सर्पवज्रवादीनि कर्मान्यनेन व्याख्यातानि, न त्वनेन तत्सद-
ृशानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि अपाहोमादीनीनि वक्तुम् । कुत्र एतन् ? 'तत्र सामान्यादिकारो वस्येत' (आप प ३-४२) इति परिभाषा-
वचनात् ।

किञ्च अतोऽन्यानीत्यस्य ननु सवासप्रभेदविग्रहवचनत्वात् 'तस्मिन् युक्तमन्वसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थावगति' (वै प ७४) इति क्लृप्तमासमेदार्थनिर्णयात्, वाक्यसमासयोर्निष्कार्थत्वे चासमर्थसमा-
सापत्तेः । औपश्रयानि हवींषि पशुप्रभवानि च कानि कतिपय च ? इति चेत्—पुरोडाशाः, ओदनो, ववागूंसवज्रलाः, पृथुकाः, लाजा, सक्तवः, विष्टानि, फलीकरणानि, धाना, अरम्भाः, सुरेन्पौषधानि ह्यवशाधि-
यानि । पयो, दध्ना, ज्य, नमिक्षा, धाजिन, नवदानानि, पशुरसः, इशोषित, स्वक्, अपेति, पशुप्रभवानि दशविधानि । 'अथ कर्माभ्यान्वाय-
यानि गृह्यन्ते' (आप सू १-१) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्बचन गृह्यन्ते-
ऽनुक्तानां महाराजस्वालीपाकवपहोमादीनामनङ्गकृतिः च वक्तुम् ।

ननु-वचनेनैव सूत्रेण औपश्रयानिष्येषु कर्मसु पार्षणत्वान्वातिदेशः, किमर्थं 'अस्तमिते स्वालीपाकः' 'पार्षणववाज्वभागान्ते' (आप सू १८-५, ६) इति सर्पवज्री पुनर्बचनम् ? उच्येत-यद्यपि (१)धीत आ

१ धीत इति । अत्र अत्र—धीने आधारे एव इति । एव कार्येण एव पुरोडाशं युक्त-
परीक्षेण । यतानि कतिपयं कालं दंडेनात् । एव केवलं पुनरेव एव । धीतैव एव-
ति यदर्थेति । धीनववाजाकवज्रसुतं । वावागूंसवज्रसुतं । त्वेवमा रक्षितु-
मि । इति एव पूर्वसर्पवज्रव । तेषां पूर्वसर्पवज्रवत् वज्रा कल्पे, 'विजलेवैवधर्मी'

प्रथमे वैश्वदेवादीनां भूयस्त्वेन पीर्षमासतन्वाशङ्गायां ऐन्द्राद्यस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वबोदनाल्लोकवत्' (जै. सू. १२-२-२६) इति सिद्धान्तन्यायेन 'आमावाक्य तन्त्रम्' (आप. श्रौ. ६-२९-५) इति दार्ढी तम्, तथाप्यन्वयेषां हविषां बहुत्वेऽप्येषस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रत्वमेति मुख्यन्याय मन्दबुद्धिदितार्यं दर्शयितुमेव पुनश्चोक्त 'पार्वणवत्वाज्यभागान्ते' इति । तेन मासिधात्रे अष्टकाकर्मणि च पार्वणमेव तन्त्रम् । यद्यन्वहकार्या वपाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्वं, तथाप्यन्वयेषां कृत्स्नविधानात्मावाशेषत्वात् 'स्वीष्टकृतप्रभृति समानमाविष्टनिधानात्' (आप. सू. २२-८) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु 'पार्वणवत्' (आप. सू. २२-१) इति पुनर्वसनमपूपमासोदनपिष्टाद्यहोमार्तां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्कस्यापि वृधितोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न त्वपूपहोमार्थम्, तन्वीषधहविष्सादेव पूर्वगतन्त्रप्राप्तेः । तत्स्थानापेक्षया च तद्धर्ममासिर्हृष्टा । यथा (१) 'यस्य हविरे यन्सा अपाकृता धपेयुस्तस्थाने चायध्यां यवाम् निर्दपेत्' (आप. श्रौ. ९-१-२३) इति साक्षात्स्थाने विहितया वचनधारसाक्षात्प्रथमां ॥

केचिद्—निश्वस्य पार्वणस्य य कल्पस्य पृथ सर्वेषां वज्रानां कल्प । यद्यपि वैवाहिकेधर्मोक्तानं, तथापि निश्वस्यैव कल्पान्तिदेशो 'दक्षिणावर्जं' इत्यस्य परिग्रहाद्यैः । अतोऽन्वामीति वचनोदेत-सहशानां पञ्चगुणानामेष स्थालीपाकानां पशूनां चाथ विकल्पो, न त्वावयगुणकानाम् । कर्माणाति वचनात् कर्ममात्रस्यैव व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धर्मकालादीनाम् । तेन 'गर्भेभेनाथकीर्णां निरुहति पाकयज्ञेन यजेत, (आप. श्रौ. १-२६-८) इत्यत्र वशी न पश्वीकृत्यम् नापि हृदयससर्गादिषु (२) पर्वणो नियमाः, विशेषतश्चोपवासस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात् । न्याय्यातानीति वचनादन्वयेषां धैतद्विद्वन्निश्वम् । तेनातारण्यपार्वणौऽपि तेष्वधिकारी । हृदयससर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आत्यहोमव्यतिथयर्थम् ।

पपयाने पूयान् स्यात् सर्वतन्त्रम्' (जै. सू. १२-१-११) इति 'पयित्' पूर्ववत्प्रत्ययस्य न सर्वत्र पशो 'पुष्य' वै' ति-वयेन ऐन्द्राद्यस्यैव न-वत्पुन तेन कृत्य-न-व ऐन्द्राद्यधर्मव्यतिथिपुराणम् । अतश्च दार्ढिकवर्ता वस्तुतस्त इति वीथमिदु "आमावाक्य तन्त्रम्" इत्युक्तनिर्णयः । पुनर्वसन इति भर्तृहृदयनेराशुदायम् । तन्वीष पपयानो निश्चितम् । पपयानोः पावयित् एवमुत्पद्यते तद् द्विगुणवत् ॥

१. दर्शपूर्णमासोपवासानात्पार्वणविकृत्यादकार्यं समाप्त्य चतुस्रकस्य होमकार्ये पुनर्वस्यं कर्तुम् । यदि सर्वत्रैव पपयितुम्, न होमपूर्वमप्येतेषु तदानीं वाप्यन्वयकाले पपयत् पपयति इति सूत्रार्थः । २. अ-पार्वणे

पतद्गृहोपादिषु यत्र वचन तत्रैव तन्त्र, नाम्पत्र । तेनाप्रयगे तन्त्र-
लोप इति ।

तत्र, यत्र उपादिप्रथमकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशेऽपि नैव दोष ।
प्रस्तुत निम्बस्य कल्पानिदेशे पर्यादीनामप्यतिदेशाद्दोषः । कर्माणि
वचनाच्चेति चेत्-न, तस्योद्देश्यसमर्पणोपशीलत्वात् । अक्षय्यप्रादिषु
श्राद्धकस्योच्छृङ्खलत्वात् । दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजन तस्य शोऽस्याप
चित्तस्तस्मात्कथमद्दानि' (आप नृ ७-१६) इति सिद्धम् । तथा स
दशोऽथयमतिदेश इत्युक्तिनाशम्, अक्षय्योप्यपि पशुश्वभ्युपगमात् ।
पशवत्वात् साहस्ये द्रव्यकक्षादाज्येऽपि स्यात् । न चैव व्याख्यानशब्द-
प्रकृतियुक्तित्वाभावात् । अतएव वेदवस्तुजो व्याख्यान (आप धी
१२-१५-१) इत्यादी प्रकृतियुक्तित्वात् दृष्टवान् । तथा नैकस्मिन्नाम
यगे तन्त्रलोपफलायै नियमाधीनि बहूनि सूत्राण्यारब्धव्यानि । अविह-
तमातिथ्यमाश्रयण सत्येतावन्मात्रस्तुवादेव व्याभिमतसिद्धेः । अतस्त-
नि तन्त्रसूत्राणि यथाक्तप्रयोजनार्थानि । आश्रयणमपि तन्त्रवदेव ॥२३॥

• यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अग्निं अस्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

अथय्य

पार्वणेनातोम्यानीत्यथ कल्पानिदेशः इत्युक्तम् । तेन पार्वणे ये देवते
वक्ष्य स्यालीपाकः तेषां सर्वेषु कर्मभु प्रवृत्तिः । तत्र तत्रोपादिष्टामिरतु
देवतासिः पार्वणद्वयतयोः वाधे प्राप्ते तादृशपर्यं वचन(१) तत्र जोदि
ताना देवताना देशविधानार्थञ्च-षोऽयमग्निं पार्वणो यश्च सिष्टकृतः,
तायन्तरेण तयोर्मध्ये ता देवता बह्वन्या इति । तत्र पार्वणस्याग्नेः पार्वणमेव
हविः तत्र तत्र विहिताना तत्र तत्र विहितम् । सिष्टकृतस्तु सर्वो हविदेशः,
अन्यत्र तथा दर्शनात् । अन्ये तु तत्र विहितार्थेव हविषः पार्वणदे-
वतयोरपीत्यामिब्रह्मन्ति ।

अपरं ब्राह्म-नात्र पार्वणदेवते अनुद्येते अग्निश्च सिष्टकृतश्च । किं त-
र्हि ? भागन्तुके एते अनेनैव वचनेन विधीयते । तत्र हविषोऽनुपदिष्ट-
त्वात् अग्नेरात्म्य इति । सिष्टकृतस्तु सर्वो हविदेशः इति । सर्वथा
सर्वेष्वेव पार्वणातिदिष्टेष्वग्निं पूर्वं यष्टव्यः । तथा च श्रौतेषु वदते यिन
यज्ञेनेत्सर्वं कुर्वीद्वे तन्नाग्नेवामिति । (२)श्रुत्या भाष्य व्याख्यायते ।

पार्ष्वव्याख्यायामेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यथोपदेशं देवता यजति अग्निं स्विष्टकृतं च यजति योयमग्निस्विष्टकृतं पार्ष्वणे द्वितीयो देवताप्रविशेयः तं च यजति तस्मादेव हविषः । यत्तत्र तथोपदिष्टानां हविरिति । तत्र यथोपदेशं देवता इत्यनुवादं स्विष्टकृतससमुच्चयविधानार्थः । असति ससमुच्चये तेषु तस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र तथोपदिष्टानिर्देवताभिर्निर्वाह्येन स्यात् । अग्नेरिष स्विष्टकृतोऽपि प्रधानदेवतावचनोदितत्वात्—'अग्निस्विष्टकृतद्वितीय इति । अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टकृतो देशो निवस्यते—प्रधानाहुतीश्वोपहोवांश्चान्तरणोग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तेन यथाप्युत्तरा आहुतीहुत्वा जयादि प्रनियस्यते, 'आजयाहुतीरुत्तरा जयादि प्रतिपद्यते' इति च कनपरं वचनं तथापि नित्यमग्निस्विष्टकृतस्मिन्नन्तराळे चप्राप्तो भवतीति । प्रकरणाच्च प्रधानाहुतीरुपहोवाश्चान्तरेणेत्यर्थोऽपि लभ्येत ॥ २७ ॥

तत्पार्ष्ववचः ।

अथास्तपदो विग्रहः, अथवीभावसमासत्वात् । अभ्याहारश्च, साक्षात्त्वात् । यथोपदेशं सर्ष्वव्यादिषु याञ्च यावत्पञ्च येन येन प्रकारेण मन्त्रविधानादिनोपदिष्टा देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्ष्वणदेवता । न तेषु पार्ष्वणं प्रधानं समुच्चयेतन्व्यक्रियार्थः ।

ननु—विकृतानुपकारमुञ्जेन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं श्वोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्ष्वणे च स्वासीपाकहोमयोः प्रथमो होमः प्रधानम् । अतस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयशाब्दं, यद्विरासायेद् सूत्रं स्यात् । 'यदिमर्दीक्षयति' (तै सं ५-१-९) इत्यत्र तु(१)प्राहृतीनां दीप्राहुतीनां अङ्गत्वात्तिदेशः, अष्टार्थत्वाच्च समुच्चयः, यथोपदिष्टानां प्रकृतिकस्तकनवाधमयादन्ते निवेशश्च युक्त एव । सत्यमेवम्, किन्तु गार्गीहर्मादुष्ठातृणां मध्ये ये मन्वदुश्चोऽङ्गप्रधानवोरतिदेश्यानतिदेशयोश्च अनभिज्ञास्ते पार्ष्वणनेत्रविशेषिणांतिदेशात्प्रतिभासात् 'यदिमर्दीक्षयति, इत्येदी दर्शनमावाच्य प्रधानातिदेशतत्समुच्चयवाङ्मुपदिष्टप्रधानानामन्ते निवेशश्च मन्यन्ते । तद्विरासायेद् सूत्रम् ॥ २४ ॥

अथ विकृतप्रधानहोमानां स्वानमर्धादिभिर्मुञ्जसौमिष्टकृतयोश्च विद्यति—

'यथोपदेशं देवता' (आप सु ७-२४) इत्यनुवर्तते । यथोपदेश

देवताः ये चिह्नतासुपदिष्टाः प्रधानहोमाः ते अग्निं स्विष्टकृतं चान्येषु अग्नेषु
 यत्सौमिष्टकृतयोर्होमयोर्मध्ये भवेत्तु । अत्र च स्विष्टकृतमिति वदति मि-
 त्यपि सिद्धान्तुवादात्, अन्यतश्च मास्यमावात्, योगविभागेनग्निमु-
 द्विभ्य जुहुयादित्यन्वयोऽप्यर्थो विधीयते । विमलस्य सूत्रस्य नाप वि-
 वाहितार्थे -सर्पेषु तन्ववत्स्वायत्तहोमेषु द्विहोमेषु चोपाकरणसमाव-
 तयोश्च शिष्टाचारा 'दशमे स्वाहे' त्वाग्नेन अग्निमुखात्तपमद्गृहोम सर्व-
 भ्योऽपि प्रधानहोमभ्यः पूर्वं जुहुयादिति ।

तत्र च 'स्विष्टकृत' मिति व्यर्थम्, सर्वत्र स्विष्टकृतदशमश्रुतिपरस्य
 र्थेवात् स्वत एवान्मावन्ते एव भवन्तीति । तेषाम्-स्विष्टकृतिषु द्विविधा
 प्रधानहोमा - पार्वणविकारात् अपूर्वाश्च, तेषामनुभवेषाम्-पन्न एव स्वि-
 ष्टकृतयोः स्वादिशेषवर्गेष्वाम् । अन्यथा यज्ञोमाह स्विष्टकृतस्य एव
 स्यात् । तथाग्निमिति चोपसंभवात्, प्रधानाहुनिभ्यः पूर्वमेवाग्निमुखात्तपेव
 मर्थे स्विष्टकृतश्रुतिपर इति ॥

केचित् - 'वधोपदेश देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेकं सू-
 त्रम् । तस्यार्थ - 'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयं.' (भाष सू ७-७०) इत्यत्र
 स्विष्टकृतः प्रधानहोमनुकूल्यधर्मत्वज्ञापनात् चिह्नानिषु च पार्वणप्रधानतो-
 ये सति तस्यापि तापस्यात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'वधापदेश
 देवता' इत्यन्वयः, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य स
 मुच्यतां विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति वदमेकं सूत्रं 'अन्त-
 रा त्वाग्नेयं' इत्यादिवत् । प्रकरणं स्विष्टकृतप्रधानहोमात् तपार्थिना च न
 भ्ये सर्वास्वपि चिह्नानिषु स्विष्टकृतिभ्य एवैवर्ष्यः । इतरथा ह्यचित्तस्य
 लोपः स्यात्, 'यथासीपाकाहुतया आहुतीर्हु-त्या तपदि घनिपद्यते'
 (भाष सू ९-४) इत्यादि परिसङ्ख्येयानि कुर्वन्ति ।

तत्र-विधाने साक्यहोमोर्द्वितीयान्तयो 'अग्निं स्विष्टकृतं, इत्येतयोः
 अन्तरेणोपदेशेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभङ्गस्या-
 युक्तत्वात्, 'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयं.' इत्यस्य प्रयोगान्तरपरत्वाच्च ।
 तथापि यदि स्विष्टकृतं प्रधाननुकूल्यधर्मकस्य, तदा तद्विधेयं प्रधानलोप-
 प्रायश्चित्तमेवापद्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य वधोक्तधुनसम्बन्धस्य
 यत्सम्भवे अप्रकृतसम्बन्धान्त्वयो न युक्तः । व्यर्थं चैतत्, स्वमते स्वि-
 ष्टकृतस्तमुक्यपरिधानार्थेवा(१)विद्योपाया परिसङ्ख्याया अपि निरस्त

१ यदि तद्विधेयं च-सर्वत्र-तत्र पर्यवेष्टितं तत्रैव । यथा १३ पञ्चमका-
 न्तस्य इत्यत्र । मिकित्तं चैतत् तद्विधानस्या नान्यत्वात्तद्विधेयं वा च सर्वत्र-तत्र-तत्र-तत्र-तत्र-
 मिति तत्र पर्यवेष्टितम् ।

त्वात्, तस्य सर्वत्र निःश्वयेनालोपसिद्धे ॥ २५ ॥

अत्रिकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥

अनाकुल

या गौरतिथय आस्तम्बने 'गौरिति गां प्रोहति' तदतिथ्य नाम कर्म तदधिकृतमपूर्वं (१) पार्वणधर्मोस्तद्व्याहोमे न कर्मण्या इत्यर्थः । इदमेव ज्ञातक न स्थालीपाकेभ्येव सोऽतिदेश । किं तर्हि ? सर्वेषु पक्व-गुणेषु पशुष्वपीति । तेनाष्टकार्या काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरदृष्टेषु पार्वणधर्मसिद्धिः ॥ २८ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

अतिथिर्यस्य कर्मणो निमित्तं तदतिथ्यम्, गवास्तम्ब इत्यर्थः । तदधिकृत्य यद्योपदिष्टमेव स्यात् । नात्र 'अग्निमिद्धा' (आप सू १-१२) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रम्, पार्वण तु वृत्ते, (२) कृत्स्नविधानात् यजतेरपूर्वत्वम् (जै सू ८-१-५) इति न्यायात् । 'कृत्स्नविधानं च तस्यै यथा अथर्वित्जोपस्त्रीर्षामिधारिता मध्यमेन्तमेन वा यज्ञाशर्षणोत्तरया तुहोति' (आप सू २२-४) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन यथाहोमानन्तर (३) किंशुकहोमसर्षपहोमफलीकरणहोमादयोऽप्यपूर्वा एव, कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ।

समु-भान्त्री प्रधानम्' इति याज्ञिकवचनात् वैश्वदेवयतिहरणानि तावद्दहानि । अग्नी होमेषु च आग्नेयसौविष्टकृतावन्तरेकेषु होमान्त एव प्रधानाः । नी तु सर्षपस्रवादि सामान्यादङ्गमिथाद्यङ्गाह—

वैश्वदेवं विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

अनाकुल

आर्षा- प्रयता वैश्वदेवं' इति चोदिते वैश्वदेवारूपे कर्मणि देवतोपदेशोऽथ निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम् । यास्तु तत्र देवता- पशुमिराद्यैः प्रतिमन्त्र (आप ध-२-३-१६) इत्येवमाद्याः ता प्रज्ञानकाले देवताः, तेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सङ्कल्प्य (४) सुहृत्सेन स्वसृष्ट पाकः कार्यः ।

१ न प पार्वणधर्मोस्तद्व्याहोमे न कर्मण्या ।

२ योऽतिदेशोऽतिथिभ्योऽपि तदतिथ्यम् । यथा योऽतिदेशोऽतिथिभ्योऽपि तदतिथ्यम् ।

३ किंशुकहोमे किंशुकहोमसौ (आप सू १०-१) । सर्षपहोमे स्वसृष्टपाके (आप सू १५-६) कर्मणोऽपि तदतिथ्यम् । यथा योऽतिदेशोऽतिथिभ्योऽपि तदतिथ्यम् ।

४ न प सुहृत्सेन सुहृ

तथा पशुवादेवाद्यात् होमा बलयश्च तस्यै तस्यै देवतायि । 'अहरदभूत
 कील'रित्येवमाद्या पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्या- प्रवता'
 इत्यादिकस्तु तेषामेव प्रयोगविधिः । तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः
 कर्तव्या तत्रैव वैश्वदेवम् यदर्शी क्रियते स देवयज्ञः । यन् बलिहरण
 स भूतयज्ञः । यदक्षिणतः पितृलिङ्गनेति स पितृयज्ञः । यदग्न च देव
 मित्यादि स मनुष्ययज्ञः । नञ् वैश्वदेवे सोम्याय स्वाहेति द्वितीयाहुतिरि-
 ति मन्त्रस्याध्याकारेषोऽप्यम् । न च पशुविराटैरिति विरोधः । तस्य
 प्रधानवेषताविषयत्वात्, स्वपृष्ठुनश्च नान्विकन्वात् ।

अथ कस्मादिदं वैश्वदेवस्य कृत्स्नकल्पो नोपदिश्यते ? उच्यते-
 इहोपदेशो नस्य कल्पस्य सर्वसंगणार्थेना न स्वातः, इत्यने च । तस्मात्
 सर्वस्वरणसाधारणेषु सामवाचागिकेषुपदेशः । अथ तद्दि देवोपदेशा-
 तेष्वथ कस्मात् कृतः ? इहोपदेशमथाज्ञमस्मिन् शृष्टे तदपि चंद्रदेव
 कर्मोपदिष्टु यथा स्वादिति । तेनास्मदीयानां स एव वैश्वदेवकल्पो
 बान्धेषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः । यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणमित्यादि परि-
 भाषामनुत्तिश्च भवति ॥ २९ ॥

ताम्रवेदजनम्

वैश्वदेवमिति कर्मनामार्थेयम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, चिद्वे सयं देवा अ
 वेद्यन्त इति । इह च मन्त्रवर्णिसिद्धाना देवनात्मस्वाविधेयत्वात्, आ
 ज्ञेयादयथावदिति होमा बलिहरणानि चानग्निदेवत्वमपि सर्वसंगेव प्र
 धानानि, न तु किञ्चिदपि शेषस्वरणामाहम्, इत्येव सूचार्थः ।

अथ ज्ञेय -वद्विनामग्री प्रधानम्, किन्तु शेष एवेति तर्हीतक्येपलक्षणे
 तुनीयाध्याये इत्येव । न तु इहम्, नापि सूत्रकारोक्त इत्यने । किन्तु
 पिण्डपितृयज्ञे तावदापस्तम्बेन होमः पिण्डदान सोमस्य प्रधानमुक्तम्,
 पिण्डदान प्रकृत्य(१)पदि जीवपिता, न इत्यात्, आहोमात्कृत्वा वि
 रमेत्' (आप्र औ १-२-८) इति । यदि हि पिण्डदानस्याहुता, त
 दा प्रधानमूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठान स्यात्, न विरामः ।
 तस्माद्द्वय प्रधानस्यैव पिण्डदानस्य 'नासामवात्री सभवेत्' (तै स
 २-५-१) इत्यादिचदतारभ-सलक्ष्य एव विरामः ।

कात्यायनस्तु - प्रवृत्त पक्षे पिण्डदानमेव प्रधानः, होमस्तदङ्गमित्या-
 ह 'जीवपितृकस्य होमान्मन्, अनारकनो वा' (का औ ४-१-२४, २५) इति ॥

१ यदि पितृविक्रयार्थेनमेतु इत्येव शक्ति शक्ति तदा पूर्व विहित नियमत् न इत्यम् ।
 हीनकालेन कृता कर्म कालान्तरेऽपि न इत्यम् ।

तथा स्वैशान्वययोगेऽपि होमा घलयश्च प्रधानम् । (१)अथभृशे त्वन
 प्राथेव प्रधानम् । सोमाङ्गुत्वेऽप्यस्य प्राधान्यं स्वाङ्गुपक्षया । तथैव राज्ञ
 से गर्दभपत्नी अनप्राथेव प्रधानम्, 'अन्वेषवदार्त्तश्चरेणुः' (आप श्री
 ९-१५-५) इति वचनात् । वषावास्तुपदेशमनादसौ होमः । 'यदि व
 पा हविरवदान वा स्वान्देत्' (आप श्री ९-१८-१५) इति वषावा- वृ
 थामहनात् । पशमनप्राथम्यन्यानि बहूनि प्रधानानि समित्, यथा आग्ने
 प्राङ्गणभोजनम् । पशमाग्नेयसौविष्टकृत्तहोमावपीह प्रधानम्, 'श्रीपासने
 पक्षे वा बहूमिराद्यं प्रतिमन्त्र हस्तेन जुहुयात्' (आप. ध २-३-१६)
 इति कृत्स्नविधानेन, 'उभयतः वन्निषेचनम्' (आप ध २-३-१७)
 इति परिसङ्गधया चास्य वैश्वदेवस्यापार्षणविकारगत्यात् । संपेक्षया
 विष्णु तु पार्षणविकारगत्यात्तावद्दृक्म् ।

द्विञ्ज वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि 'अग्नये स्वाहा, अग्नये विष्टकृत्ते स्वाहा' इ
 त्येतयोरप्यास्नानात् प्राधान्यम् ।

ननु-वैश्वदेवमन्त्राणामपि न प्रत्यक्षस्तमास्नायः, स कथमवगम्य-
 ते ? उच्यते-'वह्निराद्यं प्रतिमन्त्रम्' 'अपरेणाग्निं सप्तमाहमाभ्याम्'
 (आप ध २-३-१६, २०) इत्यादिसुत्रैः क्रमेण विनियोगात् क्वचिदा-
 स्नानमस्वीत्यवगम्यते । तथास्नान प्राग्निवाहमन्त्रेभ्यः, माग्नेयकारवच
 नात् । तत्रश्च ब्रह्मवह्नवारायणयोरप्येतेषामेवक्रमणाऽप्यत वेदितव्यम् ।
 सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्-प्यामेकनरमप्यकृत्वा प्रयागे समापितेऽपि
 तत् प्राभोजनात् (२)सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्ठयम्, कृते तु भोजने वाक-
 यङ्गलापप्रायश्चित्तमेवेति ।

केचित्—वैश्वदेवे विश्वे देवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्गु
 स्वार्थम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् कल्पिता
 स्ता (३) प्रधानकाले देवता । इह च देवतोर्पदेशा वैश्वदेवस्य गार्हप-
 रिजावाप्राप्त्यर्थं । तत्र तस्वोपदेशस्तु सर्वस्वरणार्थं । इह च वैश्वदेव न
 पञ्चमहावह्नेभ्यः पृथग्भूतम् । 'अहरहर्भूतवलि' (आप ध १-१२-१५)
 इत्याद्यश्च पञ्चमहावह्नानामुपनिविधयः । 'आर्वा. प्रयताः वैश्वदेवे'
 (आप. ध २-३-१) इत्यादिस्तु प्रयोगविधयः । तत्र यद्गौ क्रियते स
 देववह्णः, यत् वन्ति(४)हरणं स भूतवह्णः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गोति स
 पितृवह्णः, यन्वाग्रदानं स मनुष्यवह्णः, इति ।

१ अस्मत्पक्षे परिते इत्यानास्य देशत्वेन विकल्पिते मयः ।

२ ट—हरिपविष

३ क, ख—वह्नोर्वा देवता

४ ट—वेदवत् ।

तत्र, स्वमते ध्रुव्या खोदितान् विद्वान् देवान् यत्नं विनाऽपनीय, तेभ्यस्तद्वृत्तितस्य इषियो देवतास्तरेभ्यो मन्त्रकर्तान् कल्पितेभ्यो हस्तमयुक्तत्वात् । ईशानबली तु मन्त्रशर्वादिशब्दानामीशानामिधानत्वात्, अर्थस्य देवतान्त्रमिति सूत्रकारमतान्न, युक्त भवत्येत्यादिभिर्मन्त्रैर्दानम् । यन्तु मीढुष्यै अयमनाय चास्मात् स्थालीपाकादानं तद्(१)-प्यभ्युदयेष्टयादिवत् सवनीयपुरोडाशश्च 'शानोद्वान् कथयित्वाँश-रैरुपस्पशंयित्वाँशरैर्यथास्वमाँदनेभ्यो हुत्वा' (आप शृ २०-४) इति वचनैः स्थालीपाकांशद्वये पूर्वदेवनापनयेन देवतास्तरविधानाद्युक्तम् । पञ्चमहावक्त्रेभ्यो न पृथग्वैदवेदयामिन्यपि न, (२) प्रकरणास्तरात् संज्ञाने इत्यत्र कर्मभेदावगतेः । अथ कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुरुपपाद् इति समित्तमेवावहृषो युक्तः, यतो भाषो वैश्वदेवस्य तेषां च प्रयोगः पृथगे-वोपपन्नितः ।

(३) अथ प्रयोगमाध्यमीपत्रेद् लिप्यते-वैश्वदेवस्य कर्माक्यते' प्रसङ्गात् पञ्चमहावक्त्राणां च । सनावेशनप्रधाने विधाते समाने वैश्वदेव-मन्त्रयामुपयोगे यद्वत् 'ब्राह्मशाहमन्त्रदशम्या' (आप शृ २-३-१३) इत्यादि तत्स्वावित्वाविशेषान् सपञ्चकिकारिण्या प्रशस्तेऽहन्वारस्य 'वा-याः प्रयता वैश्वदेवेऽक्षसक्तारिस्स्युः' इत्यादिविधिना सिद्धेऽप्ये लिङ्ग-क्षसक्तार्ता भार्यादिः 'भूतम्' इति स्वामिने प्रवृत्तात् । तद् 'सुभूतं सा विराड्ब्रह्म तन्वाक्षावि' इति स्वामी प्रतिवृत्तात् । ततो यदि प्रधाने पृष्टे वा वैश्वदेवस्य (४) होमस्य स्थानेऽग्निहपसमाधातव्य, तत्र धर्मशास्त्रो-क्तविधिना उपसमाद्धारि । एवमन्वहाप्यौपासनहोमादिषु । अथ पृष्ट-मेधिनो यद्दशमीपत्रं ततो होमार्थं हाविष्वमन्नं पात्रे कल्पयति । मद्-विष्यं क्षारलवणाधराक्षसपृष्ट द्वितीये । हाविष्वमन्नं देवपञ्चार्थं तृतीये । सर्वतस्समवदाधामार्थं चतुर्थे । सर्वत एव सप्तवहाय मनुष्यचार्थं प-

१ अत्र वा विगत "शैलेत्" इति सुकरिन्त्यां कल्पितम् ।

२ अनुशास्य, आश, ब्रह्मा, ब्रह्म, हुत्वा, पञ्चमहावक्त्र, कर्तुं कर्मभेदोपपन्नान्तेषु कर्मेषु अत्र स्थापनमपि बह्ववकात् । अत्रुपदेमयुगलिङ्गित्वात्प्रतिपत्तिं पञ्चमहावक्त्रमिति एव तद्वचनम् । देव-कालो विहित वा कृत इत्यर्थेनैव च । इति मीमांसका बहुवचनार्थेनपञ्चम्" इत्युक्तत्वादेवतत्र-वाप्यनलिङ्गित्वा च पूर्वकर्मसिद्धुगमिती तदेव पञ्चमहावक्त्रमिति तत्पर्यं । अत्र पत्रमि पूर्वैकानुवा-देयपुत्रयोगे पठति तस्यापि धर्मशास्त्रात् पञ्चमहावक्त्रमनाहुतवैश्वदेवस्य अत्रुगमिष्यतेनापनान्ता-पञ्चमहावक्त्रेणुक्तं चपञ्चमिति सिद्धयत् । अत्र दशमपत्रं पञ्चमहावक्त्रं चकारेति ।

३ अ वा इ क-अथ वैश्वदेवस्य पशुतो माध्यमीयं वहुर्वैच लिप्यते ।

४ २-होमस्तेति गतिः ।

श्रमे यदि (१) ब्राह्मणतर्पण नावकल्पते । 'अनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम्' (आप. ध १-२२-१५) इति वचनात् । ततः परिषेचन कृत्वा प्रथम-
कल्पिनात्प्रायश्चित्तमात्रं अनुष्ठानपूर्वमात्रं 'अग्नेये स्वाहे' त्वादिभिः षड्वा
हृतीर्हुत्वा उत्तर परिषेचनम् । अथ उदरान्मनुष्यं भस्मापोष्टा तस्मिन्
अहविभ्य स्वाहाकारेण जुहोति, 'यस्यान्वी न क्रियते यस्यचाग्र न
शीयते न तद्भोक्तव्यम्' (आप ध २-१५-११) इति वचनात् । अथ
षड्वाहृतिहोमशेषमहविभ्यहोमशेषेण संसृज्याग्नेन सूषससृष्टेन धर्मशा-
स्त्रोक्तेन विधिना रौद्रान्तं बलिं हन्वा ऽथ ब्राह्मणाय हन्वा, ब्राह्मणोक्त-
त्वा(२)दपार्श्वेण (३)व्याख्यात सन्निपातीतिकर्तव्यताक देवघर्षं कुर्वति ।
देवघर्षेण यक्ष(४) इत्यामूर्कं, विद्युदसि । औपासने पश्चे वा कल्पिता
दद्यात्, तद्भावे हविभ्यमन्नं श्रीहियवादि, आकाशात्, देवेभ्यस्स्वाहेति
हस्तेन जुहुयात्, सन्निपातीतिकर्तव्यतयोरीपास्यतहोमवद्वदेकयोर्हस्तेन
होमस्य दृष्टत्वात् । मन्त्रनञ्चोभयतः परिषेचनम्, तयार्दंष्ट्रत्वादेव ।
सृष्टिरसि । षषट्कारहं मेषु विद्युदृष्टी इत्युपदेशः ।

अथ प्राचीनात्कीर्त्ता पितृघ्नेन यक्षे इत्युक्त्वा विद्युदसि । शुची
भूमौ बलिपनादोदनात् हस्तेन अङ्गुष्ठप्रदेशिभ्यावन्तरेण पितृभ्यः स्व
धास्तु, इति दद्यात् आहुतिमात्रम् । सृष्टिरसि । पित्र्य(५) बलिहरण
विधिनेत्युपदेशः ।

अथ बलिहरणस्य होमसुल्लपत्वात् यज्ञोपवीती भूतघ्नेन यक्ष इ
त्युक्त्वा, विद्युत् । शुची भूमावेव हस्तेन 'इदं भूतेभ्योऽमृतु' इति द
द्यात् । सृष्टि । बलिहरणविधिनेत्युपदेशः ।

अथ दानस्य होमसुल्लपत्वात् यज्ञोपवीती मनुष्यघ्नेन यक्ष इत्यु
क्त्वा, विद्युत् । ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कलितस्य वा दानम् । सृष्टिः । दानमा-
त्रमित्युपदेशः । ब्राह्मणं तु पूर्वमेव कुर्वति सन्निपातमीपासनं वा हृत्वा,
'वदित आदित्ये' (तै आ. २-११.) इति वचनात् । तस्य कर्मोच्य-
ते-ब्राह्मणघ्नेन यक्षमात्रं' (तै आ २-११) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे
यथाविध्याचामेत् । अस्मिन्स्वाचमने विशेषः—'दक्षिणत उपवीय' इ
त्यारभ्य 'सहस्रुपसृष्टय' (तै आ. २-११) इत्येवमन्ते विद्युले कृते
'यदि षडृष्ट' इति 'सुषस्वाहा' इति होमं प्रायश्चित्तम् । 'दक्षिणेन
पाणिना सम्य प्रोक्ष्य' इत्यारभ्य दोषे विद्युले कृते 'यथाविज्ञाता' इति
प्रायश्चित्तम् ।

१ अ-नायन । २ क ख-दार्श्व ३ ख-व्याख्यात ४ मन्त्रस्य सङ्कलन ।

५ क ग ख-पितृघ्न य ङ-दिय

अथ क्व उच्यते—अक्षयज्ञेन यथ्ये इत्युक्त्या, विद्युत् । आनाम-
कम् । आसनकल्पनादि सावित्रीजपान्त कुर्या वेदस्यादित आरभ्य
यथाध्यायमध्ययनमभ्याय कृत्स्नस्य वेदस्यासमाप्ते, 'आवर्षां पीर्ण
मास्यामाध्यायमुपाकृत्य' (आप ध १-९-१) इति वचनात् येन
प्रकारेणाध्यायो येन च क्रमेणा (१)वर्षिते विना चान्तानिः आदिप्र-
विष्टानुपद्रवकथा(२)दिभिः, कर्मज्ञन् उत्सृज्योत्सृज्य, वाचा मनसा
च वायुत्तरस यावच्छक्यमधीवीत । परिवर्णीयां कृत्वा, वृष्टिरसि ।
एवमहरेः कृतान्तादारभ्य यावत्समाप्तां वेदः सदैकान्निविधिकण्डे
न । समस्तमधीत्य वैद्वेदवमन्थानधीत्य ततः प्रसुग्मन्तेति अक्षयज्ञेन
धीवीत । एव विनियोगदर्शनात् ।

ऐकान्तिको विधिः काण्ड वैद्वेदवमिति स्थितिः ॥

इति वचनात् । यद्यनेकशाखाध्यायी ततोऽनेनैव विधिना द्वितीयं पुन
रधीवीत अथानुसाराक्रमेणाध्ययने यद्यनध्यायस्त्वान्, तदैकावर्णमेक
वा वज्रुरेक वा सामकृतातदेवारभ्यामिव्याहरेत् । यदा ब्राह्मणस्य क्रमेण
तदा (३) 'भूर्भुवस्सुवस्सस्य तपश्महायां जुहोमी' त्यधिव्याहरेत् । एव
यावज्जीवं प्रत्येकं कुर्यात् । मनुष्ययज्ञान्ते 'सर्वान् वैद्वेदवमानिनः
कुर्यात्, (आप ध २-९-५) इत्यादिविधानेन सर्वेषु पत्न्यन्तेषु
भुक्तवत्सु, पाकपरिवेषणवापेभ्यो लेपान् सङ्कृष्योत्तरत् । शुचीं देशे
रुद्राय समर्पदानमूलाय निवेत्तु, 'रुद्राय म्वाहा' इति । नित्यवचन
नित्यवनम्, प्रतिफलिकर्मत्वात् । 'एव वास्तु विधिं भवति' (आप ध
२-४-२३) इत्यर्थेन । (४) 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' (सू
मी ४-३-१) इति न्यायात् । फल वा, सूत्रकारेणोपादिष्टत्वात् (५) 'य
यतानवधयो यद्योपदेश कुरुते नित्य स्वर्गं वृष्टिश्च' (आप ध २-४
९) इति । एवमृते (६) महायज्ञेभ्य साय रौद्रान्तं कृत्वा वैहायसमा-
काशो भूतवर्ति कुर्यात् ॥

(७) अन्य आहु — 'नक्रमेयोत्तमेन' (आप. ध २-४-८) इत्येक-
कारस्य न्ययहितान्वयाद्विहायसमेव साधमिति ॥

१ अ—वेद वक्रियत वा नि १ अ—अवगत १ अ—कमेकम्

२ इत्ये वस्तु सर्ववर्णिकरी, समस्तो ऋषियवपराह्वनरी, सर्वाणि यथायथासुक्तकारे कर्मके-
तव कृतवृत्ति शोभयत, न तु मूलत एवोपनत् । नोत्तमप्राप्तये सतन्तये कर्मवेहाय मन्त-
वदिति सूचयति ।

३ अ. य—यथा [इत्यधिकृतम्] १ अ—अवगत

४ अ—अवगत

इदानीं प्रसङ्गात् सर्पवलिस्तदुत्सर्गस्य च देवतामुपदिशति—
पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

सनाकुलम्

“आवष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक” इत्यादि पौर्णमा-
स्यां यत् कर्म चोदित तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां
तद् कर्म क्रियते आवष्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति । एवं स्थालीपाका
होम । ततो यथोपदेश किंशुकानि समिध आग्याहुतयश्च, ततः स्था-
लीपाकान् भिवश्कृत् । ततो जयादि । ‘यस्यां क्रियत’ इत्यनुष्यमाने पौ-
र्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ ३०* ॥

इति इन्द्रविरचितायां बृहदारण्यकसूत्रावनाकुलायां
सप्तमः खण्ड समाप्तः ॥

—ॐ—

यस्या पौर्णमास्या आवष्यां मार्गशीर्ष्या च निमित्तभूतायां स्था-
लीपाक क्रियते, तस्य तैव पौर्णमासी देवता । अथमर्थे सर्पवली
‘आवष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति स्थालीपाकस्य होमः । (१)उत्तरखण्डे
तु ‘मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति ॥ २८ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते बृहदारण्यकसूत्रदर्शने सप्तमः खण्डः ॥

अथाष्टमः खण्डः ॥



•उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रजापते ॥ १ ॥

सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ २ ॥

अथार्षः

द्विविधमुपाकरणम्—काण्डोपाकरणमभ्यासोपाकरणञ्चेति । तथा समापनम् । तथा चान्यपरे वाक्ये दर्शितं “काण्डोपाकरणे चामातृकस्य काण्डसमापने चापितृकस्ये”ति (आप ध १-११-१-२) अभ्यासोपाकरणं तु प्रसिद्ध-आवर्ष्यां पौर्णमास्यामभ्यासमुपाकरोति । (आप ध १-९-१०) । तथा समापनं तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरेमेत्, इति । (आप ध १-९-२०) तत्र द्विविधोऽयुपाकरणे समापने यस्मिन् प्रकृतो काण्डानुक्रमण्यं काण्डाभिव्येन स तत्र देवता । (१)तत्र सदसस्पतिर्द्वितीयः । (२)काण्डाभिव्ये हुत्वा सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः । तत्र प्राजापत्य सौम्य आग्नेय वैश्वदेवामिति काण्डानि । प्रजापतिः सोमोऽग्निर्विश्वदेवा इति काण्डर्षयः । सारस्वतं नाम सङ्गीर्षानि काण्डानि ।

वधाह वौशासनः(३)-पैरोडाशिक याजमान होतारो हीत्र पितृमेघ इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि । आभ्यर्षय ब्रह्म, इक्षिण्यानि समिष्टयद्भ्यवभृथयद्भुवि वाजपेयश्शुक्रियाणि सवा इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि । अम्वाधिर्षं(४) पुनराधेय अग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रनाचिकेतवानुर्हीत्रिवश्वेद्वयत्प्रजापता इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि । राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो विश्वेष्टयेनयोऽपाषा, सत्रावणमुपहोमाः सूकान्मुपातुवाक्य पाठवा अर्ष्यमेघः पुरुषमेघस्सीनामप्यच्छिद्राणि पशुहोत्रमुपनिषद् इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवाभीनि (बी सू. ३-१-२१-२४) अस्माकञ्च पृथ्वमन्वमदनद्वयमप्येकामिकाण्ड नाम वैश्वदेवकाण्डे द्वष्टव्यम् । तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डाय ऋषिर्यः तस्मै होम-प्रजापतये काण्डाभिव्ये स्वाहेति । ततस्सदसस्पतिमनुनामिति मन्वेण ब्रह्मप्राप्तेन सदितमन्वस्वाभ्यासार्थं निवाहप्रकरणे पठितः । त

• इत्यमिं च सूत्रेकमुक्तं च पठितं इत्येतेन । १ तस्य । २ काण्डाभिव्ये ।

३ सूत्रावनेतं विराजमस्तान्मन्वात्तत्पुत्राणीत्याभ्यासतां इत्यम् ।

४ वैश्वदेवस्यै पुर्वोत्तरे पुनराधेयस्यै चरिते ।

स्यैव विनियोगप्रदर्शनार्थं इदं सूत्रमस्मिन् प्रदेशे षडितम् । अन्यघोष-
नयनानन्तरमेव वक्तव्यं स्यात् ।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डपर्यये होमः । सदसस्प-
तये द्वितीयः । न जपादयः, प्रापकाभावात् । सूत्रान्तराश्रयणेन केचि-
दनुवृत्तिः । तानीमानि क्वचिदि वेदमतानि वानि प्रतिक्रान्दमुपाकरणा-
नि । वानि समापनानि तानि प्रतिसर्जनानि । अभ्यासोपाकरणे तु
सर्वेषां काण्डपर्येण होमः ततस्तदसस्पते । जपादयश्च भवन्ति वा, न
वा । तत्र काण्डोपाकरणसमापनयोरुद्गयनाद्विप्राप्तेरुपनयनानन्तरं तदा-
नीमेव प्राजापत्य काण्डमुपाकृत्य आश्वण्यां पीषेमास्यामुपाकृत्य प्राजा-
पत्यस्य काण्डस्याभ्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । (१) तत्रैतावता काण्डेन प्रा-
जापत्यकाण्डस्य समाप्ती तेनोत्सर्गः । अथ सौम्यस्योपाकरणम् । अथ
आश्विभ्यासोपाकरणं नावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य धारणाभ्ययनं तु
द्वयक्षेत्रेषु । कृष्णपक्षेऽप्यङ्गाभ्ययनम् । आश्वण्यामुपाकर्म । अथ सौम्यका-
ण्डस्याभ्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । काण्डसमापनम् । एवमितरयोः । सर्वत्र
उत्सर्जनादूर्ध्वं पूर्वगृहीतस्यांशस्य धारणाभ्ययनमङ्गाभ्ययनञ्च होमः प्रथ-
मः कृत्यः । अथ ये सारस्वत पाठमधीयते तेषामुपनयनानन्तरं तदानीमेव
क्वचिदि वेदमतानि कनेषु कृत्वा कालेऽभ्यासमुपाकृत्य यथापाठमभ्ययत
तैष्यामुत्सर्गः । पूर्ववद्धारणाभ्ययनमङ्गाभ्ययनं च पुनरुपाकरणमित्या-
दि । आश्वकने तु केचिदुत्सर्जनं न कुर्वते । औषाकरणादधीम्यं पुनरुपा-
कुर्वते । अन्यं तु सृज्यं पुनरधीयते । वेदमतानि च यदा कदाचित् कु-
र्वते । नेषा मूलं सृज्यम् । सर्वेष्वपि पक्षेषु शुक्रिवाणा पृथगुपाकरण-
मुत्सर्जनञ्च ।

तत्र प्रयोग — पर्यग्युद्गयनम् इत्यारभ्याभ्ययनान्ते सोमाय का-
ण्डपर्यये स्वाहोति सदसस्पतिमिति च हुत्वा जपादियपरिषेचनान्ते मद्-
मूर्तीरुपसृष्येऽयेवमादि प्रतिपद्यते । एवमेव पूर्ववत् विसृज्योत्प्रापि प्र-
योगः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनेम्

(२) अत्र विषयशुद्धार्थमभ्यासस्य च प्राजापत्यसौम्याद्योपसृष्येऽवेना-
र्यानां काण्डानां च तत्रकाण्डाश्रयणतानां सोपाकरणसमापनयोश्च
स्वरूपमुच्यते—तथाभ्यासस्योपाकरणं, आश्वण्यां पीषेमास्यां विहित-
होमपूर्वकः (१) मभ्यासानामारम्भः । समापनं च, तस्य तैष्यां पीषेमा-

१ परिषेचनं च तु पुनरुपाकरणं विनियोग इत्येते ।

स्वामिन्वादिषु होमपूर्वकमेवाभ्यचनोत्सर्गः । काण्डानामुपाकरण तु, क्रममात्रे काले होमपूर्वकमेव तत्तत्काण्डानामभ्ययनोपक्रमः । समापन (१)स्यैषां तत्तत्काण्डाभ्ययने समाप्ते होमपूर्वकमेवात्सर्गः । ये एते काण्डानामुपाकरणसमापने ते एव अतानामिति, न भेदेन, अभ्ययनाङ्गत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिव्रतानाम् । स्वारश्वतपाडाभ्ययन तु काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डमभ्ययनासम्भवात्, यतान्येवोदगयने काण्डशब्देककदाऽप्याहुत्य(२)सकारस्य चरित्वा विधिवदुत्सृजेत् । चान्येन च वेदव्रतानि, न तु गृह्यान्तराके सावित्रसम्मिताख्ये वेदव्रते, सावित्रसम्मिताख्यकाण्डयोरभावात् । 'चौल्लोपनयन, चत्वारि वेदव्रतानि, (गी. ध. ८-१५) इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा त्रिषवशुभ्वर्षमेव प्रयोगमाध्यमरूपेभेदमेव द्रिष्यते । अथ स्तम्भदर्शनानुमतोपदेशेनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मोच्यते । तत्र तावद्दध्यायोपाकरणस्य आचर्या पीर्यमास्या आचार्यदिशस्यैस्सह कृतव्राणायामोऽध्यायमुपाकरिष्य' इति सङ्कल्प्य महानद्यां विधिवत् स्नातवापवित्रपानि, नव ऋषीन् तर्पयेत्—(३)'प्रजापतिं काण्डकपिं तर्पयामि । सोमं काण्डकृपिं तर्पयामि । अग्निं काण्डकपिं तर्पयामि । विद्वान् देवान् काण्डकृपींस्तर्पयामि । सांहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । याज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । ब्रह्माण = स्वयभुव तर्पयामि । सद्सस्पतिं तर्पयामि—इति । ततोऽग्निरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते अन्वारश्वेष्वन्तेवासिषु (४)नवाङ्गुलिर्जुहोति—'प्रजापतये काण्डकपये स्वाहा । सोमाय काण्डकृपये स्वाहा । अग्नये काण्डकपये स्वाहा । विध्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डकृपिभ्य स्वाहा । सांहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यस्स्वाहा । ब्रह्मणे स्वयभुवे स्वाहा' । सद्सस्पतिमित्येतवर्चां नवमीमाहुतिं जुहोति । तत आचार्यप्रमुखा, दर्शेष्वानीना इतीन् धारयमाना वेदस्यादितश्च तुरोऽधराभ्यांननुवाकानधीवीरन् । अथ जपदि परिषेचनान्ते ब्राह्मण तर्पयाम् । एवमे(५)योत्सर्गो, न ततोऽधिक (६)स्मृत्यन्तरोपसहरिषापि,

१ ८-च मेव ।

२ ६-आचर सगपर ।

३ ८-प्रजापतिं काण्डकपिं तर्पयामि सोम, अग्नि, विद्वान्, देवान्, सांहिता याज्ञिकी, वारुणी, वराह, सद्सस्पतिम् ।

४ ८-नवाङ्गुलिर्जुहोति प्रजापतये काण्डकपये अग्नये अग्नि सद्सस्पतिभ्यवपाम् ।

५ ६-योत्सर्गः ।

६ ६-स्मृत्युगम् ।

किन्तु यथापस्तम्बीये सूत्रम् । तथा नादितो वेवस्यानुवाकानामध्व-
यनम् । जथाद्यस्तु भवन्ति । सौम्याहते काण्डोपाकरणसमापनयोश्च
न सूक्तोपहोमैद्वतोपस्थानजयाद्यः । सौम्यस्यैव सूक्तजयाद्यः । एव-
मापस्तम्बमत एवावस्थिताः केचित् कुर्वन्ते यथोक्तम् ॥

अथ प्राजापत्ये व्रते पूर्ववत् स्नात्वा सोमाग्निविरेधेदेववर्जानां त-
र्पणम् । अग्निमुखाग्ने चान्वारभ्ये व्रतिति जुहोति-प्राजापत्ये काण्डकृ-
ष्ये स्वाहा । 'प्राजापत्ये न त्वदेतान्वयः' (तै. ब्रा. २-८-१-२) इति
सूक्तेन प्रत्यूचं वडाहुतीः, चतस्र उपहोमाहुतीः सौहितीभ्य इत्यादि-
भिरेव, सदसस्पतिमिरेतथैव सदसस्पति च । अथ व्रती उपस्थेदे-
वता अग्निसन्धापाग्निपुरोगाश्चतस्रो देवता उपतिष्ठते । 'अग्ने व्रतपते
काण्डकृषिभ्यः प्राजापत्ये व्रतं चरिष्यामि, तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम् ।
वभ्यो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते काण्डकृषिभ्यः, प्रा-
जापत्ये व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम्,' (तै. ब्रा. ४-४१-
३) इत्येतैश्चतुर्भिः यथादेवतम् (१) । ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च ।
एवमेव (२)समापने प्रयोगः (३)सवत्सरे सवत्सरे पर्यवेत्ते । तत्रोप-
स्थानमन्त्रेषु अचारिपमशक(४)मराधीनि विशेष । केचित्—सौम्ये
केशहमधुवापनस्य दृष्ट्वात् प्राजापत्यादिष्वपीच्छन्ति ॥

एवमेवाग्नेये वैश्वदेवे च । अग्नेये काण्डकृष्ये स्वाहा, 'अग्ने नये'
(तै. ब्रा. २-८-३) ति(५) षडूच सूक्तम्, 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषि-
भ्यः आग्नेय व्रतं चरिष्यामी' त्याग्नेये विशेष । विद्वेभ्यो देवेभ्यः का-
ण्डकृषिभ्यः स्वाहा, 'आ नो विभ्वे अस्क्रागमन्तु' (तै. ब्रा. २-८-१-३)
इति षडूच सूक्तम्, वैश्वदेव व्रतं चरिष्यामी' ति वैश्वदेवव्रते विशेषः ॥

(६) सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्रियकल्पोक्तेः । (७)अत्राप्यु-
क्तं यत्तदुच्यते—पूर्ववदुपाहृत्याग्नेरुपसमाधानापाग्निमुखाग्ने, सो-
माय काण्डकृष्ये स्वाहा । 'सोमो धेनु' (तै. ब्रा. २-९-३-१.)
मिति षडूचं सूक्तम् । उपहोमान् सदसस्पति च हुत्वा, एव पूर्ववदुपा-
हृत्य, महतीरुपस्पृश्य अथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्ब-
रीस्सामिधो वृताम्बका अभ्यादधाति 'पृथिवी समित्' (तै. ब्रा. ४-४१-
१०) इत्यादिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषिभ्यः
सौम्य व्रतं चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति शुक्रियमन्त्रब्राह्म

१ ८-सवत्सवत्सरेण्येतिभ्यम् ।

२ ८-समापनेभि

३ ८-पूर्व सवत्सरे

४ ८ क तन्मे आदि

५ सूक्तेषु षडूचं वडाहुतीः,

६ ३-सौम्यस्य ।

७ ८ तवति ।

आनुवाकानां प्रथमपदानि 'सुञ्जते' (तै आ. ४-२) 'सविता' (तै आ. ५-१२) इति सामिव्याहार्यं वाचयित्वा जवादि(१)प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं कृत्वा मदनन्तीकपरपूर्य्य, उत्तमेनानुवाकेन शाम्निं कृत्वा ततस्तस्मिन्नादि यथाशुभम् । इवोञ्जते 'यय' सुपर्वा (तै आ. ४-४२-३) इत्यादिःसोपस्थानान्ते ब्राह्मणमोजनम् । अथास्य स्वाध्यायविधिं शुक्रियकस्य एवोक्तं । एव समापने । विशेषतस्तु 'सौस्तमिदादित्य वनपने' इत्याद्याहृताः समिदाधानोपस्थानमग्न्या । उत्तमेनानुवाकेन शाम्निं कृत्वा शुरुवे पर इत्या केशदमशु वाचयित्वा ब्राह्मणमोजनम् ।

अथ सूत्रमाक्षिप्यते—ननु—'उपाकरणे समापने च ऋषिर्भ्यः प्रज्ञायते' इति य. प्रज्ञापत्वादीनामन्वयतम काण्डानुक्रमण्यं काण्डाङ्गविशेषेन समाप्तायते स ऋषिर्भ्यः देवतेति न्ययमेवेव सूत्रम् ।

काण्डोपकरणेष्वेतान् पुरस्तात्सदसस्पते ।

जुहुवात् काण्डसमाप्ते च श्रुतिरेषा अनातनी ॥ (काण्डा २-११)

इति काण्डानुक्रमण्यं काण्डविशेषतात्वस्य सिद्धत्वात् । सत्यम्, अत एव प्रज्ञापत्वाद्यञ्जवार, प्रधानहामदेवताः, संहित्यादयस्त्वयम्भुपर्षन्ताञ्जवार उग्रहोमदेवता । तत्रैते कत्यात्मसर्वकाण्डानामुपाकरणसमापनयोरनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तित्वाद्द्वानामित्येव पर सूत्रम्, न देवतात्वविधिपरम् ॥ १ ॥

ननु—सदसस्पतिरथवापोवाकरणसमापनयोर्नैवम् । काण्डोपाकरणसमापनयोःप्यष्टः । एवमथमद्वितीयोऽपि किमर्थं द्वितीय इत्युच्यते ? । द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पतिर्नैवद्वितीयमर्थम् । इदमर्थमेव च पूर्वत्र 'अग्निस्विष्टकृद्वितीयः' (आव गृ ७-७) इत्युक्तम् । उपाकरणसमापनयोरान्यद्विष्टकृतयोः स्विष्टकृद्वेव नास्ति, कथं तस्थाने स सदसस्पतिर्विधिः ? इति (२) चेत्—

अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्यानाहुनेदशात्पश्चेन ब्राह्मणम् । तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वाध्यायस्यै होमः । एतद्विस्मरणे स्विष्टकृतोपमावक्षिप्तः च । अथ च होमो लिङ्गकामाभ्यां 'सदसस्पतिमनुभूतम्' इत्येतदा होतव्य इति स्पष्टत्वात् सूत्रकारस्यानादरः ॥

कोचित्—'उपाकरणे समापने च य. काण्डाङ्गवि. प्रज्ञायते तस्य द्वितीयसदसस्पतिः । काण्डाङ्गपरिष्ठाद्य मन्वसदसस्पतिर्विनि

१ अ ग क प्र-नाम वपुर्विवाहस्य इत्यनेकम् । उग्रपक्षि-उग्रते परी । १. २. ४-नैत, ५.

सुभ्यते, न तु विवाहे, उहीष्यस्येति क्लृप्तयमिव(२) । विवाहसभ्ये पाठ-
सवध्वयनविधायः' इत्येव सद्सस्पतिमन्त्रस्य विधयवहापनव्याजेन ए
तयो कर्मणोः प्रयोगकल्पस्यान्वय प्रसिद्धस्यावाप्रसिद्धत्वात् अवस्था
क्षयणीयस्य इह शास्त्रेऽभ्यन्तरीभावोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्, ततश्च
क्रियाप्रवृत्तिरिति । तत्र, सूत्रस्यस्य सद्सस्पतिशब्दस्य मुक्त्यार्धदेव-
तापरत्नसम्मयेऽपि मन्त्रप्रतीकं लक्षयित्वा तेन लक्षितेन मन्त्रसंज्ञया-
या अनुकत्वात्, उक्तविधयानयोरैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यत्र
प्रसिद्धस्याभ्यन्तरीभाववैयर्थ्याच्च ॥ २ ॥

'यस्वाग्ने न क्रियते न तद्गोक्तव्यम्' (आप ध २-१५-११) इति ध
र्मशास्त्रवचनात् शरीरविद्यतवर्धमपि भोजन द्विजस्य वैश्वदेवशंभवेव
भवितव्यम् । चतुरात्रमहृत्मानोऽग्निर्लौकिकस्तस्यवते' इति वचना
द्वहुतेऽग्निहोत्रे सर्वकालार्थोऽग्निर्लौकिकस्तथात् । ततश्च ज्वगादिभिरुप-
द्रवे सत्यापि वैश्वदेवशंभवे तन्वाप्याश्चिन्तानां वा होमानामवस्थाया
यंवाहविगमन्तयाज्ञाने सत्यापि ह्योरापि स्वयनुपेतयोः येन केनचित् प्र
कारेण मन्त्रलिङ्गलोपेनापि तत्र प्रसक्तिः । तथा वैश्वदेवस्य आद्यादिषु
'अथ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलपथ' (आप ध २-३-१२) इ
ति वचनात्, (२)सुवर्षिका यवक्षाराभ्यां लवणेन चावरात्रेण च कोश
धाम्पापरत्नाद्या मावादिना तिस्रस्पतिरिक्तेन संसृष्टस्यापि भवति इति
षो होमे प्रसक्तिः । तद्गमयनिषेधार्थमाह—

स्त्रियानुपेतैः क्षारलवणावरात्रसंसृष्टस्य च

होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥

अतकुश

पाकवहाधिकारे सर्वत्राय प्रतिषेधः आद्यादिष्वप्यवरात्रानि(३)
कोशीवाग्न्यानि मावादीनि कृष्णधान्यानि यणककोद्वादीनि । परि-
चक्षते वर्जयन्ति शिष्टाः(४) "न स्त्री जुहुयात् । नानुपेतः । न क्षारलवणहो-
मो क्रियते" इति (५)प्रतिषेधेनैव सिद्धे उत्तरार्थोऽर्थ प्रतिषेधः । किञ्च
'धागिग्रहणावि गृह्य परिचरेत् स्वयं पन्थपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी
वे"(आश्व घ १-२-१) ति आश्वलायनवचनेन पन्वादीनामीपासन-
होमप्राप्त्याशङ्कार्थां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

१ ब—येव २ क ख—सुवर्षिका ३ हुतत्वादीनि ४ उ—न स्त्री व इत्यर्थे इत्यर्थेकम् ।

५ त आनपाचार्येण व प्रतिषेधेनेन सिद्धे ।

तात्पर्यम् ।

स्त्रिया सञ्जनेन अनुपनीतेन च तेष होममात्र औत्तं स्मरति च शिष्टाः परिच्छले वर्जयन्ति यस्मात् तस्मादेव ताभ्यां न होतव्यमिति वाक्यं शेष । होममिति च सामान्याभिधानेन औत्तहोमेऽपि स्त्रियनुपनीतौ शिष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात् गार्ह्याधिक्यपश्चाद् । क्षारेत्यादि न्यास्या तत्रायमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथाप्याश्वसं-सृष्टस्य च' (आप ध २-१५-१२, १३) इति तत् 'उदीचीतमुष्य मस्मापो ह्य तस्मिन् जुहुवात्' (आप ध २-१५-१४) इति विधानार्थोऽनुवादः । यदपि तत्रैव 'न स्त्री जुहुवात् नानुपेत' (आप ध २-१५-१५, १६) इति तत् क्षारादि यथोप्यमस्मि हूयते, तथा तस्मिन्नपि स्त्रियनुपनीताभ्यां न होतव्यमिति निषेधेषुम् ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलवक्ष्य ॥ ४ ॥

अनाकुला

योऽयं स्त्र्यादीनां प्रतिषेध एव काम्येषु कर्मसु नादरणीय यथेप-
देशनेन ताभिः कर्तव्यानि । तथा बलवत् यथोपदेशमेव कर्तव्याः । सि-
ध्यर्थे यद्बलं गृहे पण्य स्यादिति काम्योदाहरणम् । एवमनऊर्ध्वं यद्-
शानीयम्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्त्र्यादिप्रतिषेधस्य बलिषु
प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकमिदं—हामघर्षो बलिषु प्रवर्तत इति । तेन अपरे-
षाम्नि दक्षिण ऊर्ध्वोर्ध्वमादिवल्लिष्यापि भवति । 'न काम्येषु बलिषु
च' इत्येव सिद्धे यथोपदेशमिति वचनमुपदेशादेवैषां प्रवृत्तिः स्वशास्त्रेण
शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिनिधित्वेन ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

(१) यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैव भवन्ति,
नेष तत्र क्षारादिवर्जनम्, 'यद्बलं गृहे पण्य स्यात्' (आप श्रु. २-३-५)
इत्युपदेशस्य गृहशब्देन विशेषितत्वात् । यदि तत्र क्षारादिवर्जनमिष्टं
स्यात्, तदा 'यद्बलं पण्य स्या' द्विःशेषादेव ज्ञेयात् । तथा बलवत्त्व
यथोपदेशमेव । न तु क्षारादिनिषेधः, 'सति सुपससृष्टेन कार्षी'
(आप ध. २-३-१५.) इत्यारम्भसामर्थ्यात् । अन्वया 'गृहमेधिनी
यद्शानीयस्य होमा बलवत्त्व' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशाक
मांसादिसुपससृष्टेनाग्नेन कार्षीस्त्वु । अत्र च 'यद्शानीयस्य होमा ब-

लपक्ष' इति होमसाहचर्यात् बलिष्वपि वा क्षारादिनिषेधशङ्का सा पार्यते ।

बोधिद्—वक्ष्येपदेश (१)काम्यानि बलयज्ञोत्पन्नादेव ज्ञापनाद्योम-
क्षमीणा बलिष्वपि प्रसक्तिरिति । तेषां सर्वबली सक्तुनिर्वापे स्वाहा
कारो दुर्वारः ॥ ४ ॥

• सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराम्बां

समिधावाद्ध्यातु ॥ ५ ॥

अनकुला

नत्र सर्वेषु पाकवक्षेषु अग्नौ स्वयं प्रज्वलिते धमनादि पुरुषप्रव-
त्नप्रन्तरेणत्वयं । एतस्मिद् निमित्ते सप्रति उत्तराम्बामुम्बां द्वे समि-
धावनावाद्ध्यातु 'उद्दीप्यस्व' मा नो हिंसी'यिति । आदधानिबोदित-
त्वात् स्वाहाकारो नास्ति । सर्वत्र प्रदद्यात् सर्वपाकवक्षेष्वपि विधि-
र्भवति । अन्यथा प्रकरणाग्निवाद् एव स्वात् । सर्वत्र लौकिके वैदिके
गार्हो वाग्नाविति । एककर्मकालेष्वित्यभ्ये ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सर्वत्र सर्वाचारलक्षणेषु कर्मसु । अभ्ये—सर्वदा(२) एककर्मकालेष्व-
पीति । स्वयंप्रज्वलितेऽग्नी प्रवक्ष्यन्तरेणोपासने प्रज्वलिते । उत्तराम्बां
द्वाम्बां 'उद्दीप्यस्व जातवेदः' इत्यताम्बा समिधावाद्ध्यातु । प्रत्युच-
नकेका समिधमाद्ध्यातु, स्वतरसाधनन्दे क्षिपामेदात् । आदधाति
प्रहरतीत्याद्यज्ञोत्तिचादितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणे
ऽपि 'न स्वाहाकारोति' (आप श्री ३-६-७) इत्येतत्, आदधाती
त्यादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनायैम् ।

अन्य तु—'न स्वाहाकारोति' इत्येव प्रतिषेधः अज्ञोत्तिचादितेषु
प्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति ॥ ५ ॥

आपन्मा श्रीः श्रीर्मादिति वा ॥ ६ ॥

अनकुला

एताम्बा वज्रुम्बा एते समिधावाद्ध्यादिति मन्त्राधिकरण- ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'उद्दीप्यस्व' इति वज्रुयेन आपन्मेत्येतच्चज्रुर्ज्ञेय विकल्प्यते ॥ ६ ॥

१. काम्यहोम । २. इदमिति वा स्वयंप्रज्वलिते परित्यज्य इत्यनेनेति 'क' 'च' तुल्ययोः ।

३. च—अन्येति ।

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्याभावहृते ॥ ७ ॥

अनाकुला

एतदहर् एतन्नक्षत्रम् । विजानीयात् न विस्मरेत् । यद्य यस्मिन्नक्षत्रे भार्या भावहृते तत्कुलादानवति । यस्मिन्नक्षत्रे पाणिग्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आवहृत इत्यनेनादिपाणिग्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशो प्रयोजनं सवत्सरे सवत्सरे तस्मिन्नक्षत्रे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? 'यच्छैबयोः त्रिषं स्या'दि (आप घ २-१-७) त्यादि सा मवाचारिकेषूपदिष्टः । न चासौ विधिः । पार्ष्णिकविशेषो यदि स्यात् तस्योपचारः पार्ष्णेन व्याख्यात इत्येवमग्रजस स्यात् । अथ स विधिरेवेह कस्मान्नोपदिश्यते ? उच्यते—इहोपदेशे प्रकरणाग्निवाहाङ्गत्व विज्ञायेत । ततश्च शम्बाद्योऽपि विवाहधर्माः स्युः । किञ्च सर्वचरणार्थः तत्रोपदेशः ॥ ६ ॥

सर्वचरणम्

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तदेतद्स्वाधित्येन विजानीयात् तत आरभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि कर्तुम् ।

कोचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोऽमूलं तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे 'इहोभूते स्थालीपाकः' (आप घ २-१-१०) इत्युपदिष्टकर्मं प्रति सवत्सरं कर्तुम् । तस्य वेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः—कथं विवाहाङ्गत्व शम्बाच्च मा भूयन्, सर्वचरणार्थता च कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि भविष्यतीति । तत्र, यद्योक्तकर्मान्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् 'पार्ष्णेन' (आप सु ७ २-३) इत्यत्र ॥ ७ ॥

त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षार-

लवणवर्जनं च ॥ ८ ॥

अनाकुला

स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयो इत्यर्थो अवशात् 'न भोषारि सद्वाही । नद्यर्चं मैथुनवर्जनं' (१) क्षारलवणयोश्च वर्जनं भोजने । तच्च क्षारलवणवर्जनं स्थालीपाकात् प्रागभ्यानि न भवति । ब्रह्मचर्यं तु तत्रापि भवति । अतुभ्यां

१ न त्रिरात्रमुभयोर्धैर्येपुनवर्जनमित्यर्थः । अत्र मैथुनवर्जनमेति क्षारशिविषयमेव, न तत्रापि वर्जनम् । इति पं' पुस्तकेऽपि च पाठः ।

समावेशनविधानात् इह तु मन्त्रचर्च (१)चर्चनं वाक्यार्थम् । यद्यपि सहा-
शयनमुभयोः, तथापि मैथुनवर्जने यत्नः. (२)कार्यं इति ॥ ७ ॥

तापर्वदशर्चम्

उभयोर्दशर्चायोः स्थालीपाकादारभ्य विराजमस्तथा स्वात्, न
तु अर्वादी । नापि वृषकशय्या, उभयोरिति ग्रहणात् । तथाष्टाङ्गमै
थुनवर्जनलक्षणा मन्त्रचर्च स्वात् । मैथुनस्याष्टाङ्गत्वमपि गृह्यस्वतिमोकम्—

‘स्मरणां कर्तित्तं केति. मन्त्रेण शुद्धभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च कियानिर्गृह्णितेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’

इति । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति, ‘शेष समावेशने जपेत्’
(व्यास सू ८-१०) इत्युत्तरत्र क्रमविधानात् । अत एवाथ सूत्रे उ-
च्येकवात् दुर्बोरमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तात्रिवेषः ।
तथैव धारण्यवर्जने च स्वात् । अकारान्मधुर्मासदन्तथावनाशनाभ्य-
ञ्जनामुलेवनक्ष्णधारणानां वर्जनमपि । यद्वा मन्त्रचर्चपदेनैव मन्त्रादि
सप्तकमपि निषिद्धम् । अकारान्मधुसमुच्चयार्थं एव । सर्वत्र विरा-
जमित्येव ॥ ८ ॥

तयोद्देश्यमन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा

परिधीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनकुल

तयोः दण्डयोः शय्यामन्तरेण शयनस्थ मध्ये दण्डो क्षीरिवृक्षोद्भवः
मन्त्रेण सुगमिना लितः. पुष्पैश्चालङ्कृत वापसा सूत्रेण वा परिधीत तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अग्न्योन्वसस्पर्शो मा भूदिति ॥ ८ ॥

तापर्वदशर्चम्

तयोः अतस्त्वयोर्दशर्चयोर्वाचान्तिराजमानिका शय्या तामेकान्तरेण तस्या
एव मध्ये, न तु विराजवृक्षं नानाशय्यामैकशय्या चान्तरेणापीति,
तयोरिति प्रकृतपरामर्शात् । दण्डो गन्धलिप्त चन्दनाजुलितः । गन्धस्य
प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्पैरभ्यङ्गकृतः । वाससा सूत्रेण वा परिधीतस्तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अस्मिन्मन्त्रे दण्डे गन्धयोः विध्यावस्तुर्भावयितव्यः, ‘उदी
र्ध्वतो विध्यावसो’ इति मन्त्रलिङ्गात् । अत एवाथ दण्डो नैयमोव
क्षीदुन्वर आम्बरायाः प्लासो वा, ‘एते वै गन्धवर्णाम्बराणां गृहाः’ (तै
स. ३-४-८.) इत्यर्थवादात् ॥ ९ ॥

* तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य नि-
 धायग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धावामुत्तरा आ-
 हुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिवेचनान्तं कृत्वापरेणग्निं
 प्राचीमुपवेश्य तस्याभिशरस्याज्यशेषाद्दद्याद्वृत्तिभिरोङ्कारचतु-
 र्याभिरानीयोत्तराभ्यां यथाऽष्टिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्य-
 शेषेण हृदयदेशी संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समा-
 वेशने जपेत् ॥ १० ॥

अनाकुल

अपररात्रे रात्रिस्तृतीयो भागः उत्तराभ्यामुदीर्घाति इत्येताभ्याम् ।
 अत्र प्रातस्य निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् शयने दण्डस्य निधानं
 मां श्रुतिः ॥ ९ ॥

उत्तरं सप्त प्रधानाहुतीर्नुहोति-‘अग्ने मायश्चित्’ इत्येवमाद्याः ।
 तथादितश्चतुर्षु मन्त्रेषु ‘स देवता मायश्चित्’ इत्यपत्तनुपङ्ग । उत्तरे
 मन्त्राख्यः । आज्यभाग इत्यन्वारम्भकालोपदेशः । जयादि प्रतिपद्यते
 इति च तस्मिन्नुक्तिः ॥ १० ॥

तन्त्रशेषं समाप्य ततः तान्परेषाम्नि अग्ने पश्चात् प्राचे प्राङ्मुखीं
 उपवेश्य चो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्माद्वददाय हृदयां ज्वा क्वाश्चित्तं
 व्याहृतिभिरोङ्कारश्चर्यानि स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रमालयति ।

ततः उत्तराभ्यामुत्तराभ्यां ‘अपश्यत्वे’ इत्येताभ्यां त्रयस्त्रिंशदिति अन्वोऽन्व
 सुवपत् समीक्षते, पूर्वया चतु उत्तरया परः । ततो पर उत्तरयां ‘सम-
 ज्जम्बि’ इत्येताभ्यां चतुश्चरयोक्तयोर्हृदयदेशी समनक्ति तेनैवाज्यशेषेण
 सह च गृहीतेनाज्येन सहदेव मन्त्र चोक्तया । ततः उत्तराभ्यां चर्त्त ‘प्र-
 आपते तन्व’ इत्याद्याः । ततः शेषं मनुवाकशेषं ‘आरोहोर्’ इत्यादि
 समावेशने समागमनकाले जपेत् । समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे निय-
 मेन भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नाम्याति । परिवेचनान्तपञ्च
 नमान्मन्त्राद्यम् । परिवेचनान्ते एतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन गोत्रं
 प्रागेव भवति ॥ ११ ॥

* इदं एव ह्यवयवं नक्षत्र इत्यत्र । अन्वयवसान् इति किरीटवृत्तस्याज्यं, परिवेचनान्तं
 इति सूचीकृतम् ।

तान्पर्यदर्शनम्

चतुर्थ्या अपररात्रे इति (१) विष्णुव्याधीपाठः । चतुर्थ्या रात्रे चतुर्थ-
स्थाहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेपरत्र तृतीयभागे न स्य इत्यन्वयः 'उदीर्घान्'
इत्येताभ्यां उदात्तौ प्रकृत्य शयनादन्वयः विधासामेकसमवायानदि तस्य
प्रतिपक्षे । सायनादन्वये कृते स्यात्पररात्राया उक्ता 'अग्ने प्रायश्चित्तं'
इत्याद्यास्यमाहुतीर्जुहोति । तत्र द्वितीयतृतीययोरपि 'अ देवान्'
इत्याद्यनुषङ्गः । ततोऽन्वारम्भपर्यन्तं जघादी प्रणीता(२) मोचनान्ते कृते
पररात्रेण सधु प्रायं प्राहुमुर्वाभुपेभ्य इत्यशोपादान्वादाप उक्तानि
एते व्याहृत्यभरोद्धारचतुर्थ्याभिस्याहाकारान्ताभिस्यसर्वेषामन्ते सहदान-
यति । कोचित्-प्रतिमन्त्रमिते ।

अथोपासना 'अपभ्य तथा मनसा' इत्येताभ्यां उक्तानि, पूर्वोक्तं सधु
इत्यस्यां परं, मिव अन्वयोऽयं युगपत् सर्वत्र उत्तराय 'समञ्जसु' इत्येत
या आन्वयेन इत्येतेषु युगपदङ्गुष्ठ(३)विस्त्रासनीभ्यां समनतिः, 'समा
पो हृदयानि नी' इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ उत्तरार्धेण 'प्रजापते तस्य
मे' इत्याद्या जपित्वा शयननुष्ठाकशेष 'आरोहोदम्' इत्यादिकं सन्वयेने
समावेशनकाले जपेत् । समावेशनं च सधु सह मीधुनार्थं शयनम्,
'अनुसमावेशनं' (आप सू, ८-१३) इत्यनुलिङ्गात् । अनन्वयं रात्र्या
समावेशनाश्रितं विश्वकर्मायै कर्मजपव्याधिधानम्, यथा भोजनवर्षा-
वसताश्रितं वषादिविधानम् ।

कोचित्-अस्यापि रात्रे कर्मार्थमस्मिन् कर्म समावेशनं निश्चय
मेवेति ।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वादेव नाय जपः । बीधायमेव तु
विकल्पोऽभिहितः 'सर्वान्युपवगमनानि मन्त्रघर्तीति बोधायनो वचनादी
यन्वर्ताविति शालिक' (बी सू २-७-१२) इति । अस्मिन्नेव कर्म
यादि देवाहनुषमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्व 'आरोहोदम्' इत्यादि-
जपः । ततो 'विष्णुर्वाग्निम्' इत्यादीर्भरामिन्त्रजपम् ॥ १० ॥

* अन्यो वैनाममिन्त्रजपेत् ॥ ११ ॥

समाह्वयः

अग्ने वा ब्राह्मणः कश्चित् पृथी जायावती समागामिभ्यन्ती चतुष्पाक
शेषेष्वाभिस्रयेत् । न स्य परो जपेत् । तत्र सत् षडुवासाः प्राणनेन परि-

१ इ-विद्युत् २ इ-विमेकाले ३ इ-च-विश्वेदेव

* 'अप्यी वैनाममिन्त्रजपेत्' इति इत्यन्वयः सः ।

धापितं तन् मताग्ने विमुच्यन्वन् वासः वग्धिवान् संभूयानि वधुः ।
 तत्र हस्तस्पर्शान्ने देवपवर्गनात् परादिह शाश्वत्यमिच्छितान् । अतश्चर्षीपं
 तु वृषेणामादिनिःकारव्यवस्था । तत्रापि इयोभूतं पगवेहि शाश्वत्य
 मित्येतामिच्छतस्तुभिः सम्भिस्तुर्थादिदेः ब्राह्मणाव वरा इत्याम् । यथा व
 श्वसि- 'वधुवासा उत्तराभिरेतद्विदे वधान्' (आषट् ९-११) इति
 आश्वलायनेनाप्युक्त- 'पूर्वादिदे वधुवसा वधान् । अथ ब्राह्मणेभ्य'
 (आश्व १-८-१३, १४) इति ॥ १२ ॥

व्यक्तार्थम् ।

व्यक्तार्थम् । इदं च 'अह नर्मम्वधाम्' इत्यादि लिङ्गविशेषेणपि श्रुत
 क्लीयसकान् ॥ ११ ॥

यदा मलवद्भामाः स्यादर्थेना ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि
 कर्माणि सँशासित 'या मलवद्भामम्' मित्यनानि ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

मलवद्भाम इति रजस्वलाया अभिधानम् । यद्विचक्षण विवाहा
 दुर्धर्माव प्राप्स्यन्तम् । अन्वया विवाहमभ्य एव स्यात्, प्रकरणान् ।
 सशासन च अधमर्ता मङ्गलं भवति । तदेव सर्वाथं भवति । यथा ब्र
 ह्मचारिण उपसवने । एतामि-तमुक्त्यमत्त जगत् एता मशास्त्रीयेष
 विद्वांसि । 'अन्वे धेना' इति प्रकृत्यात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानान्युक्तवने
 लोकप्रतिषिद्धान्युपरिशासनादीनि लोकत एव प्राप्यन्यानीति द्या
 पनादीम् । कर्माणिनि वक्ष्यमान कर्मणामव दान्प्रान्तव्यवधानम्, न
 ब्राह्मणपाक्येन सै-प 'एतासी' इत्यन्त 'या मलवद्भाम' मित्यादीनां
 प्रतिषिद्धाना विहिताना च सशासन यथा स्यात् नत 'तस्मां राशी
 म्नेत मग्दञ्जलिना वा पिबेत्' (ने म २-५-१) इति विहितयो
 रथि सशासन भवति । एवञ्च ब्राह्मणप्रतिषिद्धानी' ति प्रतिषिद्धमह
 वमुच्यतेत्यर्थम् । तत्र 'या मलवद्भामम्' इति वाक्य मनात्, प्राक् स
 मानप्रतिषेध । 'याम्पय' इति वेदाप्रतिषेधः । मनाथासामपि 'या वरा
 की' इति पराङ्मुक्त्या नयनप्रतिषेधः । 'या मनाती' ति विवाहमध्ये मना-
 तस्य प्रतिषेधः । 'याऽभ्यहते' इत्यभ्यहृतस्य । 'या अतिव्यन' इति शिगमि
 श्लोकस्य कटुलादिना । 'याऽऽहते' इति अशुभोत्त जनस्य । 'या इत' इति
 इन्तथावनस्य । 'या हयानी' ति नयनेऽनुत्तनस्य । वा कृष्ण्य' ति कारा-
 दादेस्तन्तुकर्मण । 'या वज्जु' इति रज्जुकियाया । 'या पवीन' ति पर्ण
 काशस्य । 'या खर्वेणे' ति खर्वण पात्रण । एकदशावस्तुत अर्थम् । 'निष्ठा

राक्षी'रित्येतेषां प्रतिषेधानां कालनियमः । 'अङ्गलिना वा पित्रे' दिव्यादि
भोजने वात्रविधिः ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

मन्त्रद्वारा कालनिर्णयेन शोषितेन मलिन वासो(१) बसन् पस्यास्ता,
रजस्रस्वलेत्यर्थः । रुद्रशब्दत्वाच्चरुद्रया निर्मलकासा अपि यदेव
रजस्रवत्या स्यात्, तदा पतिरेषैनां प्रकलनार्थमिहानि कर्मणि गणस्ति
लौकिकभावया शिक्षयति । कानि तानि ब्राह्मणप्रतिषिद्धाणीत्यत आह-
'य मन्त्रद्वारम्' निवेतयति । 'या मन्त्रद्वारासत् संभवन्ति' (ले ख
२-५-१-४) इत्येतद्ब्राह्मणसोद्दिगानि, तान्येतान्यपि सर्वाण्यर्थः ।

अथ तानि सुग्रहार्थं क्रमेणोच्यन्ते-न स्नानात्पूर्वं मैथुनम् । तदेव
न स्नानात्पूर्वमप्यारभ्ये । तदेव न स्नातवाप्यपि पराद्मुक्त्या अविच्छिन्नत्वा
त् । अपूर्णं शिवाय न स्नानम् । न तैलाभ्यञ्जनम् । न (२) कङ्कनादिवा
शिरसि लेखनम् । न चक्षुषारञ्जनम् न दन्तधावनम् । न मणिसिङ्गन्तनम् ।
न कर्पासादिना तन्तुकरणम् । न रज्जुकिया । इत्येतान्येकादश ।
अथाशुनवाचमङ्गलिरसर्षो वा । सर्ष अल्प, सण्डो वा दम्भोऽपि वा ।
ततोऽन्धोऽक्षर्वः । अत्र चामी मैथुनादितिषेधा अर्धशुनादिसङ्कल्प
विधयो वेति भाष्ये न विविकम् । न्यायतस्तु 'तिस्रो राक्षीर्जन चरन्'
(ले ख २-५-१) इति वचनात् । ३) 'नेक्षेतोद्यन्तमस्तयन्तमादिन्यम्'
इत्यादि प्राजापत्यविधियत् सङ्कल्पविधय एव ॥ १२ ॥

रजसः प्रादुर्भावात् स्नानामृतसमावेशन

उत्तराभिरभिमन्त्रयत ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यश्रौ अष्टमः खण्डः.

१ इ-वसन् २ इ-कवटादिना इ-कर्मनादिन

३ नेक्षेतोप वनादियं कालं यत् कदाचन । शेषात् न शोच्यते न यत् नयसो गतम् । इत्यादि
स्नानकालः । परात्वात्तेषु शनरेषु तिषेत् । मङ्गलार्थेति । ताद्रुद्रया उपक्रमे कदाचनकाले तत्र न
कर्तव्यं यद-वत् । नेक्षेत । यदी नेक्षेत्कील उलाहने-यत्नं कर्तव्यं तन्मतेकवत्तुलने तदु-
पराये नक्षेत्रे-यदी उपरदिनप्रतिषेधसङ्कल्पे नेक्षेत इति निर्दिष्टं पूर्ववत्समाप्तं कर्तव्यं-यत्-
यत्ने यदे तुल्यवर्तमाने । ताद्रुद्रया उपक्रमे कदाचनकाले तदुत्पत्तेरि पूर्ववत्कालं मङ्गलार्थेकाल
कालेन युक्तित्वर्थः ।

अनाकुला

रजस लोहितस्य । रजो यन् समावेशन तत्र कर्तव्ये, उत्तराभिर्कृमिभिः 'विष्णुर्वीनि'मित्यादिभिः श्रवोद्दशमिरभिमन्वयेत् । 'रजसः प्रादुर्भावा' इति वचनात् सर्वस्मिन् रजसः प्रादुर्भावेऽभिमन्वय भवति । न सशासनवत् प्रथम एवती । 'स्नाता' मित्येतत् ब्राह्मणप्रतिविज्ञानां सर्वेषां प्रतिप्रसङ्गार्थम् । स्नाता कृतमहत्तामित्यर्थः । तेनाङ्गनाभ्यङ्गनाभ्यपि भवति ॥ १४७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिताया गृह्यसूत्रवृत्तापनाकुलायामष्टमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

रजस शोषितस्य । प्रदुर्भावात् काले निर्गमात्कारणात्, न प्राप्ति न्यादेः । स्नाता पूर्वे विरात्रे स्नाता भाष्याम् । ऋणवचनं ऋतुकालीन-समावेशनकाले । ऋतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्वृत्तनादारभ्य शोडश दिवसा, 'ऋतुस्त्राभातिकस्त्रीणां रात्रवश्वोद्दश स्मृता' (म स्मृ ३-४६) इति मनुवचनात् । उत्तराभि 'विष्णुर्वीनि कल्पयतु' इत्यादिभिः स्ववोद्दशमिरभिमन्वयेत् । अत्र रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचना-द्वत्तुर्थेऽहनि प्राय-वार्थमनया स्नातव्यमेव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिने गृह्यशास्त्रपर्यदर्शनेऽष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ।

चतुर्थिप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजा-
निश्च्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

अनाकुला

षोडशीमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । आषोडश्या १-व्यर्थे । आङ्गना-
मिविधी । रजस प्रादुर्भावादारभ्य चतुर्थीषोडश्यां गृह्यते, प्रकल्-
प्यात् । चतुर्थीप्रभृत्याषोडश्यां सर्वं रात्रय ऋतुगमनकाला । तथापि
उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिः प्रवर्तयेन्न विद्यादिति । ऋतुगमन इति
वचनात् वैवाहिके प्रथमगमने सत्यपि ऋतुनिमित्तेनापमुपवेशः प्रव-
र्तते । चतुर्थ्या अपाररात्रे निषेधेन गमन भवति । तत्र च शेषं स
मावेशने ज्ञेयम् । उत्तराभिरभिमन्वयत इति च गमनमन्त्राणां समु-

खयो भवति । तत्र पूर्वजतुगणनमन्त्राः । पश्चात् समावेशनमन्त्राः । विपरीतमन्त्रे ॥ १ ॥

उपपदेशम्

चतुर्धाप्रभृतीनि दीर्घेणार्थेण । चतुर्धा गणितमारभ्याशेषा, आह् आभिविवाहं ह्येतीया च पञ्चम्यर्थे, आपोऽह्वा इति यावत् । उत्तरतुला कुम्भा राशिं प्रति अनुपमन क्रानां मैथुने कृते, प्रथमे धेनु, प्रजा पुत्रा, तथा निक्षेपन आयुर्गर्भादिनतनुगणनमर्थतमवतीतुपरिधानि मन्त्रा इव । एतद्वक्तुं भवति—प्रयोदशसु राशिषु जतुगणने शुद्धाधिक्ये सति पुत्रा जायन्ते । उत्तरोत्तरासु च युग्मासु यथाक्रम उत्तरमभावेन ते सद्गुणाधिक्यं भवति । १ ।

संस्कारकाण्डे कर्मान्तरव्याख्यामसङ्गतमपि मन्त्रान्तातकर्मणैव कार्त्तमि-युक्तमनुज्जात वाचपटलान्तरमारभ्यत—

अर्थप्राप्तेः परिक्षये परिकासने चाप

उपस्पृश्यान्ते यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥

अर्थान् प्रसिद्यतः प्राण्य । अर्थं प्रयोजनम् । पत्तिलिङ्गं प्रयोजनम् हिंय याश्चान् प्रसिद्यतः, तस्य अर्थान्तरम् । परिक्षये परिष्कारे वा तुर्निमित्ते प्राप्ते प्रायाश्चत् अत्र उपस्पृश्यान्तरं लिङ्गं इत्यु 'अनु' उपपरिह्व' इत्यने । परिक्षे क्षय परिक्षयः । सर्वेण सिद्धयेर्जने कृतक्षयशु । तथा परिकासनम् । उःस्पर्शनं पाणिना सस्पर्शः, स्नानमानमन वा । तत्र यस्मिन् कृत प्रयत्ना मन्त्रे तत्र तत् कुर्यात् । यथालिङ्गमित्यनुपपन्नम् । परिक्षयपरिकासलिङ्गनामात् । अथ पूर्वम्यासुचि परिक्षयशब्द एकदेशचि कृता लिङ्गमित्युच्यते तथाप्युत्तरस्या परिकासनलिङ्ग तास्तथा । तस्या इव यथाशक्तम्—उत्तरोत्तरेण तथोत्तरेण कर्मिण्यपि सति मन्त्रपारतयोर्ज्ञेय कार्ये . मन्त्रेषु च मन्त्रलिङ्गवर्तानेष्वनुष्ठवादिषु तुर्निमित्तेष्विति । तत्र पूष्टत आह्वानं मनुष्यं । सर्वेण आह्वानं परिक्षे . परिवापऽभिशासनम् । परिक्षय इत्युत्तरं प्रसिद्धं । इत्युत्तरं अदवायुः इत्यादि । अनुष्ठय परिक्षयमितं वाकुनेरशोभना वायुच्यते । अशकुनं अस्मिन्तमूत्रम् । चक्षुःसुगालाद् । अन्तया सुप्तं निश्चैगमनमपमन्त्रादि । एतेषामिकरिमन्त्रपि निमित्ते ह्ययोग्यं मन्त्रवार्त्तव कार्यं । परिक्षयपरिकासनयोश्च लिङ्गनामपि । परिक्षयशब्दस्तु क्षयशुलिङ्गं च भवति, रूपनेदात् । एकदेशार्थकारस्तु परिक्षयस्यापि समवाते । तस्मिन्निमित्तं तु क्षयपरिष्कारे एत

इत्यव्यम् । इह च वचनप्रयोजन विवाहार्थं वचनतोऽपि एतेषु विमि-
लेषु प्राथम्यमेतत् यथा स्यादिति । प्रकरणान्तरे तु भुवना विवा-
हादूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इह तु अर्धप्राध्वस्येति वचनात् सर्वार्थं च भव-
ति । प्रकरणान् विवाहेऽपि स्वाभाव्यस्थानविद्यमार्थं च मन्त्रधोरितयो-
रिह पाठः ॥ २ ॥

तात्पर्यद्वयम्

ध. प्रयोजन, धर्मार्थं (१) ननुप्रकारकाणि । अर्धमुद्दिश्य चः प्रसि-
द्धमप्यात्र मस्थित सोऽर्थव्य, न तु खाल, प्रकृत्यहोर्क, पुत्रवधास्तादि-
कमुद्दिश्य समीपदेश प्रति निर्गत । तस्य परिशेष स्वधो पत्रकालन काशे
च दुर्निमित्ते ज्ञाते एव वास्तुय उपलब्धनमाचरण स्पर्शनमात्र वा
यथानुष्टि कृत्वात् 'ननुद्वय परिह्वयम्' इत्येते वक्ष्ये परिशेषे पूर्वा,
परिक्रमणे चोत्तरा गेत् । उपस्थावचनयोश्चानुस्यवर्धमेव । अथ च
यथालिङ्गमित्यनेनैतत् ज्ञापयति—पूर्वया वर्धयत्ययेन परिशेष एव
प्रकाश्य, उत्तरया स्वभावान् परिक्लानमर्थ । यथा चोत्ते स्वर्वा श्वय
शुकास्तायेव तात्पर्येण प्रकाशयत, तथा व्याख्याने भाष्यकारेण ।

केचित्—यथालिङ्गमिति न केवल परिशेषे परिक्रमणे चानयोर्जप,
अन्येषु च मन्त्रलिङ्गवर्तीनेष्वनुह्वानेषु दुर्निमित्तत्वपीति ॥ २ ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्ग विप्रियं वनस्पतिं शकुत्री-

तिं निरयान शकुनिमिति ॥ ३ ॥

अनाकुल

एवमित्यनेन 'अर्धप्राध्वे'नि च, अथ उपसृष्टे'नि च, 'उपेदि'ति
चापेक्षयते । एवञ्च यथालिङ्गवचन विस्पष्टार्थम् । 'नान्तं प्रसिद्ध तथा
र्धप्राध्वः विप्रियं कुञ्जमावाद्याय उपसृष्टय 'नारात भगिनरस्विति
एतदवर्त्तुमन्त्रयते । 'वमदशाहन्सद' इति वक्ष्येऽनुपनिषत्तः । 'सिग-
ली'ति तावन्म अन्पठतम् । अतममकृष्टा वाससा कृतो वात सि-
ग्वानः । सिगसि नासाति दीर्घान्ते ज्ञाते छान्दसा ह्रस्व । शकुनि
शुभां वाच मनुमन्वयेन उद्गीतव शकुन' इत्येतेषां अशुभवचने तु प्रा-
शुको जपः । केचिदिदमपि तथैवेच्छन्ति ॥ ३ ॥

वा पठयन्म

एवमित्यनेन अर्धप्राध्वोऽप्य उपसृष्टयथाह्वयते । इहोत्तरैरिति कर-

शविभक्तिदर्शनाद्भवस्वभावादीनि यथास्तिङ्गनमिमन्वथते । न तु पूर्ववत्प्र-
येत् । विविप लोकाप्रसिद्धम्, चयनमूल वा । दम्पत्ये पुष्पैर्विना फलव-
न्तम् । अस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वृक्षमन्वेषविधे 'आरात्त आग्नि' इत्येतया-
ऽभिमन्वथते । 'नमइशकृत्सदे' इति शकृदिति शकृत्सन्ततिम् । 'सिगासि
नसि' इति सिगास । सिनो वस्त्रस्य वातस्त्रिभुवन । स चान्वकृत
स्वदहसन्सृष्टश्चदमङ्गलः । 'उद्ग्रातेव शकुने' इत्येतया वृक्षमन्वेषोभन
शाचम्, 'प्रति नम्सुमना भव' इति मन्त्रस्तिङ्गान् ॥

केचित्—दुग्धवाचं, अशुभदर्शनं तु पूर्वध्रुवैर्गोक्तो जप इति ॥ ३ ॥

• उभयोर्हृदयससर्गोप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
स्थालीपाकं श्रवयित्वा दुग्धैरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वा-
स्व्यायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जपादि प्रतिप-
द्यते परिवेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्वयव-
रान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयति ॥ ४ ॥

अननुव्य

यदि चरस्य मनो बध्ना न तुष्येत् अथ तस्मिन्नधिकानेन बध्ना-
पि प्रादिना तपोयुक्तेनैव कर्म कर्तव्यमहात् वरस्य । बशीकणार्पणात् ।
जीपासने च कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात् ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वान्
यावत्ता तपसापेक्षिति मन्वते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्योश्च कर्म न
वति । 'इवास्तस्येण' (आप २-९-६) इति वचनात् । किं पुनस्तत्
कर्म ? स्थालीपाकं, पाठार्थेन च । सर्वं कर्म पार्षणवत् । विवाहप्रकरणे
नृपदेशात् सकृत् पात्रप्रयोग इत्यस्याश्च । कालस्य चानियमः । विवाह
प्रकरणे चास्यास्समाप्तिं लक्ष्येणभूतस्य वासोदानस्योपरिष्ठादुपदेशाद्व
गन्तव्या । वक्ष्यमर्थमेव च तस्योपरिष्ठादुपदेशः ॥ ४ ॥

सप्त प्रघाताहुतयः प्रातरग्निमित्थेवमाद्या । तत स्थिष्टकृत्, ततो
जपादि ॥ ५ ॥

पार्षणतिलदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुष्व विधीयत ।
तेन स्थालीपाको महात् कर्तव्य । सर्पिष्मद्वचनं नियमादि परिवेचना-
पूर्वं पार्षणवर्माणां सर्पिष्मत्प्रयोगे भवतीति । तेन 'पूर्वपात्रस्तु इक्षिये

* नृपदेशः यथा नियम इत्यनेन अत्रान्वयः ॥ अत्रियते । * पार्षणं ॥ इति
तेजस्यार ।

त्येकं इत्येतच्च भवति । निदि कथयति तैर्भुक्तवद्भिः सङ्कुलवसिद्धि रस्तिवति वाचनम् । परिषेचनान्तवचनं कर्तुनियमार्थम् । कथम् ? यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणभोजनं सिद्धिवाचनं च कुर्यादिति तेन बहुतर कर्म परिकिरणादि तस्य यद् कर्षीति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयोर्जायापयोः 'शिराप्रमुभयोरधशस्या' इत्यधिकारात्, इह अन्वारम्भायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च । इदमन्तर्गमं मनसोस्त्वस्त्रीतिस्त्री यत् 'यथा हितेषी पितृभ्रात्रातिरिचोऽपि शिरायादङ्गनं यावन्मनस्तो च अयच्छां नाना तस्वीपाखन एव स्थास्तीपाकधपणाद्यन्निमुखात्त कृत्वा तस्यान्तरम्भावा एतत्पञ्चवक्त्रात् 'घ्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्त निर्मन्त्रैः प्रयुक्तं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्विसृष्ट्यादि तन्मध्ये पार्ष्ण्यवत् समाप्त्यं, तत्र हुतदोषेण कर्षयता पुमान् य-परान् ब्राह्मणो सख्यातो येषां तान् कर्षयन् यथात्मानं भावयित्वा तैरेव भुक्तवद्भिः कर्मफलसिद्धिरभिव्यति निदि कथयति । तेन कर्षिष्यतेति च पार्ष्ण्यसिद्धानुवादे (१)युष्मानिति विधानम् ॥ ४ ॥

श्चस्तिरप्येति विस्ससर्षवेः पाठां परिकिरति "यदि बाह्वपसि बहूणात्त्रा निष्क्रीणामि यदि सीभ्यसि सोमात्त्रा निष्क्रीणामी"ति ॥ ५ ॥

अनाहुतः

यो यत् करणीयं कर्म तात्पर्येण नक्षत्रेण सम्पाद्यत इति कृत्वा पूर्व-पुंसिसिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते शिवादिना ऋषिजा वज्रमालमुना यद्-यत्र प्रदेशे पाठा तिष्ठति तत्र वाया तत्रैव निम्नं यकृतिमावा स्तं परिभर्ति 'बाह्वपसी' इत्येताभ्याम् चिरस्यैरिति छान्दसो निर्देशः पाठा प्रोपयि विशेषः । आध्वर्यविकास्तु वाशेभ्यर्षीयते ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाठोन्वापनादि अर्घुपरिचयकान्त कर्म इवाभूते संशुभित्प्यो भव-तीति कृत्वा पूर्वेषुः शान्तिश्च पुनर्कर्म इत्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे शिवादिना सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अन्तरं यपूर्वेषु भूमां (२)पाठास्ति तत्र वाया ता पाठं विभर्ति यकृतिमावा यत् 'यदि बाह्वपसि' इत्येताभ्यां परिभर्ति परितो वपति । विस्ससर्षति छान्दस्य कथम् ॥ ५ ॥

श्वोभूते उत्तरपोत्याप्योचराभिस्तिसृभिरभिमन्व्यो-
 चरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्या भ-
 त्तरं परिगृहीषादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

अनपुत्र्य

कृत्वा परिकिरणमुपोष्य ततः शोभो ना पाठां उस्थापयति खनि
 वेध खाद्योत्सृजति अनन्तरं "हमां खनामि" इति । ततस्तामु-
 चराभि स्तिसृमि. क्षुम्भि अभिमन्व्यत 'उत्तानपर्षी' इत्येताभि । तस्या
 मूल द्वेषा प्रतिच्छन्ना हस्तयोगावधत्तानि उत्तरपर्षी 'अहमस्मी' इति ।
 प्रतिच्छन्ना यथा भर्ता न पश्यति तथैवार्थे । उभयत्र मन्वस्यावृत्ति-
 आवध्य ततो राशौ शय्याकाले भर्तारं परिगृहीषात् । उपधानलिङ्ग-
 कृत्वा 'उपनेऽद्या' मित्येतया उत्तरयेति वक्तव्ये उपधानलिङ्गयेति वक्तव्ये
 परिग्रहे विशेषविधानार्थम् । यथा मूलयो अन्यतरद्वयस्तादुपधान
 भवति इतरन्वोपरिष्ठाद्विधान तथा परिग्रह. कर्मन्व्य ॥ ८ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

परेद्युर्नक्षत्रे नां पाठां 'हमां खनामि' इत्येतया खनित्रेपोन्त्याय 'उ-
 च्चानपर्षी' इत्यादिभिरेतानिर्गन्तव्यं तस्या. मूल द्विधा छिन्ना उधायेत
 जतुंगृहणे कृत्वा 'अहमस्मि सहमान' इत्येतयाभ्यस्तया स्वहस्तयोराबध्य
 राशौ उपधानं 'उपनेऽद्याम्' इत्युपधानलिङ्गया बाहु-या भर्तारं परिगृह्णावन् ।
 उपधानलिङ्गयेति ज्ञापन च कर्माहम् ॥

केचिन्—आबध्य पाठामूलयोर्हस्तयोरावधानमेकोऽन्यथाविधान
 यथा स्यात् तथा परिगृहीषादिति ॥ ६ ॥

वध्यो भवति ॥ ७ ॥

अनपुत्र्य

यदि भार्या भर्तारि न रमते तथा नैषैतत्कर्म भवतीति अवर्षानार्थमित्य-
 वल पतिर्मवति भार्याया, न भार्या भर्तुरिति ॥ ९ ॥

इदं स्वष्टम् । तस्य रति पुष्टिहृदिदेशात् वधुरिदं यजमाना ॥ ७ ॥

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सपत्नीवाधनं च ॥ ८ ॥

अनपुत्र्य

न केवलमुपयोर्हृदपससर्गसाधनमेवैतत्कर्म, किं तर्हि ? उत्पत्तीना-

नत सपत्न्यप्यनेन बाधितुं शक्येऽप्यर्थे । अस्मिन्नपि पक्षे जीवासने ए
कामिह सोऽस्या विवाहेन सम्पादितः वा सपत्नी बाधते । विवाहमे
वाग्निहोत्रस्योपेतम् । तथा च राजसूय इत्युक्तं—“तस्या जीवासने प्रति
निहितम्” (आप श्रौ १८-१३-१४) इति । तथा-अग्निहोत्रस्यो जीवा
पत्नीवेऽभिहितः ससर्गादूर्ध्वमपि तस्मिन्नत्र भवति । यथा बाधवत्या स
पत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवार्त्ता द्वितीय विवाहमिच्छन्ति । ते
पानपि तस्मिन्नेव कर्म ॥ १० ॥

नात्पर्यवस्य

सपत्नी बाधने येन तत् सन्ध्यावधनम् । एतत्कर्म सपत्नीवाधनमपि
भवति । अधिकारान्तरं च युक्तम्, य एकया समृद्धयस्योऽप्यस्या त-
त्सपत्नी भार्या तदधीनधर्मादावपि ज्योत्सवा बाधत सोऽपि कथं नु नाम
तदधीनधर्माः (१) यूपेक्षयापि तां बाधनेन-यपमर्धरादस्य कर्मण १८ ॥

अथान्यदपि सपत्नीबाधनमाह —

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादि-

त्यमुपनिष्ठते ॥ ९ ॥

अनाहुष

एतेन सपत्नीबाधनेन कामेन ज्योत्सवानुवाकेन “उदसीं सूर्यो अवात्” इ
त्यनेन एवा अदरह आदिशुभमिति । सदाथैक एवकारः, फलवाचनिक ॥११॥

कामपरमेनम्

एतस्मिन्नेव कामे यूपे “उदसीं सूर्यो अवात्” इत्यनुवाकेन प्रथमो-
जनादहरहरादिसमुपनिष्ठते । स इति चयनं च निष्टेऽपि सपत्नीबाधने,
यावद्विधवा तावद्विधमिदमुपस्थानमिष्टेवमर्थम् ।

केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वोपकारोपे वा, सपत्नीबाधनकामे
कर्मान्तरं वेति ॥ ९ ॥

यश्चमूर्हीनामभ्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करमवर्तमूर्त्तैरुनैर्य-
थालिङ्गमङ्गानि समृश्य प्रतीक्षीतं निरस्येत् ॥ १० ॥

अनाहुष

यस्या राजवध्वा इत्यवगोः । तेन मूर्हीनां भार्या ज्योत्सवा वा इत्यां स्त्रिय
मानुषभूति ज्ञान्ता औचतवमिदं कर्तव्यम् । किं तत् ? उत्तरं—ब्रह्मचर्येण

सुक्तं पुनरपि स्वतंत्रं परिमपडलाकारैः सुक्तैः । सधर्तुसूक्तैश्चेत्यन्ये ।
सपत्निका नक्षत्रमिति नेघपटुका । उत्तरेभागे "अधोभ्यां ते नास्ति
काभ्या" इत्यादिभिः । यद्यपि तस्या अक्षार्दान्पङ्क्तानि समुदय
प्रवेत्तेन यथा तथा भिन्नेत् । यथासिद्धयचनात् प्रतिमन्त्र सम्मर्शन
निरसन च । एकैकेन मूलन सम्मर्शनम्, बहुवचनस्य सधर्तिसूत्रात् ।
आम्नादीनामन्तर्गतत्वात् बहिस्तत्प्रदेशे सम्मार्जनम् ॥ १२ ॥

नात्यर्थम्

राज्यभक्त्योऽपि, अन्वा वा राजसधर्मोऽन्यैः कुहादिभिर्गृहीतां वा
वधुं तद्विर्षेण उक्तलक्षणसङ्घर्षयुक्तः पुनरपि पङ्क्तस्य स्वार्थविर्दलेर्दले
अथ 'अधोभ्यां न' इत्याद्युर्ध्वपङ्क्तमन्त्रं यथासिद्ध मन्त्रसिद्धप्रतिपत्तयि
माष्ये इत्याख्यातान्यभ्यादीन्व्याजि मन्त्रं प्रतिमन्त्रं तानि प्रतीतान् भिन्नेत् ।
एतेन नक्षत्रं यथागदा भ्यादिनि तान्पर्यम् ॥

केचित्—वधुवस्त्रदानं मायां अन्वा वा मायादि पुष्करस्य संवर्तैः
परिमपडलाकारैः सुक्तैरिति ॥ १० ॥

वधुवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापन्नर्षीयं गृह्यप्रश्ने नचम- सप्तदः ॥

समाप्तस्तृतीयं पटलं ॥

अनकुल

विवाहकाले यन् यत् परिवापिन, तत् पूर्वदेः ब्राह्मणाः वद्यात्,
योऽदिमन् प्रश्ने परिदनात् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै । केचित्-मैपत्य
शेषमिदं मन्यन्ते । आत्मन्यर्थात्, तेषां वधुवास इति विशेषणमप्यस्या-
स्त्रिया वधुवस्त्रदाना वाससो दाननिवृत्त्यर्थम् । एतद्विद् इति च मैष
ज्यकर्मकृत इत्यर्थः । मन्त्रेषु तु पर्यदेहि इत्यादिषु विवाहकाले परि-
हितस्य वधुवासन स्पर्शविन्दा । सूर्याविदे ब्राह्मणाय नदानं च तस्ये ।
कल्पान्तरे च तद्युक्तम्—'अदिनयत सूर्याविदे वधुवस्त्रं दद्यात्' (या
एव श्रु १ ८ १३) इति । तस्मात् प्रेषणशक्त्यनुपपन्नम् । वापुनरुक्तं-
आत्मन्यर्थादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम् ? एवमन्त विवाहप्रकरण
स्यादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितानामापत्ताम्बुद्वयसूत्रावलाकुलादा नचम सप्तदः ॥

तृतीयं पटलं ॥

—॥—

सामर्थ्यसंग्रहम्

यस्या न-च इद् भेषाय विपते तस्या वाग । एतद्वि पतत्कर्म सम
 म्भार्य यो वेत्ति तस्मै 'परा देहि' इत्यादिभिश्चतस्तुनिर्देयात् ।

केचित्तु—विवाहकाले यथा यदाच्छादितं वासस्तादृग्मुन्यास्त्वस्य
 शश्वेव पञ्चम्या 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितवताश्च एतद्वि सुधांषिदे,
 य पतान् मन्वान् सार्थान् वेद तभ्ये यवान् । अस्मत्पशंश्च 'कृण्वेतत्
 कद्रुकमेतत्' इति लिङ्गात् । अस्य च समापेशानानन्तरमुपद्रव्यस्य
 इहोपदेशो इत्यस्यसमार्थं कर्मणि शम्बाह्वापनार्थमिति । नेद् युक्तम्,
 सन्निहितकर्मवर्तित्वानेव वासोदानस्य अतिव्यर्थाद्विवाहार्थहानात्तुद्
 यात्, अस्मदीयात्प्राप्त्यानात्प्राप्त्यात् ॥ ११ ॥

- इत्थं सुदर्शनार्थेण साहसैक(१)द्वयाश्रयात् ।
 कृच्छ्राधीणोऽतिगृह्यार्थस्तुतीवपटलादिव ॥ १ ॥
 मन्वास्तुक्तं दुरुक्तं वा मनेर्मान्द्रात्कृण्वेतत्(२) वा ।
 सन्मार्ग(३)प्रवणत्वेन तन् अन्ध्र विपश्चित ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः अध्यायः * ॥
 तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ अ-अपरा २ अ-य ३ अ-अपरा पशवः

* एतद् देशिकेभ्यः सम्प्रदाये मन्वन्तव्यं पारय्या (१) सुदर्शनस्ये अन्ध्रश्च (२)

अथ चतुर्थः पटलः ॥

द्वयमः स्वपटः ॥

अथ मन्वाङ्गानकमयास्तमुपनयनध्यायान् प्रतिज्ञानीने—

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

कनकपुरा

येन आचार्यकुलमुपवीर्यते कुतार तदुपनयनं नाम कर्म श्रौत. पुरुष-
संस्कार । 'गर्भाश्रमेषु ब्राह्मणमुपनयति' इति नक्षत्रमाषेनेषोपनयनाधिकारे
सिद्धं प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यवशात्प्राथम्यम् । यथा "अन्वाधेवं
व्याख्यास्यामः" (आप. श्रौ. ५. १. १) इत्यादि । कथं पुनरुपनयनस्य
प्राधान्यम् ? यस्माद्दुपनयनस्य श्रौतस्मार्तयोः सर्वेषु कर्मसु अधिकारः ।
उपनयनं तु यर्माधानदिभिरन्यम्कृतस्यान्तविकारः । यत्र ब्रह्मचारिधर्म-
सामवाचानाङ्गकेषु तत्रवाचनयनऽऽप्युच्यमानं सर्वस्वरथायता स्यात् । इत्येते
आत्मन्दीयानामेवायं कल्पः । तस्मादर्थोपदेशः ॥ १ ॥

वाचस्पत्यनम्

उपनयनमिति कर्मनामधेयम् । कुतारस्याचार्यसमीपनयनप्रतिज्ञान्
कर्मधीनि, पट्टादिवत् । आर्चयन्तथाय. । आङ्गं यत्नवर्धम् । अस्मिन्नाश्रम
व्यक्तवाचकस्य यथाप्रादेशात् व्याख्यानम् इति कथम् । तथा चायमर्थः—
उपनयनाख्यं कर्म येषां तत्रैकत्ववोच्यं विस्तृतं यत्नवर्धप्रमाणोपपन्नं अ-
साधारणविशेषैर्बोधयाम इति । इयं च प्रतिज्ञा श्रौतज्ञानमनोऽवधारणार्था ।

केचित्—देवादीर्ब्रह्मात् पूर्वैर्भेषकादिभिरसम्कृतस्याप्युपनयनं भव-
त्येव । न तुपनयनासङ्कृतस्य उत्तराणि श्रौतस्मार्तयोर्न्येनमुपनयनं
प्राधान्यप्राप्त्यर्थं प्रतिज्ञा । किञ्च पृथोवादिहकर्मसु गृहस्थस्यैवाधि-
कारो न ब्रह्मचारिण इत्येवैक्यं विशेषं ज्ञापयितुमप्रतिज्ञं विवाहमुपदि-
ह्य उपनयनकल्पोपदेशः सम्प्रतिष्ठ. मित्यतः । अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे
'उपनयनं विद्यार्थस्य' (आप. ध. १-१-५) इत्येवमुपदेशः सर्वस्वरथा-
यता निवर्तयितुमिति ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ॥ २ ॥

चिन्ता

यस्मिन् वर्षे गर्भो मूर्त्वा शेते तद्वर्षे गर्भशब्देनोच्यते तदष्टमं वर्षं तस्यो ज्ञानि गर्भशब्देन वर्णयति । बहुवचनं सौरादिभेदेन वर्षाणां भिन्नत्वात् । अपर आहु-जन्मप्रभृति मन्त्राणां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन सप्तमवपि वर्षेपुनपन चोच्यते । तत्र चतुर्थं वर्षेप्ययोग्यात् सौरादि सस्कारान्तरविषयो वा पञ्चमादिषु त्रिपुनपनमिति । अथ सप्तमवषोः काम्यमुपनयनमष्टमे नियमितश्च विशेषो न स्यात् । सर्वत्र नियमेव स्यात् । किञ्च पञ्चमे वष्टे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति । तत्रास्तत्पूरणीयषु पूरणान्यमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमानेप्य गर्भवर्ष-मष्टमं भवति । तस्माद्विवाहितं बहुवचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्य मुपनयनं विध्यन्तरलभ्यम् । उपनयनानि वाऽऽश्रयनुसारेण । शम्भिक-रवस्तु चानु । राजन्ववैश्यो विशेषोत्प्रेक्षादेव गर्भोष्टमविधे ब्राह्मण विपयाने सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रयनुवाद एव । पुनरुपनयनान्यनुव्यमाने पूर्वमुपनयनप्रद्वयमात्रकारार्थमेव स्यात्, तत्रार्थं न साध्यत् यस्त-त्र साध्य ॥ २ ॥

सुपर्यवर्तनम्

गर्भोष्टमे वर्षेप्येति शेषः । 'गर्भादिस्तद्वर्षं वर्णयाम' (ग्रा व २-७) इति गौतमवचनानु । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भा वर्धन्त, तद्वर्षने । तदष्टमं वर्षं जन्मादीनां ज्ञानानां तानि गर्भाष्टमानि वर्णयति । तेषु अथ पुनःपन । एष वस्तपि जन्मादिसप्तमवपुनपन प्रायः, तथापि जन्मा दिषु त्रिषु चालान्ते गर्भससृष्टेरेषकरज्जन्मान् विव्रत । अतुर्थेऽपि नैव, कुमारस्य जन्मासामभ्याम् । अतोऽर्थोपादेयगत्या बहुवचनम् । (१) कपिः प्र ल्यापेन गर्भोद्धारभ्यं सप्तममाष्टमसु निष्कवाचानेषुते, सामभ्यात् प्रयोगामेदन् ।

ननु सत्र 'राजन्व' 'वैश्य' इति विशेषापादानादेव गर्भोष्टमविधिः ब्राह्मण-वैश्वेध्यात्सद्व-त्वात् प्रब्रह्मणामात्रं न चन्द्रयम् । तथाप्यनयन

१. यस्मिन् वर्षे गर्भो मूर्त्वा शेते तद्वर्षे गर्भशब्देनोच्यते तदष्टमं वर्षं तस्यो ज्ञानि गर्भशब्देन वर्णयति । बहुवचनं सौरादिभेदेन वर्षाणां भिन्नत्वात् । अपर आहु-जन्मप्रभृति मन्त्राणां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन सप्तमवपि वर्षेपुनपन चोच्यते । तत्र चतुर्थं वर्षेप्ययोग्यात् सौरादि सस्कारान्तरविषयो वा पञ्चमादिषु त्रिपुनपनमिति । अथ सप्तमवषोः काम्यमुपनयनमष्टमे नियमितश्च विशेषो न स्यात् । सर्वत्र नियमेव स्यात् । किञ्च पञ्चमे वष्टे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति । तत्रास्तत्पूरणीयषु पूरणान्यमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमानेप्य गर्भवर्ष-मष्टमं भवति । तस्माद्विवाहितं बहुवचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्य मुपनयनं विध्यन्तरलभ्यम् । उपनयनानि वाऽऽश्रयनुसारेण । शम्भिक-रवस्तु चानु । राजन्ववैश्यो विशेषोत्प्रेक्षादेव गर्भोष्टमविधे ब्राह्मण विपयाने सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रयनुवाद एव । पुनरुपनयनान्यनुव्यमाने पूर्वमुपनयनप्रद्वयमात्रकारार्थमेव स्यात्, तत्रार्थं न साध्यत् यस्त-त्र साध्य ॥ २ ॥

व्यासवास्यास्य इति अकृतान्वाहुपनयितेत्यादि । मेघम्, उपनयन क्षेत्र
मिति शापयितुम् । 'अष्टमं ब्राह्मणमुपनयति' इत्येतेष्वङ्गु-यनुकारित्यात् ।

केचित्-यमाष्टम एव वर्ष, न तु पञ्चमवसा- तयोर्मा-र्षामन्वा
साधादिति । तत्र, बहुवचनानर्थक्यात् ॥ २ ॥

॥ गर्भैकादशेषु राजस्यं गर्भैद्वादशेषु वैश्याम् ॥ ३ ॥

वसन्तौ श्रीमशशरदित्युत्तरो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

अनाकुला

उद्गमनेन वसन्तनिवसः ब्राह्मणस्य । अत्रियस्यापवादो नियमो वा ।
वैश्वस्यापवादः । पूर्वपक्षाद्यस्तु स्थिता एव । वर्षोत्प्लुतवशा विधी-
यन्ते इह सामवाचारिकेषु च । तत्र सामवाचारिकेषु विधान सर्वचार-
णार्थम् । इह विधान वर्णानुवचार्थम् । शास्त्रान्तरदृश्या कालान्तराणामिह
प्रवृत्तिर्मा भूवि-येव युवजनान् आपयति-र्वासादिषु शास्त्रान्तरदृष्टोऽपि
कालः पक्ष भवतीति ॥ ३ ॥

तासर्वदर्शनम्

उद्गमवर्षीयं कापि अलम्प्रायेण बहुवचनस्य चित्तवचनार्थः ॥ ३ ॥

अन्ये वसन्ताद्य(१)श्रवो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला
भवन्ति । अथ चतुर्विधिसूत्रानामपविधिमातोद्गमनस्य चकार्हं नियमा
पसदान् । पूर्वपक्षादिस्तु अत्राप्येव । अर्धशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम्'
(आष च १-१ १९ इत्यादिः 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति अरङ्गाजय
ह्योक्तशिशिरप्रतिपद्यार्थः । 'पार्श्वमेव ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ का
स्यानि' (आष च १-१-२७) इत्यादि विधानुमनुवात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं
भोजयित्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषाः ससृजोऽप्याश्शीता-
स्वानीवोत्तरयः शिर उनाचि ॥ ५ ॥

अनाकुला

अधोपनयनविधिः-पूर्वेषुर्नान्दीधारात् । तत्र श्वोभूते ब्राह्मणान्
भोजयित्वा नेराशिषो वाचयति-पुण्याह स्वस्-सृष्ट इति । तत्र कुमारं भो-
जयेत् । एवमन्त विवादे-कर्म । अथाचार्यं उप्पाश्शीताश्चाप ससृजति ।

* इत्यनेन च उपनयनस्य तासर्वनिवस इत्यनेन ।

१ २-२२ अनेन वसन्तादिवर्णानुवच

अनुवाकस्योक्तस्य प्रथमेन वक्ष्य 'उच्येत वाच' कियेनेन । समुत्तमो
 ध्याइशीतास्वानयनि, न शीता उच्यन्ते । ततस्मादभिरङ्गि कुमारस्य
 चित उच्यते क्लेशयति-उच्यते 'आप उच्यते' इत्येवम् । उत्तरेण वक्ष्येतेषु
 सिद्धं अनुवाकस्य प्रथमेन वक्ष्येतेषु सहाकरवार्थम् । तेन उच्येत वा-
 चपुद्केनेत्येव इत्यनुवाकस्य प्रथमं भवति । अन्यथा सशयः क्वात्-
 अनुवाको मन्वा वेति । उच्यतेशीतास्वानीयतेषु सिद्धं समुत्तमिद्यत्त
 न स्वार्थेणप्रदर्शनार्थम् । अतस्तत्र नापिदस्य च वा उच्यतेवादिना स
 सुत्तमि तत्रचान्येषां व्यक्तम्-नापिन शिष्यात्-शीतोष्वाभिरङ्गिगर्भं
 कुर्यादोऽक्षयम् कुशलोक्तविति । (आश्व ग १-१७-१६) ॥ ४ ॥

तात्पर्यज्ञानम्

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽनेन वक्ष्येतेषु धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्वन्तस्व
 र्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप ध २-२५, ५) इति विहितं, वक्ष्येते नान्दीधा
 समभ्युदयभ्रातृमिति प्रसिद्धं, तदेकेन्येन । तथा समुत्तमप्रसिद्धि
 विना कर्तव्यम् । तस्य विवहपुत्रं वाऽऽहकर्मणानुष्ठानार्थं । अन्यथा
 पदार्थानां वक्ष्येतेषु वक्ष्येतेषु वादिभ्यस्त एव क्वात् । अशीर्वचनेऽपि
 धर्मशास्त्रविहितेऽयमेव न्यायः । आशीर्वचनविधिश्च भाष्योक्तः ।

केचित्-पूर्वेषु नान्दीध्यातृन्, आचारान् मन्वन्तगणं । इतोभूतं
 च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तयद्विख्यातेषां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां
 चान्ते 'शुचीन् मन्वन्तस्वर्कृत्येषु भोजयन्' इति वचनार्थिनि ।

अत्र च कुमारस्य स्वभोजनान्वाक 'ब्रह्मणोऽपि परमं परिव्रजम्'
 इत्यादि । मन्वन्त ब्रह्मणोऽपि परमं । 'भोजनं आचमनं स्वाध्यायं च
 ब्रह्मणोऽपि परमं' इति धर्मशास्त्रवचनात् । केचित्-मामिदावाना
 प्रायेति ।

कुमारभोजनं च विना ब्राह्मणवार्थिनि । आपन्तबोध
 द्विराचमनम् ।

केचित्-एवमन्त मातापिनग कुलन, अत्र ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥

अनुवाकस्य प्रथमेन वक्ष्य 'उच्येत वाच' इत्यनेन च उच्यते
 शीताश्च सशयः । समुत्तमोऽपि ततस्मात्वापन न स्वचित्तम् ।
 अत्र वानुवाकप्रहणं श्रुतमन्वन्तसामानाता एव न कर्तव्यस्य इति
 ज्ञापनार्थम् । तत्रभोजनं च ब्राह्मणवार्थिभ्यस्तथा इत्युक्तम् । तत्र-
 रताभिरङ्गि 'आप उच्यते' इत्येवम् । कुमारस्य च उच्यते । ब्राह्मणस्य
 प्रवक्ष्येतेषु सिद्धं इति ॥ ५ ॥

श्रीस्त्रीन् दर्भानन्तर्धायोत्तगभिश्चानसृभिः प्रतिमन्त
प्रतिदिशं प्रवर्षति ॥ ६ ॥

अन्तकृत्य

प्रथमे प्रथमं वर्षति चतस्रः शरभत इत्यर्थः । तेन पूर्वं सम्भवद्वपनं
करोत्याचार्यं पश्चात्पितृ इत्युक्तं भवति । तत्रायं प्रथोक्त-कुमारस्य
शिरसि प्राच्यां दिशि श्रीन् दर्भानन्तर्धाय 'येनावप' इत्येनया प्रच्छिद्यन्ति
धुरेण । अन्तर्धायस्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्त्या वृद्धाति । यथा
अमलस्य वृद्धदत्तशर्मा । एव सर्वप्रानसः प्रथमे नाम निर्देश्यम् । प्रच्छिद्यन्त्या
वत्तं वृद्धं एव वषमति केशान् प्रच्छिद्यति । अथाव उपस्पृश्य तथैव
दक्षिणस्यां दिशि 'वेन पुष' इति । प्रतीक्यां 'वेन भूष' इति । उदीच्यां 'वेन
पुषे' इति । अथ सनुभ्यां नामग्रहण-नेन ते वषामि पश्चदत्तशर्मशासु
षति ॥ ६ ॥

नदार्धदशमम्

ततो 'येनावपन्' इत्यादिदिग्भिश्चानसृभिः प्रतिमन्त प्रतिदिशं श्रीस्त्रीन्
दर्भानन्तर्धाय केशान् प्रवर्षति । प्रज्ञान्दात् कुशलीकरणमावाचार्यस्यैव ।
तत्र प्रथमे मन्त्रे अन्तर्धायस्य स्थाने विष्णुमन्त्रेति कुमारस्य नामग्र
हणम् । अन्तुर्थं तु सम्बुद्ध्या ॥ ६ ॥

॥ वपन्नमुत्तरयानुमन्तयने दक्षिणतो गाना
ब्रह्मवर्गी वा ॥ ७ ॥

अथ पुनः

वपन्नाचार्येण प्रतिदिशं प्रवर्षते इति भाषितमन्तस्य केशान् वषति स
सृष्टामिरेवाद्भिरवर्षं कुर्वीत । न भाषितं यन्नाज्ञान्यया 'वत् धुरेण'-
त्येनयाऽनुगन्ध्या आचार्यं ॥ ६ ॥

गानवदशमम्

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य कणां वषयति स वक्षित् 'वत् धुरे
ण' इत्येनया वान्तमाचार्यमनुमन्तयति । कस्माद्दिव सूत्रच्छेदः ? उच्यते ।
अस्य कुमारस्यायुर्मां प्रमोचीति सध्वमपुरुषस्त्रिदृक्केऽनुमन्तये वपन्-
त्यापूनाचार्यकर्तृकत्वविरोधान् । मातृब्रह्मचारिण्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्या-
भावात् ॥ ७ ॥

॥ वपन्नमुत्तरयानुमन्तयने वपन् ॥ ६ ॥ इति पञ्चमः । वेदपति ॥ इति इत्यन्तये सूत्रेण ।
'व-धुरेण' इत्युक्तं यथा 'वेन भूष' इत्युक्तं इत्येनया ॥

प.४, ख.१०.] अनाकुलाता-वर्षदर्शनाभ्यां सरितम् । १३७

आनङ्गहे शकृदिष्ये यथास्त्रिधाय तस्मिन् केशानु-
पयम्भोत्तरयोदुम्बरमूले वर्षस्तम्बं वा निदधाति ॥ ८ ॥

अनाकुल

अथ कुमारस्य नाता अनाकुला वा कश्चित् तस्य दक्षिणतः पश्चिमवर्षे कश्चित्
शिवन् प्राये आनङ्गहे शकृदिष्ये कृत्वा यथास्त्रिधाय तस्मिन् विष्ये निधाय
तस्मिन् केशानुपयम्भुनि उपशृङ्खानि यथा धूर्त्वा न पतन्ति तथा सर्वो
नुपयम्भ तत्रस्तान् केशानुदुम्बरस्य वृक्षस्य मूले वर्षस्तम्बं वा निदधा-
ति । अत्रतर्था 'उपशाय केशानुमित्यतया । यदि माता नामभ्यां मन्त्र
वाचयति ॥ ७ ॥

अनङ्गहे

उपयम्भस्य प्रकृतान्वात्माना अनाकुली वा 'उपशाय केशान्' इत्ये-
तया आनङ्गहे सकृदिष्ये इत्यादि यथावच्छेदा करानि ।

केशिन्—आचार्ये वर्षे यवममारभते । ततो नापितम्भस्युद्गामिने
काङ्गिरस्ये कुर्वन् केशान् पश्यति । न च यवमन्मूलरथा आचार्योऽ-
नुमन्त्रयते । दक्षिणतो मन्त्रेण युक्तार्थमेवेति । तत्र, यत्र उपयम्भ नापितस्य
नापयतीत्यत्र यवमाभावात्, तत्रकन्ययाया वाऽनुपयम्भमावात् । अत्र
शुभ्य निपातरथ प्रमाणात्तराययता संज्ञानकत्वात्, उक्तसुत्रमेवेन स-
वाक्योक्तस्यैव माशब्देरनुमन्त्रणकर्तृत्वात्पश्यति ॥ ८ ॥

रनात्मज्ञैरुपसमाधानाद्यात्रमागाम्ने पाठार्थी समि-
धमुत्तरयाऽऽध्याप्योत्तरेश्यामि दक्षिणतः पदाऽऽश्मानमास्थापय-
त्यातिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुल

'अना कुमा इति वासनायुक्त्याय यथापचीतमात्मज्ञानि-(१) यथा
पचीत परमं पश्चिमिति । तत्रतत्र यथापचीतित वैश्वजनमुद्गानवती' (श्रीशु-
२५)ति श्रीधायन । तस्य सर्वस्योपलक्षणं म्नातयन्तम् । ततोऽम्भय
भावानदि तस्य प्रतिपत्तन आचार्य । विद्याहृदयस्युत्पत्ति । शुभ्या पति
भ्यर्थे । सकृत् पाठययोगः । आत्मोपेन्वलादीनामपि सह साधनम् । तत्र
वाच्यमागाम्ने कुमार वाक्या नाम उदाहरणमिति उक्तवच 'आशुर्दा देव' इत्ये-

१. यथापचीत परमं पश्चिम पश्चिमवर्षे अत्र तस्मात् यथापचीतस्य पश्चिमवर्षे यथापचीत परमं पश्चिमवर्षे । इति मन्त्र ।

कथा । कुमारो मन्त्रेण समिधमादधाति । तमाचार्यं प्रपुङ्गे मन्त्रं च वा
 चयति, समिध चाधापयति । इवताया अभिधेयत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधे ।
 अन्ये त्वाचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति । आचार्यस्य समिधमुत्तरेणानि अज्ञान
 प्रतिष्ठितमनेना आचरति इक्षिण्य पदा 'आतिष्ठेम' इति मन्त्रेण । अथ मन्त्र
 आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिधेयत्वात् । तेनाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा इक्षिण्य
 पदं हस्ताभ्या गृहीत्वाऽऽमनि निधापयति ॥ ८ ॥

तत्पवर्धनम्

अद्यानेत्यसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रमाद्नकाले अथ
 वासोमेखलाजिनदण्डकुशकुर्चाश्च सहैव सादयति । कश्चित्—द्वर्ष्या
 ईम्यपि सहैवेति । भाग्यभागने कृते एताः कुमारं 'आयुर्दा देव' इत्ये
 तथा मन्त्रश्च समिधं हस्ते गृहीत्वाऽऽधापयति । मन्त्रान्ते चाधेहीति श्रूयात् ।
 आधापनमन्त्रश्चायम् ।

कश्चित्—आधानमन्त्रं वाचयतीताचार्य इति । तेषां 'अस्ते नयेमम्'
 इति मन्त्रलिङ्गविरोधः । अथाचार्यनार्यं मन्त्रे अहमास्थापनमन्त्रवत् कु
 माराभिधानार्थमुच्चारणं श्रूयात्, न वैद्यताभिधानार्थम्, सकृदुच्चारित-
 स्वोक्त्याभिधानाशक्तेरिति चेत्, न, 'घृतपृष्ठो अग्ने' इतिह इवताया एवा
 भिधेयत्वात् । अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधाहि जुहुवीति श्रूयात्' इति ।
 शेषं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

वासः सद्यःकृत्तौतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्ति-
 सृभिः परिधाप्य परिहितमूत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

अनाकुला

एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुक्रया वयनक्रिया च यस्य तत् सद्य कृतेन ।
 पर्वभूतं चान् उपपन्ना ऋषभ्या 'रेवतीस्य' स्थलाभ्या अभिमन्त्रये
 त । ततस्तदुपगमिस्तेसृभि 'या अहन्त' जिन्येतामि परिधापयति ।
 आचार्यस्यैव मन्त्रा । वयनादेकस्मिन् तिसृषामन्ते परिधापनम् ।
 ततः त परिहितवन्त कुमार आचार्यं उपस्था 'पर्वदि वास' इत्येतया
 अनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

तत्पवर्धनम्

वासं वच्छाणवादि धर्मशास्त्रे विहितं तत्र सद्य कृतेन सद्य एव स्ति
 श्चोत, वाग्यदिमन्त्रद्वयं प्रशस्तेऽपि । कश्चित्—एकस्मिन्नेवाहनि तन्तु
 क्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत् सद्य कृत्तौतमिति । पर्वभूतं 'रेवती

स्या' (१) इति आभ्यामसिम्बस्य 'वा अकृत्वात्' इत्येतामितिमिति परिभाष्य, पर्यदर्शित कुमार 'पर्योद् वासः' (२) इत्यनपाऽऽहन्वयत ॥ १० ॥

ॐ मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां
परिवीथाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

अनाकुल्य

अथ मेखला मुत्तराभ्याम्भ्या 'इय दृक्का' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिण पारित्यस्यति कुमारम् । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । त वाचयन्त्याचार्य । मन्त्रलिङ्गान् त्रिवृता मेखला गोक मुञ्जर्षि' कल्पिता । त्रिण त्रिगुणा । त्रिवृतामिति छान्दस्यो दीर्घपाठ । ततोऽजिनमुत्तर वास्य करोति उत्तरया । मित्यस्य चक्षुःस्येनया मयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिकेषु वर्षविशिष्टा मेखलावशेषाश्चादिताः । इदं तु सर्ववर्षाना मौञ्जीवातपर्यं चचनम् । अजिनानवशेषास्तु सामयाचारिका इहापि श्लेषेतव्याः कृष्य आङ्गवश्येत्यादय ॥ १० ॥

ना-प-द-क-र-म

गोका मुञ्जै कल्पिताम् । त्रिणा त्रिवृतम् । दीर्घमेखलादस्य । येन्यो 'इय दृक्कात्' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिण पर्यस्यत । त्रिवृतामिति च 'शक्तिविवशे दक्षिणावृत्ताताम् । ज्या राजस्यस्य' (आप य १-२-३३, ३४) इत्यादिना प्रदर्शनाथम् । अजिन 'कृष्य आङ्गवश्य' (आप य १-३-३) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुत्तर कथं करोति मित्यस्य चक्षुः इत्येनया ॥ ११ ॥

उत्तरणाग्निं दर्मान् मेस्नीर्यं तेष्वेनमुत्तरयाऽवस्थाप्यो-
दकाञ्जलिमस्मा अञ्जलाधानीयात्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे
हस्ते शृङ्गीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः पर्यादायात्तरणं यजुषोपनीय 'सु
प्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ११ ॥

इत्यापस्मर्षीये शृङ्गाप्रदानं दशमः खण्डः ॥

अनाकुल्य

अथाचार्य उत्तरवर्जिनं दशममस्तव नाकम् कुमार उत्तरा 'अनाकुला समान्मही' इत्येताभ्यां अवस्थापयति । कुवारस्य मन्त्र आचार्यो वाचयति ।

१ ४-कृष्येतात् । २ ४-इ इत्येन ।

* मौञ्जीविनादि 'जपना' इत्यत्र एक धृत्, नन अत्राप्येनमेव 'जपनी' इत्येव अत्राप्यत्र पर्यायिन क, क य दृक्कात् । न कुत्वात् इत्येनयात् ।

अनस्थान एव च पश्चात् भूमाववस्थाय भवज्जलिमुद्केन पूरयित्वा तमज्जलिभर्त्स्य कुमारस्य प्रतिमुखे ईर्ष्यव्यसिधताय प्रोक्षणाद्यमानयति तस्याभ्ये । अस्मा इति चतुर्थीनिर्देशात् कुमारस्योद्भवमुद्काज्जलिः । तेन प्रोक्षणस्य कुमार कर्ता भवति । आनीय ततः प्रोक्षणं प्रपञ्जयत्वा चार्थः । उपनया समुद्राहूर्मिं रियेतया । कुमारस्य मन्त्रः । आचार्यो वा चयति । 'वि' प्रोक्षयति । सकृन् मन्त्रेण द्विसृष्ट्याम् । सन्धेयं धारणं मुदकस्य, वक्षिणेन प्रोक्षणम् । प्रोक्षयत्यत्र विचोः लोपो द्रष्टव्यः) अथ कुमारस्य हस्तं वृहति उर्ध्वदेशनिर्देशे, 'अग्निष्टे हस्तमग्रवी' इत्यादिभिः । प्रतिमन्त्रं प्रहणावृत्तिः । तत्र उर्ध्वे रेकादशमि, 'अग्रये न्वा परिदशमि' इत्यादिभिः न देवताभ्यः परिरदति । सर्वेष्वसौशधेषु नामग्रहणं सवृष्या । परिदाय उर्ध्वेण उदायं देवस्य न्वा सवितुः' इत्यनेन उपनयने विद्यानुष्ठानार्थं आचार्यं स्वकुलं प्रापयतीत्यर्थः । यदुक्तं चारणमेव तत्र व्यापारः, नाम्यः कश्चित् । नामग्रहणं च सवृष्या । केचित्—असावित्रपन्तोदात्तस्य षाडात् आचार्यस्य नाम प्रथमया निर्देश्य मन्त्रं स्ते । एतत्प्रसङ्गवात् समस्तमव कर्मापनयनं, यथा पशुवन्ध इति । उपनीय सुखा इति वक्ष्ये मन्त्रं जपति । 'सुखाय घोषे' नित्यवमन्तो जप ॥११॥ इति वृहत्सूत्रवृत्ताचनानुकूलाया दशमः खण्डः ॥

तन्मन्त्रदानम् ।

उक्त्या 'आग्रया समग्रमग्नि' इत्येतया । अस्मा इति चतुर्थी पशुवन्धे । उपनया 'समुद्राहूर्मि' इत्येतया । उप जपति । सकृन्मन्त्रेण, द्विसृष्ट्याम् । उर्ध्वे 'अग्निष्टे हस्तमग्रवीत्' इत्यादिनिर्देशनिर्देशे । सर्वे वा चान्ते सकृद्भस्मग्रहणम् । उपर 'अग्रये न्वा परिदशमि' इत्येकादशान् प्रतिमन्त्रं देवतान् मन्त्रलिङ्गप्रतीनाभ्यः पाररक्षति रक्षयार्थम् । ततश्च यदि सकृत्परिवानं स्यात् तदा विध्यपराधात् सर्वप्रार्थयित्तं होतव्यम् । असौशधेषु च सर्वेषु सम्मुद्भवा नामग्रहणम् । उर्ध्वेण वृष्य 'देवस्य तथा सवितुः' इत्यनेन उपनये आग्रयणस्यैव नयति । नामग्रहणं च सम्मुद्भवैव ।

केचित्—कुमारस्थाज्जलावःचार्यगानीतमुदकं सन्धेयं हस्ते धारयन्, वक्षिणेन हस्तेनामानं विः प्रोक्षति । आचार्यस्तु प्रोक्षयति । विचक्ष्य लोपो द्रष्टव्यः । इत्यग्रहणं च प्रतिमन्त्रमित्थनेककल्पनासाधेयं न्यायज्जले ॥१२॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते वृहत्साम-पर्यदर्शने दशमः खण्डः ॥

(१) इत्यनेन उर्ध्वेण वा पुस्तकं वा इत्येते । परन्तु पुराणान्तर्गतं नामग्रहणं उपनयनं न चान्तर्गतं इति ।

अथैकादशः सर्गः.

‘ब्रह्मचार्यमागामिति कुमार आह ॥ १ ॥

अनकुल

सचिवा प्रसूत इत्येवमस्यो मन्त्र. । आहति वचन उच्यते प्र-
योगार्थम् ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

व्यक्तम् ॥ १ ॥

•प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

अनकुल

‘को नामासी’ शिवभाद्र च-वारा मन्त्रा पृष्टप्रतिवचनार्थो । तत्र यत्र
पृष्ट तत्र आरभ्य कर्मान्धार्यन्त्यर्थे प्रष्टमिति सप्रसाङ्गाभावदृष्टा
न्दस, अपवादो वा । यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य । अखीशब्देषु नाम
निर्दिशति कुमारः प्रथमया । भावार्थे सन्तुभ्या कुमारस्य नाम । तत्र को
नामासीत्याचार्यः । (१)पञ्चशर्मनामास्मीति कुमारः । कस्य ब्रह्मचार्यस्मि
(२)श्रीपञ्चशर्मन् इत्याचार्य, प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि पञ्चशर्मति कुमार ।
(३)आहेत्यनुकृतेरुच्यते. प्रयोगः ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अत्र ब्रह्म इत्यर्थः । इयं तु छान्दसम् । ‘को नामासी’त्यादिषु ब्रह्मव
तिवचनार्थेषु सन्तुषु मन्त्रेषु प्रष्ट परस्यावापस्य, प्रतिवचनं तु कुमार
स्य । ततश्चैवं प्रयोग — ‘को नामासि’ इत्याचार्यं पृच्छति । विष्णुशर्म
नामास्मि’ इति कुमार प्रतिहृष्यात् । तथा ‘कस्य ब्रह्मचार्यस्मि विष्णुश
र्मन्’ ? इत्याचार्यः । ‘प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि’ इति कुमार ॥ २ ॥

क्षेपं परो जपति ॥ ३ ॥

अनकुल

पृष्टप्रतिवचनक्षुभे अनुवाकस्य जपत. न एव ते देव पूर्वोत्यादिक
त्र आचार्यो जपति ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वाचमनुवाकशेषैकदेशे ‘विष्णुशर्मन् ते देव’ इत्यादि ‘अनुसञ्चर वि

• इदं च पृष्टप्रतिवचनं क. अ. पुस्तके ।

१. क. अ. श्रीपञ्चशर्मना

२. क. अ. श्रीपञ्चशर्मन् ।

३. अ. जपति ।

ष्णुशर्मन्' इत्येवमन्तमाचार्यो जयति । 'अध्वनामध्वपते' इत्यस्य प्रत्य
गाशिषो वाचयति ॥ ३ ॥

प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

अनाकुल

तत्रैव शेषे या प्रत्याशौ 'अध्वनामध्वपते' इत्येवमाद्या' तस्मिन् कुमारं
वाचयति ॥ ४ ॥

तत्सर्वदर्शनम्

आपन्नगाभ्यासी कल यस्मिन् मन्त्रे स प्रत्यगा । आश्वभिप्राय-
मेकवचनम् । अध्वनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेषु प्रत्यगाशिषो
मन्त्राः 'वंत योमे' इत्याद्याः, तान् सार्चान् कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

● उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्होवधित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अनाकुल

आज्यभागान्तं तत्र प्रयोगोक्तम् । अश्वेदानीमेवं कुमारं उता एकादश
प्रधानाहुतीं हन्वति 'योगे योमे' इत्येवमाद्या । उत्तैर्मन्त्रैः कुमारो जु
होति । तमाचार्यं प्रयुङ्क्ते मन्त्रवाचनेन । द्वितीयचतुर्थयोरपि मन्त्रयोः
कुमार एव वक्ता, देवताप्रधानार्थत्वात् । अपर आह—सिद्धविरोधा-
दाचार्यो वक्ता कुमारस्तु । श्रोतेति । प्रधानहोमेषु हाकशित्वेति वचन-
त् (२) उपहोमन्त्राचार्य एव कर्ता ॥ ५ ॥

ता पप्रदर्शनम्

इदमनुवादमात्रं मा भूदिति साध्याहारं व्याख्यायति । न केवलमध्व-
नामित्यारभ्य प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् वाचयति । आज्यभागान्तमुक्त्वा ये
पश्चात् प्रत्यगाशिषो मन्त्राः मेषलापरिव्यवणादिपुक्ताः 'इयं पुरस्तात्'
इत्याद्यास्तानपि (३) स्वपुक्त्वा वाचयति । उक्तमिति आप्तभिप्रायम् ।

इदं विद्वां वक्तव्यम् वासु मेषलापरिव्यवणादिषु कुमारप्रधानासु
संस्कारकियासु ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः, नचोद्कैरावधत्तैः करणत्वेन
चोदितः किया तैर्मन्त्रैः कृत्वा पश्चाद्वाचयति । एवम करणमन्त्राणां
कियागुणभूतैः कर्तुभिर्गोच्यार्थत्वात् । कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्रा-

* इदं कर्तव्यमनुवदन्तः प्रयोगः इति मतम् ।

१ श्रोतेति य २ यं अहुतेषु । ३ यं यं पुरस्तात् 'अपुक्त्वा' इति वाचते

धान्यात् । यत्र पुनर्दोषादिषु कुमारस्य गुणभाव एव, न संस्कारस्य, तत्र तान् प्रत्ययाशेषो वाच्यमिति ।

केचित्—वारंशयवणादिष्वपि कुमारस्यैव मन्त्र, परन्तु वाच्यमिति चेति ॥ ५ ॥

यत्र अस्मिन् कर्म, न तु 'यद्योपदेश प्रधानाहुती' इति सामान्यवचनादाद्यप्यवधानस्तदस्यैव । एतं कुमारम् । उक्त्वा 'योगे योग' इत्येकादशस्यैः प्रत्ययाशेषो वाच्यम् इत्येते श्रुत्वा प्रतिमन्त्र उच्यते । तत्र द्वितीयवचनपूर्वी 'इममन्न आसुषे' 'अग्निष्ट आसु प्रतराम्' इति लिङ्गविरोधात् 'आसुषी देश जरसम्' इतिवन् स्वयमेव सूयात्, नैव वाच्यमिति ।

केचित्—एतदोरपि द्वेषताभिधानाधेरयान् कुमारस्यैकोऽष्टान्त्वमिति । ततो 'जयाभ्यानानाम् रात्रुभूत' इति सामान्याधिधेप्रसिद्धमेवाचार्योक्त्यादि प्रतिपत्ते । तत्रश्च 'अग्निभूतानामधिपनिस्समावतु' इत्यादीनां प्रत्ययाशेषामपि वाच्यं न भवति । तत्र च हावयम् ॥ ६ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निमुदगाग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजषौपनेनोपविशति ॥ ७ ॥

अनादृश

उत्तरेण यजुषा राष्ट्रभृदसीत्येतेन । परिषेचनान्तवचनमानस्यार्थाद्यम् । केचित् सावित्रनाम जनमानसम् काल उपाकुर्याति । केचित् त्रिशास्त्रे सावित्रोमनुसुक्ते । तदुभयस्यपनिष्पन्नार्थाभ्यम् । निधायान्तवचनादाचार्य एव निधाय कर्ता, न माणवक । अधिकांशेन सिद्धे उपनेतेति वचनमुत्तर्थाभ्यम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीन इत्यत्र उपनतु, पुरस्तात् यथा स्वात् अग्नेः पुरस्तात् मा भूत् इति । तथा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पार्श्वमित्यत्राप्येतेषु चार्थो न माणवकस्य ॥ ६ ॥

अन्यथाभ्यम्

दुर्गे दुर्ममपमासनम् । उत्तरेण यजुषा 'राष्ट्रभृदसि' इत्येतेन । उच्यते आचार्यः । शेष उपलम् ॥ ७ ॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पार्श्वान्वारम्याह 'सवित्री भो! अनुब्रूहीति ॥ ८ ॥

अनादृश

दुर्मम्यासीन इति श्रुत्वात्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुत्तर्थाभ्योमा

विश्वस्य पक्षोऽत्र मा भूदिति । तेन सकृद्विचक्षणसृष्टीवादित्यत्र विशेष-
प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

उपनेतुः पुस्तकान् प्रथममुक्त्वा कारीणः कुमारो वक्षिषेण पण्डितो उपनेतुर्दे-
वियं पदं चन्वाभ्य उपसगृह्य 'सावित्र्यं मे ! कर्तव्यं' इति प्रार्थयते ॥ ८ ॥

• तस्मा अन्वाह 'तस्सवितु' रिति ॥ ९ ॥

पच्छोऽर्धर्चशास्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥

अनाकुलः

तस्मा इति वचनान् कुमारस्य ग्रहणार्थमनुवचनम् । तेन विश्वपि
वचनेषु कुमारस्यानुग्रहणं भवति । अनुशब्दोऽनुग्रह्योतनार्थः । अ-
नुग्रह्याह अन्वेति । तेन पद्यसमर्थं कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथा
शक्तिं वाचयति । स्वयं विधिवत् पूर्वमुक्त्वा प्रथमं पच्छं, पादेपादेऽत्र
ज्ञानम् । द्वितीयार्धर्चशा, ततस्सर्वाभ्यन्वाहेति । उत्तरमिति वक्तव्ये त-
स्मान्नुगमिनि निर्देशः सावित्रीप्रदेशेषु सावित्र्या समिन्सहस्रमाद्भ्या-
(आप घ. १-२७-१) इत्यादिषु अस्या एव ग्रहणं यथा स्यात् । यस्याः क-
र्मवर्धित्वं सवितुर्देवत्याया मा भूदित्येवमर्थम् । तत इति वचनादेतापदे-
वासिन्सहस्रमनुवचनम् । एतैर्वचनैरग्रहणे कालान्तराद्भ्यापनम् ॥ ८ ॥

तार्किकत्वम्

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं 'तस्सवितुर्देव्यम्' इत्येतामृचनान्कारो-
ऽन्वाह । तत्र च सवितुर्देव्यामृचनानुद्धास्यविशेषेण प्रार्थनार्थं कृता-
यामाप योष 'तस्सवितुरित्यन्वाह' इति निवृत्तं स ज्ञापयति-धनुषद्वा-
दिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य वैदिककस्यापि 'तस्सवितुर्देव्यम्' इत्यस्या-
मेव प्रयोगो नियतः, न तु 'आसन्त्येन रजसा' इत्यादिव्यपत्तिः । ततश्च
धर्मशास्त्रे 'सावित्रीं प्राजापामशः' (आप घ १-२६-१५) सावित्र्या
समिन्सहस्रमाद्भ्यात् (आप घ १-२७-१) इत्यादिव्यवस्था एवर्चस्त-
स्याययो नान्यस्या अपीति ॥ ९ ॥

कथमन्वाह ? इत्यत्राह—

पच्छं पादे पादे अवन्ताय । अर्धंवेण अर्धेर्धे अथसाय । तत सर्वा
व्यमस्तां अनवसानामिधायर्धः । अत्र च सर्वानुवचनस्याहृष्टार्थत्वात्,
ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वां निगायते ॥ ११ ॥

अथ तस्मिन्नेवानुबन्धने विशेषमाह—

ॐ व्याहृतीर्विहृतः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्थैः—

योरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥

अनाकुल

तथैवानुबन्धने विशेष —प्रथमे वचने पादानां त्रयाणां आदिष्वन्तेषु वा तिस्रो व्याहृतयः क्रमेण वक्तव्याः ॥ ९ ॥

द्वितीये वचने अर्थैर्चर्चोमादित् अन्वयो ना ह्ये व्याहृती क्रमेण वक्तव्यः । तत उत्तमा द्विष्यते सुधरिते । तादृशां उन्त्या वचनेऽनुबन्धादिति । तत्र प्रयोग—प्रथमोऽप्ये वक्तव्यः । “ॐकारं स्वराह्वारम्, तस्मात् प्रथमं शेष्यमाण ” आद्य-४-१-३-३ इति वचनात् । ॐ भू तत्सर्वितुर्वरेण्यम् । ॐ भुव भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव विषो यो न प्रचोदयात् । ॐ भू तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुव विषो यो न प्रचोदयात् । ॐ भू तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव विषो यो न प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विहृतः व्याहृती विष्वापि पादादिष्वेकैकामन्वाह । अथवा पादानामन्तेषु । तथार्थैर्चैः अन्त्या प्रयोगेऽपि प्रथमैर्चर्चोमादित्यन्ते वैकैकामन्वाह । अत्रशिक्षां गुणा व्याहृति कृत्स्नायामिति वस्तुपर्यवस्यति ।

प्रयोगवस्तु—प्रथमं प्रथममन्वाह आभिति व्रात्येण प्रथमवशाह (नै ४-१-८) इति श्रुते, “ॐकारं स्वराह्वारं तस्माद्ब्रह्माभ्युप्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत” । (१२३६) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ॐ भू तत्सर्वितुर्वरेण्यम् । ॐ भुव भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुव विषो यो न प्रचोदयात् ॥ ॐ भू तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुव विषो यो न प्रचोदयात् ॥ ॐ सुव तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि विषो यो न प्रचोदयात् । अन्तेषु वति पक्षे प्रयोग— ॐ तत्सर्वितुर्वरेण्य भू । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि भुव । ॐ विषो यो न प्रचोदयात् सुव ॥ ॐ तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि भू । ॐ विषो यो न प्रचोदयात् भुव ॥ ॐ तत्सर्वितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि विषो यो न प्रचोदयात् सुव । इति ॥ ११ ॥

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्टुमपस्पृशते ॥ १२ ॥

* इदं सूत्रं वाचस्पत्यैः । अन्वयो वा । तत्र न प्रथमवशात्, तत्रोत्तरम् ।

अनाकुला

अथ तत्रैवासीत् कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा 'बृधमसौ सोम्ये' इत्यनेन स्वय-
मुत्तमोऽनुपस्थाने । अप उपस्पृशति । औष्ठ्याद्धिंवात् उत्तमिति वि-
शेषणम् । मन्त्रग्रहणमुत्तरशब्दस्य दिग्वाचिनाशङ्का सा सृष्टिव्यवसार्थम् ।
मन्त्रे अन्वाकित्यनेन श्राव्योऽग्निर्जीवते वाचायी नापि (१)माप्यवकः । तेन
नामानिर्देशो न कर्तव्यः ॥ ११ ॥

आचार्यवर्णनम्

आचार्यवाचिनत 'अबृधमसौ सोम्ये' इत्यनेन मन्त्रेण कुमारः स्वमु-
त्तमोऽनुपस्पृशति । उत्तरइत्यसौ-मन्त्रेष्वम् । अन्वाकित्यत्र च नास्ति नामस्य
वृत्तम्, श्राव्याभिधानत्वात् । 'इवाचान्तपर्यन्तायोष्ठ्यानुपस्पृश्याचानेत्'
(आप. श्र. १-१६ १०) इति चचनादाचमनं तु कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

कर्णावृत्तरेण ॥ १३ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण "अबृध आणी स्य" इत्यनेन । सकृन्मन्त्रः । कर्णावि-
ति द्विवचनयोगात् कामणोपस्पृशनम् ॥ १२ ॥

आचार्यवर्णनम्

स एव तुमपस्पर्शकृतेन स्वीयौ कर्णौ स्पृशति । उत्तरेण 'अबृध
आणी स्य.' इति द्विवचनलिङ्गन ॥ १३ ॥

दण्डमुत्तरेणादत्ते ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण 'सुधवस्तुधवस'मित्यनेन ॥ १३ ॥

आचार्यवर्णनम्

उत्तरेण 'सुधवसः' इत्यनेन ॥ १४ ॥

अथ वर्णकमेण विमिस्वैर्दण्डानां गुणाविधिनाह—

• पालाशौ दण्डौ ब्राह्मणस्य नैद्यग्रांघसकन्धजोऽप्रा-

कृशो राजन्यस्य चादर औदुम्बरो

त्रा वैश्यस्य ॥ १५ ॥

१ अथ कुमारः

• इत्यनेनो 'अनाकुली इत्य' इत्याद 'उत्तरस्य' इत्यनेनोऽनुपस्थाने 'अ' इति नञि 'अ' पूर्वस्य । अनाकुली इत्येते न प एव उपस्थाने । नञ् उपस्थानं प्रायणस्य । उत्तरस्य । अनाकुली । उत्तरस्य । उत्तरस्य । उत्तरस्य । उत्तरस्य ।

अनाकुन्य

राजन्वयैद्वयो विशेषविधानां च सिद्धे ब्राह्मणमद्वयं जयन्ति वि-
विर्षेणसयुक्तं यथा स्यादिति । तेन 'वाक्षो दण्ड' इत्ययं विकल्पो
ब्राह्मणमर्थानि भवति । इतरथा राजन्वयैद्वयोरत्र स्यात् तयोरेव
वर्षसयुक्तं विधानमिति कृत्वा ॥ १४ ॥

न्यग्रोधस्य विकारो न्यग्रोधः । स्कन्धे ज्ञातं स्कन्धः । अवाचीना
प्र. अवाच्यम् । इकारपाठश्चुन्दस ॥ १५ ॥

इदयो विकारो वासः । वृक्षप्रकरणात् उदुम्बरे वृक्षः, न तासाम्परे, ॥
अन्यदर्शनम्

वाक्यं वलाशब्दस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विग्रहाः । स्कन्धे
ज्ञातं स्कन्धः । अवाच्यं अवाचीनमत्र यस्य दण्डस्य ॥ १५ ॥

वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥

अनाकुन्य

वृक्षस्य विकारो वासः । यक्षियस्य वृक्षस्य इति कल्पान्तरे । पूर्वा
विद्विर्षेणसयुक्तं, अद्य तु सर्वसाधारणो न कश्चित् वर्षाविशेषेण स-
युज्यते । अत्र च सामयान्तरिक एव दण्डविशिष्टसर्वत्ररणाद्यं, सखि
हानुदने नैकप्रयोगादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा वालाशब्देन मन्त्रे-
णादानं स्यात् तूष्णीमन्त्रेणाम् । 'सुश्रवा' इत्यस्य वालाशब्दमिधाकल्पत् ।
'इवा वै ब्रह्मजवदन्म तत्पर्यं उपाश्रुषोत् सुश्रवा वै नामिति' (तै स ३ ५-७)
वाक्षो दण्ड इत्येतावन्तैव सिद्धे अवर्णसंयोगनेति वचनं कल्पान्तरयो-
रसमेददर्शनार्थम्—यदि वर्षसयुक्तं कल्पं प्रकान्तं स एवासाधारणं
वात् कर्तव्यं इति ॥ १७ ॥

तत्पर्यंज्ञानम् ।

वाक्षो वृक्षस्य यक्षियस्य विकारः, न तु वेणुवेणादे । अर्णववेनेन
सर्ववर्णानामविशेषोक्तौ उपदिशन्ति । अत्र यद्यपि 'तत् पर्यं उपाश्रु-
षोत्सुश्रवा वै नाम' (तै स ३ ५ ७) इत्यर्थवादेन मन्त्रप्रापणप्रदेश-
स्य वालाशब्दमिधाकल्पितं अनेन मन्त्रेण नैकप्रयोगादिदण्डानाम्
प्रादाने लिङ्गविरोधः तथापि 'दण्डमुत्तरेणादत्तं' इति श्रुतिमात्रव्याह-
रिण्यवाचि-वाक्येनैव सर्वदण्डानामुपादानम् । धर्मशास्त्रे 'वालाशो दण्डो
ब्राह्मणस्य' (आप. ब १ २-६८) इत्यादि पुनर्विधानं च 'वैविध्यक ब्रह्मचर्ये
चरेत्' (आप. ब १ १-२८) इत्युपनयनकालातिवृत्तिमाशङ्कितानुष्ठानस्यैव
तत्तद्वर्णैः तत्तद्वृद्धचारणार्थम् ।

केचित्—तत्रैव सर्वचरणार्थं विहितानां दण्डानां गृह्येऽनुवादः सर्वेषामनुवादोऽपि श्रुत्येतन्मन्त्रविधानार्थं इति ॥ १६ ॥

‘स्मृतं च मे’ इत्येतद्वाचयित्वा गुरुवे वर दत्त्वोदा-
युष्युत्थाप्योत्तरेरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अथवृष

अथ दण्डमादाय तत्रैवार्त्तानं कुमारं स्मृतं न इत्येव व्रतक्षकीर्तन-
माह । तथा इत्येव वा ददाति । तत उच्यते । मन्त्रेणोक्तिं पृच्छन् व्रतक्षकीर्त-
नां वृत्तान्तानां तद्व्युत्थुं रित्यादिभिः ‘सुषं ह्ये’ इत्यवसर्जनं । व्रतक्षकीर्त-
नार्थं पदार्थचतुष्टयस्य कुमार एव कर्ता । हेतुमिधानं तुमवत्राविवाहित-
त-वाचयित्वात्थाप्येति च । विवक्षिते तु तस्मिन् वरदाने उपस्थाने वा
ऽऽवाय एव कर्ता भ्यात् । तन्मादर्थपरामस्य हेतुव्यापारस्यानुवाद ॥१८॥

तत्पर्यवर्तनम्

अथाचार्यैः ‘स्मृतं च मे’ इत्येतन्मन्त्रज्ञानं कुमारं वाचयति । तत्राप्यै
मन्त्रास्त्रमानोदकादेशेणो नवम । तेषां प्रत्यगाशिष्टादेव वाचने प्राप्तं
वाचयित्वाते पुनर्वचनं वाचनवन्दनयोः वैरगतयोर्धम् । अथ गुरु
आचार्याय कुमारो वर वा गुरोः । वरं ते ददामि’ इति ददाति । अन्वया-
धाने ‘वीर्ये वर’ (आप श्रौ. ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु
सप्तदशकृत्वोऽपान्य हेतुर्णां दण्डमानुवाकस्य ‘वैवस्वत्वा’ इत्यादिना
आरभ्य ‘वैषि इक्षिणे’ इत्यवसर्जनमुक्त्वा ‘स्त्राय वा तेनासूनवमभ्याम्’
इत्यादि सन्ध्याय ‘उपानसवाह्वारस्य प्रतिगृह्यात्’ (तै आ. ३-१०) इ-
त्यवसर्जनेन श्रोतवत् प्रतिगृह्याति, उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतिनसमस्कार-
ः’ (आप श्र १-१-९) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततः कुमार ‘उदायुषा’
इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति ।

अथ कुमार ‘तत्रचक्षुरेव हितम्’ इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशभि-
र्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठते । अथ वाचयित्वात्थाप्ये’ क्त्वाश्रयणस्य, विवाचि-
घानमात्रे मात्पर्यं, न तु समानकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चैतत् ‘योक वि-
मुच्य तां नत प्र वा वाह्येत्’ (आप-तृ ५-१३) इत्यत्र । अथवा उच-
यथातेन सम्बन्धे, आचार्यस्मृत्यादि वाचयित्वा ‘उदायुषा’ इत्युत्था-
प्य ‘यं कामयेत’ इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरुवे वर दत्त्वोत्तरेरा-
दित्यमुपतिष्ठते ।

केचित्—स्मृतसङ्कीर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारवर्तकम् ।

व नातिरवास्याभ्येति तु शिञ्चयीं इत्तरविवक्षितं अन्यथा स्वसमाजक
 तुंकाभ्यान् परदानपुत्रस्थानं चान्नायकतृक स्थानं तथा मुद्रप्रदणं चै-
 लाशे प्रक्षणे यदशानार्थमिति ॥ १७ ॥

अथ साम्प्रदाह--

यं कामयेत (१)नायमच्छिद्येनेति तमुत्तरया दक्षिणे
 हस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अनकुल

व कुमारं कथेना समले गुड, शिमिति ? अथ प्रसो न छिद्येत न विपु-
 ज्येत मरधीन एव स्यादासमावर्तनादिनि तमनादिमन् काले दक्षिणे
 हस्ते गृह्णीयात् उत्तरार्धे 'वस्त्रिन् भूतम्' लेतया । नामनिर्देश
 सनुभवा । कामयोऽर्थं विधि न सिन्ध । एतदेव द्वापकमासमावर्तनात्
 नापनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥ १९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

व कुमारं त्वमासमावर्तनप्रसो न विच्छेयत न विपुज्येनेति अनपेत्,
 तमुत्तरया 'वस्त्रिन् भूतम्' इत्यनपेत् समनुज्या च नाम गृह्णीया दक्षिणे
 हस्ते छिद्येत् यद्यवमाचार्यश्चतुर्वेदी सर्वशास्त्रवित् अध्यापयितुं स्यास्या
 तु च शक्यति ॥ १८ ॥

इषहमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥

अनाकुल

एतमुपनयनाग्निं च धारयन्ति अविनाशिन कुर्वन्ति विवाहः ॥२०॥
 तत्पर्यदर्शनम्

स्वहमेतत् ॥ १९ ॥

धारलक्षणेवर्जनं च ॥ २० ॥

अनकुल

धारलक्षणेवर्जनं भवति भोजने इषहम् । अन्य लक्षचारिण साम-
 मयाचारिक, प्रतिपेथ, सार्वकालिक । अथ तु इषहसम्बन्धः । तयोर्वि-
 कल्प । सध्यादिप्रतिपेथस्तु सामयाचारिका नित्यमेव भवति ॥ २१ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इषहं धारलक्षणेवर्जनं च भवति । अथ च इषहमिति नियमा-

१ अ-अथ संविद्येत । २ इषहमेव स्वहूत इत्येवमत्र इति 'क' च पुराणम् ।

धर्मशास्त्रे 'यथा क्षात्रलक्षणमधुमासानि' (आप घ १-४ ६) 'इत्य-
मेव क्षात्रलक्षणयोर्धुयोर्निषध । उपहादुर्ध्वं पाक्षिकः । मध्यादेस्तु नित्य-
एव ॥ २० ॥

'परित्ये' ति परिमुञ्च्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध

आदध्यात् ॥ २१ ॥

अनापुन्य

तमुपनयनाग्निं 'परित्यजेत् मन्त्रेण चरिष्यति' सर्वतो माज्ज्वलमुद्दलेन
कृत्वा उत्तमन्त्रे 'अग्नये समिधमित्यादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्र समि-
धो नित्यमादध्यात् प्रह्लाचारो । 'साय प्रातः' (आप घ १४-१६) इति
विशेष सामवाच्यारक इत्यतएव । 'सायमेवाग्निपूजोर्वेदे' (आप.
घ १-४-१७) इति च । अथ तूपवेदोऽस्मिन् काले प्रातः-
स्मार्थः । तेन प्रातरुपक्रम समिदाधान सायमपनयनम् (१)पञ्चानने
सायमेवोपक्रमः, ताम्यस्मिन् कालेऽत्र यथाकामी प्रक्रमे । अधिकारादेव
सिद्धे तस्मिन्निहितं वचनं उपहादुर्ध्वमपि तस्मिन्नुपनयनाग्निवेन समिदा-
धानं यथा स्थितिः । तेन निम्नधारणमप्यस्य विचलनेन साधितं भवति ।
स्यद्धुनिभिरप्यन्ते चतस्रस्समिध आदध्याति । तत्रावाग्निचलनेन द्रष्ट-
व्यम् (२)कल्पान्तरदर्शनाच्च । 'यत्ते अग्ने तेजः' इत्यादिमेव उपस्थान
समाचाराद्भस्मिधधारणम् ॥ २१ ॥

उत्तरैर्मन्त्रैः

'परिधात्रे' इत्यग्निं परिमुञ्च्य परिसमूहः, तस्मिन् उपनयनाग्नी वा-
च्यधारणमूर्त्तैर्नैद्वादशभिः 'अग्नये समिधमादाय' इत्यग्निदिभिः प्रति-
मन्त्रमेकैकां समिधमादध्यात् । (३)पुनश्चान्ते तूर्ण्यः परिसमूहनम् ।
(४)अन्तरमुपयतस्तूर्ण्यः समन्तं परिष्वज्य, समन्तराहाचाराच्च ।
एतच्च समिदाधानं पूर्वं काष्ठैर्गन्धैर्दृष्ट्वा कार्यम्, धर्मशास्त्रे 'अग्निर्गन्-
द्धा परिसमूहः समिध आदध्यात्' (आप घ १-४-१६) इति वच-
नात् । परिसमूहनस्य 'परित्येति परिमुञ्च्य' इति विधिः । तथा धर्मशा-
स्त्रे तु 'समिद्धमग्निं पाविता परिसमूहेषु समूह्या' (आप. घ. १-४-
१८) इति गुणाग्नौऽनुषादः ॥ २१ ॥

१ यथा धर्मशास्त्रेऽत्रोक्तं तु पठे ।

२ 'तस्मिन् सायं यत्तस्मिन् उपहादध्याति भूम्याः पुनश्चान्ते पुनश्चान्ते पुनश्चान्ते पुनश्चान्ते
इति'—(श्रौ. पृ. १-७) इति वीरभद्रः । 'सायमेवोपनयने उपहादः कल्पितः कल्पितः कल्पितः'
(श्रौ. पृ. १-८-२) इति च कल्पितः । ३ इत्यत्र । ४ २-तत्र । ५ २-तत्र कल्पितः कल्पितः ।

एवमग्निपूजापरशब्दं समिदाधान सविधिकमभिधाय, इदानीं त-
द्विधाधिकारसम्बन्धं नृणाम्तरं चाह—

ॐ एवमन्वस्मिन्नपि सदारपवादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥

अनाकुल

यथा इत्योपनिषदाग्रे नियन्धारणपक्षे समिदाधानं नित्यत्वेन वेदोक्तं,
एत इत्यहं धारणपक्षे उपहादुर्भवं अन्वस्मिन्नपज्ञाविद् कर्म कर्त्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

अरण्यप्रदणाल् प्राग्जायां फलवतीं वृक्षाणां प्रतिषेधः । आहृत्येति
वचनान् अन्वैगहृत्वातां प्रतिषेधः । एतः काहृत्येति । एतप्रदणमग्रेराहरण-
शाङ्कानिपून्वर्गेषु सामवाचारिकेषु विधिं गुणयेद्ब्रह्मचारिण्यरसमिदाहृ-
रणं विधत्ते । इह स्वात्मानं ॥ २४ ॥

गतावपराणम्

एवमुक्तेन विधिना यदा उपनिषदपञ्चम्यासमापननात् अहरहृत्वाय
प्रातः, सायमेव वा समिदाधानं कर्त्तव्यम् । एतन्न उपहादुर्भवमभ्य-
विमन्नपि लौकिकेऽग्रे भवति । न नृपञ्चम्याग्निमेष्ट इति निःशस्य सवि-
दाधानस्य लक्षणं । समिदाधारणवाद्वाहृत्येति । वचनं धर्मशास्त्रे
'सायं प्रातर्यथापदशाम्' इति 'भावमेवाग्निपूजेत्येकं' (सायं ध १-४-
१६, १७) इति स विकल्पविधौऽनुवादः ।

वैशिल्—निःशस्य सनसर्गमिदाधानस्य अग्नेपनेशोऽस्मिन् काले
प्रारम्भायः । ततश्चाद् प्रातःकर्मकम सायमपयर्गम् । सायमेवेति पक्षे तु
सायमेवापकर्मो मान्यः । तत्र यथाकामो प्रक्रमतः । तथा तस्मिन्प्र-
विमन्नपारम्भमात् उपनिषदाग्रेसवहादुर्भवमपि विकल्पेन धारणं, तत्रैव
समिदाधानं चेति ॥ २२ ॥

उत्तरया सँशमिति ॥ २३ ॥

अनाकुल

अथ न कर्त्तव्यं 'ब्रह्मचारिणी रथेतया यस्मिन् गुरुः' सविज्ञयनीत्यर्थः
यथापाठमूला सदासनं अर्थं वा कथयति । तत्रचरंति ब्रह्मचर्याग्निं प्रा-
प्तेऽस्ति । तन्मात् कामचारवाद्ब्रह्मो मा भूः । वायमेतः प्रतिवचनम् ।
अतोऽसाव, यथाऽहं ब्रह्मन् अथ यथाज्ञानं, नान्यत् । पूर्वंचत् प्रतिवचनं
सर्वथा वर्त्तं क्तुं गुरुमुद्भवकारि । ना नृणां दिवा स्वापमतिषत्तः । "दिवा-

मा स्वाप्सी(आइव सू १-२२-२,)नेम्बेवाइवलायन । अपर आइव—अथ य-
पूर्वोन्धायी जसन्वसवेशी तमाहुर्न स्वपिनीनि । एवविधाऽत्र स्वापा
भाव इति । अकार्यं चेत्ये निषमन भिक्षविधि । आवाचयेति भव
मनापिशातोप यदा स्वाका आवाचयेदशे वर्गेन्बेवयर्थः । सशासनानन्तरं
भिक्षावरणम् । अथ वीधायन —“अथान्मा आरेक पात्र प्रयच्छन्नाह
मात्रमेवाप्रे भिक्षस्वेनि” (वा सू २-७) आश्वलायनस्तु—“अथत्याग्या-
पिनमम भिक्षेनाम-याध्यापिनी वा” (आइव सू १-२२-७) इति ॥ २२ ॥

तात्पर्येदमम्

‘ब्रह्मचार्येति’ इत्यनया कुमारं त्वास्ति शिक्षयति । (२) अथ सशा
सनासंज्ञापनाय मन्त्रार्थं उच्यते । प्रथमार्धेनि (२) कामचारवादभ्रष्टो मा
यू । अकार्यं नयानुष्ठानोऽपि (३) एव पितृ, वृषभुष्ठा तु वारय । कर्त्तुं कृत्, अ-
स्मदर्थं कर्त्तुं मयानुष्ठादपि कुरु, मा सुपुण्या पूर्वोन्धायी जसन्वसवेशी सू
या, ‘तमाहुर्न स्वपिनि’ (आइव सू १-४-२८) इत्युक्त्यात्, मा विधा
स्वाप्सीमित वा । भिक्षार्थं यदा, निमग्नादिना मुञ्जानोऽप्यस्मदर्थं भिक्ष-
माचर । आचर्येवानो मय, मयाननुष्ठाना याजनःदिकर्त्तुं मा कार्याविति ।
अथ चासीतिहान्दमो लकार, सुपुष्ठा इति रूप च । सशासनेषु च
सर्वेषु कुमारो वाच्यं ‘एव करोमि’ इति प्रतिवचन(४) द्वाप्य । सशा
सनात्त वा भिक्षावरणम् । अवाक्या आरेक पात्रं प्रयच्छन्नाह—मात्र-
मेवापि भिक्षस्वेनि (वा सू २-५-४०) इति वीधायनश्रुत्यात् ॥ २३ ॥

वात्सक्षतुर्थीमुत्तरयादत्तेऽन्वत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्थापस्वर्भीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥

समाप्तस्तुर्गीयः पटलः ॥

अनाहुता

अथ त्रिरात्रे (५) निवृत्ते चतुर्थं रात्रिं सप्तम्यर्थं द्वितीया । चतु
र्थीमित्यर्थः । तत्र किम् ? अह्नात् कुमारस्य धार्यं सद्यःकृत्वात् परिधा-
पितं तदाचार्यं आइवे उतापना “यस्य ते प्रथमयास्य” मित्येतया । अ-
न्वहाम परिधाप्य उपहं तु तस्मिन्निषमेत सद्यः कृत्वात्तमेव । चतुर्थीम

१ १-४-अवाचय शब्द ।

२ १-‘अवाचयेति’ इति विलम्बः ।

३ ४-क-अन ।

४ द्वाप्य ।

५ य मयूय ।

त्यत्र न रात्रिविचक्षिता । किं नहि ? अहोरात्रसमुदाय । तथाहन्वयादान
वाससः 'उद्गमयनपूर्वपश्चाद्' इति नियमात् ॥

मेघलामञ्जिन इच्छमुपवीत कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य चिनष्टानि (१) वायुं पथन्यानि मन्त्रवत् ॥ २६७ ॥

इति गृह्यसूत्रदुष्प्रवृत्तानाकुलाया एकादश अण्डः ।

चतुर्था षट्ठः ॥



तात्पर्यार्थम्

चतुर्थमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्था रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अह
न्येष 'उद्गमयनपूर्वपश्चाद्' (आप सु १-२) इति नियमात् । वाग. उप
नयनकाले यन्परिधापित तदाचार्यं मन्त्रज्ञकुलोद्गाम्य 'पश्च ते प्रथ
मवास्वम्' इत्यन्तपैव श्लोकान्तेति, न तु सार्धव्रजेण, अत्र विशेषविकल्पेर्वा
यस्यवात् । उपदेशमत्र तु देवा वै वरुणमयाजयन्, (तै ब्रा २-२-१)
इति लिङ्गावयवेषु न प्रतिप्रहाविचिरोति । एतच्चान्येहास कुमार गो-
पापैव कर्तव्यम् । स तु 'गुरो वासस्ते उग्रामि, इति द्याम् । पतध
एवह मन्त्रवत्परिहितमेव वास्य वन्वियम् । आपस्ताम्बमन्वा एतद्वन्त
मुपनयनम् ॥ २५ ॥

अथ पास्ताशकर्मभाष्य लिख्यते—

केनित् स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पस्ताशकृत्समीपे पास्ताश कर्म कुर्व
ते समानम् । अन्येषां च अह्नधानानां हितार्थं (२) पास्ताशकर्मणो वि-
धिरुपवत-शेष्यहानि प्रायश्चित्तमाशेषमाचरेत् । चतुर्थेऽह्न्यत्रमस्का
रेण सस्कृत्याचार्येण सह प्राचीमुद्गीर्वा वा विश्वमुपनिष्ठास्य पूर्वोक्त
रेण वा पस्ताशकृत् प्राण्युद्गमपथर्षाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु
वशाक्रम प्रत्यङ्मुञ्च प्रणवध्वजामेवाभ्योऽर्धपाशाचमनमनानवस्त्रगन्ध
मानपधूपदीपवस्तीञ्च द्यावाऽधोपतिष्ठते । 'वशङ्गदसाम्' इत्यनेन 'श्रुत
मे गोपाय' (तै उ १-४) इत्यनेन प्रणवम् । 'अह्नयाऽस्र साम्भवे' (तै
ब्रा. २-८-८) इति सूक्तेन अह्न्याम् । (२) 'मिथा रवी' (तै उ ४-५१) इ
त्यनुवाचेन मेधाम् । ततः पस्ताशकृते वशङ्ग विश्वज्य अन्यवशङ्गमादाय
सहाचार्यो गृह्णमान्छतीति ॥

१ ग पूर्वाह्न्य रात्रिः ।

२ तादृशेतिपर इत्यत्रपुनर्दर्शनयोग्यं च भवत्येव ।

३ उ-वशाचम निम्बशिकरा ।

४ प्र-निश्चयन इत्यस्येति ।

चतुर्थे पटलेऽपीत्यथ यथाभाष्य यथामति ।
 कृतं सुदर्शनादेषं गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥
 सुवस्त्रं पुल्लं भाष्यं भाष्याथंश्च सुदुर्मदः ।
 अतोऽनुकम्पया विद्वद्भिः मन्वतुद्धिष्णुना वचम् ॥
 इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृती गृह्यसूत्रतात्पर्यदर्शने प्रकाशः सप्तः ॥
 समाप्तश्चतुर्थे पटले ॥

मन्वाकुला

अधोपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दः आदी महत्कार्यः प्रकरणान्तरत्वात् । अन्वशब्दो हेतुः ।
 यस्मादेतयोर्ध्यात्पानमन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तुं अत एतं ध्या
 यथास्यामः इति ॥ १ ॥

श्रवणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पीर्णमास्यां
 बाध्यापोपाकर्म ॥ २ ॥

अथान्तः श्रवणस्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अंतः अतः यतान् प्रवर्ष
 जादृदासु हस्तेन कल्पेण पीर्णमास्यां वा श्रवणस्य कर्मव्यमित्यर्थः । अथा
 यस्वोपाकरणं मन्वानोपाकर्मपरम्भ इत्यर्थः । ओषधीषु जातास्त्विति च
 नादाज्ञातास्वोषधीषु प्रोक्षण्यां भवति । तथा च कल्पान्तर-श्रवणया
 पीर्णमास्यां प्रोक्षण्यामावाख्यां वेत्ति ॥ २ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तोऽन्वारब्धेषु काण्डं कृ-
 षिभ्यो जुहोति सदसस्पतये माथिव्या क्रुश्वेदाय यजुर्वेदाय

अथमन्वाकर्मोत्सर्जनस्य पटले 'अ' 'क' 'उ' उचितेषु अक्षरानुपलब्धिषु न दृश्यते । य
 तु अ, प, य, पुस्तकेषु लभ्यते । अपिचकाण्डादिष्वनुदर्शनं प्रादुर्भावसंज्ञायाम् । अथि
 स्वस्तितापसुर्वचने । सुवस्त्रं स्वस्त्रमिति अप्यत्राग्नेः पर्यायमिति न चने न लिखितुं शक्यतः । सुवस्त्र
 यदुक्तं पतञ्जलि नीलकण्ठे । व-शब्दश्चकारः प्रसूत्रे । अतः यथासंभव-उत्सर्जन-श्रवणि । किं
 तात्पर्यमिति न सुदृष्टं कर्तुं शक्यते । अतः हादृश्यात्पि गृह्यतात्पर्यमिति मन्वत्पर्यतोऽनुदितमिति न
 भाष्यं भाष्यस्येति न पर्यायमिति केतवः पूर्वोक्तं न ह्यवगतमात्मम् । निष्कारात्सुवस्त्रेषु किमपि कर्म
 श्रवणमिति कर्मत्वे 'प' अक्षर्यगतात् । अथिचित्वात्कर्म किञ्चित्पि निश्चयं नामभवेत् । अन्वशब्देन परं नै
 विभक्तं कृतं । आदर्शान्तरत्वेन लभ्यादर्शोपसर्जनैस्तुपश्रवणां तादृशुत्सर्जनादपि तत्रैव प्रथिता
 अतो विद्वद्भिः कुत्रिदम-का कल्पितेभ्येन वा आदर्शान्तरत्वात्कर्मनेन वा पूर्वोक्तं ।

सामवेदायाधर्वणवेदाथेति ह्युत्वा उपहोमो वेदाहुतानामुप-
रिष्टात्सदसस्पतिमित्येकं ॥ ३ ॥

एवमुपाकरणस्य काल उक्तः । अथ प्रयोगः—अग्नेरुपसमाधानादे-
तन्त्र प्रतिपद्यते । अग्निञ्च ध्रोत्रिवामाराद्वाहार्यः, मन्थ्यो वा, न त्वीवा-
सनो बहुनामत्र सहचानामावात् । नार्यावाञ्च सहचानामावात् वचनमथ
प्रयोगः ? । विद्यासस्काराद्यमित्ये कर्म वेदस्युक्तम् । तथाउपमानान्ते
ऽन्वारब्धेषु शिष्येषु प्रवानाहुतीर्जुहोति । काण्डकृषिभ्यः प्रजापति-
न्तोमोऽग्निर्विश्ववेद्या प्रजा स्वयम्, इति पञ्च काण्डकृषयः । तत्र
प्रजापतये स्वाहेति होम । प्रजापतये काण्डकृषये स्वाहेत्यभ्ये । 'सदस-
स्पतिमद्भुज'मित्यनेन सदसस्पतये जुहोति । 'तःसपितु'रित्येतया सावि-
त्र्यै, कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । जन्वेदाथ यजुर्वेदाथ सामवेदायाधर्वण
वेदाथेति चतस्रो वेदाहुतयः । तत्र उपहोमाः । अयादि प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥
एक आचार्या वेदाहुतानामुपरिष्टात् सदसस्पतिं होतव्य मन्थन्ते ॥ ३ ॥

परिवेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितो-
ऽधीपीरन् ॥ ४ ॥

तन्त्रज्ञेयं समाप्य वेदस्वादिता त्रिननुवाकानधीपीरन् (१)'इषे त्वोर्जोत्वा'
(२)'माय ऊन्दन्तु' (३)'उद्वन्वमान' (४)'अनुमस्यै पुरोडाशमष्टाकपाल
निर्गथति वेजुर्दक्षिणा' । एते प्राजापत्यसौम्याग्नेयवेदवेदानामादितश्च-
त्वारोऽनुवाकाः (५) सह च वेदाना वासुराणा चोति स्वयमुवा । एतेषां
वा पञ्चाना अनुवाकाना अव्ययनम् ॥ ४ ॥

प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥ ५ ॥

एषि वा वेदस्य प्रथमोत्तमौ अनुवाकावधीपीरन् 'इषे त्वा'(६) 'भृशुर्दे
वासि'रिति ॥ ५ ॥

उपहमेकाहं वा क्षम्याधीपीरन् ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहम्पुषाकरणे कृत्वा तत्र आरभ्य पश्चेन्नह वा क्षम्य विरम्या
धीपीरन् । उपाकृते उपहमेकाहं वाऽनभ्याय इत्यर्थः । तत्र काण्डोपका-
रणे एकाहः पाराषकोपाकरणे उपहः । अधीपीरिति वचनं उपाकृत्य
उपहाकृत्वे निषमेनाभ्ययनं यथा स्वादिति ॥ ६ ॥

यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

येन प्रकारेणोपाकरणं कृतं तथाऽभ्ययनं कर्तव्यम् । यदि सर्वोभयः काण्डश्रौतयोः दृष्ट्या वेदादीं यथायामनुवाकानामारम्भः कृतः प्रथमोक्त-सधोर्वा तथा सति यथाभ्यायमभ्ययनं कर्तव्यम् । यदि तु काण्डादीनां सर्ववामारम्भ-तथा सति यथाकाण्डमभ्येतव्यम् । वस्तु कृच्छ्रं वेदम-रभ्येऽनुवाकयानि परिहास्य प्रागुत्सर्जनादभ्येतु न शक्नोति तस्य पृथक्काण्डोपाकरणम् । तत्र तस्यैव काण्डस्यैकं कृषिं सदसकपति-सावि-त्री वेदादुत्तय उपहोमा परिषेचनान्ते तस्यैव काण्डस्यानुवाक एकवह-मकध्याय-तस्यैव काण्डस्याभ्ययनम् ॥ ७ ॥

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्या बोत्सर्गः ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वाकृत्यातन्व्यायवर्जं वेदं काण्डं वाऽरभ्येऽनुवाकयानि परिहा-स्याधीयानस्य रोहिण्यहृन्म कर्तव्य- । पत्नमास्य वा तैषीपक्षस्यैव । तत्रादिमन्कर्तव्ये होमोऽपि भवति । कथं भवति ? उपाकरणवत् समा-नविधानानुपाकरणवद्गृहे दुर्व्येव क्षम्यमाणं कर्म प्रतिपद्यते । हिर-ण्यकेशिनीं तु तर्षणादूर्ध्वं उक्त्वान्ते होमः ॥ ८ ॥

प्राचीमुद्गीची वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः
पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः शक्किन्यः तां-
सामन्तं गत्वाभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याच्छिद्रांभिर्वाह-
णीभिर्हिरण्यवर्णानिः पात्रमानीभिरिति मार्जयेत्वाऽन्त-
र्जलगतोऽयमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वात्तीर्षाच-
म्योपोत्थाय दर्भानन्धान्यस्मै संप्रदाय शुचीं देशे प्राक्कूलैर्द-
भैरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

सर्वत्र सशिश्व-वशत्र उस्ताविति यत्र देशे पूर्वस्थां दिशि अपत्यद्व-
र्तव्य- । पुत्रा सुखावर्षा- । पुत्रावगहा सुतीर्षाः वास्तवका मय-
न्ति त-मर्षण्य तथा शक्किन्यः तन्मन्त समीपं पत्न्याभिषेकान् कुर्मैः कृत्वा
ततः इतिमत्वा इधिकावृत्त इत्येतयान्निहाभि 'आपोहि ह्या मयो भुव'
इति तिष्ठामिः पत्न्यामि अन्ते देह उदुत्तमामिम मे वरुण तस्यार्वामीत्येताभिः
हिरण्यवर्णानि 'हिरण्यवर्णाद्गुन्धः पात्रका' इति ततस्तुभिः पात्रमानीमि प-

वमानः सुवर्जम्, इत्येतानुवाक्येन मालेभित्वा अभ्युक्ष्य प्रतिमत्रं क्रियाभ्यान्वृत्ति- प्रतिपादमित्यन्वे । ततोऽन्तरर्द्धलगतः जलस्यान्तर्निमग्नोऽधमर्षणो नृचेन 'कत च सत्य चेत्स्यधमर्षणदृष्टेन कीद प्रजापमान् धारयति । सर्वत्र सगण इत्येव । अस्तु निमग्नोतमनुवाक्य सकृच्चपति स पृक्तः प्राणायामः । एव त्रिधांतरित्योक्तीयं पृच्छान्तरदर्शनात् प्रक्षालितोपदाताम्बुक्लिष्टाणि वासांश्चि परिव्राण्यचम्बोन्धाय ह्रीं समूय व मंत्रन्मोन्वरमै नमस्य ततः शुचौ देवो उदकान्त एव स्थण्डिलानि पृथक्कृत्वा इमैः प्राणैः भासानि कल्पयति ॥ ९ ॥

केभ्यः ? देवेभ्यः पितृभ्य ऋषिभ्यश्च ।

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्संवत्सराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवभ्यस्साध्येभ्यो मरुदभ्य ऋतुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

देवगण इति देवानां च तद्गणानां चेत्यर्थः । अथ ब्रह्मादि दश देवताः । इन्द्रादयः पञ्च राजान । वरुणादयः दश देवगणाः । सर्वान्ते कल्पयन्तीति कथनान्त् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि प्रजापतये कल्पयामीति । एतानि पञ्चविंशतिरासतान्युदमपवर्गाणि । तर्पण केषा देवेन तीर्थेन भवति ॥ १० ॥

अथर्षयः—त्रिदशामितो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रि-
र्षतिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा द-
क्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

देवतासु सप्तः सप्तर्षीणामासनानि, दक्षिणतोऽगस्त्याय, कश्यपादूर्ध्वमस्त्याया, (१)पृच्छान्तरदर्शनात् ॥ ११ ॥

ततो यावदेकैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

१. अन्तः पदाधिकारके उदमर्षे पञ्चवर्गोपपन्नानि कल्पयन्ति तिस्रविंशत्यः (अ. पृ. १-११-१) इति कल्पयन्तृष्यैः तिस्रविंशत्यः उदमर्षे मरुदाजो गौतमनामो शमिदाय कश्यपादूर्ध्वमस्त्याया इति कल्पयन्ति दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति (अ. पृ. १-१०) इति मरुदाजुषैः ।

तत्र अथान्तरयाचनम् एकमेवन्ता स्वमानवेद्यन्ता, कै ? समर्पिभिः, तेभ्यः कल्पयन्ति । के द्युनरुने ? कुम्भकृपायनाद्युः कल्पयः । एतदुक्तं अत्र ति-कुम्भकृपायनाय जातु कल्पयः । तत्रज्ञाय नृगविन्द्ये सोमशुभ्रिगे सोमशुभ्र्याय वसिष्ठे सनडाजाय वृहदुक्त्राय वामदेवाय वाभ्रमन्त्राय हारि तपयान उद्गम्याय गोनमाय कृष्यज्ञाय कृतज्ञाय वसुधे इवरुणाय विधातवे विवर्षाय शिशिलाय पराशाया वसिष्ठायैन्द्राय सत्यवे कर्के त्यष्टे भावे सावित्रे भूतश्रवणे सावित्र्यै वरेभ्यश्चेति पुरुषक । एते कुम्भकृ पायनाद्युः(२)श्चतुस्त्रिंशदपव । वेदाश्चत्वार इत्यष्टाविंशदेकमेवन्ता समर्पिभिः । केचिदथर्षाङ्गिरस्त इतिहासपुराणानि अर्षद्वयज्ञान् सर्वभूतानीत्येतवामपि वेदप्रहणेन प्रह्वामिच्छन्ति, कल्पान्तरे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्राचीनाग्नीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय वैङ्ग-
ये तित्तिरये उखायात्रेयाय पदकाराय, कर्णिकन्याय वृत्ति-
काराय, वांध्यायनाय प्रत्रचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय,
भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचा-
र्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो धानप्रत्येभ्यः कल्प-
यामीति ॥ १३ ॥

तत्र सर्वे प्राचीनाग्नीतानि कुम्भा वैशम्पायनादिभ्यो ज्ञाद्गभ्य आ-
सामानि कल्पयन्ति दक्षिणतो देवानामपव चस्य च । तत्र दक्षिणाप्रवण
देशे दक्षिणां प्रत्यमपवर्णं(अ सू १९-७)मिति कल्पान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ यथास्वं विनुभ्यः कल्पयन्ति माता-

महैभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यमात्र चस्य के पितर पितामहा प्रपितामहा मातामहाश्च मातु-
र्षे पितृपितामहप्रपितामहा सर्वेभ्य उमवेभ्य कल्पयन्तीत्यर्थः । प्रा-
चीनाग्नीतानि कुम्भा दक्षिणत इति चानुपरो । तत्र यथास्वं पितामही-
ना नामानि कल्पयन्-रुद्रशर्मणे विष्णुशर्मणे इति । अन्ये पितृभ्य इत्येव
कल्पयन्ति । किमर्थं तर्हि यथास्वमिति ? जीवपितृतापतिमहापि विष्ट
दानवदुपायविशेषप्रतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा नेष्ट्वैव देशेषु तथैवानुपूर्व्या तैरेव
नामभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति वैशम्पायनप्रभृतीस्तु मातुः
प्रपितामहपुत्रान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति—अमु तर्पया-
म्बमु तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति ॥ १५ ॥

अथ कल्पान्तरे ह्येषो विशेष—अमुष्यं नमोऽमुष्यै नम इति गन्ध
पुष्पशुपदीपैः, अमुष्यं स्वाहामुष्यै स्वाहन्यन्नेन, अमु तर्पयाम्यमु तर्प
यामीति फलादकेतेति (भा गृ. ३-२१) (स गृ २-२०-५,३,७) ॥ १५ ॥

अभिर्ष्यते वाऽन्योऽन्यम् ॥ १६ ॥

आप्तोत्तरेतद्वपम् । अभिर्ष्या प्रार्थना । इहोत्सर्जने कर्मणि शिष्या
नामुपाध्यायस्य च स्नानादिषु कर्मसु सह प्रवृत्तिश्चोदिता । सर्वत्र
बहुवचननिर्देशात्—अभिर्षेकान् कृत्वाऽऽस्त्वानि कल्पयन्तीति । तन्नाम
विशेषो वैकल्पिक उपविश्यते । अन्योऽन्यमभिर्ष्यते वा ह्यो ह्यौ सम्भू
यान्योऽन्य प्रार्थयन्ते वास्तु प्रवृत्त्यर्थं न सर्वे स्मरेति । अधीर्षन्ति इति
शब्दे ऋचनेरेतद्वपम् । उपसर्गवशात्तत्र न एतार्थः । ये त्वधिशाश्वत्
पर लकारमेवा ज्ञायते न नैकपि तेषां ज्ञानुर्गम्याथै एव ॥ १६ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीणादितोऽनुवाका-
नधीर्यारन् ॥ १७ ॥

अन्ययनप्रकार उपाकरणेन व्याख्यान ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८ ॥

अयमपि विकल्प उपाकरणे व्याख्यात ॥ १८ ॥

‘काण्डात् कण्डात् प्ररोहन्ती’ति ह्यभ्यामुपोदके

दूर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

अथ लक्ष्मण दूर्वास्तम्भमाहृत्य नमुदकरव समीपे रोपयति । यथा
दूर्वा प्ररोहति तथा निखनन्ति ‘काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती’ति ह्यभ्या-
मुभ्याम् । तत्र दूर्वा इत्येकवचनअवनात् एक एव मुखयो निखनति त-
मित्तरेऽभ्यारभेत् । अन्ये प्रतिपुरुषमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

अपः प्रगाह्योदधि कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथापि प्रविश्य तत्रोदधिं उपान्त । उदधिः समुद्रं तस्मिन् क्षोभयन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कथं नदित्वाह—

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

बहुभिः परिवार्यं मन्तस्तद्विरुध्य यथोर्म्यस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । एव त्रिः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गाह्यातमितोरार्जि धावन्ति ॥ २२ ॥

उद्गाह्य उत्तीर्य अतमितोः आध्रमज्जननात् आनि धावन्ति । प्रार्चीमुदीची वा दिशामभिधावन्ति । तथा एवर्गः ॥ २२ ॥

प्रत्येस्याभिदानादि सक्तुभिरोदनैनेति ब्राह्मणान्

भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयति ॥ २३ ॥

प्रत्येन गृहान् प्रविश्यैत्यर्थः । आशिषः पुण्यादायाः पुण्याहं स्वस्वृभ्यतामिति वाचयित्वेति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्तां च काण्डादि दूर्वा-

रौपणादधिधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

यथासिद्धं वार्षिकेऽप्यध्याये समाप्ते उत्सर्गश्चोदित एवमेव पारायणसमाप्तावपि कर्तव्यम् । तत्र वर्वाणि-काण्डादिनामध्वयनं, दूर्वारौपणमुदधिकरणमाशिषाग्रम चेति ॥ २४ ॥

प्रत्येस्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

काण्डादिप्रहणात् पारायणाध्वयने यथाकाण्डमेवाध्वयनम्, न तु समिमन्तस्य पाठस्येति केचित् । अन्ये तु काण्डादिप्रहणस्वोपलक्षणत्वात् सर्वत्रकारस्यानुवाक्याध्वयनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यथाशक्यध्वयनमस्ति ॥ २५ ॥

एवमेवाहिरहरहर्देवानृषीन् पितॄन्श्च तर्पयेत् ॥ २६ ॥

अह्निरिति यजन्नात् अहरहस्तर्पणमाह्नरेव । तेवोत्सर्गकर्मणि पूर्वाकान्ता गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः । अहरहस्तर्पणं ब्राह्मणज्ञानन्तरम्, कन्यान्तरे दर्शनात् ॥ २६ ॥

इति गृहसूत्रावृत्तावनाकुलाया उपान्तमोत्सर्जनपटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

पूर्वशोधनयन व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्म चर्यविधिः' (आप. ध १-२ १८) इत्यादि च धर्मा उपदिष्टाः । अध्या-
वकाशद्वयतानामुपाकरणसमापनचर्यविधिश्च 'उपाकरणे समापने च ऋ-
चिर्वे. प्रज्ञापने' (आप. सू ८-१०) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातम् । अथेदानीं,
वेदं ज्ञानानि वा पारं नीत्वा हवुभयमेव वा ॥ (शाङ्ग स्मृ १-५१)
इत्यादिवचनाद्यनुष्ठानेन कृतकूपस्य गुरुकुलात् समावृत्तस्यानुष्ठेप
समावर्तनापरपर्याय ज्ञानात्कार्यं कर्म व्याख्यायते ।

केचित्—' उपाकरणे समापने च ' (आप सू ८-१) इत्यत्रैतयोः
कल्पस्याप्रसिद्धत्वात्, अथस्यमभ्यस्य प्रसिद्ध आश्रयितञ्च इति वदन्तः
'अथान उपाकरणोत्सर्जने ज्ञानवास्वाम, इत्यादिकं प्रतपदल नाम
उपनयनाभ्यस्य व्याचक्षते । तैत्ति, ' उपाकरणे समापने च ' (आप
सू ८-१) इत्यत्रैतयोर्विध्यानीश्वकारिण सम्पूर्णमेव व्याख्यातव्यात्,
प्रतपदलाध्ययनस्य च विवर्तितव्यत्वात्, माप्ये प्रसङ्गाभावाच्च ॥

वेदमधीत्य स्नाम्यन् प्रागुद्ययाहूर्जं प्रविश्यान्तर्लोम्ना
चर्मणा द्वारमपिधायास्ते ॥ १ ॥

अथर्वण

एवमुपनीतश्चरितब्रह्मचर्याऽपीतवेदपट्टां यथाचार्यकुलाद्यभ्या-
स्य प्रेत्सुर्भवति तस्य ज्ञानं नाम कर्मोपादिश्यते । यस्मिन् कर्मणि
नियमेन विशिष्टं स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानार्थमुच्यते । स्नान-
समावर्तनं तत् करिष्यश्चित्तर्थे । प्रवृत्त्यादित्यादिसोदयो गृह्यते ।
नेत्येवद्वयस्य इति दर्शनात् । अथ चोष्टुम् । अथ अध्ययनं तेषामि-
त्यस्य तेन चर्मणा तस्य कस्यचित् सूत्रम् । आसनवचनं विश्वामश्र-
तिसंधार्यम् । वेदमित्वात्रिंशत्तिसंवत्सरम् । वेदं वेदौ वेदान् वा । अर्पण-
पाठनश्चापेनश्चाधिगम्येत्यर्थे । स्नाम्यश्चिति वचनं तैत्तिरस्य उत्तर-
कर्म मां सूदिति ॥ १ ॥

सामवर्तनम्

वेदं तन्वत्राह्वयलक्षणम् । एकवचनं ज्ञापयन्निघ्नोपम् ।

'उदानधी-य वेदो वा वेदं वापि यथाकमम् ॥' (म.सू. ३-२)

इति मनुवचनात् । अथान्य पाठनञ्कार्थतन्वाधिमन्व, सपदङ्गं समी-
मांसि वेद(१)मधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः ।

'वेदं प्रकानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । तन्वात्, इनात्कार्यं कर्म करिष्यमाणः प्रगु-
दात् प्राधादित्योद्वात् । नञ्(२)गोशालां परिधिर्तां त्रिविधेत्यादि व्य-
कार्यम् ॥ १ ॥

नैनमेतदहरादिसोऽभितपेत् ॥ २ ॥

धनाहुता

एव एतत्कर्म कुर्वीषम् । एतद् एतस्मिन्नहोत्रे कदाचिदपि नाहित-
नेवाहितः । तेन सूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव प्रोक्ते ज्ञापयानपि कर्तव्यम् ।
आदित्यवह्न्यादग्निनापस्य न प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सामवर्तनम्

अग्निमन्नहनि यामदस्तमय मूलपुरीषोऽभ्यर्जनार्थेनऽधर्मा मच्छयाद्
हिनं निर्गच्छेत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालार्थां
समिधमुत्तरयाऽऽधायत्प्रेर्णाग्निं कटं प्रकायां वोपविश्यो-
त्तरया क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा वप्रे प्रदापार्षो संस-
र्जनाया केशनिधानात् समानम् ॥ ३ ॥

सामवर्तनम्

अथ तस्मिन्नहनि मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधाना-
दि । शम्पा । स्रक्त्यावापि क्षुरादिभिस्सह । स्वयमेव कर्ता वाच्यः ।
आज्यसमाधानवचनं समिधायातादेरुत्तरस्य कर्मणः कार्त्तव्यदेशार्थम् ।
अनेनेव तन्वत्राह्वयपि सिद्धार्थां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं तन्वत्राह्व-
स्यैव मध्यन्दिनविषयः, न कृत्स्नस्य कर्मणः । एतदर्थो 'इमं स्ताम'भि-
त्येतथा । न स्वाहाकार-जुहोतिचोदनाभावात् । कटं प्रसिद्धं प्रका-
शप्रकृतिभूतं तुषम् । केशनिधानेन । सामवचना 'ज्याशुष'मित्येतथा ।

सुरभिमन्थ । उत्तरेष यजुषा 'शिवो नामासी'त्यनेन । यत्र नापित, नाचार्यः । तस्मै धुर प्रदाय तत, 'उषाः शीतास्थानीये'त्यादि यत्र कर्तव्यादि कर्म अग्निवचनान्त तदुपनिषत्तेन समम् । किं ? कारयतीत्यध्याहारः । के-
न कारयति ? आचार्येण । यद्यध्याचार्यकुलादय निवृत्तः तथापि ज्ञान
काले विवाहकाले च समवेत्याचार्य । समानवचनसामर्थ्यात् ।
योऽस्यापचितस्तमितरथा (आप सृ ३-९) इति च दर्शनात् । स्पष्ट
चाप्युक्तावनके-अर्थतान्युपकल्पयति समावर्तमान, (र्थमाने) (आद्य
सृ ३-३-१) इत्यादि । अग्रे त्याचार्यकुल एव समानवर्तनमिच्छन्ति ।
तथाचार्यस्यसर्जनोद्देशे कृत्वा धुर नापिताद्यादाय प्रतिदिश प्रवाप्य
पुनस्तस्मै प्रदाय त च यजुस्तमुत्तरयानुमन्वयने । यत्रमन्त्रमाचार्यकर्मोऽपि
तत्पर्यदर्शनम्

यथा कर्षन्स्त्रे(१) प्रवानहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात् । अत्र तु
कृत्वापदेशोऽभ्यासप्रधान(२) इतिह्यात् । 'अत्यन्तान्ते' इति च कर्मा-
र्थम् । आरवभारान्तं कृते समिदाधानमेव, न पुनरर्थह्यमपीति । अत्र
च पात्रप्रयोगे इर्ष्यादीनि ह्यहम्, धुरकटादीनि सकृदेव, शम्वा-
क्ष परिध्यर्थे । केचित्—इर्ष्यादीन्पि सकृदेवेति । पलाता पलाशपृ
क्षावयवभूताम् उत्तरा 'स्मै स्तोमम्' इत्येतया । २३ प्रसिद्धस्तुवमपः ।
एव कटप्रकृतिभूत पट्टिकटाद्यर्थं तुगम् । केचित्—कृशित्वेति ।

उत्तरा 'श्रियायुषम्' इत्येतया(३) । उत्तरेण यजुषा 'शिवो नामासि'
इत्यनेन । नन्ते यजुषः कर्मनिश्चिन्मन्त्रविदे ब्राह्मणाव तत्र धुर प्रयच्छति ।

केचित्—इहात्वाचार्यो यजुषं प्रारभते, नापिनस्तु यत्र अस्मै प्रव-
च्छतीति । तदयुक्तम्, इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्वहन्त्वाच्च ।
'अध्यानुवाकस्य प्रथमेन यजुषा' इत्यारभ्य 'तस्मिन्' केशानुषदंम्योक्त
र्योऽनुष्वाण्मूले इमेस्तम्बे वा निदधाति' (आप सृ १०-८) इत्येष
मन्तपुनयनेन सञ्चन, भवतीति ज्ञाप. ॥ ३ ॥

जघनार्थे ब्रजस्योपविश्य वित्तस्य मेखलां ब्रह्मचारि-
णे प्रयच्छति । ४ ॥

अनाकुल

(४) अधोत्तकोद्देशमधुनस्यो ब्रजस्य जघनार्थे पञ्चार्थे उपविश्य मेखला नि-
घ्नस्य विमुच्य, कस्मैचित् ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥ ४ ॥

१ वा ग ३—अत्यन्तान्तेऽप्यसिद्धे पक्षे । २ ३—इत्यन्तान्ते
३ ३ ३—अपि नान्य धुर नि-विषेण । ४ वा कर्षन्स्त्रे ।

तात्पर्यदर्शनम्

अधोप्रवेशादिको वज्रस्य उपचार्ये पश्चात्ते उपविशन्त्यादि करोति ॥ ४ ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वीप-
गूहति ॥ ५ ॥

अनाहुता

अप्यहर्षति । उत्तरेण वज्रस्य 'इदमहमनुष्वांसुभवे' त्यादिना तथाद्दशम्ये-
षु नामप्रद्वयम्-इदमह वज्रशर्मणो गार्भ्यस्य पत्न्यामपसूहाम्बुत्तरो
वज्रशर्मा द्विवज्र इति । अथ यदि वा स्यात् वज्रशर्मणो गार्भ्यावथेति ।
वृद्धाजिनयोःरप्यस्मिन् काले त्यागः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

न तु ब्रह्मचारी ता मेकलां सूचोक्तदेशे उपगृहति अवकाशां करोति
'इदमहं(१) विष्णुशर्मणो(२) गौतमस्य वाप्यामनुष्वांसुत्तरो(३)वि-
ष्णुशर्मा द्विवज्रः' इत्यनेन यजुषा । अथ च स्नातुर्नामगोत्रे प्राप्ते ॥ ५ ॥

एवंविहिताभिरेवाहिरुत्तराभिष्वङ्गमिस्नात्सोत्तरयो-
दुम्बरेण दत्तो धावते ॥ ६ ॥

अनाहुता

एवंविहतां पूर्ववत्सख्युत्तमिः शीतोष्वाभिरित्यर्थः । तत्र स-
सर्जने मन्वस्य लोपः, वपनलिङ्गविरोधात् । एवकारः पीनकोशमिकः ।
उत्तराभिष्वङ्गं क्रुमिः आपोहिष्ठीयमि हिरण्यवर्णीवर्गिकः । तत्र
'वासु जात' इत्यासां ब्रह्मणम् । प्रतिमन्त्र चाभिषेकः । एते नवन-
दन्तेभ्यो मल्लमपववति । उत्तरार्था 'अन्नाद्याव भ्यूह' इति-पेतया ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवंविहितमस्तूर्णो मिधितमिदशीतोष्वाभिरह् । 'केशान् वपनु'
इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् एवकारात्तत्र न मिधयाम्भ्याः । उत्तराभिष्वङ्गि
'आपो हिष्ठी' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णी' इति तिसृभिश्च । स्वाति
अभिषिञ्चति । एतच्च वपनामन्ते सङ्गदेव ।

केचिन्-एतद्वचमिति । तत्र, शुभार्थे मधानाम्भ्यासकल्पनमपुत्र
मित्युक्तत्वात् ।

१. अ. ५-सपुष्पशर्मणो वज्रस्य २-विष्णुशर्मणो हरिश्चोवस्य

३. ८-८-गौतमस्येवस्य ४. अ. ५-वपनात्पशर्म

(१) अथोऽनुभवेण कालेन दग्धेभ्यो मल 'अपाद्याय व्युत्तरम्' इत्येनया अपनयति ॥ ३ ॥

*स्नानीषोच्छादितस्नातः ॥ ७॥

उत्तरेण वजुषाऽहृतमन्तरं वासः परिधाय सार्धसुर-
भिषा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरवानुलिप्य मणि
सौवर्णं सोपधानं सूत्रोत्तमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परि-
प्लाव्योत्तरया त्रीवास्यावध्यैवमेव वादरं मणि मन्त्रवर्ज
सव्ये पाशायावध्यहृतमुत्तरं वासो 'रैवतीस्त्वेति' समानम् ॥८॥

अनाकुल

ततः स्नानं स्नातार्थं क्लृप्तकादिभिः कालेन उद्धृतं अपकृष्ट-
मलं पुनरपि ताभिरेवाङ्गि मलं स्नानेन वजुष 'सोमस्य तनूरभिः'
इत्येनया अहृतमन्तरं वासः वेन कटिः प्रच्छाद्यत तदन्तरमिभ्युत्तरम् ।
येन बहिर्नीधि प्रच्छाद्यत उपवीत वा क्रियते तदुत्तरमिति । तयान्तर
वासः परिधाय चतुर्ध्वानुलेपनं करोति । केन ? चन्दने । कीदृशेन ? ।
नर्षपुरभिषा सर्वाणि सुरभिद्रव्याणि यत्र भवन्ति तत् सर्वसुरभिः ।
नर्षपुरभिषेति पाठे क्वचित्त्रिविधा । तत्र पूर्वमुत्तरैर्देवताभिर्देवताभ्य
प्रदच्छति 'तयो प्रहाय' चेत्ययमादिभिः । तत उत्तरया 'अप्यतरस्तु
वा मन्त्रः' इत्येनया अनाकुलोऽनुलेपनम् । 'मुसवसे प्राङ्गणोऽनुलिप्येत्
वाहू राजन्यः, उदरवेद्यः' (आश्व. श्रु. ३-७-१०-१२) इत्यास्पष्टायनः ।
अथ मणिमावभृताति प्रकृत्य प्रतिमुञ्चते । स च मणि सार्धसो भवति ।
उपधानेन च वैदूर्वादिनां पदितः । मन्त्रेण सूत्रेणोत्त । सपाश इत्यर्थः ।
त मणि उत्तरार्चो 'इयमोपधे' 'येनया उत्तराव त्रिः परिप्लावयति ।
सकृदेव मन्त्रः । अथ त उत्तरार्चो 'अपाशोऽस्तुर' इत्येनया त्रीवास्याव-
ध्याति । त्रीवाशब्दोऽयं धम्मनिवचनः बहुवचान्तः तयोनात् कण्ठे
प्रयुज्यते । अस्याष्टुत्ति पृथिवी स्तूपते । तस्मादियमोपधिस्त्रावभाषेति
व्यवहितम् । सकारलोपच्छान्त्सः । अथ वादरं बहुरीवीकेन कद्विपत
मेवमेव सूत्रोत्तमुदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परिप्लाव्य सव्ये पाशायावध्याति ।
दूर्वामेव परिप्लावने च अन्धे च मन्त्रव्यतिषेचः । पुनर्मणिग्रहणादुप

धानमस्य न भवति । सुषोतस्तु भवति । आवश्यं मार्गं तत्र उग्रं वस
करोति अल्पमेव । तत्र रेवतीस्त्वैथेयमादि कर्म समानमुपनयनेनैव
श्रयेतन्वयम् । रेवतीस्त्वैथेताभिरिति वा उत्तराभिरित्येव वा सिद्धे समा
नयनमुपनयनवत् प्रथामार्थम् । तेन उत्तराभ्यामधिगन्धेयादि
परिहितानुमन्त्रणान्तं गुरोः कर्म ॥ ७ ॥

नारायणार्चनम्

स्नानोत्पकरणै (१) श्लोककमधुकचूर्पादिभिः उद्धतितदेह आमस
कविर्पादिभिः (२) स्नानार्थविसृज्य भवति ॥ ७ ॥

'सोमस्य तनूरसि' इत्यनेन बहुधा अहमन्तरं वा अन्तर्वासोऽन्तरीय
मित्यर्थः । तन् परिदधानि । अनेन सूत्रेणान् ऊर्ध्वं स्नातकस्य नि
त्यमन्तर्वासो विधीयते । यत् पुन कर्माद्यमेव, प्रकरणात्मनात् ।
ततस्तानुमन्त्रिणा सर्वैः कस्तूरिकादिभिर्गन्धद्रव्यैर्वासितेन चन्दनेन
अनुलिम्पतीति व्यवहितेन सम्बन्धे । कथमनुलिम्पति ? (३) हाथ
बाहू-अरीरित्यादि । 'नमो ब्रह्मणे च' इत्यादिभिर्गन्धभिर्मन्त्रै देवताभ्य-
श्चन्दनं पूर्वं प्रथम, पश्चात् 'अप्सरस्तु यो गन्ध' इत्यनया आत्मान
मनुलिम्पति । मुखस्य चाग्निमुलेप . मुखमग्रे ब्राह्मणो लिम्पेत्' (आश्व
सू ३-७-१०.) इत्यादिवलायनशृङ्गात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमश्चन्दन,
न तु मन्त्रान्तेन, नमस्कारस्यापि (४) प्रदानार्थत्वात् । यत्र कीदृश ? दीर्घ
सुवर्णविकारम् । सेवयान चर्चवर्षादिना उभयतः परिवृहीतम् । सुषोत
सुषोतम् 'इयमेवधे वायमाना' इत्येतया सङ्गुञ्जरितया उपपत्ते
अग्निमविरत वि पारश्या, अग्रे 'अपाशोऽग्निगुरो मे' इत्यादिकया 'पु
षवाय' इत्यन्तया उपवसानया त सर्जि प्रकम् कण्ठे वाय १, बदरी-
बीजमथ पारश्या (५) सुश्रोत्रमेव मणिलेखनेनेवपत्ते वि प्रक्षिप्य तूर्णी
परिद्वान्य, तूर्णीमेव मन्त्रे पलायवर्जितम् ।

अहमन्तरं वा (६) परिधानीयमेव, नान्तरीयम् । तदुपनयनेन समा
नम् । स्वयं परिदधाति, इहाचार्याभावात् । ततश्च 'रेवतीस्त्वा' इति
ब्राह्मणं परिवानीय वासोऽग्निमन्त्रे 'वा अहमन्त्र' इति तिसृभि
परिधाय 'परीद वासः' इत्यनुमन्त्रयते । 'रेवतीस्त्वैति समानम्'
इति वसवस्यलाघ मन्त्रस्थतुष्मद्वयलिङ्गाद्य एव । यद्वा अग्नो विद्वान्
ब्राह्मणः रेवतीस्त्वैति समानं करोति ।

१ वा ३-अतकमा ३५ क-लितगविपुत्र वा वयः

२ ३-२-अतिस्नानार्थे ३ अन्त न ६-

३ ४-अर्धेनार्थेनम् ।

४ ४-४-पूर्वम् ।

५ ५-४-परिदधानेन वाध्यं चम् ।

कुल पुनः 'अहतमुत्तर वास' इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते नोत्तरीयम् । उच्यते-रेवतीम्बेति समानमुपपद्यतेति इत्यनात् उपपद्यते च 'तिम्बि. परिधाव्य परिहितमुत्तरवा. (आप घृ १०-१०) इति परिधानार्थवासोऽवगमात् । (१) पूर्वेष्व 'अहनमन्तरं वास' इति चोदिताशब्ध । उत्तरीय तु 'नित्यमुत्तर कार्यम् (आप घ २-४-२२) इत्यादिधर्मता शब्दचत्वाद्वापि सिद्धमेव ।

केचित्—इहोत्तरीयं विधीयते मेव परिधानीयम्, उत्तरमिति वचनात् । तथा आचार्य एव 'रेवतीम्बे इत्याद्युपपद्यतेन समानं करोतीति । (२) अत्र, परिधाव्य, परिहितम्' इत्यनुपपत्तेरेव । तथा आचार्यकुलातिवृत्तेनेद् स्नानं कियते । (३) तत्राचार्यकर्तृकत्वा (४) प्रसक्तिरेव ॥ ८ ॥

तस्य दर्शनां प्रवर्ती प्रवक्ष्य दर्शनामाध्यायाभ्याना-
यन्नुत्तरा आहुतीहुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनकुल

अनात्तरस्य वाससो स्नाया अना कर्वाहद्वारां सौख्यां प्रवृत्तं दर्शनामाध्यायनेन उत्तरा अष्टा प्रथमाहुतीहुतीति । अन्यानान प्रवर्तयोरुपर्यायेनामनन कारयच्छिन्यर्थः । अभ्यासयत् इति आ वाड । अस्मिन् पक्षे सत्येन पाणिनाऽभ्यासयत् । अभ्यासायामिति अनुलन्तस्य युक्त । अभ्यासीपाभ्यानीयेत्यर्थ । स्वयंश्चा प्रवर्तयोरुपर्यायेनान्येन प्रवर्तयोरुपर्यायेन । जयादिवचनं प्रवर्तायपक्षीय यथासिद्धं प्रतिपद्यतेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

नान्येदशम् ।

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो स्नाया अना कुण्डले सौख्ये प्रवृत्तावुपायेन इव्यां अत्र स्थापयित्वा । आम्बेनति पदिभाषाप्रामानुषादोभ्यासयत्परिधानार्थः । अभ्यासायामिति (५) अनुलन्तोऽर्थवाड । तत्राश्वमेधस्येन हस्तेन म्थापितयो प्रवर्तयोरुपरि आत्यमानीय तेनैवात्येन गता 'आवुष्य वर्सस्वाम्' इत्याया अष्टौ प्रथमाहुतीहुत्वा, ततो इव्यां अत्रात्तायपक्षीय, यथासिद्धं यथादि प्रतिपद्यते । सूचनासुश्रमिति निर्वचनान्नाह सूत्रे स्वयंश्चकार्यविधिनिवृत्तयो वाक्यमेवोऽपि तेष दोष इत्युक्तम् 'आग्निमिभ्या' (आप घृ. १-१२) इत्यत्र ।

१. आ १ प्रवृत्तम् । २. ८ अत्र । ३. अत्रावुपर्याया । ४. अत्रान-नान्येनैव ।
५. अत्रान-नान्येनैव ।

कोचित्—सव्येन हस्तेन अभ्यानायश्म्येन वाभ्यानायश्मिति पाठेन भावेनवचमिवावधारते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्णं

आबध्नीतैताभिस्सव्ये ॥ १० ॥

अनुच्यते

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्पाठम् । तेनास्याहुनि भोजनं न भवति । एताभिरेवाहुतिभि आहुत्पर्यैर्मन्त्रैरित्यर्थः । वचनादेकं कर्णं बहुमन्त्रं स्वाहाकारपाठं मन्त्रः प्रयोग्यः । सव्ये चेत्सुक्यमाने मन्त्राणां विभाज्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

उत्पर्वदशमम्

परिषेचनान्तस्तरमेव एताभिरेव 'आनुष्य वर्चस्वम्' इत्यष्टाभिरेव वक्ष्येते इत्यप्रवर्तयोरैक आबधीनं प्रतिमुञ्चेत् । तथान्येनेताभिरेव सव्ये कर्णे । अत्र च होममन्त्राणामेव आबन्धनकरणत्वेन सूत्रधाक्यसादृशानामिदमत्र ध्रुव्येव चांशितत्वात्तराबन्धनमपि गौपया कृत्वा प्रकाश्व(१)मिष्ट्री चत् । तद्येताभिर्गिति ख्यातिद्वानिर्देशो बहुत्यादृशं ब्राह्मणमामयत् । न चात्र होमार्चनार्थेव आबन्धनार्थत्वेनापि विनियोगे देवदत्तविषय गौर्येण दत्तमित्यवशिरोव । (२) 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवर्षति' इत्यादिपदविद्युत्कलक्षणवा विनियुक्ताकार(३)मातराजवापि विधिपानोपपत्तेः, षडङ्गमन्त्रविषये त्वनेकाधेयमपि नायुक्तमित्या(४)श्लेष्यधिकरणे उक्तत्वाच्च ।

कोचित्—एताभिरित्यनेन प्रकृताहुतिपरामर्शादाहुत्पर्यां मन्त्रा लक्षणान्ते 'पितृणां चाज्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते' इतिवदिति । मैत्रम, यत

१ कश्चन स्वरसिद्धिं कथं मन्त्रमि ददात् । योऽनु मन्त्रं यत दत्तं ते दत्तं देवस्य दृग्ज्ज इत्यर्थेन हो कथं । अथवा चेन्नो पुण्यवा दुन्या मन्त्रव्यये । 'कश्चन स्वरसिद्धिं कथं मन्त्रमि ददात्' इति ब्राह्मणसंमतता मेऽप्येति तृतीया श्रुत्या गौर्येण वचसात्तदुक्तत्वात् कथं श्लेषोऽप्ये । अत्र विधिपेक्षया श्लेषोऽप्युक्तत्वात् अत्रापि गौर्येण वचसात्तद उक्तं गौर्या कथं श्लेषोऽप्ये । उ-दयाने श्लेषोऽप्येतामो मन्त्राणां विधिपेक्षयात्त आबन्धनवक्तव्यमवधीन्यर्थे ।

२ 'अनुच्यते चर्चस्वम्' इति वक्ष्येत् पुरोडाशकरणे विनियुक्तानि मन्त्रानि । 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवर्षति' इति वचनेन पुरोडाशादित्येव तत्र कलत्रकपालसङ्घर्षमन्त्रेण कुण्डलधारण-लक्षणं विधीयते । तदुच्यते अतित्येककपालकथनात्त मन्त्राणामनुपवर्षति इत्यनेन हो-टि वि-देष इत्यर्थे ।

१ उ अ इ—विनियुक्ताकार विधिपाने इत्यत्राट ।

१७ नी १-१-८

पूर्ववोत्तराहुतीरिति लक्षणया प्रकृताना मन्वाणामपि परामर्शो वरम्, न विहापि वाच्ये लक्षणाः ॥ १० ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं स्रजशिरस्याञ्जनमावशवि-

क्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

अनाहुल

एवमुत्तरैरपि मन्त्रैर्यथालिङ्गं स्रगादीनि षट् इत्यापबुधुञ्जीत यथा हम् । तत्र 'शुभिके शिर' इति द्वाभ्या स्रजशिरसि बन्धनम् । यथालिङ्गं वचनात् (द्वाभ्यामिमां तामपिनष्टे' इति) स्रज इति षष्ठ्येकवचनम्, न प्रथमाया द्वितीयाया वा बहुवचनम् । इमा नामित्येकवचनात् । शिरसीति वचनात् अन्वयोर्न भवति । "न मालोचनाम् । माले चत् इत्यु, स्रजित्यभिधापर्यात" (आश्व सू ३-८-१२) इत्याख्यलाघनः ।

अथ 'वदाञ्जन वैककुद्'मिति द्वाभ्यामञ्जनं अस्त्वामप्युञ्जीत । तत्र द्वाभ्यामपि मन्वाभ्यां पूर्व दक्षिणस्याञ्जनम् । अथ नाभ्यामेव सत्यस्य । यद्यपि 'नेन वासाञ्ज' इति मन्त्रे द्विवचनं भवति । तथापि पूर्वोक्त्यतिदेशसामर्थ्यात् प्रथमवोत्तरावन्धनचत् क्रियाभ्यात्तिसंवाभ्यावृत्तिश्च भवति । तत्र साक्षात्कृम्योवत् द्विवचनं यथा "अमसस-खाप-पञ्चसोस्ते उपदधात्पह"मिति ।

अथादर्शस्यावेक्षणं 'यन्मे वन्दे' इत्येवया । अवेक्षणमित्यनुष्ठानाने आदानमेव स्यादस्मिन् काले, 'इदं तत्पुनरावद' इति लिङ्गात् तस्मादवेक्षणग्रहणम् । ततः उपानहावुपमुञ्जने 'प्रनिष्ठे रथ' इति वज्रया । आञ्जनवत् क्रियाभ्यावृत्तिसंवाभ्यावृत्तश्च भवति । ततश्छत्रमावापमानमावच्छादयति 'प्रजापतेःशरणाभसी'ति वज्र । देवस्य त्वेति वज्रया दण्डमादत्ते । वैश्वमित्याद्वलाघनः ॥ (आश्व सू ३-८-१५) ॥१०॥

तत्पर्यदर्शनम्

यथा कर्ममध्ये समन्वयक प्रथमो हि वज्री, एवमुत्तरेमन्त्रैर्वाहितं च त्वलिङ्गावुत्तरेण स्रगादिषट्कं आवर्ध्नीत कर्तव्यमित्यादि यथाह वा कपशेषः । तत्र 'शुभिके शिर' इत्यन्यैकवचैव शिरसि स्रजमावर्ध्नीत । 'यामाहरत्' (१) इत्येवा विकल्पार्थः, 'एकमन्त्रान कमानि' । 'अवशिष्टा विकल्पार्था' (आश्व प १-४१, ४-१२) इति परिभ पात्रचनान् । स्रज इति द्वितीयेकवचनार्थः, 'शुभिके शिर अनाह' 'यामाहरत्' इत्यादि

वचनलिङ्गात् । यत्प्रत्ययवचन वा । तथा सति खल आह्वयम् कर्तव्यमिति शेषः ।

तथा 'यदाञ्जनं प्रकफुदम्' इत्येकैवैव सकृदुक्तविरितया विककृतपक्षतजाताञ्जनेन युगपदस्फोरञ्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'अपि पर्वत' इत्यादीनि चत्वारि यजुर्वि विककृतार्थान्येव । न चाश्वोः पर्यायेणाञ्जनम्, 'तेन वाम्' इति द्विवचनलिङ्गविरोधात् । तथैव 'वन्मे वर्च परागतम्' इत्येतया आदर्शोपेक्षणं कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे स्थः' इत्यनेन यजुषोपानहा युगपदुपमुञ्जते, 'प्रतिष्ठे स्थः' इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव तूर्ध्वी उपमादाय 'प्रजापतेः शरणमसि' इति यजुषा आत्मानमभिच्छादयति । तथैव दण्डं वैषव 'दण्डस्य त्वा' इत्यादिवजुषा आदत्ते । इति यतानि षट्श्लोकाधीत्यर्थः ।

केचित्—'सुमिके शिर आगोह' 'वामाह्वत्' इति द्वाभ्यामपि खल आह्वयनम् । तथा 'यदाञ्जनं' 'अपि पर्वत पुरुषम्' इति द्वाभ्यामप्याहुः साभ्यां दक्षिणसव्ययोरश्वोः क्रमणाञ्जनम्, 'यजमुत्तरेपंधालिङ्गम्' इति वचनबलात् । ततश्च 'तेन वाम्' इति लिङ्गमपि विचित्रलाद्वाप्यमेव । यथैकस्या साजान्यकुम्भ्या 'वसे उपधाम्बहम्' इति द्विवचनालेङ्गम् । उपानहोरुपमोचनेऽप्यञ्जनवदेव श्लाघयेति । तदस्य 'एकमन्वापि' (आप य १-४१) इत्यादिपरिभाषणविकल्पनात् । 'यजमुत्तरेपंधालिङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वश्लाघ्यानेऽप्युपपत्तेः । 'अपि पर्वत पुरुषम्' इत्यत्र पाठे प्रथिष्ठेऽपि विनामे विराकाङ्कःशत्, यावथमेवदाक्यतेश्च ॥१॥

● वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्पोत्तरेणार्धचेन दिश उपस्थाप्योत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसमिति ॥ १२ ॥

धनाङ्कः

ततः उत्तरेणार्धेन 'द्वीष्वाह्वी' रिरवनेन प्राङ्मुखाः प्राञ्जलिः सर्वा दिशो मनीषि कृत्वा मन्वास्तेन प्रदक्षिणमावृत्त्य सममुदीकृते । पक्षे दिश । यदुर्वीरिति सिद्धम् । प्राच्याप्याश्चतस्रः ऊर्ध्वी अधरा चेति । तत उत्तरेणार्धचेन 'मा हास्मही'त्यनेन नक्षत्राणि चन्द्रमसश्च सहोपनिष्ठते ॥ १२ ॥

पर्यदर्शनम्

इह च समाख्यानम् ॥ १२ ॥

उत्तरेणार्थेन 'द्वेषीण्यदुर्धी' इत्यनेन तदा, अकार्षीण्युता उल्लान, उल्लानेन 'मा हान्मादि' इत्यनेनैव चकारान् चकारम् चोपागच्छते । अतिशयता च 'मा हान्मादि' इत्यत्र बहुवचनीत्युपाहृत्य तानि प्रकाशयाम्येव ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य पथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्भीषे गृह्यप्रदने द्वादशः खण्डः ॥

अनुरक्तः

रातिना बन्धुना संभाष्य किं मया कर्मण्यम् ? कं बाधमः प्राप्तं पत्तन्य ? इति संभाषणं कृत्वा तेन रातिना सह गच्छति अथवा तमाश्रमं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । 'बुध्या कर्माणि यन् कामयेत तदारभेते' (आप. श्र. २-२१-६) इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रवृत्तौऽपि समाख्यानं स्नानकर्मं यथा स्यादिति ॥ १२ ॥

इति गृह्यसूत्रसूक्तवनाकुलायां द्वादशः खण्डः ॥ १२ * ॥

पर्यदर्शनम् ।

राति. मित्र. समपतीति व्युत्पत्त्या । तेन सह विशिष्यस्वस्वभाष्य आत्मशक्त्याद्यनुक्तं यमादिकं विशारथं विशिष्य । यथार्थं गच्छति तेन रातिना सह योऽर्थः धर्मो मोक्षा वा साध्य-वनाद्यपुन, तदनुक्तमाश्रमं गार्हस्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । एव च ब्रह्मचर्यादिव प्रवृत्तौऽपि समाख्यानं स्नानं कृषीव (१) प्रवृत्त्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन शृङ्खलापर्यदर्शने द्वादशः खण्डः समाप्तः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः.

एव स्नानस्य मुख्यकल्प (१)विधायात्तु कल्प विदधाति—
अथ तदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं
समिधमादधाति ॥ १ ॥

अनाहुता

उपाख्यात स्नानकर्म गरीयश्च मुख्य च । अथेदानीमेतदपर स्ना
नविधान लवीगश्च वीर्यं च उपाख्यायते । किं तत् ? तूष्णीमेव तीर्थे
भूमिष्ठ उल्लं स्नानि । लोद्धृताभिर्दशीनाभि । तूष्णीं च समिधमाद
धाति । अ-उ-उ-उ । पाल्लाशीं समिध् । एतावदेवास्मिन् विधी कार्यम् ।
नान्यत्र किञ्चित् 'शामुद्रयान् मज्जामिन्पादिकम् । चपनादि तु शौचिक
मयमरुद भवति । तत्र प्रयोग—केशान्मथुनखलोमानि वापयित्वा मे
खलत्तण्डुमजिनमित्थपनीथ तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा वन्तपावनमीदु
म्बनेषा काष्ठेन कृत्वा स्नानीयोच्छादित पुनः स्नान्त्वा अह्ने वासली
पन्थि-यानम्याग्निमुपसमावाय संपरिस्तीर्व पाल्लाशीं समिधमग्निं मत
त्वा उवापन्त्वावाथ मणिप्रभृतीन्बलदूरणानि चयोपपाद्मुपादत्ते तूष्णी
मेव सर्वम् ॥ १ ॥

तास्त्वर्ध्वीनम्

अथान्तेतद्विधान । उच्यते इति शेषः । तीर्थे पुष्पनद्यादौ । समिध
पाल्लाशीं, समिधोवात् । एवकागन्ध्यास्मिन् विधा (२)तान्बलिकञ्चिद्
मुष्टेयम् ।

तदु-पूर्वभिर्मन्त्रेण विधा स्नान-विमिदाधानयोः।।।।। प्रकारो वे
कालक इति किमिति नास्तीत्यने ? उच्यते—व्यङ्ग्यकारवपर्यप्रसङ्गात्,
स्नान-विमिदाधानयोरेह व्युत्क्रमणानिधानान्, अस्य सूत्रस्य बहुतर
त्वाच्च । यदि ह्यत्र पूर्वभिर्मन्त्रेण विधी वैकल्पिकादिभिर्नोऽप्रतिपत्तत्, तदा
तत्रैव 'पाल्लाशीं समिधमुत्तरयाक्य तूष्णीं वा' 'एवविहितानिरेवाग्नि
कतरामि' अह्नि स्नात्वा तीर्थे वा तूष्णीम्' इत्यन्तैरेवाक्षरेरनुबन्धिष्यत् ।
किञ्च सूत्रकाण्डा नैवेद्यं शैलीं दृष्टवरा-वहुत खञ्ज प्रधानमुक्त्वा
पञ्चादधादिना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एव
मेव 'अथैतदपरं दृष्टं वसाञ्ज्यकना जुहोति (आष ४ २२-१०) (४)इ
त्यस्यापि व्याख्यानम् । यद्योऽन्तु-दृष्टं चारिस्तिष्ठति मेखलादीनि त्यक्तवा

तीर्थे तूर्णीं स्नात्वा, वासोऽन्तरपरिधानादि कृत्वा, श्रोत्रियामाराद्धि माहृत्य 'यत्र क वाग्निम्' इति विधिनोपसमाधाव, तत्र प्रजापतीं मनसा ध्यायन् तूर्णीमेव समिधमादधाति ।

केचित्—केशश्मश्रु(१)नपत्रादिकमन्वयस्याविरोधि तूर्णीमेव क रोतीति ॥ १ ॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्चं उपविशति

यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

अनाकुला

उक्तयोःपक्षयोः स्नातको भवति । तस्यास्मिन् काले बभ्रुविर पचितिः कार्या, गोमधुपर्काहो वेदाध्याय इति कथनात् । आयेचार्य्य (३)दृष्ट्या (बौ. सू १-२-१) इति कल्पान्तरम् । साधु जनकानां (३) मर्षादिभ्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदन कौपीतिकिनस्त्वनामनन्ति । "विष्टुरं पाद्यमपर्वमात्रमनीय मधुपर्को गौरित्यनेषां त्रिभ्यरेकीक वेदकन्तं" (आद्य सू १-२१-१) इत्याम्बलायन । तत्र नन देशेऽपि अपचितिं कुर्वन्ति बान्धवा, तत्र नैर्दक्ष कूर्चे उपविशति यथापुरस्तादुपनयने आचार्यः । कूर्चं प्रत्तमुपादायोद्गम निघाप तस्मिन् 'राष्ट्रभृदस्ती' इत्यनेनोपविशतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यत्र यस्मिन् स्वधर्मशुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागतान् अने स्नातकाद्यापचितिं पूजा मधुपर्काभ्यां कुर्वन्त कुटुम्बिनः । बहुवचन चानुपादेवगतत्वाद्भिवक्षितम् । अत्र पक्षोत्तरम् ब्राह्मण्यकवचनम् । तत्र तत्र गृहे नैर्दक्षे कूर्चं उपविशति । यथापुरस्तात् उपनयन आचार्ये 'राष्ट्रभृदस्ति' इति वज्रुषा उपविशति तथा उपविशोद्दिश्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्वपतिश्च ॥ ३ ॥

अनाकुला

एव राजा स्वपतिश्च यथा ब्राह्मण स्नातकः कूर्चे उपविशति । यथा लिङ्गमाचार्यासम्प्रीति । एव राजा स्वपतिश्च पूजयन्ती उक्तं यद्गु र्भ्यां यथालिङ्गमुपविशतः । तत्र अत्रिनो राष्ट्रभिवशितेरभिविको रा त्वाय साहज्य तस्य लिङ्गम् । स एव जनापिपतिः । स्वावस्थायाभि चिक- स्वपति । आधिपत्य तस्य लिङ्गम् । उत्तराभ्यां राजा स्वपतिश्च-

त्वेव सिद्धे 'एव' 'यथातेदु'मित्युच्यते-यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य छि
 द्वात् विनियोग एवमुत्तरयोरेव प्रहायनायम् । तेन प्रथमो मन्त्रो
 ब्राह्मणस्यैव भवति । आचार्योसन्दीति सिद्धात् । ब्राह्मण आचार्य-
 समर्थ इतिवाक्यत्वात् । तेन क्षत्रियवैश्वयो. तुष्ठीमुपवेशनम् । तथा
 "आचार्यविवेजे इत्युच्यते राज्ञे" इति गार्होऽपचितिः । अधिपतेस्तु इवशु
 रायेनापचितिः ॥ ३ ॥

गार्होऽपचनम्

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेषोपविष्ट, एव एव स्वातिवेलो-न
 यथातेदु 'राष्ट्रभूदसि सम्राडासन्दी' इति राज्ञा, 'राष्ट्रभूदस्वधिपन्त्या-
 सन्दी' इति स्थपतिस्त्रोपविष्टोद्विचर्यः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्र
 जापालनकर्ता ऽन्यवर्णोऽपि । ननु क्षत्रिय राजशब्दप्रयोग आम्भ्याणां, अ
 र्याणां तु राजापालनादिकर्तव्येव. तासुच बलवदार्यप्रयोगवाच्येन राजा क्षत्रिय
 एवेति १ भेदम् । आद्यवरस्य भगवत पात्रिनेः बलवाते 'राजासे' इति
 विशेषस्मरणवान्प्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति (१) अविश्वधिकरणे सा-
 धितत्वात् । स्थपतिश्च महारात्रिण्य प्रातोऽन्यवर्णोऽपि ।

अन्ये-वैश्व मन्त्रपतिरिति ।

कश्चित्तु-क्षत्रिय एव राज्याभिषिक्त इति ॥ ३ ॥

'आपः पाद्या' इति ग्राह ॥ ४ ॥

अनाकुलम्

अथ मधुपर्कप्रदाता पादप्रक्षालनार्थं अप उपसमूह्य 'आप. पाद्य'
 इति ग्राह ॥ ४ ॥

गार्होऽपचनम्

अथ उपसमूह्य पादप्रक्षालनार्थं अप उपसमूह्य 'आप. पाद्या' इति
 ग्राह । एतच्च मन्त्राद्वचनं अन्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वीतेवमर्थम् ।
 एवमेव प्रवाजसं 'अर्हणीया आप.' इत्यादिष्वपि ॥ ४ ॥

उत्तरपाऽभिमान्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय

प्रथच्छेत्सर्भं शूद्राय ॥ ५ ॥

अनाकुलम्

अथ पूज्यमानस्ता अपः उत्तरयन्ती "आपः पादालयेत्तनी" इत्ये
 तपाऽभिमान्य पश्चात्तद्विधे 'ब्राह्मण्य दक्षिणं पादं पूर्वं प्रच्छेत् प्रसारयेत् ।

तस्य शृणुय क्षत्रियवैश्याभ्यामनियम । पुत्रिद्वयस्याविकक्षितत्वात् । स्त्री-
 धन्येवम् । 'स्त्री प्रक्षालयति पुमानभिविञ्चति । विपरीतमेकं' (श्री गृ-
 १-२.) इति कल्पवास्तवम् । पक्ष्यादिजमानौ ऊह्ये श्रावत इति यज्ञे विशेषः ।
 आप पाद्या इति प्रकरणार्थेव सिद्धे पादप्रहणमुत्तरत्र पादप्रःपयो मा
 मुदित्येवमर्थम् । तेन प्रक्षालयितुष्वन्वर्शनं पादे न भवति ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अथः 'आपः पादावनेतनीः' इत्येतयाऽभिन्नान्य प्रथम
 दर्शनं पाद प्रहणाय प्रक्षालयित्वा अन्ते प्रसारयेत् । सुष्ठानं तु पूर्वं
 सव्यम् । अथ ब्राह्मणशूद्राभिव प्रक्षालयितारौ, न तु राजन्यवैश्या,
 तयोरनभिधानात् ।

अन्ये तु— क्षत्रियवैश्याभ्या अनियमेन पूर्वं पाद प्रयच्छेदिति ॥५॥

प्रक्षालयितारमृगस्पर्शद्वयोत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं
 प्रत्यभिमुखोत् ॥ ६ ॥

अनाकुल

तथा रथेन तस्तेनायनेकतु- पार्श्वी संस्पृशे (वा गृ-२-२) इति
 कल्पवास्तवम् । उत्तरेण यजुष 'मयि मह' इत्यनेन प्रतीचीनमभिमर्श
 नम् । तच्च हृदयदेशे भवति । आत्मन स्थानं चित्तम् ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ततः प्रक्षालितपादस्त प्रक्षालयितारं पाणानुपस्पर्शय 'मयि मह'
 इति यजुषा आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमुखोत् प्रतिलोमेन पर्याणना स्पृ-
 शन् । ततोऽयामुपस्पर्शनम् ॥ ६ ॥

कूर्वाभ्यां परिगृह्य मृन्मथेनार्हणीया आपः
 इति प्राह ॥ ७ ॥

अनाकुल

ततः प्रक्षालिता मृगमथे पात्रे उपनीता अप- हृत्वाभ्यामथस्तादुप-
 रिष्टाच्च परिष्ट 'अर्हणीया आपः' इति महं विवेदयति । पुण्याक्षतस्संयुक्ता
 इति कल्पवास्तवम् ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथार्हयिता मृन्मथे वाच अर्हणीयाः, पुण्याक्षतस्संयुक्ता- अप आनीय,
 हृत्वाभ्यामथस्तादुपरिष्टाच्च परिष्ट 'अर्हणीया आपः' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्रयाञ्जलावेकदेश आनीयमान

उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अर्द्धणीया अपा निवेदिता उत्तरया 'आमागम्' इत्येतया अभिमन्त्रयते । पुरःप्रमाणस्ततोऽङ्गलिं कृत्वा हस्तेन ततस्तस्मात्पत्नी एतासामेकदेशमानयति प्रज्ञाता । तस्मिन्प्राचीनकाले उत्तरं यजुः 'विषाजो दोहोऽसि' इत्येतत् जपेत् पुरःप्रमाणम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यवर्धनम्

अथ पुरःप्रस्ता अपाः 'आमागम्' इत्येतयाऽभिमन्त्रय तासामेकदेशे स्तोत्रे स्वः, ज्ञातो दाशा आनीयमाने 'विषाजो दोहोऽसि' इति यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

शेषं पुरस्तात्प्रिनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ तासामपां शेषं पूर्वस्थां दिशि नयति प्रज्ञाता । तत् निनीय मान उत्तरपत्नी 'समुद्रं च' इत्येतयाऽभिमन्त्रयन् पुरःप्रमाणम् । एतदभिमन्त्रादे वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं गां स्नानं चत्वार्यपवत्तद्वरणार्थं तत्सर्वं दद्यात् । नोक्तानां हवन्त्ये । तत्सर्वमप्यन्विशब्देन चोदितं ब्रह्मणम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यवर्धनम्

अथ तासां शेषं दाशा नीयमान पुरःप्र. 'समुद्रं च' इत्येतया अनु मन्त्रयते ।

केचित्-अभिमन्त्र काले भोजनान्ते वा पुरःप्राय वस्त्रकुण्डलयुगादल दूरत्वं दातव्यम्, अन्यथाभ्यं वृद्धिग एव न भवति । एतदभिमन्त्रादि शब्देनास्माकमपि चोदितमेवेति ॥ ९ ॥

दधि मधिवति मंसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्वा-

भ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति प्राह ॥ १० ॥

अनाकुला

वर्षीयसा चूदता कालेन कालेन मधुपर्कं प्राह । कांस्येन वर्षीयसा पि धायत्येवमपि सम्बन्धः । तेनोनया- पात्रयो कांस्यनिषम- सिद्धो भवति । हांतशब्दं प्रकारे-दधि मधिवति वा पयो मधिवति वेति ॥१०॥

दधि मधिवत्येतद्वर्षं निषमविधानात् कस्मिन्निषमने ससृज्य, ततो व-

वीथसा बृहता कास्मिन् पथिष्य पिथाव । शेषे व्यक्तम् ।

अथे तु अपिधान कास्य अदशोवार्थम्, तेनेतरद्विपि कास्मिमेवेति ॥ १० ॥

त्रिवृत्तमेके घृतं च ॥ ११ ॥

अनाकुल

त्रयाणां द्रव्याणां समुदाय निर । पूर्वोक्ते द्वे दधि मधुनि वा प-
थो मध्विति वा, घृतञ्च तुनीयम् ॥ ११ ॥

कास्मिन्दर्शनम्

त्रयाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृत्तच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वं
क्ते दधिमधुनी घृतं च समवेदीयानि ॥ ११ ॥

पाङ्क्तमेके धानास्मक्तुश्च ॥ १२ ॥

अनाकुल

पञ्चानां द्रव्याणां समुदाय पाङ्क्त । दधि मधु घृतं धानास्म-
क्तम् इति ॥ १२ ॥

नास्मिन्दर्शनम्

इहापि पञ्चानां समुदाय पाङ्क्त । शेषे पूर्ववत् ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामपि आचामति

पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोत्तरया त्रिः प्रोथ्यानु-

कम्प्याथ प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अनाकुल

अथ तं मधुपर्कसुतः-नाकुल-भा 'वर्षे विद्याधि, 'आमावधि' न्येता
भ्यामभिमन्त्र्य पूजयमानं प्रतिगृह्णाति । वाशादीनामभिमन्त्र्य प्रतिग्रहदर्श-
नात् मधुपर्कस्याभिमन्त्र्य प्रतिग्रह, न प्रतिगृह्णातिमन्त्रणम् । ततस्त 'य-
न्मधुन' इत्येतया त्रि प्राश्नाति । सङ्कल्पमन्त्रेण त्रिस्तूर्णीम् । तत प्राश-
नस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च अनु-नामनन्तर्पाठिनाभ्या 'मसूतोपस्तरणमस्य
सृतापिधानमर्था' इत्येताभ्यां यथाक्रमेण अप आचामति । तत्र प्रयोगः-अ-
सुतोपस्तरणमसूतोपस्तरणोवा अप आचम्य मधुपर्क मन्त्रेण प्राश्या-
चम्य एव त्रिस्तूर्णीं प्राश्यापिधानीया अप आचामति । पश्चात् शीचा-
पेमाचमनम् । शेषे मधुपर्कप्राशनशेषे यजुस्मन्त्रेण अनुप्राश्याय पुनश्च शीचा-
या समाहृत्तयिष्य प्रयच्छेत् । सोऽपि त प्राश्नाति । सोमनक्षत्रे मधुपर्क-
प्राशने मोक्षने च मध्ये नोच्छिद्यतेति शिक्षा. स्मरन्ति ॥ १३ ॥

ता-वर्षदशानम्

अथ पूष्यस्त मधुपर्कं प्रतिगृह्णापिधानपानपानमवर्षीय 'वय्यै विद्यायै'
'आमावन् यशसा' इति ज्ञाभ्यामभिमन्व्य । 'अमृतोपस्तरणमसि' इति
यजुषा पुरस्तात्प्राशनाद्यपि विधाने । तत आत्तम्य 'धन्मधुनो मधव्यम्'
इत्यनया त्रि-प्राशनानि । द्विरत्नूणीम् । ततः 'अमृतापिधानमसि' इति
यजुषा इषोऽद्यप्यपः पिबेत् । अथात्तम्य शोषनगृह्णाद्यपि अनुग्राह्याप
पुत्रशिष्याद्यै समानुत्तापैव प्राशितुं प्रयच्छेत्, न तु ब्रह्मचारिणे, 'न
चास्मै भ्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दत्तु' (आप.प १-४-५) इति निषेधान् ।

तन्निह मध्ये द्वादशमधुपर्कस्तरेणान्तरमाचमनं न कर्तव्यम्, अ-
स्माक वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव, भोजनवदपिधानान्तमेककर्म
न्यात् । अथरथा भोजनेऽपि प्रतिप्रासमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्व-
देशकालकर्तव्यप्राशनाचारबलात्कर्तव्यमिति चेत्, न, अपराधवार उक्त-
लक्षणो न वेत्यर्थाचीनाता तुर्निषेध-वात् ।

अथोच्यते-नायमाशेषः, बोधायनादिगृह्योपस्तरणान्तरमाचमन-
विधिदर्शनेनास्माकमपराधवार सर्वदेशादिव्यापीति निषेधे तु सुशक्यत्वात् ।
उक्तं चैतत् 'अथ कर्माभ्याश्चागच्छानि' (अप.शृ १-१) इत्यत्र गार्होमीति
स्वशब्द विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येयगार्होर्कर्तव्यदेशात्,
गृह्यान्तराद्युपदिष्टविषयोऽप्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजन-
तु न प्रतिप्रासमाचमनप्रसक्तिः, क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभा-
वाच्च । सोमपाने पुनः 'न सोमेनोच्छिष्टं भवन्ति' इति वचनादन्तेऽपि
नैवाचमनम् । अपि चैतदाचमनं शिक्षावन्धनादिवन्(१)कर्तुःसंस्कारकम्,
सन्निपाति च अतुक्तमप्यपेक्षितमप्यतो ग्राह्यमिति न्यायविदः । तस्मा-
दिहोपस्तरणान्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्-बोधायनादिभिदपस्तरणापिधानयोस्तदर्थानां चापि निषे-
दमस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणदे-
र्वाहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वाद्यगतेर्लुक्तं तेषां प्राशनाद्यगतवाचमनम् । अ-
स्माकं तु तत्राविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणापिधान-
ान्तं भोजनवदेक कर्मेति मध्ये द्वादशमधुपर्कमाचमनं न युक्तमिति । नैवम्,
यतोऽस्माकमपि 'यजुर्ध्वीमपि आत्तमसि' इति ज्ञान्तरणाचमनयो-
पुष्योपदेशः । अन्मदेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामपामावेद्वन् चाशे-
ष्यम् । मनोऽस्माकं तेषां चोपदेशो वैषम्याभावात्पुष्यपुष्योपदेश-
चमनम् ॥ १३ ॥

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

अनाहुता

एवकारात् प्राशनमभ्यां पुरोहिताय प्रदानम् । स विधिवत् प्रा-
श्नाति ॥ १४ ॥

शतपथमीनम्

एवमस्थितव मधुपर्कं प्रतिविष्य पुण्ड्रान् प्रथच्छेत् । एवकारादभि-
मन्वणमकृत्वा । अभिमन्वणादि तु प्राशनान्न पुरोहितस्वैव । पुन
श्लोत्तरं कर्म राजादिभ्यः ॥ १४ ॥

गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

अनाहुता

अथाचाम्पोषविष्टाय वा निवेद्यते-गौरिति । स्त्री च गौमेवति,
गौर्धेनुमभ्येति दर्शनात् । यदा पुनर्नापि मयनि । अथनेहि — 'तद्यथै-
वादी मनुष्यराज आगनेऽभ्यस्मिन् याऽर्हति उक्षापवेहत वा सुदन्ते' इति ।
(ऐ. ब्रा १-३-४) एवमर्थमेवात्र गामिन्युक्त गार्जानिमात्रस्य लोपेदन श्या
स्यात् । अन्यथा गौरिति प्राहे-येनाजला सिद्धं यथा पाद्यादिषु ॥ १५ ॥

शतपथदर्शनम्

प्राशने कृते दाना 'य' इति वा ज्ञं कथयति । गौश्च स्त्री, 'गौर्धे-
नुमभ्यां' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमित्य गौस्महःप
तामुत्सृज्यतां वा ? इति पुरोहितप्रापविश्ववार्थम् । स च स्वामिप्राप
शतुभ्यान् ॥ १५ ॥

उत्तरयाभिमन्व्य तस्यै वर्षं अथपितृवोपस्तीर्णाभि-

घारिता मध्वमेनान्तमेन वा पलाशपर्णे-

नोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

अनाहुता

अनुजानीयादिभ्योऽहारः । कर्तव्यान्तरे गजा दर्शनात् । अंशुहतेति
कारयेष्यन् अनुजानीयादिति । प्रोक्ताया गवि ता वत्स्य 'गारस्यपहृत
पाप्मे' स्वेतया पूज्यमानोऽभिमन्व । यद्यस्या आलम्भमनिच्छन् अनुजा-
नन्त्य । यद्यप्येक एवार्थैव स्वमाभ्यायते तथापि स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्येवैवाभा-
वती । तत्रामुध्येत्परस्य स्वानि यदानुर्जामिर्देश — मम च यज्ञशर्म
पश्येति ॥ १६ ॥

ततः प्रदाता तेनालम्भनेऽनुष्ठाने लौकिकवाऽऽहुता तस्या गौरालम्भ
 कृत्वा यवामुनिशय यवाभ्यर्षीभ्या परिपृष्ट्य औपासने वचने वा यत्कि
 त्या उल्लुगलौर्णमिशाला मध्येनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरव्य 'अभि प्राश्नासि'
 श्वेतया तद्विषयेवाग्नी उद्धेत् । उल्लुगलौर्णमिशालामिति उपस्तरणामि
 धारणे कृत्वेत्यर्थः । हुत्वा ततो मांसं ससहस्यार्धेन सङ्घृतरमा उप
 हरन्ति । 'अधिकृतमातिष्व'मिति वचनात् उपस्तरणामिधारणयोर
 प्रसङ्गे वचनम् । पलाशपर्णेन्येष सिद्धे मध्येनान्तमेनेतिवचन द्विप
 र्णस्य पलाशचूर्णस्य पर्येन होमो मा भूदिति । अभाषविकल्पार्थं वा
 पूर्वं मध्येन तद्भावे अन्तमेनेति ॥ १७ ॥

सप्तमदशमम् ।

यदि प्रलिप्रहीता सङ्घपनमिच्छेत्, तदा 'गौरस्पपहतपाप्मा' इत्ये
 तथाभनवसानया नामभिमन्वयते । अनुष्वेत्पस्य स्थाने चार्हपितुर्नाम
 विश्वुशर्मण इति सूक्तानि । तनस्सुखमासीत् । दातुरेव यवाहोमन्त
 कर्म । अभिमन्वयति च परमाश्रयव. क्रियाविशालमाचार्य एव, न
 तु समानकर्तृत्वार्थं । तस्यै तस्या सङ्घपन कृत्वा, यधुस्त्रिंशय,
 त्र्यपिंश, मध्येनान्तमेन वा पलाशतय लौकिकेनाऽवेनापस्तीर्थं कृत्वा
 क्वा सकृदेवावदापामिधाय 'अभि. प्राश्नातु' इत्येतया तेन पर्येन
 स्थानो उद्धेत् । तत्र च मध्येनान्तमेन वेति वचन द्विपर्णप्रतिषेधा
 र्थमभाषविकल्पार्थं वा । शिष्टैश्चावदानैस्सकृतेस्सहास्र भोजयेत् । अथ
 च सङ्घपनपक्षं कालियुगानाचार्येषु पाठितव्यादिदानां त्पाज्य एव ॥ १६ ॥

यद्युत्सृजेदुपांशुत्तरा जपित्वाऽमुत्सृजतेत्युचैः ॥ १७ ॥

अनाहुतः

अथ यदि नामुत्सृजत्यथ पूज्यमानः स गौरिनि प्रोक्ते मन्थान् उक्त
 रांश्चतुरो यज्ञो वर्धता' मिथुपांशु जपति । जपित्वा 'ओमुत्सृजत'
 त्यथ प्रसीति । प्रदाता च तामुत्सृज्यमान्यत् मांसं कल्पयति, 'नामासो
 मधुपर्को भवती' (आश्व सू - १९, - २८) ति करपान्तरात् । तत्र पुद्गलालम्भे
 गांघेतुमभ्यामासात्कृत्वाणामेतपोलौप लिङ्गधिराधात्, जपयन्वे । जपयदेव
 सिद्धे उपांशुनवन नियमार्थम्—उत्तरे चत्वार एव मन्था उपाशु व-
 क्तव्याः । न प्रथम इति । शास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्ग । प्रणवाद्युचैः, ऊ
 र्वे वा प्रणवात् इति । तेन ब्रह्मण्य एवैव विकल्प. सिद्धो भवति । इह
 प्रसर्वेचिधेरभावेऽपि उच्येति वचनादेव प्रसीतिर्द्रष्टव्य. ॥ १८ ॥

तापपर्यवम्

यदि पूज्यो यामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अथ च कामप्रवेदने सिद्ध ।

तदोत्तरान् श्रीन् मन्त्रान् 'यसो वर्धताम्' इत्यादिकृतुणाऽऽ बहिष्वा
 संकुलत्वात् इत्युच्ये, प्रख्यादिति शेषः । केचित्—यस इत्यादिकाश्च
 त्वास्तो मन्त्रा इति । इय च गीरुसंज्ञेनारक्षेऽपि भोजतुरेव ॥ १७ ॥

अर्जं प्रोक्तमुपांशुत्तररभिमन्डशो कल्पयतेत्युच्यैः ॥ १८ ॥

अनाकुल

अथास साभिषे संमाहृत्य तस्मै प्राद-भूतमिति । सिद्धेऽप्ये भूतमिति
 प्राह (वीं गृ १-२-५५) इति कल्पान्तरम् । अस्माक च वैभवे । त
 स्मान् भूतमित्येव निवेदनम् । तदस्य आत्तमुत्तरं पञ्चमिरभिमन्त्र
 विमि भोक्तोपांशुभिमन्त्र्य आकल्पयतेत्युच्ये प्रसंति । प्रसुता परि-
 वेष्टार परिषेविपानित चतुरो नानाभोजान् ब्राह्मणान् भोजयतेति इत्या
 तेषु भुक्तवन्स्वल्पमस्मा उपाहरन्तीति (वीं गृ १-२) कल्पान्तरम् ॥ १९ ॥

आचार्यपर्यम्

अथ दाता सिद्धमत्र 'भूत' इति मन्त्रेण कृत्वाथ प्रख्यातिवेद्येत् ।
 कुत एतत् ? 'सिद्धेऽप्ये निष्टुन् भूतमिति स्वामिने प्रख्यात्' (आप ध
 २-३-१०) इति वदन्नेवे दर्शनात् । मधुपकंपकरण एव 'सिद्धेऽप्ये निष्टुन्
 भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तरात् । एव प्रोक्तमत्र भोक्ता उत्तरैर्मन्त्रैः
 'सुभूतम्' इत्यादिमि पञ्चमिरभिमन्त्र, अ कल्पयतेत्युच्यै । अथा
 प्यनुज्ञानीत्यादिति शेषः । ततो भोजन, अभनिचंदनस्य दृष्टार्थेणात् ।
 (१) आचार्यकम् ॥ १८ ॥

आचार्यापर्यवेजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवरसरा-

दुपातिपुत्राय एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

अनाकुल

आचार्यादिषः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्भ्यः परिसंवर विषेभ्योपातिपु-
 त्रायः गृह्णतिभ्येनागतेभ्य दानवपचितिकर्म कूर्वादि भोजनान्त कर्म
 चम् । केन ? गृह्णन्नेव । निवेशे हि हृतं वैवमिकानि (?) अयन्ते अग्निहो-
 त्रमतिथय इति वचनात् । अत्र केचिदाहुः—आचार्यापर्यवेजे श्वशुराय रा-
 ज्ञ इत्येतत् कार्यम् । इत्येको योगः । अथ परिसंवरसरादुपातिपुत्राय
 कार्यं इति । तेन विवाहादन्तर आचार्यैश्चतुर्भ्यां निमन्त्र्यापचिति-
 कर्तव्या । ऋषिभ्यो च कर्मणि, राज्ञे चाभिषेकानन्तरम् । अथ तेभ्य एव खन-
 न्त्र्य विषेभ्योपातिभ्यश्च कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

तत्पर्यवर्तमानम्

यदेतदर्थेण कुर्यादि मोजनान्नं गृहस्थेन स्वातन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यस्य
परागताय कर्तव्यमिति विहितं, तदाचार्यादिभ्य परित्यक्त्यत एव
स्वराज्यं गृहस्थसृष्टिसूत्रं अपागनेभ्य पुन पुन कार्यं, न तु स्वातन्त्र्य
वन् सङ्गत् । न चाप्यर्वाकसकसरात् । अत्र चेतिशब्दोच्चार्य । ननु धर्म-
शास्त्रे 'गौमधुपर्काहो वेदाभ्याय । आचार्य कृत्विक् स्वातन्त्र्यो राजा वा
धर्मयुक्तः । आचार्यावर्तिजे इवशुगाय राज्ञ इति परिसकसराहुपतिष्ठ
इति गौमधुपर्कश्लो । दधिमधुससृष्ट मधुपर्कः पथो वा मधुससृष्टम् ।
अमाय उक्त्वा, (आप च २-८-१ ९) इति स्वातन्त्र्याचार्याव
र्तिजे उपाध्यायाय इवशुगाय राज्ञे च दक्षिणार्धगाया इह मधुपर्को
निहितः । किमर्थमिह पुनर्विधीयते ? उच्यते—इह निकल्पेन विहितस्य
त्रिवृतं पाकृतस्य च तस्मिन् गौमधुपर्के अवेदाभ्यायाय इवशुगाय च
र्विद्यमाने च प्राग्व्यर्थम् । यत् तत्रैव 'गौमधुपर्कश्लो' इति पुनर्वचनं, तदा
चार्यावर्तिजोपाध्यायश्चशुगराजभ्य एव परिसकसराहुपतिष्ठत्यः पुनः
पुनः कार्यम्, स्वातन्त्र्यवेदाभ्यायातिथिभ्यस्तु सकृदेवत्येवमर्थम् ॥ १९ ॥

सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ॥

पञ्चमश्च षटलः समाप्तः ।

अनाकुला

(नह्य न प्रतिस्वर कलौ गोगालम्बरस्य निषेधाङ्गीरित्युक्त्वा यज्ञो वा
वेतामित्यादि ज्ञेयं मध्यमन्त्रलापः) । अत्र वेदेषु वेदार्थेषु च निशान
प्रतिहाय भिन्नसंज्ञावेत्तार्थः । एव भूतायोपास्थनाय सकृदेतदपत्ति
तिकर्म कर्तव्यं, न प्रतिस्वरमिति ॥ २१ ॥

इति गृह्यसूत्रावनाकुलायां त्रयोदशः खण्डः ॥

पञ्चम षटलः ॥

तार्क्यवर्तिनम्

प्रकाश वा पद्वाक्यप्रमाणाभ्या प्रकर्षेण(१) यत्किं साधुशब्दावामु-
क्त्वावयिता, प्रमाणापपन्न व्याकृताता चेत्यर्थः । तत्र प्रकाशः लोके
प्राप्तिरु इत्यर्थः । इत् प्रवक्तुरेव विशेषणम् । तस्मै सकृदेवेतत् गार्हो

(१) तत्कृतस्य त्वंति नमे वापुर्वेदे एतदिति । नटादहृत् १ । १ २-अस्यवस्यते पर्येवच

गौरहित कार्यम् । अथ च प्रवक्तान् वेदाभ्यायः । स हि गोमधुपर्कार्हः ।
 यस्तपस्वङ्ग वेदमधीते, अर्थाश्च जानाति स वेदाभ्यायः । ननु-सामया
 चारिके गोमधुपर्के धर्मा भावदिष्टाः, स कथं कर्मण्यः ? उच्यते-नाम
 येष धर्मप्राप्तकामिति मीमांसकाः । तेन सूत्रे वाञ्छिकप्रतिष्ठा मधुपर्कसं-
 क्षिके कर्मणि उपदिष्टा एव धर्मा 'गोमधुपर्कार्हः' इत्यत्र मधुपर्कनाम्ना
 अतिविद्यन्ते, 'मासमभिवहोर्षं कुरोति' इतिवत् । 'दधिमन्थो मधुपर्कः'
 (आप्र श्री ६-३६-५) इत्यत्र तु दक्षिणाद्वयस्य कर्मवदमासाङ्गा-
 मावासातिदेशः । अत्र च वेदाभ्यायातिथिपूजाशामय विशेषः, 'दधि
 मधुपर्कः' इति प्रत्यक्षविधानादतिदेशमात्र विद्युन्व पादुत्थ च बाध्यत
 इति । अथनच(१) निश्चितोऽर्थः-आचार्यापत्तिनेत्रे वेदाभ्यायाय इवशुचाय
 रात्रे च दक्षिणार्थाधिक्यत्वा नह गार्ह्यं सामयान्चारिको वा मधुपर्कः
 कार्यः । परिसप्तस्यरादुपानने-व. पुनः पुनः कार्यः । अवेदाभ्यायाय इव
 शुचायाधिक्यत्वा विना गार्ह्यं, अतिविषयार्थान्तेभ्यो वेदाभ्यायेभ्य सह
 गत्वा धर्मोक्तः । अवेदाभ्यायाभ्यां तु यथापत्तिनाय स्नातकाय च स्नातकदिन
 एवामताय गत्वा विना गृह्योक्तो धर्मोक्तो वा । प्रकाशाय च प्रवक्तव्ये विना
 गत्वा गार्ह्यं । आचार्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽप्येवा सक्तुवेति ।

केचित् ३.३ शोचविमानमाह । आचार्याभिभ्य, चतुर्भ्य एतत्कार्यं
 मित्येको शोधः । तेन विवाहात्मन्तत्माचार्यैश्चशुचाभ्यां निमित्तशक्ति पूजा
 कार्या । अन्यथा संकलनमपि प्रोचिताभ्या सहृद्वि न सि-येत् । अति
 त्रे च कर्मणि कर्मणि पूजा कार्या । रात्रे चाभिपिक्त्याय नियमेनैव । तथा
 'परिसप्तस्यरादुपानिष्टुङ्गः पुनः पुनः' इत्यन्यो योगः । स्पष्ट्याय साम
 वाचारिकेषु विमान, 'गोमधुपर्कार्हः' इति पूर्वं विधाय, पश्चात् 'आचा-
 र्याय' इत्यादिना पुनर्विशानात् । पूर्वयोगे च इवशुचाभ्यो विपातयित
 व्य । न चाशान्त्यलरविभ्यारम्भो व्यर्थः । सामवाचारिकेषु सर्वोपर
 षाठेन विहितार्था पूजाया, गार्ह्यस्यास्मदीयाना धर्मातिदेशार्थत्वात् ।
 न च नाम्ना धर्मातिदेशः, गोमधुपर्कशब्दो 'मधुपर्कः मधुपर्कः'
 इतिवत् इत्याभिप्रायकत्वात् । अतोऽर्थनेवात् सूत्रे धर्म च वि-भारम्भो
 र्थवान् । तथा वेदस्य वेदाधेस्य च प्रवक्तव्ये चिन्ताय एतन्सक्तकार्यमिति ।
 तच्चिन्त्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीसुवर्शनाचार्यकृते सूत्रतात्पर्यदर्शने प्रयोद्वा खण्ड ॥
 पञ्चमश्च पटलस्मनास ॥

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

मन्वाद्यानकामेण विवाहाद्भारसंस्कारा व्याख्याताः । अनन्तर तत्र-
मेवैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते—

सीमन्तौन्नयन प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

अनाकुल

सीमन्तो नाम केशमन्थे रेखाविशेषः । स उचीचने यस्मिन् कर्मणि
तत् सीमन्तोभवत्तत्र कर्म गर्भसंस्कार । तत्रचतुर्थे मासि कर्तव्यम् । प्रथ
मनिषणाद्धारसंस्कारोऽयम् । आधारे च संस्कृते तथाहिता. सर्व एव
वर्माः संस्कृता भवन्ति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामर्थयम्, यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास्सीमन्त
उचीचते तत् ध्यायवास्याम इति शेषः । तत्रच प्रथमे गर्भे न तु गर्भे
गर्भे । गर्भाभ्यमेवाधारस्त्रीसंस्कार । स्त्रीसंस्कारत्वात् सहदेव कृतस्त्रीम
न्तस्त्वर्त्तनेव वर्मान् संस्कारोति । चतुर्थे मासि । अहोपद्वा
न्दस, 'छन्दोवत्पुत्रानि भवन्ति' इति स्मृतेः ॥ १ ॥

*ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमा-
धानाद्याव्यभागान्तेऽन्वारम्भायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जया-
दि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अनाकुल

तत्र पूर्वपुर्वाग्दीक्षादम् । अथ तस्मिन्नहनि वाचयन् भोजयन् तैर्भु-
क्त्याङ्गि आशिषो वाचयित्वा अग्नेरुपसमाधानादि प्रतिपद्यते सहस्रपात्रानि
शकत्वाद्यस्य सह शम्वाः ॥ २ ॥

अष्टौ प्रघानाहुतयो 'घाता इवानु नो रयि' मिति चतस्रो 'यस्यवा
हुदा कीरिये'ति चतस्रः ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इह ब्राह्मणभोजनाशीर्षचनयोर्विधान उपनयनवत् कमार्षम् । घाता

* एवायुः किं किं च इत्यत्र । तत्र 'प्रघानादि' इत्यत्रैवम् । तस्मिन् ॥

स्मरणकाले तु यद्यर्थे शक्यत्वादीनि सक्रदेशासाद्यानि । शक्यत्वाच्च वरि-
भवर्थे । जगत् 'घाता वदातु ना रयिच' इति चतस्रो 'घस्या हृदा कीरि-
या' इति चतस्र इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥ २० ॥

परिपेचनान्तं कृत्वाऽपरेणामि प्राचीमुपवेश्य त्रेष्वथा
शक्यत्वा त्रिभिर्दूर्भपुञ्जीलैश्चाल्वालुम्लप्येनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुत्त-
यति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

अथ कुत्र

प्राची प्राङ्मुखी स्वयं प्रत्यङ्मुखः । त्रियु प्रदेशेषु एती श्वेता त्रेती ।
इकारलोपश्छान्दसः । पञ्च च ; अल्ल शक्यत्वात् रोमसूची । सवि-
ज्ञासा नाडी पुत्रोत्तमिरुत्तरेण । दर्भस्य पुञ्जालानि पीपि भवन्ति ।
अदुम्बरस्य कलसङ्घाताविशेषमन्तरणः । अल्लशक्यत्वात् इत्युच्यते । पिशाचो-
दुम्बरस्येत्यर्थे । एतानि द्वयानि सुगमपुञ्जोत्तमा उन्मत्तानुत्तरी
ऊर्ध्वमुत्तमि इति भूर्भुवस्सुविरिपेतामि । उतप-अ व 'राकामहं, 'वास्त
राके' इत्येताभ्याम् । यथाकामने सक्रदुत्तमम् । इह मन्वसाम्नापि
व्याहृतीना पाठो न कर्तव्यः । व्याहृतिभिर्लिपेतेनैव सिद्धसक्यत्वात् ।
यथा व्याहृतीश्च त्रिपिप्या, व्याहृतीर्विहृता, इत्यादी । एव सिद्धे व्याहृ-
तीनां पाठः समाम्नायाप्यम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्चैव-
त्यर्थानि वाजमानसमाम्नायात् प्रथवा प्राप्नोति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्च
समाम्नाभ्यां 'अच्छु' । अन्व' इत्येताभ्यामिति । तत्र पाठस्य प्रतिज्ञा-
नान् । 'राकामहं' 'वास्तने राके' इत्येतयोश्च प्रधानाहुतिश्च विद्यायेत,
विशेषात्तयात् । तस्मादस्मादेव समाम्नायात्प्रथवा यथा स्वयदिति व्या-
हृतीनामिह पाठः ॥ ४ ॥

अथैवमुत्तमम्

अथ प्राङ्मुखी । मय तु प्रत्यङ्मुखः । त्रेती शीघ्रवेतानि शुद्धानि
वस्थास्ता । यथा त्रियु प्रदेशेषु एती श्वेता । त्रेतीति च रूपं सुन्दरम् ।
शक्ये सूच्याकार शक्यलोम । त्रेतीति शक्यत्वा विशेषणम् । दर्भपुञ्ज
सविज्ञासा नाडी । अल्लशक्यत्वात्, अदुम्बरोदुम्बर, पिशाचादुम्बर
इत्यर्थानुत्तरम् । अथ एतन्न, पिशाचादुम्बरस्य नरुत्तकलसङ्घात-
विशेष इत्यर्थः । इत्येतेर्दूर्ध्वमुत्तमपुञ्जोत्तमि ऊर्ध्वं समानुत्तरी विरासि मध्ये
रेखात्तुदृदिति । केनार्थः । 'भूर्भुवस्सुव' 'राकामहं सुहवाम्' 'वास्त
राके सुवतया' इत्येतेर्मन्त्रैः । अकारो बहुमन्त्रज्ञापनार्थः ॥ ३ ॥

‘गायत’मिति वीणागायिनी सैशास्ति ॥ ४ ॥

अनाकुल

वीणाया यो गायति स वीणागयी । तानुमौ प्रागेवानीतो भवतः ।
तौ गयति सप्रेष्येति—गयतिमिति । तौ गायत । तत्रच्छुद्धिनयमः ॥ ५ ॥

सत्यवेदर्शनम्

वीणाया गायति गायत इति वीणागायिनी । तौ गयतिमिति स्याति स-
प्रेष्यति ॥ ४ ॥

* उत्तरयोः पूर्वा सात्वानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥

अनाकुल

उत्तरयो ऋषोः वा पूर्वा ‘वीगन्धरि’रित्येषा । सा सात्वानां सीमन्त-
कर्मणि गायता सात्वदेशनिवासिनां अस्यामृचि गान कर्तव्यमित्यर्थः ।
स देशो यमुनातीरे भवति । येषाञ्च तत्र मृचिष्ठ भवति । तेषामेव वा
जा वीगन्धरि ॥ ६ ॥

इति ‘सोम एव नो राज्ञे’त्येषा । न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु सा-
त्वानाम् ॥ ७ ॥

सत्यवेदर्शनम् ।

उत्तरयो ऋषोः वीणागायिनी गायताम् । केषां कतरा गायता ? इत्यत
आह—पूर्वेति । पूर्वा ‘वीगन्धरिः’ इत्येषा । सात्वदेशीयानां अयाणां व-
र्णानामपि गायता, ‘सात्वरी’ इत्यविशेषलिङ्गान् । अन्यदेशवाग्निनां गायता
नामितरा ‘सोम एव नो राज्ञे’ इत्येषा । श्रावयवेदयानां तु ‘सोमो वा राज-
ऽयतु मानुषी’ प्रजाः (आश्व घृ. १-१२-७) इत्याभ्यस्तायनीये दृष्टार्यां सार्व-
र्षीक्यामृचि गान कर्तव्यम् । न तु गान्तायाः । गायतःसैत्यविशेषेण
सशासनविधत्तात् । कोचिद—सात्वानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसति ॥ ६ ॥

अनाकुल

द्वितीये मन्त्रे असी शब्दस्य स्थाने नद्या नाम सवुभ्या निर्वेष्टव्यम् ।
यस्यां वसति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा—तीरेण काचेरि तवेति । स-
त्रियाणां तु सर्वेषां ब्रह्मण्तरदृष्टाणां सार्वर्षिक्यामृचि गाने भवति ।
“सोम एव नो राज्ञेऽपानुर्मानुषी प्रजाः । विहृत्तचक्रा भसीना” इति ।
अत्रापि नदीनिर्देशस्यस्युभ्या ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

‘सोम एव नो राजा’ इत्यस्यां अस्मान्बन्धुभ्य स्वान्ने ‘कावेरि’ ‘वेगव ति’ इति सम्बुध्या वर्धनेत्यथ भवति । कस्या नद्याः ? इति चतु ‘वसा वसन्ति’ सर्वावसतमी वेदम् । वसास्यासमीये वसन्ति तस्या निर्देश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यवान् विरुढानावभ्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥

अनाकुला

विरुढान् अङ्कुरितान् सुवर्षणितान् अस्मिन्निति शिरसि कथाः । सैव वाचं यच्छति । यवमुपदेशो भोजनञ्चास्यास्मिन्नहनि नेच्छन्ति । यवाश्च प्रा गेव वसन्त्याः । यथास्मिन् काले विरुढा भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अङ्कुरितान् सुवर्षणितान् अस्मिन्निति शिरसि कथाः । शिरसीति कुतः ? आचारात् ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा विशमुपनिष्क्रभ्य व-
त्समन्यारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं विसृजेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अस्य पुमान् गीश्व भवति । व्याहृतपस्तमस्ताः पात्रमानसमाह्ला-
यात् प्रस्येतव्याः ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विस्वष्टार्थम् । इह केचिदभ्यन्तरो ‘यच्छतो’ ‘विसृजता’ इति द्विवचने पठन्ति । तस्मिन् पक्षे वाग्धमनादिपदार्थपञ्चकमुमी जायापती कुरुतः । केचित्—यवावभ्यनादि सर्वं वधुंश्च, न पतिरिति ॥ ८ ॥

पुंसुवनं व्यक्ते गर्भे तिथ्येण ॥ ९ ॥

अनाकुला

पुमान् येन सृपते तदुत्पन्न नाम कर्म । उच्छादेशइच्छाब्दश्च । सम्पद्-
शैवात् पुंसुवनमसीति । आश्चलायनभ्तु गुणमेष प्रापुङ्ग । तत्, व्यक्ते
गर्भे कर्तव्यम् । गर्भव्याकृिश्च तृतीये चतुर्थे वा भासि । यवापि चतुर्थे
तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुंसवनम् । निमित्तस्य पूर्वस्यात् । पञ्चाहुप-
देशस्य तु प्रयोजनं यस्यात् । तिथेन तच्च तिथये कर्तव्यम् । अक्षरे च
सुपीति अधिकरणे तृतीया ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पुरुषनित्येति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा निमित्ते गर्भिणी पुमानसमेप
कृते उत्पन्नम् । अथाख्यायत इति शेषः । अथ सोऽङ्गादेशद्वयान्वयः ।
आहवन्वापनस्तु 'पुंसवनम्' इति समुपमेव प्रायुक्तम् । अन्ते च अस्मिन्
मे इति निमित्ते । अस्मिन् तृतीये चतुर्थे वा मासे, बहुवादिषु स्मृ-
त्यान्तरेषुमपथा दर्शनात् । यदि पुंसवन चतुर्थे म्यात्तदा पूर्वं सीमन्त कृ-
षिषु । कुत एतत् ? पुंसवने पञ्चान्कपमानेऽपि चोदितकालान्तिक
नात्, पञ्चान्कपमानस्तु चोदितदेशापोरेवकामार्शवात् ।

केचित्—तृतीयवत्चतुर्थेऽपि सीमन्तवत्प्रथमगर्भे एव, न तु प्रथिग-
र्भम्, पिष्टपेषवत्प्राणावेव । एतच्च पुमानं जनयतीत्यत्र विवेचयिष्य-
ते । निमित्ते तिष्ठानक्षत्रे पुंसवन कर्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धः, 'अक-
रणात् प्रधानस्य' इति म्यायात् । शुद्धाहारो व्यविषयः ॥ २ ॥

न्यशोषस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्मन्वृषणां
शुद्धामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १० ॥

अनङ्गम्

न्यशोषस्य वृक्षस्य च प्राची शम्भोदीची वा तस्याः शुद्धामाहृत्य महत्या फले
वृषणमिति न्यपदिश्यते साहचर्यावेव । तद्वर्ती शुद्धामाहृत्य सीमन्तवदग्ने-
रुपसमाधानादि पारिषेचनान्तं कर्म प्रत्येपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादिवच-
नात् ततः पूर्वं शास्त्रव्योजनमाशीर्वचनं च न भवति । अन्ते तु भवति "शु-
ष्कीमन्वचनस्यैवङ्गेषु भोजये" इति । तथा यत् परिषेचनादूर्ध्वं संशा-
सनादि तदपि न भवति । अवरेणान्तं प्राचीमिति पुनरिहापेदेशात् ।

तत्रप्रयोगः—पूर्वपुनर्भेदीश्राद्धम् । अपरेषुरग्नेरुपसमाधानादि सक-
(१)प्रायश्चर्येण । शुद्धया सह परिषेच एव, न शम्भवाः । आजपभागान्ते
अन्वारव्यायां 'घाता द्वातु नो रधि'मिति चतस्रो यस्याः द्वा कीरिणेति
चतस्रः । ज्यादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अतएव वृषणादितिनेन कलत्रयेन सयुक्तां, गुडां अमाहृत्य । अथ
मन्थत् । अथ च सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् ब्राह्मणभोज-
माशीर्वचनं च तन्प्रात् पुरस्तादिवर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । शुष्की
त् मन्थनस्यैवङ्गेषु भोजयेत्, (आप. थ २—१५—११) इति सामा

न्यवचनात् , 'लाके च भूतिकर्मस्वेतगार्दीन्येव वाक्यप्रति स्तुर्यथापुण्या-
ह स्वस्तिप्रतिष्ठितिः । वाच्यिण्या' (भाष-उ-१-१३-५) इति वच-
नान्न । पाठप्रयोग च शुद्धादीनां कर्मवयुक्तानां सङ्घेस सादृतम् ।
तथाच परिधय एव, न तु शम्भा , 'शम्भा' परिधये' इति शीलमो-
दानग्रहणात् । तथैव 'सोमन्तवन्दनेकरसमाधानादि' इत्यादिनां परि-
धेयान्तरकल्पतिदेशस्य किर्त्तिकावादिहासि त एवाष्टौ प्रधान-
होमाः ॥ १० ॥

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्नातथा कुमार्या दृषत्पुत्रे हृषत्पुत्रेण पेषयित्वा
परिष्ठाभ्यापरैणामि प्राचीमुत्तानां निधास्योत्तरं यजु-
षाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति । ११॥

अनकुल

यस्याः प्रादुर्भूत रजः सा अनवस्नाता । तद्विपरीता अनवस्नाता । एवं-
भूता कन्या कर्त्री पेषयस्य । प्रयोजकः पतिः । उपर्यो हृषत्पुत्रः । हृषत्पु-
त्रेण हृषत्पुत्र एव । तत्र शुद्धां पेषयित्वा वस्त्रेण परिष्ठाभ्या अपरेणामि प्राची
शङ्खमुखां कृत्वा ऊर्ध्वमुखीं, निधाय शाययित्वा उपरेण यजुषः 'पुस्तकमसौ'
स्थानेन त रसं अङ्गुष्ठेन तस्या नासिकाच्छिद्रे दक्षिणे अंगुष्ठेन अपि-
नयति । प्राङ्मुख एव । (निधाय नयन स्वयं च प्राङ्मुख) ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनु-पश्रत्वात् या न स्वाता तथा अनवस्नाता
कन्यया हृषदर्शापत्रे दृषत्पुत्रे शुद्धां निधास्य उपपुत्रान्तरेण पेषयित्वा तद्वत्सं
कक्षेण प्लावयित्वा ततोऽपामपरैणामि श्वेने प्राक्षिदरसं ज्ञानामूर्ध्व-
मुखीं, निधाय शाययित्वा । 'पुस्तकमसि' इति यजुषा संश्लेषः ३) नासिका-
च्छिद्रे अङ्गुष्ठेन करणस्थानेन तद्रसमपिनयति गर्भे प्रापयति । सा रसं न निष्ठीये-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुमांसं जनयति ॥ १२ ॥

अनकुला

एवमेवैव कर्त्तव्या संकृता स्त्री पुमां जनयति । केचिदर्थावपि
मध्यन्ते । फलविधौ कामसंयोगेन क्रियाया अमित्यात्मसङ्गात् । यथ-

१. पर्यर्षेण वाच्यमित्ये ५८ अत्रि । २. उ-उ-परिष्ठाभ्या इत्यभिदेशस्य ।
() कृत्वात्पर्यर्षेण ततो 'प' पुस्तक इत्यभि । ३. दक्षिणेण इत्येव अत्रि पाठ ।

अनाकुल

वैश्याद् प्रतिगर्भमातृनिवसद् । एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इत्यनुवर्तते ।
 एवमर्थमेव वास्य पश्चादुपदेशः । अथवा चैतत् छन्दोगानां-प्रथमे गर्भे
 तृतीये मासि पुंसवनमिति । अन्ये फलविधि मन्त्रान्ते । तत्र च "एष-
 वा अनृषो व. पुषी"ति (तै. ब्र-६-३-१४) वचनात् पुंसवस सकृदुत्पादन
 नित्यमिति यावदेक- पुंस उपपन्नं तावद्गर्भेषु भवति । ऊर्ध्वं तु पुषे-
 ष्यवर्षां सत्यां भवति दुः(१)दित्परीप्सायां न भवति । प्रथमप्रहस्य च
 तानुवर्तते, पुनर्गर्भप्रद्वान् । पुंसुवनस्य तु पश्चादुपदेशो यथा चतुर्थे
 मासि तत्कियते तस्य पश्चात् प्रयोगार्थे इति ॥ १४ ॥

तत्पर्यवसानम्

कर्मजातेन सकृत्ता अन्तर्बली पुंसव जनयतीत्यर्थवाद् , नित्यत्वात्पुं-
 सवनस्य । अथवा फलम्, पुंसकारेणोपदिष्टत्वात्, यथा 'सहस्रं तेन का
 मदुघोऽथकन्ये' इति । फलपक्षेऽपि 'एष वा अनृषो व. पुषी' इत्यादिव
 चनेकसकृदपि पुषोत्पादनस्य अवश्यकर्मण्यात्वात्, तद्वत् पुंसवर्त्तं प्रथमे
 गर्भे कर्तव्यमेव । तत ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुषेऽथा तत्र तत्र कर्मव्य-
 वाप्यत्र । यस्त्वतिकान्तचोदनः स्त्रीरेव जनयेवमिति कामयते तस्य
 सकृदपि न भवति ।

अन्ये तु-पुमांस जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यताप-
 दमिति ॥ १२ ॥

शिष्यसुवनम् ॥ १३ ॥

अनाकुल

येन कर्मणा शिष्यं धृष्यते तत् शिष्युवनं नाम कर्मोच्यते ॥१५॥

तत्पर्यवसानम्

येन शिष्यं शीघ्रं सूतेऽन्तर्बली न शिरः कालं वीक्ष्यते तत् शिष्युवनं
 नाम कर्मोपीदृश्यते ॥ १३ ॥

अनाप्रीतेन शराशेषानुसूतसमुद्कमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं

निधाय मूर्धञ्छोपन्तीमुत्तरेण यजुषामिमुश्यैता-

भिरद्विरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४ ॥

अनाकुला

अन्यथेतोऽनस्पृष्टोदकेऽननुलोम उदकस्य प्रसन्नवतो न प्रलीयते । यत् पादयोरेषस्तात् वक्ष्याः इव नोपमानि पत्राणि पीतोपमानि पुष्पाणि या च मत्स्याङ्गे पुष्पति सा तूर्पन्ती वनेषु जायते । तेषु पत्रोपमानि च वक्ष्याः पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि यां चाग्निशिक्षेत्प्राहुः । सा शोभ्यन्ती वत् भोषधिद्वयं समुद्रपद्ममावाय सुखिद्व निदधति । तूर्पन् मुषन्तीत्यर्थः । अपरे विष्णु आह्वित्यति । अथ तन्मतेषु व्युत्थ 'आभि-
द्व्याहं दशभिरभिमृशामि' इत्यनेनाभिमृशति । दशभिरिति लिङ्गादुभा-
भ्यां पाणिभ्यामभिमर्शनम् । अनुलोमं मुखाद्द्वारम् तत्र यत्ताभिराह
ताभिरैवाङ्गिस्तामवोक्षेत् । उत्तराभिस्तिमृभिः क्रमिः 'यथैव सोमः
पर्यत' इत्येतानि प्रतिमन्त्रमवाक्षयम् ॥ १६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अनाधिकेन अनुदकलिङ्गत्वं अस्पृष्टोदकेनेत्यर्थः । तथाभूतेन कृतेन । अनुलोमत्वं श्रोत्रोऽनुलोमं न प्रतीपगृह्णानमुदकमाह्वय । अस्मन्मन्त्रः पादयोः
(१) तूर्पन्ती अथानुभिताक्यामोषधिं निषाय । शोभ्यन्ती प्रसन्नवीर्याया शु-
भ्यमाणां स्त्रिय 'आभिद्व्याह दशभिरभिमृशामि' इति यजुषोऽनाभ्यां ह-
स्ताभ्याम् । तूर्पन् मुषन्त्वमित्यत्र । एताभिराह्वताभिरङ्गि उत्तराभि 'यथैव
सोम पर्यते' इत्यादिभिस्तिमृभिस्तां लक्ष्यवोक्षेत् ।

केचित्—प्रतिमन्त्रम्, दृष्टोपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमाया ऋचः 'प्रतितिष्ठतु' इत्यवसानम् । द्वितीयाया 'त-
था कृतम्' इति । तृतीयायाः 'नरस्वतीः' इति ।

अन्ये तु—शोभ्यन्तीति चौषधिः । तां सुप्तिं निषाय विश्वं यत्र क-
चाभिमृशेदिति । तत्र, शोभ्यन्तीसहाया औषधेरप्रसिद्धत्वात् ।

केचित्—शोभ्यन्तीनामीषधि या वनेषु जायते, तेषु पत्रोपमानि
च वक्ष्याः पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिक्षेत्प्राहुः
इति । तत्र, यतो वाच्यवाचकभावो नोपदेशगम्यः, यथाहुर्वाति-
ककारपादा—

'वाच्यवाचकभावो हि नाचार्यैरुपदिश्यते ।

अन्वधानुपगम्या तु व्यवहारस्तत्र गम्यते ॥ (तं वा १-३-९) इति ।

इह तु(२) व्यवहाराभावादेव विधत्तिति । सा भाष्यकाराव्याजत-
मप्रतीताभिधानकोशेषु शोभ्यन्तीशब्दस्याग्निशिक्षावरपर्यायतया पाठा-
कलाभ्यति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्दूरपूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥१७॥

अथान्यद्गणपमाह—

यदि जरायु न पतेदंविहितामिरेवाङ्गि-

रुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अनकुल

जरायु गर्भविहन, लघवे न पते, तुत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुत्रसौ ? क्षिप्रसूत्रे यो विधिश्चोदितः 'अनाप्रीतेन शराभेग' इत्यादि (एतन्निवेनाभिर्गङ्गा उत्तमा मन्वाभ्यां 'निलदेव पयस्व, निरे तु दृदिन शेषक' मित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रवोक्षेत् । एते च कर्मणी स्व-भार्याविषयो) यश्चगृह्यतामभ्यां वति कर्मोत्तरे बलकरणात् । अन्ये पुन रविशेषेयोरुच्यन्ति ॥ १७७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तापनाकुलायां
चतुर्दश खण्डः ॥ १४ ॥

तावत्पर्यन्तम्

यदि प्रसूतायास्तस्या जरायु गर्भप्रावरण न पतेत्तदा 'अनाप्रीतेन शराभेग' इत्यादिविधिनाऽऽहताभिर्गङ्गा 'पेतु गन्वा अक्षितः' इत्येता-भ्यामभ्यां तामवोक्षेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवोक्षणे पश्यन्तानामित्यत्र क-च । इह तु 'निलदेव पयस्व' इत्येका कः, 'निरेतु दृदिन' इत्यपर चतुरेति ॥ १५ ॥

इति श्रीसुश्रुतानाचार्यविरचिते गृह्यतामपर्यवर्तने
चतुर्दश-खण्ड-समाप्तः ॥

() कर्मणि-कौ उत्तमा मन्वाभ्यामित्येव पयस्व, निरेतु पतेनशराभेगमित्येताभ्यां इति सिद्धे । ता एव ताव पतिनय चोक्षेत् । एते च कर्मणी स्व-भार्याविषयो एतद्गृह्यतामभ्यां तामवोक्षेत् 'क' वा पुनस्तम्बीयेव पतेत् इत्येव ।

• अस्मिन् खण्डे हरदत्तते गृह्यसूत्रे एतदा (१७) पुराणवर्गे पञ्चम (१५)

जातं वारनश्रेणामिमृशोत्तरं यजुषोपस्थ आधाषोत्तराभ्या-
मभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जायः ॥ १ ॥

यजुषः।

जातमिति पुण्ड्रकस्य विवक्षितत्वात् पुंस्त्व एवाप्य जातकर्मण्यः सं-
स्कारः । न स्थित्वा । यन्सर्पिर्नाम ज्ञप्ति । तेन दृष्ट वस्तुम दिवस्परित्ये-
षोऽनुवाकः । असूचमभिमर्शतम् । सवन्ति इत्यप्ये ।

जातं यजुष 'अस्मिन्नह' मित्यनेन । उत्तरं य मातुरिति विशेषणा-
दिह स्व उपस्थ आधाति । उत्तराभिरिति पाठः । उत्तराभिः तिसृभि-
ः क्रमि अमिमन्त्रणादीनि क्रीलि कर्तव्यानि । 'अङ्गादङ्गादि-पभिमन्त्र-
णम् । 'अहमा भव' इति मूर्धन्यवघ्राणम् । 'मेधां न' इति दक्षिणे कर्णे जा-
य । जप इत्यर्थः । केचित्तु उत्तराभ्यामिति द्विवचनान्तपाठमाश्रित्य ज-
योर्मन्त्रयोः शिष्यपि कर्मसु विनियोग मन्थने । तेषामपघ्राणालिङ्गनाभि-
मन्त्रण कर्षयोर्जपश्च प्राप्नोति । आङ्गलायनञ्चाद् — कर्मयोःपविधाय
मेवाङ्गनन जपति मेधां ते देवस्तपितेति (आप १-१३-२) ॥ १ ॥

तत्पर्वद्वयम्

यात जातमाश्रम् ,

प्राङ्नाभिवर्धनात् वुसो जातकर्म विधीयते ॥ (मनु २-२९)

इति वचनात् । एतद्योपरिशोष्यते जात कुमारं पिना यत्प्रेष 'दि-
वस्परि' (ते स ५-२-१) इत्यनुवाकेन अन्ते सकृदभिमृश्य 'अस्मिन्नहम्'
इत्यनेन यजुषा स्वस्वोत्पत्ते तसाचार, उत्तराभ्या 'अङ्गादङ्गात्' 'अहमा भव'
इति द्वान्यां तस्याभिमन्त्रण कर्तव्यम्, तर्क्य नाभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम्,
एतयोरेवर्षोः दक्षिणे कर्णे जपे जप इत्यर्थः । यचनशलाक जपानि-
मन्त्रणयोरवघ्राणालिङ्गनाथः । अमिधाव तु जातसंस्कारक्रियासामा-
न्यात् । यतश्च 'तीर्थस्थाणुवनुष्णवभवतिकर्मे' (आप ५-२६) इत्य-
त्रापवाहितम् ।

केचित्तु—उत्तराभिरिति पाठोः उत्तराभ्यामिति । तत्र 'अङ्गादङ्गात्'
इत्यभिमन्त्रणम् । 'अहमा भव' इत्यवघ्राणम् । 'मेधां ते देवः' इति
जपः । अत एवाङ्गलायन — "कर्मयोःपविधाय मेवाङ्गनन जपति 'मेधां
ते देवस्तपितेति' इति" । मधुपुत्रमाश्रय तु 'भवति मेधाम्' इति यजुर्मे-
रेव विभिरिति । तत्र, अतर्धीयमानपाडाङ्गकारे जतिप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

अनाकुलम्

अभिहितान्यसौ इत्यश्लीशब्दस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः । तत्र-
सुष्या निर्दिशत्-पशूना त्वा दिक्षानेनाभिहितान्वाइत्युक्तेत्यादि । तत्र
नक्षत्रशब्देषु आतार्ये रूपनिर्णयार्थं श्लोकः—

रतेमस्यन्तेचिषु वृद्धिरादौ प्रत्ये च धाम्नाधवशाद्भवुः ।

शेषेषु नाम्नी- कपरस्वरराऽन्त्य स्वाप्योरर्दीचस्मांसिषर्ग इष्ट ॥

रौहिण्यादिशब्दानामयमाद्यक्षरनिर्देशः तेषामादौ वृद्धिः कर्तव्येत्य-
र्थः । रौहिण, ऐशत, माप, मार्गशीर्ष, ज्येष्ठ, वैश्व । दाम्बरो वः पश-
ब्दः तत्र वृद्धिः । प्रोष्ठपदासु आतः प्रोष्ठपाद् । ज प्रोष्ठपादात्वा (पा सू ७-
३-१८) । मस्युरपरवृद्धिः । एषु 'नक्षत्रेष्व्यो बहुलमिति' (पा सू ४-३-
३७) बहुलवचनात् लुक् न भवति । नक्षत्रेषु अन्त्यमपरस्ववाक्ये तत्र
विकल्पः । आपभरणि आपभरणे वा । तथा श्रोण श्रावणे वा । अत्र
योर्बहुलवचनादेव लुको विकल्पः । शतभिषजि आत शतभिषक् शत
भिषजः वा । अत्र टिलोपोऽपि पक्षे भवति शतभिष इति । तथा अइव-
सुक् माइवसुञ्ज अनयोः "यःसशास्त्राभिजिदइवसुकशतभिषजो वा (पा.
सू ४-३-३६) इति लुको विकल्पः । शेषेषु वकारान्येषु नक्षत्रेषु आदौ
वृद्धिर्न भवति । अत्र "अविष्ठाफल्गुन्यतुराधास्मात्तिथिपुनर्वसुहस्तधि
शाक्तायाङ्गाबहुलास्तुक्" (पा.सू ४-३-३४) "नक्षत्रेष्व्यो बहुलम्" इति
च लुकेव भवति । अविष्ठ, फल्गुनः, अतुराघः, स्वातिः, तिष्यः, पुन-
र्वसुः, अषाढः-(१) बहुलः कालिक इति । नाम्नी आर्द्धामूल इत्येतयोः अ-
न्त्य स्वरः कशब्दपरो भवति । आर्द्धकः मूलक । पूर्वाङ्गापराङ्गार्द्धासु-
लेति (पा सू ४-३-२८) इत्ये त्वन् प्रत्ययः । स्वाया स्वातीपुनर्वसु इत्ये
तयोः अन्त्यस्वरो इत्यः सविसर्गश्लेषः स्वातिः, पुनर्वसुः, 'अविष्ठाफ-
ल्गुनीभ्यादिना लुक्' । सविसर्गन्व सूक्तवाकादिषु प्रथमया नक्षत्र-
निर्देशे । इह तु सम्बुष्या निर्देशः-स्वाते पुनर्वसो इति । माकुनाम-
करणात् अम्बुष्यवसानादिषु चास्वीष नक्षत्रनाम्नो निर्देशः कर्तव्यः ।
अत्र च नाम्नुत्थनिर्देशस्तथाप्येवंविध नक्षत्रनामैक, दशम्यां कृत-
मपरम ॥ २ ॥

तालवर्द्धनम्

कुमारस्य यत्रक्षत्रजननाद्यज्ञाय तच्च रौहिणेत्पादिसम्बुद्ध्या असी-
 श्चभ्रम्य स्थाने तिर्विशति । अत्र चापमशिक्षितस्याकरणाशास्त्राणां इत्य-
 क्षाणाय सूत्ररूपं श्लोकः —

रारोमसृज्जनिषु वृद्धिरादौष्ठान्ये च वान्म्यभवशाश्वयुधुः ।
 शेषेषु नाम्नोः कपरस्स्वरौभ्य स्वप्नोरदीपेस्तदिसर्ग इष्ट ॥

अस्यार्थः—रौहिणो रैवती मया सुगर्शायां ज्येष्ठा विष्वा—इत्येतेषु
 आद्यक्षरानिर्विशेषु आदौ वृद्धिर्भवति, 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (पा सू ५-३-
 ३७) इति बहुलग्रहणाच्छान्दोग्ये ययस्य च लुगभावः । इष्ट च रौहिणः
 रैवतः मार्गशीर्षे ज्येष्ठे चैव इति । ज्ञाने च, प्राचुर्येणैव छकागल्पे
 च वृद्धिः । 'जे प्रोष्ठपदानाम्' (पा सू ७-३-१८) इत्युक्तरवद्वृद्धिरित्यर्थः ।
 पुनश्च लुगभावः प्रोष्ठपादः । वान्म्यभवशाश्वयुधुः । सम्बन्धाज्ञानतः
 अपभ्रमणमित्यर्थः । अत्र अत्रण शतभिषक् आश्वयुक् इत्येतेषु चतुर्षु वा
 विकल्पेन वृद्धिः । अत्र च अत्रणपभ्रमणयोः बहुलग्रहणार्थेन लुगो
 विकल्पः । अश्वयुक्शतभिषकास्तु 'अत्रशास्त्राभिर्जन्मव्युत्कृतभिषजो
 वा' (पा सू ५-३-३६) इति सूत्रेण । अपभ्रमण भाषमण । अत्रण आ-
 वन । शतभिषक् शतभिषजः । अश्वयुक् आश्वयुजः । शेषेषु च,
 उक्तावन्तेषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः । यतोऽत्र 'अविष्ठाफस्तुपनूराधास्वानि-
 निभ्यपुनर्वसुहस्तावशाखापादाबहुल्यस्तुक्' (पा सू ५-३-३४) इत्यनेन,
 नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' इत्यनेन च लुगत्व भवति । 'लुक्तादतल्लुक्' (पा सू
 १-२ ४९) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ते । हात्तक, तिष्य आश्रेषः फादगुणः
 हस्तः विशाख अनूराधः प्राषाढ अविष्ट । नाम्नोः कपर स्वरोऽभ्य,
 आर्द्रसूत्रयोरभ्य स्वर कशब्दपरो भवति । पूर्वाहावराङ्गाद्गाम्ता' इत्या-
 दिना उच्यन्त्येव इत्यर्थः । आर्द्रक, सूत्रक । स्वाप्नोरदीपेस्तदिसर्ग
 इष्टः स्वाप्नोः स्वातीपुनर्वसोरभ्यस्वरो दीपेस्तदिसर्गोऽष्टे । 'अविष्ठा-
 फस्तुनी' इत्यादिना लुक् । सविसर्गस्य च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
 इत्कृपादिलोपाभावात् । उन्नरस्य तनुवदुकागान्नत्वान् । स्वाति पुन
 र्गुः । एव सर्वेषां नक्षत्रनासां प्रथमया निर्देशः सूत्रभाषे । आत्तक
 मणि(१) पुनस्त्वम्बुज्या ॥ २ ॥

तद्रहस्यं भवति ॥ ३ ॥

अनाकुला

नक्षत्रनाम रहस्य भवति । यथा परे न जानन्ति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सूक्तवाकादिष्वप्येवमेव ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नक्षत्रनाम च रहस्य निर्देशोदितं सूत्रे प्रथोत्तरेण सुशान्तरकरणात्(१) यत्नामतल्लप्रतिबन्धनं, यच्च तदशक्यां कृतं तदुभयं सूक्तवाकादिप्राशानामिवाद्याविषु मित्य रहस्यमेव निर्देश्य भवति ॥ ३ ॥

मधु घृतमिति सँसृज्य तस्मिन् इर्मेण हिरण्यं निष्टक्यं यथाऽवदायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयित्वात्तराभिः पञ्चाभिस्त्रिणापयित्वा दधि घृतमिति सँसृज्य कौस्पेन पृषदाज्यं त्पाहृतीभिरोङ्कारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशयित्वाङ्गिः शंषे सँसृज्य गोष्ठे निनेयत् ॥ ४ ॥

अनाकुल

मधुघृतमित्येतद्वयं विषमपरिमाणं काँस्पपात्रे ससृज्य तस्मिन् हिरण्यं इर्मेण, निष्टक्यं यथाऽवदाति । निष्टक्यमिति बन्धनविशेषो लोकप्रसिद्धः । तथा यज्ञेन हिरण्येन तद्वसद्वयमादाय तेनैव कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैरेभि 'त्वादि मेधा'मित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । तत ऊरुभिः पयानि ऋग्भिः 'शेषयै त्वे'त्यादिभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । ततोऽथस्मिन् काँस्पपात्रे दधि पुनश्च ससृज्य तत्पृषदाज्यं तेनैव काँस्पेन प्राशयति । अङ्गानिपङ्कारचतुर्थाभि भू स्वाहृत्त्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । तत शेषद्वयमङ्गिप्राशय गोष्ठे निनेयत् । कुमारसदृशं असमर्थमवापि कुमारस्यैव प्राशनमुपायेन यथा स्वादिति । तेन यन्त्राभावे "याना कुमारान् प्राशयन्ति" "क्षेत्रपत्यं च प्राशयन्ति" इत्यादौ प्राशनमसमर्थानां न भवति ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

निष्टक्यं शिक्षाबन्धनचत् सरन्ध्रेण प्रमिथना निष्टक्यं यथानि, 'प्रजानां प्रजननाय' इति शिक्षात् । उत्तरैरेभ्यः 'मेधां ते देवस्त्वयिता' इत्यृचा, 'त्वादि मेधाम्' इति चतुर्भिर्षष्टुभिः । प्राशनं चतुर्थांमन्त्रे ससृज्येव हिरण्येन पृहीत्वा ।

‘अन्धवात्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुभर्षिषाम्’ । (मनु २-२९)

इति मनुवचनात् । अनया वचनं ‘अन्धवा’ इत्यादिभ्योऽन्धा इत्यादिभिः । स्नायनमपि पञ्चानामने सकृदेव । अपि स्नायनं समृद्धं पूष-
दायै । तथा यस्मिन् काश्ये समृद्धने तत्रैव प्राशयेन्न तस्मैव । अत्रैव
निराहारवर्षाभिः भूः स्वाहा इत्यादिभिः । अन्धवापन्ते सकृन्प्राशनम् ।
प्राशानशेषमद्रिभक्त्या गेहे अधिकारयेदन्वो निवन्तः ।

केचित्—मधुपूनसखर्षोऽपि काश्ये निवन्तः । प्राशनद्वयं स्नायनं च
प्रतिमन्त्रमिति ॥ ४ ॥

● उत्तरया मातुरुपस्थ आधायांत्तरया दक्षिणं स्ननं प्रति-
धाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशोत्तरणं यजुषा
संविष्टम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ तं कुमारं ‘मा ते कुमारं’ इत्येतया मत्पुत्रस्य आदधाति । इ-
तावन्तं कालं स्वोपस्थे । तस्मात् शेषनिवपनमप्यन्वेन कारयितव्यम् ।
तत्र उत्पन्नं ‘अथ कुमारं’ इत्येतया दक्षिणं स्ननं प्रतिष्ठाप्य तत्र उत्तमां न-
मः-‘यद्भूमेश्वर्यमित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रं पृथिवीमभिमृशति । तत्र त-
कुमारं अभिमृश्यां भूमा सवेशयति माता । तं संविष्टुत्तरेण यजुषा ‘मा
मयति न रुदता’ इत्येताभिमृशति ॥ ५ ॥

तत्पर्वस्ननम्

अनया ‘मा ते कुमारम्’ इत्येतया कुमारं मत्पुत्रस्य आदधाति । इह
च मातृग्रहणादितः पूर्वं स्वापस्थ एव । अत्र एव च शेषनिवपनमप्य-
कर्तव्यम् । उत्तरया ‘अथ कुमारं’ इत्येतया दक्षिणं स्ननं प्रतिष्ठाप्यति प्राश-
यति । इह च मन्त्रनिवपनवाविधानं प्रथमस्ननवानवित्थयम्, प्रथमा-
तिक्रमे कारणाभावात् । तत्रैव जातेषु, ‘वेदवानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रं जातिं यद्दद्यात्कपालो भवति गात्रवर्षेणैव द्वादशवर्षेणैव पुत्रार्ति’
(तै स २-२-५) इत्यादिना वद्यापि पुत्रतन्मात्वाविमित्तसंयोगेन श्रुतः,
तद्यापि (१)स्नायनवादिष्वत्र निमित्तादनन्तरं कर्तव्या । कुत एतत् ?

● ‘अ’ ‘अ’ कृतस्युत्पन्नेन इत्यनेन तत्संविष्टुता कृतज्ञात्पुनः-उत्पन्नस्युत्प-
र्वत् । तथा ॥ ५ ॥

१ अथर्ववेदस्यैतद्विष्णुस्य स्नानस्ये-उत्पन्ने पुत्रोदायपलायनार्थं निर्वपेत् (१. ५. २-२-१)
इत्यादिमन्त्रेणैतद्विष्णुस्य स्नानस्ये-उत्पन्ने पुत्रोदायपलायनार्थं निर्वपेत् । अथर्व-
वेदस्यैतद्विष्णुस्य स्नानस्ये-उत्पन्ने पुत्रोदायपलायनार्थं निर्वपेत् ।

(१)रात्रिसप्तम्यायेन सार्धंरात्रिचतुषगतप्रह्वरुचंसादिकामनासंवलितस्यै
 च जन्मनोऽधिकारहेतुत्याभ्युपगमात् जातेष्टिमृत्संघोक्तजीवत्पुषगत
 पूततादिकलगमाधीनत्वात् दीर्घकालसप्तम्यायां चैष्टी कृतायां पञ्चद्वि-
 षस्तनपाने सति कुमार षष्ठ शोषी शुष्ककण्ठतया न जीवन् । ततश्छेष्टायां
 रागाधीनाया प्रवृत्तिरेव न भ्यात् । तस्मात् जननानन्तरमेव सप्तम्या
 नाम्नं जातकर्मैव कर्तव्यम् । षष्टिकृतेन न्यायेन त्रिमिच्छस्वारस्यभङ्गस्य
 हुनिवारत्वात् सोऽकाशुप्रहाश्वाशोचं उपाने पर्वण्येव कर्तव्यम् । उपा-
 न्या 'यद्भूमेर्हृदय' इत्येताभ्यां हृदये सकृदभिसृष्टौ, यत्र कुमारश्वा
 चिप्यते । ततस्तं कुमार त्रिमिसृष्टायां भूमौ माता सवेशयति । अथ
 तं श्वेत् 'नामयति न इति' इति षडभिसृष्टौ ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भनिधाय सर्षपान् फ-
 लीकरणमिध्यानञ्जलिनात्तरैस्त्रिंशः प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा सं-
 शान्ति-प्रविष्ट प्रविष्ट एव तूष्णीममावापतेति ॥ ६ ॥

अनाकुवा

ततस्तस्य शिरस्तमीपे उपांशु कृत्वा 'आकस्तुषोषि'त्यनेन उदकुम्भ
 निधायति । ततस्तपेन कुम्भेऽर्पयित्वाञ्जलिना जुहोति उपांशुः अष्टमिः
 'अथ कलि'मित्यादिभिः । तत्र च प्रतिस्वाहाकारं (२)विहोमः । सकृन्म
 न्येष द्विस्तूष्णीम् । इत्यथ पुन पुनरादेयम् । केचिन् सकृदुपांशुनेव
 चित्तुहुनि । उत्तरशोष्य होमयोः स्वाहाकारमात्रमावर्तयन्ति । होमञ्चा-
 यमपूर्वः तन्वस्याविधानात् । परिस्तरण तु भवति । परिषेचनं सम्प्रतनु
 भवतः । हुत्वा ततस्संशान्तिः । कात् । ये स्मृतकाचार प्रविशन्ति । तत्र
 सप्तम्यायेन एवकारः एवमित्यस्यार्थः । एनपुच्छ भवति-अस्य स्मृतिकाणा-
 रस्य यदा यदा प्रवशो युष्मानि क्रियते तदा तदा सर्षपान् फलीकरण-
 विधायतस्मिन्नपानयेत् तूष्णीमावपतयथा मयोप्रा अञ्जलिना चित्तुक्षेति ।
 तत्र तूष्णीमित्यतिदेशप्राप्तस्य तन्वस्य प्रतिषेधः । यथासुप्रैषं ते कुर्वन्ति ।
 होमञ्चाय कुमारश्च रक्षार्थः संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्य-
 पि 'यस्यै विजातायां मत्' इति मातुरपि रक्षा प्रतीयते तथापि तदर्थो
 होमो न भवति । ततश्च स्त्रीप्रसवे दशाहमभ्ये पुत्रसूती च न भवति ॥६॥

१ 'योमिर्द्विपुमिति न्यहानयति' इत्यनेनाकुवाकृत्य क्लृप्त कर्त्तुं विधाय 'यमेति' इति व
 एता तर्षोऽपानि' इति तन्वपिचतुर्वर्षम् हुत । तत्र त्रिंशद्विस्तर कर्त्तव्यं कृताकाङ्क्षा सर्ववशादेवविस्तर
 यमेति' इत्यस्य कल्पस्य कल्पस्येति कुत्वा पूर्वोच्यते चतुर्वर्षीये । अथ न्यायो रपिचतुर्वर्षाय ॥

१ विदुंतेति ।

तात्पर्यज्ञानम् ।

उत्तेन 'आपसमुत्तेषु' इत्यनेन वदुष कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य पूर्वकुम्भ निधाय अथ 'अथ क चास्त्रिम्' (अथ घ.२-१-१३) इत्यादिचि-
 धिना श्लेषायागाराद्धिमहाह्वय तनुपनिधाय फलीकल्पमिच्छन् सर्पान् उत्ते
 'अथ कालम्' इत्यादिभिरष्टमिर्मन्त्रैः अञ्जलिना प्रतिमन्त्रं त्रिकर्तुंहेति ।
 तत्र तु द्विस्तुम्भीम् । तुम्भीकेष्वपि स्वाहाकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति
 सिद्धे प्रतिस्वाहाकारमित्याद्यकारात् । अथ सुतिकापूतपालान्
 स्याति-अन्ते प्रविष्ट एव तुम्भेभ्योवाक्येति । सम्यैपस्य चापं विवाह्यतोऽप्यैः—
 प्रतिप्रवेश(१) तद्वत्प्रवेशेव सर्पान् फलीकरणमिच्छाम् अञ्जलिना अ-
 स्त्रिमन्त्रेवाप्री तुम्भीं चाप्यता एव आहवतति । एतकारात्प्रवेशावाप-
 योर्मध्ये वृष्टिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेप । सर्पवाणामेवाञ्जलिना आ-
 वाप, प्रकृतत्वात् ।

केचित्-एवकार एवमित्यर्थे । तुम्भीमिति चातिदेशात्प्रमन्त्रमिति
 वेद्यार्थमिति ॥ ६ ॥

एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

अनाकुल

विज्ञानतन्मृति धायत् दशाहानि न निर्गच्छन्ति तावदेव होम क
 तेत्यः संशान्द्व्यर्थे । सकृच्च होमाः, न सायम् । यद्यपि दशासनमनन्तर
 तथापि तावन्मात्रस्याप्यमतिर्दशो न भवति । तस्य होमशेषत्वात् ।
 नापि यमसम्राट् । कुत्सस्य कदवान्तरेषु सर्वेष्वप्रसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

तात्पर्यज्ञानम्

यद्येतेष्वनन्तरोक्त तुम्भीमापदान एवमहर आदिर्दशावास्तुतिकापूत
 पालैः कर्तव्यम् । आह सर्वाहायाम् । त्विच्छ निर्गता दशाभ्योऽहोरात्रो-
 भ्यो वा रात्रिस्ता । आदशमवा रात्रेऽित्यर्थे ॥ ७ ॥

एष आलकर्मोक्ता कमयाह नामकरणमाह—

● दशम्यामुत्थितायां स्नानार्यां पुत्रस्य नाम दधा-
 ति पिता मातेति ॥ ८ ॥

अनाकुल

उत्थान नाम सुतिकालिङ्गनामग्न्युवकुम्भादीनामपनयनम् । मनुं

१ क-अतिविष्ट ।

* 'क' ल पुनश्चाप्युत्तेन कृतमिति इत्यनेन । आहवनि-एव प्रथममृच्छ, नत एवम् ।

अत्रापितकर्म । यथाऽन्यत् स्त्रियो विदुः तत्र च सर्ववर्णाणां दशमेऽहनि भवति । दशमीशब्देन न रात्रिरुच्यते किं तर्हि ? अहोरात्रसमुदाय-
 यथा "तस्मान् सप्तहोतां रात्रीणां" मिति । नत्र परिभाषावशाद्दशम्येव
 कर्म स्तान् च सति सप्तमे तस्मिन्नवाहनि नियमेन भवति । प्रकरणा-
 देव सिद्धे पुत्रस्येति वचनं यद्यप्यमाणो 'नाम्नो लक्षणविशेषः' तस्यैव
 यथा स्यात् । तेन कुमार्याः 'अनुज्ञाक्षर कुमार्याः' (आप गृ १५-११)
 इत्यत्राश्वेव भवति । न 'नामपूर्वमाख्यातोत्तरं'मित्यादि । पिता मतेति
 वचनं ही नामाग्नेऽ(१)मित्याहरेतामित्येवमर्थम् । विज्ञाप्यते च "पिता मा-
 ता च दधतुर्वदमे" (ते सं १-५-१०) इति । नत्र प्रयोग-शुचीन् मन्वन्त
 दसर्वेभ्येषु मांजये (आप घ. २-१४-५) दिशि ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता
 माता च नामाग्नेऽभिभ्याहृत्याशीर्वचनं ब्राह्मणैरभिभ्याहारयेताम् । ममु-
 ध्ये स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् । कंचित् नाम करिष्याव इति सङ्-
 ह्यमिच्छति ॥ ८ ॥

ता-पर्वदर्श-म्

दशमा रात्री दशमेऽहनि । उच्यते वा मृतिकागृहाक्षिप्त्वाऽन्तार्यां प्र-
 तिकायां स्नाताया च सन्ध्याम् । एवं वदता दशमेऽहनि विष्कम्भ स्नान-
 व्यमित्युक्तं भवति । पुत्रस्य पिता नाम दपति व्यवस्थापयति, न तु
 करोति, शश्वदार्थेणोससम्बन्धस्य नित्यत्वात् । माता च । इतिशब्दकार्थो,
 मानापिनरी सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थे मन्त्रवर्णोऽप्याह "मम
 नाम प्रथमं ज्ञातवेद् पिता माता च दधतुर्वदमे" (ते सं १-५-
 १०) इति ॥ ८ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनि-

ष्टानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् ॥ ९ ॥

वनाङ्क-श्च

अत्र नाम्नो लक्षणविशेषः । सर्वज्ञो निर्भ्रज्जो वा स्वरो ऽक्षरं नाम
 द्व्यक्षरनाम, तन्पूर्वपदं यत्र तत् तन्पूर्वं क्रियातिमित्तमाख्यातं, तदुत्तरपदं
 यत्र तत् अत्यन्ततरं दीर्घात्परोऽभिनिष्टान्तं विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत्
 दीर्घाभिनिष्टान्तम् तथा घोषवदाद्यन्तमादिभूतं यस्य तत् घोषवदादि अन्तर्मे-
 ष्वे अन्तस्था यस्य तत् अन्तर्नाम्नम् वर्णाणां सुतीयचतुर्थी हकारश्च
 घोषवन्तः । वरलया अन्तस्था । दिव वयतीति पुतिः । या, क्षयते इति

अनाहुत्वात्

गोक्षिः । वा व्रीणातीति गोक्षी । हिरण्य ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः
हृदत्त इत्यादीन्सुदाहरणानि । “अभ्यन्तुक देवानाणुक वा यथा वैषा
पूर्वपुराणां नामानि स्यु”रिति (श्री पृ २ २ २८, २९) बौधायन । अभ्यन्तुक
कृष्णभिषादि षष्ठिष्ठो जमदीश्वरिति । देवताक देवताभिषायि ऋद्धो वि-
ष्णुरिति । पूर्वस्या पिषादयः ॥ ९ ॥

ताःपर्यदर्शनम्

अथ व्यवस्थापनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते-यत्तु नतुरक्षरं वेति
समासोऽभिधेयः, न तु ऋद्धि 'नामपूर्वमाभ्यातोत्तरम्' इति पूर्वोत्तरक-
वदावस्थापनात् । अथि वाक्यम्, तस्य इत्यवाचकत्वाभावात् ।
कुतः पुनर्वाक्यसमासपोरर्थवत्समुदाहरणविशेषेऽपि समास एव
इत्यवाचको न वाक्यम् ? इति चेत्, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा सू.
१-२-४६) इति समासग्रहणस्य नियमाद्येत्वात् । ननु, इत्यवाचकं
सुबन्तं एव नाम, तस्यैव नञ्प्रत्ययस्य नञ्प्रत्ययम् । तथा आसपातमुत्तरं
वस्य आसत्तन्तदात्मनोत्तरम् ।

ननु- 'सुप्सुपा' इति समासान्वयमात् आसत्तन्तेन निष्कन्तेन नैव स-
मासः ? इत्यम्, अत एवाय आसपातशब्देन आसपातसदृश द्विकन्त
सुबन्तमेव विवक्षितम् । सादृश्यं च क्रियाप्रधानत्वाभावेऽपि क्रियावा-
नित्यत्वात्, 'क्रियन्तो धातुन्व न जहानि' इति धातुभक्तत्वात् । ईर्ष्य
निवृत्तान्त दीर्घाभिनिष्ठान्ध्यान्ते यस्य नासत्तत्तयोक्तम् । अभिनि-
ष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वोत्तराणां सहा । घोषान् वरुणं आदि-
र्यस्य नासत्तत्तत्तदादि । वापयन्तोऽपि प्राणिशाक्यसूत्रे मसिद्याः, 'ऊ-
ष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अर्धोपाः' न हुकारः । अत्रान्तोपो 'घोषान्'
इति । अन्तन्तस्य अन्त मध्ये यस्य नाम्नोऽन्तस्थाः वरन्तवास्तत्तयो-
क्तम् । इत्यक्षरस्योदाहरण-वदां वाः उदकं इदानीति वादां, गिर इ-
दानीति गीदां इत्यादि । वतुरक्षरस्य तु मात्प्रोक्त 'इत्थिनोदा' वरि-
नोदा' इति । एतद्वद्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा पुष्यदिदा
इत्यादि ॥ ९ ॥

अथि वा वसिमन् सिचर्युपसर्गस्स्यात् तद्धि
प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अथश्रुतम्

अपि वा अथश्रुति पक्षः—वरिमन्त्राणि 'सु' इत्यवमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । वान्यद्यक्षरात्वादि । तच्च प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, नेन पूर्वमपि द्यक्षरादि प्रतिष्ठितम् । तथाच पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह—द्यक्षर चतुरक्षर वा योष्वदाद्यन्तरन्तस्थ दीर्घाभिनिष्ठानान्त तच्च मसिद्धमिति विज्ञायते इति । प्रतिष्ठितमिति । भुवमचिनाभ्यायुष्यमित्यर्थः । सुभद्रस्तुमुष इत्याद्युदाहरणम् । उपसर्ग इति वचनात्सोमस्तुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अपि वा वरिमन्त्राणि 'सु' इत्यवमुपसर्गरस्यात् तन्नाम प्रतिष्ठित आयुष्यमद्यक्षरादिक्रियावच्च भवति, यथा-सुज्ञान-सुदर्शन इत्यादि । इदं द्यक्षरप्रत्ययात् द्यक्षरादिविशेषणैः स्थिति विशेषण विकल्पयते । हि शब्दोऽनर्थको निषान्, अनर्थको मिलाक्षरेषु' इति वचनान् । उपसर्गप्रत्ययमुपसर्गप्रतिरूपकार्यां सुतसोमेत्यादीनां व्युदासार्थम् । अत्र बोधावसो विवक्ष्यान्तराभ्याह—'अप्यवृक् देवतायूक् वा यथा वैषां पूर्वं पुरुषाणां नामानि स्तु' इति । अयूकमभियायक, मकरण्यात् । अप्यवृक् वसिष्ठ नारद इत्यादि । देवतायूक विष्णु शिव इति । पूर्वपुरुषाणां विदुषितामदादीनां वा नामानि यज्ञशर्मा, सोमशर्मा इत्यादीनि ॥ १० ॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अथश्रुतम्

या सख्या अर्धविमित्तु न शक्यते सा अयुक् सख्या । अयुक्ति अक्षरार्थे यत्र तत् अयुजाक्षरम्—एकाक्षरद्व्यक्षरमित्यादि । एनाश्वदेव कुमार्यां नामलक्षणम्—गौः, वाक्, पृथिवी, पार्वतीति ॥ ११ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अयुजाक्षर त्रिषमाक्षर इत्यादी नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अयुजाक्षरत्वमेकमेवात्र विशेषणम्, द्यक्षरादीनामनेन निवर्तितत्वात् । तथा—श्रीः, गौः, भारती, पार्वती, कमला, पतिवह्वना, कमलक्षेपा, इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चोलास्ता देहंसस्कारार्थां क्रियास्तूर्ण्णां कर्तव्या एव ।

“अमन्त्रिका तु कार्येण श्रीणामाशुवशेषतः ॥

सस्कारार्थे शरीरस्य यथाकालं यथाकामम् ॥” (म स्तु २-६६.)

इति मनुष्यत्वात् । इह च द्रव्यमिष्टः प्राणार्थः प्राशनवपनादय एव निष्कृष्य कर्तव्याः न तु होमाः । एवमेव शिष्टाकारात्, स्पृष्टपर्यन्तारं दृष्टत्वाच्च ॥ ११ ॥

प्रवासादेस्व पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं
दक्षिणे कर्णे उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२ ॥

अननुष्य

अनाहुकात्पर्यं तु उपाभ्यामभिमन्त्रणवपनात् च क्रमेण कर्तव्यम् । अह्नाद्वाह्नादित्यभिमन्त्रण, 'अहमा भवे'त्यवघ्राणम् । नामनिर्देशात् 'मिति' इति यज्ञशक्तौ 'मिति' । मन्त्रलिङ्गात् कुमार्यां अभिमन्त्रणमन्तरोपदेशाच्च सिद्धे पुत्रवद्वय मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जपेत् कुमार्यां वा सूत् । अन्वया लिङ्गविरोधाभावात् उभय कुमार्यां अपि स्यात् । तस्या अपि प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणेत्यस्य च अभिमन्त्रणस्यैव प्रत्याम्नाय स्यात्, नेतरयोः । उत्तरे मन्त्राः 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यादिष्टाः । तान् पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् । मन्त्रप्रद्वयं जपने 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यस्य पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रज्ञापनार्थम् ॥ १२ ॥

नार्तवर्त्मनम्

प्रवासादुत्तराभ्यां 'अह्नाद्वाह्नात्' अहमा भवे' इत्येताभ्यां पुत्रवभिमन्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम् । अनाहिन्यस्य स्थाने वराभ्यां अह नाम सन्मुखां पृच्छति ।

केचित्—'अह्नाद्वाह्नादित्यभिमन्त्रणम् ।' 'अहमा भवे'त्यवघ्राणमिति । तथा सति एव विमन्त्र्यैव विनियुञ्जीत, क्रमेणेति वा ज्ञेयात् ।

ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे उत्तरान् 'अग्निरायुष्मात् स वतस्वतिवि' इत्यादिकान् सायुषज्ञान् पञ्च मन्त्रान् जपेत् । यत्रच्य चप प्रतिपुत्रमा-परीते ॥ १२ ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये सृष्टाप्रश्ने पञ्चदशा खण्डाः ॥



अनाकुल्य

प्रसासादेत्य कुमारी स्त्रीप्रजां उत्तरेण यजुषा 'सर्वस्मादात्मन-
सम्भृतासी' इत्यनेन अभिमन्वयते । द्रुहितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति
वचनं प्रधानादूर्ध्वं माभूदिति । पुत्रस्य तु याचञ्जीव भवति पुत्रेऽपि
प्रोचितागते अभिमन्वयणादिवय भवति न्यापस्य तुल्यत्वात् ॥ १३ ॥

इति हरदत्तविरचितायासनाकुलायां सृष्टिसूत्रसूची पञ्चदशः खण्डः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

प्रसासादेत्यात्यनुवर्तते । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मन' इत्यनेन यजुषा कु-
मारी कल्प्यामप्रक्षामिमन्वयते । कुमार्यामवेतत्तदवयव, न त्वयप्रत्यजयी,
भवन्नात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्मन्वस्यनुस्तिष्ठविरोधाच्च ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनायविरचिते सृष्टिसूत्रपर्यदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ।

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

• जन्मनांऽधि षष्ठं मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषां
वाचयित्वा ऋषि मधु घृतमोदनमिति सैसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः
कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥

अनाकुल्य

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । नत् कन्ननोऽपि जलनविषसादारभ्य षष्ठे
मासि कर्तव्यम् ।] मासाश्च स्त्रीरचान्द्रमासाद्वयः । तत्कल्पित्वत् ब्राह्मणान्
भोजयित्वा यजुषान् तैराशिषो वाचयति—युषयाह स्वस्ति क्रक्षिमिति ।
नाथ पूर्वैस्तुरभ्युदयश्चाह, (१) देवेभ्योभावात् । यत्रापरेषु देवेभ्यो तत्र
पूर्वेषु पितृभ्यः कियते । 'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु कियते । उत्तरमहर्व-
काम् यजते, इति वचनत्वात् । वाचयित्वाऽऽशिषः कृष्यादि क्षतुष्टयं सम्पूज्य
नेन कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैर्मन्त्रैश्चतुर्भि 'भूर्यान्वेत्यादिभिः । स्वीचयी

• हरदत्तिय च यत्र क अ पुस्तकद्वयस्यैव एकसूत्र इत्यनयोः ।

[] इति सृष्टिसूत्रपर्यदर्शने 'अनर्दिपरादरभ्य षष्ठे मासि कुमारेण अन्नप्राशनं कर्तव्यम्' इत्य-
पत्र 'क अ' पुस्तकयोर्द्वयते ।

१ य य देवतम् ।

नामिति मध्यमधोरनुपपत्तिः । अथामित्यस्य तु पाठो मन्त्रचतुष्टयप्रहाय
 नार्थः । असाधित्यत्र नामप्रहणं सम्बुद्ध्या—'ओषधयस्सन्तु रक्तशर्म'
 त्ति । प्रतिमन्त्र प्राशनम् । सर्वान्त इत्यन्वये । कुमार इति वचनात्
 कुमार्या विधितद्व्यप्राशनं न भवति—आवृतेषु कुमार्यां (भाद्रव सु
 १-१४-७) इत्याद्वैलायनवचनात् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अन्मनोऽपि जन्मन आरभ्य, त्रिवस्यवगतया पठेति । तेन मार्गशीर्षे
 शुक्ले द्वितीयाया जातस्य न मार्गशीर्षो मास-पूर्वो गण्यते । अत एव
 ज्योतिषे बृहस्पतिः—

'पञ्चाशद्दिवसीत् विद्यात्पञ्चातिहृतपरिकान् ॥

अर्वागेषोत्तमा भूतिः" .

इति । मासान्त् मोक्षभिलेत्पुस्तार्थम् । मार्गशीर्षवनात्परत द्भ्यादिवत्तु
 वर्षे सप्तम्य उतरेर्मेने 'भूरथा रघौषधीना' इत्यादिनिश्चयान्ते कुमार
 सकृदेव प्राशयेत् । सम्बुद्ध्या च नामप्रहणम् । द्वितीयतृतीयधोरपि
 'शौषधीनाम्' इत्यादेरनुपपत्तिः ॥ २ ॥

तैत्तिरेष(१) मीसेनेत्यके ॥ २ ॥

अनाकुल

तैत्तिरेः पक्षिणः मासेन तद्व्यप्राशनं कर्तव्यमित्येक भाचार्यो
 मन्यन्ते । मीस इत्यनुमोदस्य । अन्ये तु मासमेव मन्त्रवत् प्राशणं
 मन्यन्ते । मांसप्रहणं शौषधीनादे प्रनिषेधार्थम् ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्यक्तार्थमेतत् ॥ २ ॥

जन्मनोऽपि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्योः ॥ ३ ॥

अनाकुल

अथ चौलविधि — यस्मिन् कर्मणि केशा प्रथमं खण्ड्यते तत् चौ-
 लम् । चूडा प्रयोजनमस्त्विति । इल्लयोरविशेषः । तत् जन्मनः प्रभृति
 तृतीये वर्षे पुनर्वस्योर्नक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयेदिति सिद्धित्वात्
 पुत्र पक्षे च विधिवचौलम् । कुमार्यासवावृतेषु । एवञ्चेत्कृत्वा अपरेषां
 हि प्राञ्जामिति पुल्लिङ्गमुपपद्यते । जन्मप्रहणं गर्भोद्धारण्य तृतीये वर्षे
 मा भूदिति ॥ ३ ॥

१. ३. १. — तैत्तिरेष

* इत्यनेन च पूरु च का इत्युक्त्याया वक्तव्यं मन्त्रवत् ।

तात्पर्यार्थम् ।

उपनेऽशीति पूर्ववत् । ततश्च 'वर्मादिस्तद्गृह्या वर्षीणां' इति गर्भवर्षे न वष्यते । नैत्रमिति कर्मनामधेयम् । वास्यन् कर्मणि न्यूनासन्निधान तच्छील, लडपोरभेदात् । पुनर्वशे, कर्मवशमिति शेष ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अनाकुञ्च

उपनयने ब्राह्मणभोजने विशेषाभावात् अदिपद्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभोजनादीति ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमार भोजयित्वात्वेत्यादिह द्रष्टव्यम् । अनुवाकस्य प्रथमेनेत्यादिपरस्तादितिदेशवते ॥ ४ ॥

तात्पर्यार्थम्

अत्र च 'ब्रह्मणा भाजन्' इति ब्रह्मणाशीर्वचनकुमारभोजनयो रपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः, उपायनवदिति वचनान्तु, उपनयनमेषोपायनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥

अनाकुञ्च

अग्नेरुपसमाधानादिपरिषेचनान्त सीमन्तवत् कर्तव्यम् । पूर्वेषुर्ता न्दीश्राद्ध, सङ्गृह्यावापि, शल्लत्यादिमिस्सह शम्भ्या । अन्वारम्भाया इत्यत्र च कुमारस्यान्वारम्भ । परिषेचनान्तस्य चातिदेशः । यस्तु 'चापे तमिति वीषागाथिर्वा' इत्यादि न तस्याचातिदेशः । अपरेणार्गिन प्राञ्ज मिति विधानात् पुनरुपदेशस्य ॥ ५ ॥

तात्पर्यार्थम्

अग्नेरुपसमाधानदि तत्र सप्रधानहोमं परिषेचनान्तमिह सीमन्तवदिति । ततश्चान्वारम्ये कुमारि प्रधानहोमाः । पात्रप्रयोगकाले शल्लत्यादीनां सकृदेव सादनम् ॥ ५ ॥

• अपरेणार्गिन प्राञ्जमुपवेश्य त्रेषुवा शल्लत्या त्रिभिर्दर्मपुञ्जालैः शल्लास्तुल्यत्वेनेति तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिक्षा निदधाति ॥ ६ ॥

अनाकुल

विद्यते पृथक्करणेन चतुर्व्यानां शिक्षार्थानाञ्च । तृणमिति वाग्यवनाथं
न मन्त्रप्रतिषेधार्थम्, प्राण्यभावात् । यथां वाचन्त ज्ञपयो यस्य प्रवरे
तावतीशिक्षा. कर्तेति—व्याप्येयस्य तिस्र पञ्चाप्येयस्य पञ्चेति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ प्राञ्चमुच्यते । तृणा वाग्यतः । तत्रान् विनाय विधिष्व मीमांसा,
चतुर्व्यान् शिक्षार्थान् पृथक्पृथक्कृत्येत्यर्थः । यथां वाचन्त ज्ञपयस्त्वप्र
वरे तावतीशिक्षा निदधति । पञ्चाप्येयस्यैका शिक्षा व्याप्येयस्य द्वे इत्यादि ॥६॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अनाकुल

अथवा नवा येन प्रकारेण एव कुमारस्य कुलज्ञानां कल्पये प्रवर्तने
था शिक्षां करोति । यथामिति वचनं कर्तुं. कुलधर्मो वा भूयति ।
तेनास्मिन् कर्मणि पितृवै कर्तेति नियमो नास्ति । अन्यत्र तु साते
सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा—नवा येन प्रकारेण एवा कुलज्ञानां इत्यर्थे प्रवर्तते, तथा
शिक्षा कर्तव्या ।

केचित्—यथामिति वचनात् पितृव्योऽपि चालकर्तेति ॥ ७ ॥

अथो संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुल

'उष्णाद्दशानाम्यानीये'त्यादि 'धर्मस्तम्भे वा निदधानी'त्येषामन्त
उपनयनकसु कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्याख्यातमेवैतत्समाचरेत् ॥ ८ ॥

क्षुरं प्रक्षालय निदधानि ॥ ९ ॥

अनाकुल

क्षुरस्य प्रक्षालन विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यथा निदधानि तथा
प्रक्षालयेति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते, निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥ ९ ॥

तेन च्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

तेन क्षुरेण शिष्यहोरात्रेषु नापितकर्म न कर्तव्यम् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेन क्षुरेण च्यहं नापितकर्मनिवृत्तिरस्येत् ॥ १० ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

अस्मिन्कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्राह्मणे वरं ददाति । 'वीर्यं वरं' इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरं गां पिता ददाति दक्षिणतः अर्त्तानाय ब्राह्मणाय । यद्यन्वञ्चौलकर्ता तदा तस्मै ॥ ११ ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

यथा चौल एवमस्य गोदानाख्यमपि कर्म कर्तव्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यापवादः षोडशे वर्षे इति । अन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे सुषुक्ल एव । पुनर्वसु निवमस्यापवादः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

गोदानमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन्कर्मण्यकुञ्जत गोदानवोदिशर प्रवेशविशेषयोर्वपनम् । यत्रापि पक्षे शिक्षाचर्जितसर्वकेशवपन, यद्यपि च शिक्षा, तथापि गोदानयोर्वपन कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्त विद्यत एव । तद्गोदानार्थं कर्म । एव यथाचौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानान्त कर्तव्यम् । तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वर्षे च षोडशे भवति ॥ १२ ॥

अत्र पक्षान्तरमाह—

अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

अग्निर्देवता यत्र गोदाने तदग्निगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानम् । (अग्निशब्देन तद्देवत्वं गोदानं लक्ष्यते । अग्निगोदानमस्येति विग्रहः ।) एकस्य गोदानशब्दस्य लोपः, षष्ःसुखवत् । तत्र वीचायनः—षोडशे

वर्षे गोदानम् । तस्य चोत्सवन् तूर्णानि प्रतिपत्तिरवसानम् । अग्नि-
गोदानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्ति-
रवसानम् । (वी. सु. ३-२-५२-५८) इति । किमुक्तं भवति ? आग्नेयानां
काण्डानां उपाकरणसमापनयोर्ष्वे कल्पे तत्र चोत्सवर्षा भवतीत्यत इति ।
योत्सवो वर्षे भवति । सन्नतु वात्राणि न शक्याः । अस्थारिभ्यः पृष्ठेऽमुष
दिह्यत्वात् यत् गोदानमुपदिष्टं तथैव शक्याविधिं तत्र प्रयोगं-ब्राह्मणान्
भोज्यपित्वाऽऽर्शयो वाचयित्वा तूर्णानि केशदमश्चु वापयित्वाग्नेरुपसमाधा-
नादि वरिषैश्चान्तराग्निं आग्नेयकाण्डोपाकरणवत् इत्यां शुक्तिवन्देवतोप-
स्थानं "अग्ने जतपते जत चरिभ्यामि" इति । अग्ने सवस्त्रे जतचर्या ।
अग्ने विश्वर्ष । अग्नेशान्तरिषामाग्रादि विकारं शुक्तिवन्दे देवतम् ।
केशदमश्चुषणम् । अग्ने ब्राह्मणभोजनम् । उभयत्र ताम्हीमुक्तव्याजं क्वचित्
कुर्वन्ति । अपरे न ॥ १३ ॥

वापनदर्शनम्

अग्नये गोदानं यस्य सोऽग्नेयेश्च ब्राह्मचारी । पुष्टिदृग्निर्देशाश्चैव
विग्रहः । अग्निम् पृष्ठे आग्नेय्याग्ने कृते 'अग्नये काण्डपर्यवे स्वाहा'
इत्याग्नेयैर्देवैश्च प्रचानाहुति । ततो ऊपादि(१)धुरप्रक्षालनम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं गोदानघ्न(२)मेक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुल

कृतगोदानस्यापि तच्छ्लेषतया एक-परं जतचरकम् आनायां ज-
तिरिति । चोत्सवोत्सवेऽपि विकल्पः । अग्निगोदाने तु काण्डोपाकर-
णादिदेशात् शिष्यमेव पश्चात् जतचर्या तदा वरदाकाहूर्ध्वं देवगोपस्थानं
पूर्ववदन्तं, विसर्गश्च पूर्ववदप्य ॥ १४ ॥

तापवेदीयम्

अग्नीनेऽपि वेदे, अथदथ सकन्त गोपन्तत ब्राह्मणं चरितव्यमि-
वेक उपदिशन्ति, वैकल्पिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उत्तथोरपि गोदानयोश्चीलाग्निशेषमाह—

एतावज्ञाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५ ॥

अनाकुल

अग्निम् चोत्सवोत्सवे तु एतन्मानं पूषन्नावधौलात् । अत्र सर्वान्
केशान् वापयते अशिक्षान् । चोत्सवे तु कथमपि शिक्षा निदधाति । अग्ने
दमश्चुवादीनां प्रापयती सर्वग्रहणं वर्णयति । तेषां केशशब्द उपलक्ष

वार्थः । तथा चाश्वलायनः-केशवश्रुतोलोमनसाऽन्युदक्सस्थानि सश्रे
भवति । (आश्व सू १-१८-६) इति ॥ १५ ॥

तत्परिदर्शनम्

एतावन्ना वृतावान् भेदः । यद्विधानार्थं वापि शिक्षया सह वर्धन्
वेदान् वलयत इति । तत्रोक्तं विनयनाभावाच्छ्रुतस्यादीना निवृत्तिः । अत्र
च वापयन इति पित्र्यस्मार्तैर्देशाद्वाच्यं एव बोधानकर्मणः कर्ता । पर
दानञ्चाचार्यदिवः । तथात्र शिक्षाया अपि वपन 'वृतावज्ञाना सर्वान्
केशान्वापयते' इत्यस्मोदेव वचनान्, (१)सञ्चयत् ।

अन्य साहु — 'रिक्तो वा ऽप्योऽनपिहितो वन्मुहस्तस्यैतद्विधान
यच्छिद्यते । सन्नेषु तु वचनान् वपनं शिक्षाया' (आप च १-१०-८९)
इति स्वधेभ्योऽन्वयश्च शिक्षाया वपनप्रतिषेधान् इहापि तत्र शिक्षाया
वपनमिति ॥ १६ ॥

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये शृङ्गाप्रश्ने षोडशः सण्डः ॥

समाप्तप्यष्टस्य षटलः ॥

अनाहुता

सस्मिन् गोदानव्रते अहरहृत्प्रवृत्तव्रते (२)कर्णव्यमिति छन्दोगा उप
दिशन्ति । त्रिवर्णामिनि केचित् ॥ १६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचित्तायाम्नाकुल्यायां शृङ्गाप्रश्नौ षोडशः सण्डः ॥

षष्टः षटलश्च समाप्तः ॥

तत्परिदर्शनम्

सायनसरिकगोदानव्रतव्रते अहरहृत्प्रवृत्तव्रते उदोवा उपदिशन्ति
विकल्प इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्थविरचिते शृङ्गाप्रश्नेषोडशः सण्डः ॥

षष्टश्च षटलस्तस्मात् ॥

१ 'शृङ्गाप्रश्नमितिपिठम्' (आप च १-१-१४) इति वपनेन उचितवपनं तद्वि
धेयं वपनरत्नैश्च विधिः कथं भवतीति चर्चः ।

२ समाश्रयनिष्पन्नश्च कथं भवति इति च, क. पुनःकथयतिष्यत् ।

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ।

यशोभ्यधिकारिष्वमाणास्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्यावसाया । ते च 'शालीनस्योदकसाय' इति चक्षुनाभावं गृह एव कर्तव्या । विधिवच्च निर्मितं गृहे । विधिवन् प्रवेशार्थं शिनायुर्वृक्षवनादिकलांसादि । अतो मन्वाद्यानकर्मप्रप्तौ गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिर्वाच्यवाच्ये—

❀ दक्षिणाप्रस्थकप्रक्षणनगाराथकाशमुद्धृत्य पलाशेन
शमीमयेन चोद्धृत्यैनामेव दिशमुत्तरधोद्धृति ॥ १ ॥

अनुज्य

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्वेषां दिवसि-वन् । नाप्यद्रुनकर्मप्राथम्येत्तद्विधेः सन्निहितम् । किं तर्हि? काम्यम् । अतोऽधिक-
राया न दोषः । किंवाया चोदगवनादनियमः । तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगार-
चिकीर्षितं सोऽगारावकाशं स दक्षिणाप्र-क्षणनगारा भवति । दक्षिणा-
प्रतीकचोक्ततरालं निम्ना भवति । एवमिधे देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तन्मारावकाशं उद्धृति स्तनिषेण भवति यथा पांसव उपयन्ते । उद्ध-
ृत्य तान् पांसुर्ध पलाशेन शमीमयं चोद्धृत्य एतामत्र दिशं प्रति उत्त-
रधर्वा 'यद्भूमौ कुरुमिच्छेतथा उद्धृत्य उत्तरान् प्रदेशान् भवन्ते प्रा-
पयति । उद्धृत्यैनेने-युद्धृत् ॥ १ ॥

तन्मारावकाशं

सोऽगारावकाशेनाभिहितोऽवकाशो भूमिभाषां दक्षिणाप्र-क्षणनगारा दक्षि-
णाप्रतीकया लेङ्गत्वा दिशि निम्नस्तनुश्च तन्निष्ठादिना वासाः । सुखाय
पांसवेन शमीमयेन चोद्धृत्य, उद्धृत्यैने इच्छाम्भरं प्रापयन्ते पांसवोऽनेनःपुद्धृत्,
(२) पांसुर्ध इत्यर्थः । तेनेतामेव काणदिशं उत्तरत्वा 'यद्भूमौ कर्म्'
इत्येतयोः इति ॥ १ ॥

एवं त्रि ॥ २ ॥

अनादृता

एव त्रिदशैव उद्धृति ॥ २ ॥

१ क 'त्रि' पुनश्च नृनाम् इत्यर्थे च भूमौ च इत्यर्थे च । २ ख न—उत्तरत्वा
३ ख—उत्तरत्वा ४—उत्तरत्वा ५—उत्तरत्वा ६—उत्तरत्वा ७—उत्तरत्वा ८—उत्तरत्वा

तार्क्ष्यदर्शनम् ।

उद्गृहतीति सम्बन्धः । अथ द्वितीयस्तृतीययोरेषुद्गृहयो मन्त्रवृत्तिः, एवमिति वचनात् । अथवा उत्तरया विरुद्गृहतीत्येव श्रुत्यात्, 'एव विः' इति सूत्रान्तर नारभेत ॥ २ ॥

* क्लृप्तमुत्तरयाऽभिमृश्य प्रदक्षिणैँ स्थूणागतीन् स्थानय-
यित्वाऽभ्यन्तरं पांसुनुद्वेषोत्तराभ्यां दक्षिणा
द्वारस्थूणागवदधाति ॥ ३ ॥

अनकुल्य

एवमुद्गृह्य ततस्तान् भूमिनामं कल्पयन्ति यथा सर्वतस्तस्य सम्बन्धते । ततः तं क्लृप्तं उत्तरया 'स्वोभा पृथिवी'त्येतयाभिमिसृष्टति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणागतान् स्थानयति नकारद्वष्टाम्दस । अन्तरं न बहिरारभ्य मन्त्रं यथा समाप्त्वेने तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वशाधारगार्थासु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यासम्भवात् पर्यन्तास्येव भवति । तत्र प्राग्द्वारेऽप्यारे दक्षिणद्वारस्थूणागतीन्तारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरस्मात् द्वारस्थूणागतीन् स्थानयित्वा ततो धारवो मध्यमस्थूणा तावतीनां दक्षिणाद्वारभ्योद्गमयति । एवमन्वयाद्द्वारेऽप्यगारे यथासम्भव प्रदक्षिणमभ्यन्तरत्वं च सम्पाद्यन् । एव स्थानयित्वा गतीभ्य पांसुनुद्वेष उद्गृह्य तत उत्तरया अन्वया 'इदेष निष्ठे'त्येताभ्या दक्षिणाद्वारस्थूणा गतीं भवदधाति ॥ ३ ॥

तार्क्ष्यदर्शनम्

क्लृप्तमुद्गृहेन प्राप्नुदकप्रवर्गं कृत उत्तरया 'स्वोभा पृथिवी' इत्यनया मन्त्रस्य स्थूणागतान् स्थूणागतीं (१) विमागार्थान् गतीन् कर्मकरैः प्रदक्षिणं स्थानयित्वाऽभ्यन्तरपारभ्य, न बहिः, क्लृप्तमुद्वेष उत्तरया 'इदेष निष्ठे' इत्येताभ्या दक्षिणा निष्कामत एव, न प्रविशतः, द्वारस्थूणागवदे भवदधाति अथ प्रदक्षिणस्य चाभ्यन्तरत्वस्य च विधानं पर्यन्तीयास्येव स्थूणासु न तु मध्यमासु ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

* इदमपि न क्लृप्तं अस्ति इदमन्त्रे—क्लृप्तमुद्वेषमित्यत्र ॥ २ ॥ अत्रियं एवमितराम् ॥ ३ ॥ इति च स पुस्तकम् ।

१ इ—विमागार्थान् इ—विमागार्थान्

अनाकुल

ताभ्यामेव द्वाभ्यामूर्ध्वां इति उत्तराञ्च द्वारस्थूणां अद्यधार्तीत्यर्थः ।
इह दक्षिणामितरामिति निष्क्रमतः सत्यदक्षिणे प्रत्येतभ्ये; न प्र
'विशत' ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एता सत्यां द्वारस्थूणां एव 'इदिव तिष्ठ' इत्यताभ्यामेवाद्यधार्ति ॥ ४ ॥

यथास्वातमितरा अन्ववभाय वंशनाधीयमानमुत्तरेण

यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

अनाकुल

द्वारस्थूणायोः यथास्वातं अन्वधानं मन्त्रयन्त्य । इतगस्ता तु वक्ष्यन्त
येन क्रमेण गर्ताः स्वाताः तेनावधानं स्थूणां । एषं सर्वास्ववहितानु म
ध्वमस्थूणासु वश(१)माद्यति कर्मकर्तारः । तदधीयमानं कर्ममुत्तरेण
यजुषः "ऋतेन स्थूणा" चित्यनेनाभिमन्त्रयते । वंशमद्वेषेण च पृष्ठवशो
गृह्यते, मुख्यत्वात् । अथकञ्चित् भारद्वाजके 'ऋतेन स्थूणे'ति पृष्ठवश
मधिरौपयती 'ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाधिते छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । द्विव
चनञ्च यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इत्येता सतमक्रमेण इतरां स्थूणाः नृष्यामन्ववभाय वंशं स्तूय
स्थूणास्वाधीयमान उत्तरेण यजुषा 'ऋतेन स्थूणाधिरौपद' इत्यनेनाभिय
न्त्रयते ॥ ५ ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

अनाकुल

तत्रस्तद्वारं मन्त्रितं सफलम् उत्प्रेर्मन्त्रे अत्र च ते क्षत्रमित्यादि
निश्वङ्गिम् । किम् ? सम्मितमन्त्रयते इत्येव । वशमिदमिति यस्यागाराङ्गस्य
लिङ्गं यस्मिन् मन्त्रे दृश्यते तेन तदभिमुखो अगारमभिमन्त्रयन् इत्यर्थः ।
यदापि पूर्वस्थूणा वशः यदापि द्वे यथामिसन्धावाभिमन्त्रयन् । अगार-
स्य द्विवचनस्योपात् । एष सर्वत्र अगारमध्ये वः स्थूणायाञ्च स्तूय ।
पृष्ठवशः । अथैके स्थूणालिङ्गेषु चतुर्षु मन्त्रेषु 'स्तूणे अभिरक्षतु' इत्येवम
तुषङ्गमिच्छन्ति । यद्वाञ्च दक्षिणाञ्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति । अन्ये
'ते' शब्दस्याधि-वक्ष्यते ते दक्षिणाधेति । (२) साक्षाद्भन्वान्मन्त्राणाम्, नेति

वयम् । इक्षिणा इषक्षोत्रं धेति चतुर्वचनान्ते । अभिरक्षति त्वेकवचनान्त
स्य सम्बन्धानुपपत्तेः, ऊहस्य चाविधानात् अभ्यासान्ते पाठानावाच्य
सर्वानुपपत्तेषु रघुस्थान्ते पुनः पाठस्याभावाच्च । यत्तु साकाक्ष्यमुक्त
तदपि नानुपपत्तेतु । साक्षिभिर्मानेषाकाङ्क्षाया निवर्तनात् । यदि वा
धर्मस्ते स्थूयाराजः श्रीस्ते इत्यत्राभिरक्षन्वित्यस्य नापेक्षा, द्वयोरपि प्रथमा
न्तत्वात् । एव इक्षिणा इत्यादिकं प्रथमान्तं द्रष्टव्यम् । तस्मादाकाङ्क्षेव
नास्ति । साक्षिभ्यानाञ्च स्थूयाप्रतिपत्तिः ॥ ६ ॥

उत्पत्तिदर्शनम्

उक्तानि निर्मितमगारं वर्तते 'अह्ण च ते शश च' इत्यादिभिः पञ्चमि
मेभ्यै चत्वारि मन्त्रलिङ्गावयवनिर्दिष्टमुखाऽभिषेकमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन
मन्त्रमभिमुखः, (१) अनन्वितत्वात् ।

केचित्—पद्भिः । तत्र 'धर्मस्ते स्थूयाराजः' इति मन्त्रमध्य 'श्री
स्ते स्तुप' इति पृष्ठवशमिति ।

अथ यद्यपि मन्त्रैरगाराचयवोऽस्थूया स्तुयन्ते, तथाप्येभिः स्थूया
चङ्गारमेव स्तुयन्ते, तथा पादवन्दनेन पादधानेन चन्दते ।

अथ केचित्—द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्पसमाप्त्यर्थं 'स्थूये
अभिरक्षतु' इत्याद्यनुपपत्तं मन्वन्ते ।

अन्ते 'ते शश इत्यादि । तथा 'धर्मस्ते' इत्यादी अभिरक्षन्ति-वचनं च ।

अपरे तु—नैवेद्यं कस्यचित्कचिदुपपत्तुः, अनुपपत्तवानस्य वैद
त्वात्, अन्तेऽपि च पाठानावाच्यं । वाक्पसमाप्तिस्तु प्रकृततया बुद्धि
मध्यपदार्थान्वयव्यतिरिक्तमिति, यथा(२) 'इये एवा' (ते च १-१-१)
इति मन्त्रस्य बुद्धिस्थच्छेदान्वयान् विवक्ष्यति वाक्पसमाप्तिरिति ॥६॥

अथ गृह्यवेदविधिमाह—

पालाशं शर्मामयं वेधमार्दीप्योत्तरश्चाऽग्निमुद्धृत्योत्तरं

यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरयाऽग्नि

प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अनाहुय

अथ प्रवेशनाविधिः । अन्यथा सम्मितस्याप्यगारस्य प्रवेशे विधिः

१. वा. ज. —अनन्वितत्वादिने चामि

२. दर्शयता मन्त्रोपपत्तौ इत्यर्थं मन्त्रान्वयव्यतिरिक्तं चत्वारि मन्त्रयते । तत्र
कच इत्यन्वयव्यतिरिक्तं चत्वारि मन्त्रयते । तत्र 'इये एवा' इति वा' इति च विवक्ष्यते
च मन्त्रं तत्र वाक्पसमाप्तिस्तु विवक्ष्यते इति बुद्धिस्थच्छेदान्वयव्यतिरिक्तं चत्वारि मन्त्रयते ।

रथ भवति । उदययनाद्यपेक्षितामेति केचित् । नैशब्धे । बीजवनो ए
हान् प्रतिपद्यते (आहन ए २-१०-२) इत्याद्यवसायनः । बीजग्रहण सर्वे
यानेव एतेषु करणानामुपलक्षणम् । तत्र प्रवेश्यन् यत्तत्र यमीत्य वा इम
अन्नाभार्यमनी । इमश्वावाचलक्षणो न नियतपरिमाण । आदीप्य
तमग्निपात्र उद्धरत्युत्तरार्धे 'उद्ध्रियमाण' इत्येतदा वक्ष्याम्यथा । यद्यहनि
प्रवेशो रात्रिलिङ्गोऽपिवाद् प्रयोजकः । तथा रात्रावह्निङ्गो नि
र्दिवाद् प्रयोजकः । विमर्शविनियोगाभावात् । येषां तूदययनापेक्षा
ते रात्रौ प्रवेशे नैच्छन्ति । अह इत्यस्य रात्रिकृतस्य च पाप्मनो विनि
योगः प्रपाद्यत इत्यर्थः । विनोषोऽपि नास्ति । यथा "यदापो नक्त दुरितं
हरामे"ति । तमुद्धृतमग्नि उन्नेन पश्य 'इन्द्रस्य गृहा वसुमन्नो वरुचिनः'
इत्यनेन अगार प्रपाद्यति । अथ अगारस्य उत्तरपूर्व देश तन्मग्ने प्रतिष्ठन्तीति
उत्तरथा 'अमृताहुति'मित्यनेन । अत्रागारस्येति च वक्तव्यं अग्निमित्ति
च । कस्मात् ? उदययोरप्यर्थे च वाक्ये श्रुत्यात् । एव तर्हि नाशमगा
रशब्दो देशविशेषणार्थः । किं तर्हि ? अग्निविशेषणार्थः - अगारस्या
ग्नि प्रतिष्ठापयतीति । कः पुनरगारम्याग्नि ? य एतदाग्निः । तस्मादौ
पासनादुद्धरणमस्याग्नेर्न भवति । लोकिकादेव भवतीति केचित् ।
अपरं तु होमसयोगाद्वापासन एवायमग्निर्गति स्थिता । तेषामगार-
स्येत्पग्निमिति च पदत्रय व्यर्थम् । होमाश्च पचनेर्थेप दृष्टा वैद्यदेवे ।
तस्मात् पचनार्थोवाचम् । यथाप्येवं तथापि देशमस्कारो भवत्येव ।
होमसयोगात् । अथोपासनस्य वैहारिकाणां च तद्वैव प्रवेशान प्रतिष्ठा-
पन च स्वे स्वे स्थान । भाषादीनां च तद्वैव प्रवेशः ॥ ७ ॥

नाशयमानम्

पात्राय अनाम्य वेद्य काष्ठमीपासनेऽप्रावादीपयति । इमामिति च
'अग्निषु महत इमानाश्वाग्नि' इतिवदनियत संख्यादिक विवक्षितम् ।
उत्तरथा 'उद्ध्रियमाण' इत्येतदा । ततस्तमग्निमुद्धरति । अथ च सानुपङ्गे
चतुष्पदे त्रिष्टुमी द्वे ऋषौ वक्ष्यामि पादिराह्वाने । तयोर्द्वैवोद्धरणार्थः ।
अन्वा तु विकल्पार्थः । उत्तरथा इत्येकवाचनेन विनियोगात् । यथास्थ
तथाय विकल्पोऽर्थभेदे, अग्निर्होत्रवत् । यद्यहनि प्रवेशस्तदा रात्रिलि-
ङ्गया, रात्रौ वेदहलिङ्गया । राज्ञो च प्रथमश्वाष्टाचारप्रसिद्ध इति पूर्व
मवोक्तः । तत्रच 'इन्द्रस्य गृहा' इति श्रुत्यः । उद्धृतमग्निमगार प्रपाद्य
अनन्तरं विधिवत्संस्कृत उत्तरपूर्वदेशोऽगारस्य तमग्निमुत्तरथ अमृताहु
तिम् इत्येतदा प्रतिष्ठन्तीति । तथा अग्निपात्रेणपि विधिवदातीतानदिमन्त्रेण
हास्ते अगारं प्रपाद्याम्यगारे यथाविधि प्रतिष्ठापयति ।

केचित्-इहाग्निमुद्धृत्य अगार प्रपाद्येति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयो-
 रसंबन्धात् अगारस्याग्निमित्यन्वयाद्दीपनादिप्रतिष्ठापनान्त पचनार्थं
 एव श्लोकिकागारेऽत्र, नीपासनस्येति । तेषामेव तुल्यसूत्रे विवाहाङ्गे प्रविश्य
 होमं पचनान्तेरेवोपसमाधानादि क्वात् । अयागारशब्दस्य शयनस्था
 नशाचित्वात् गृहशब्दस्य चातथा-त्वात् न तत्र तुल्यसूत्रेति चेत्-न,
 गृहागारशब्दोरेकार्थत्वे विवाहाभावात् । इह च 'इन्द्रस्य गृहा वसुम
 स्तः' इति मन्वस्यगृहशब्देनागारामिधानात्, प्रस्युत धर्मशास्त्रे 'अ
 ध्येऽगारस्य इशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशोऽगारस्योत्त
 रैश्चतुर्भिः । शय्यादेशेऽ कामसिद्धेन' (आप थ २-३-२२, २३, २-४-१)
 इति शयनस्थानस्थागारादन्वयाभिधानाच्च । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि
 निर्वाह्या । किञ्चागारस्याभिहितान्वयेऽपि अयागारिभिः शास्त्राग्निः, गृहा
 गिरीपासनाग्निरित्येकार्थतया वासिष्ठानां प्रयोगादीपासन एव प्रति
 ष्ठाप्य, न पचनान्ति ॥ ७ ॥

तस्माद्दक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥ ८ ॥

अथकुत्र

एव प्रतिष्ठितस्याग्नेः दक्षिणमुदधानायतनं कर्तव्यम् । उदकं क्षिपते यत्र
 तत् उदधानं त्रिषूचीनाम् ॥ ८ ॥

तत्पर्यदेशम्

तस्मात् प्रतिष्ठिताग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य त्रिषूचीनायतनं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन् त्रिषूचीनाग्रान् दर्भान् सैस्तीर्थं तेषूत्तरया
 व्रीहियवान् न्युष्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

अथकुत्र

तस्मिन्नायतने (१)त्रिषूचीनाग्रान् सर्वतोदिक्कान् दर्भान् कस्तीर्थं तेषु दर्भेषु
 व्रीहेन् तथा ससुक्तान् निवपति उत्तरवर्षं 'अग्रपते' इत्येतया (२)त
 तस्तस्मिन्नायतने उदधानं प्रतिष्ठापयति यथा विश्वस्य भवति तथा स्या
 पयति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदेशम्

तस्मिन् उदधानस्थाने त्रिषूचीनाग्रान् नानादिगग्रान् दर्भान् कस्तीर्थं तेषु
 व्रीहेषु उत्तरया 'अग्रपतेऽश्वस्य' इत्येतया व्रीहियवाथ ससुक्तान् न्युष्य तेषु उदधानं
 प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानपति ॥ १० ॥

अनाकुलः

उत्तरेण यजुषा 'अरिष्टा अस्माक' इत्यनेन । अतिकुम्भ मन्वावृत्ति । तत्र च-
तुभिर्वा कुम्भैः पृथगानयनमेकेनच वाऽथ पुनः पूरयित्वा, यथा-शित्तः स्य
च उरिसिष्येति ॥ १० ॥

सत्ययजुषानम्

तस्मिन् उदधाने इत्यनेन 'अरिष्टा अस्माक' इत्यनेन चतुर चतुर उदकुम्भा
नावृत्ति । अतिकुम्भ मन्वावृत्तिः, उदधमेवेन प्रकाश्यकियामेदात् । यत्र
पुनर्वपुषकं प्राशनादी अत्युत्तिविधिस्तस्या एव क्रियाया, तत्र सकुर्वेव
मन्वा ॥ १० ॥

दीर्णमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अनाकुलः

अथ यदि तदुदधाने दीर्घेन मन्त्रेण तत् उदधन्तं भूमिर्भूमि'मित्येतया
धनुन्ययते । काहान्तरे दीर्घ एतद्भयति उदधानान्तरेऽपि तस्वधा-
नापत्ते ॥ ११ ॥

सत्ययजुषानम् ।

यदि दीर्घे मन्त्रिके स्वात्तदा उदात्त 'भूमिर्भूमि' इत्येतया उदधन्तं
धनुः । एतच्च प्रकरणात्कर्मार्थमेव ॥ ११ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याभ्यनागान्ने उतरा आहुती-

हृरथा जयादि पतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुलः

अतस्तः उतरा प्रधानाहुतया "वास्तोऽग्ने प्रतिजानोति, वास्तोऽपते
शमसदा, वास्तोऽपते प्रतरणो न पृथि, शमीयता वास्तोऽपत" इति । तत्रा-
भ्यनागान्नाद्यननेनैव तन्त्रप्रतिरिक्ता, यथा 'पार्श्वणवताग्यनागान्ने'
इत्यत्र । किमग्नेरुपसमाधानादिवचनेन ? अग्निनियमार्थं तु-योऽगारे पश-
नार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थमुपसमाधानं यथा स्वादिति । अ-
न्वयात् सर्वपाकव्यवहार्ये भीपास्त एव होमः स्यात् । जयादिवचनं म्याग्नी-
पाकप्रतिषेधार्थम् । का पुनः प्राप्तिः स्थालीपाकस्य ? कल्पान्तरे दर्शनात् ।
कथं पुनः जयादिवचनेन स्थालीपाकस्य प्रतिषेधः ? उदधने-मिदमकृतप्रति-
षेधस्तावत् गम्यते-उतरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते न सिद्धत-

मिति । स च स्वाग्नीपाथेषु भवति । अतस्मत्प्रतिषेधद्वारेण स्वाग्नीपाथ
प्रतिषेध एवार्थं सम्यघते ॥ १२ ॥

तान्यवेदक्षानम्

उत्तरा अहुनीक्षणस्तः प्रधानाहुती । ताश्च 'वास्तोष्पते प्रतिजानीहि'
(तैत्ति ३-४-१०) इति हे, 'वास्तोष्पते प्रतरणो न' इति हे । आत्यद्वि
प्राथ तन्वविधानम् । आत्यभाषान्त इति वचन त्वात्यभत्यानन्तरमेव
प्रधानहोमाः, तान्यदर्थंकृत्यमपीति कथार्थम् ।

केचित्—'पार्यणवदाल्यभाषान्ते' (आप सू १८-६) इतिवदात्यभा
षान्त इत्यनेनैव तन्वशास्त्री सिद्धाया 'अश्वेत्समाधानादि' इति वचन
स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थं इत्येवमर्थमिति । तदुक्तम्,
'कर्म स्मार्तं विवाहाग्नी कुर्वीत अयह गृही' (या स्मृ १-२७)
इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनविधानात्, अस्य सूत्रस्वोक्त-
विषयान्वयार्थत्वात्, अस्मदीयाना गृह्यान्तरीयाणा औपासन एव वास्तु-
होमाचाराश्च ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रद-
क्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिष्य ब्राह्मणान् भोजये-
दपूपैरसक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्याप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अन्वकृत्य

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्वशेष समाध्याहारस्य परिषे-
चनमेव कर्तव्यम् । तान्यद्वैभवेचारिकमिति । उत्तरेण कृत्वा 'शिव शिव'मि-
त्यनेन । उदकुम्भेन न हस्तोक्त । परिभाषयैव सिद्धे प्रदक्षिणमिति वचनान्त
परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभूत सकृदुपात्तनेनोदकुम्भेन सत
तमविच्छिन्नं कर्तव्यम् । मेकलया परिव्याणयन् त्रीणि परिषेचनानीति
सिद्ध भवति । अन्तर इति वचनमगारात् बहिः परिषेचन मा भूत् ।
अभ्यन्तरमेव यथा स्वादिति । अथ गृहं, निषेधन शक्यनदेशः । शायमान्
युग्मान् भोजन्यपूपादिभि । इतिशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १३ ॥

इति हरदत्तविरचिताया गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलाया सप्तदशः खण्डः ॥

मन्त्रपरिचयम्

पाठ्येचनान्तमुत्तरेण 'शिर्षं शिषम्' इत्यनेन ननुष उदकुम्भेन सहस्रु पात्तौन अगार निर्वर्षेन वान्तखौ न कश्चिः वि प्रदक्षिण चरिषिष्य प्राज्ञानन् भो-
ज्येष्टपूजार्थि । इतिशब्दस्त्वमुक्तवार्थः । सप्तमना नु भोजनसत्रागेष उष
शोगः, मध्ये लोकप्रसिद्धभावात् । 'शुचीन् मन्त्रपनः सर्वंहरयेषु भोजयेत्'
(आष. ३-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूर्वादिमुवा-
चिद्व्यर्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यशास्त्रार्थदर्शने सप्तदशः खण्डः ।

अथाष्टादशः खण्डः ॥

अथाक्षयेषा मन्त्राणा विविधंगमाह—

श्वस्रहृगृहीतं कुमार तपोयुक्तो जाल्लेन प्रच्छाद्य कैसं
किङ्किणिं वा ह्रूदयज्ञद्वारेण सर्वा प्रपाद्य सभाया मध्ये-
ऽभिधेवनमुद्धत्वा नोदपाक्षान् न्युष्वाक्षेषूत्तानं निपात्य दध्ना
लक्ष्णमिश्रेणाञ्जलिनीचरैरबोधैः प्रातर्मध्यन्दिने साधम् ॥ १ ॥

अनन्तरम्

बह्वो वासवदाः दिक्कसमाससमादिकः । तत्र येन गृहीतः श्वस्रहृगृही-
तः श्वस्रहृ । तेन गृहीतः कुमारः, पुष्टिद्वनिर्देशान् कुमार्यां न भवतीत्येके । तपोयुक्त-
कर्ता विलेत्येके । यः कश्चिदित्यभ्ये । तपो मन्त्रवर्णादि । यावता तपसा
शिद्धि मभ्यते तावन् हृदयेत्यर्थः । अतः मन्त्रवर्णान् तेन प्रच्छाद्य । रूपं प्रसि-
द्धं । किञ्चिन् शय्याविलेपः । तयोरेत्यन्तरे द्वारं च मन्त्रवर्णान् ध्वनि कार-
यन् केनचिदभ्येत् । स्वयं कुमारः गृहीत्वा गन्तः प्रदक्षति अक्षरेषु लक्ष्मीरवाञ्ज-
मार्गं कृत्वा वेनेत्यर्थः । किं तत् स्थानम् ? सुभा, तस्या मन्त्रेऽभिधेवन स्थान
पत्र किनवा दीत्यन्ति त प्रदेश उद्धत्वात्वेन नवाक्षारिष्यति । अत्र
इशायाः । विमोक्तका इत्यभ्ये । तान् वृषुं अथवित्वाभ्येनमुत्तानं निपात्यति ।
साधयति । ततो दध्ना लक्ष्णमिश्रेणाञ्जलिनीचरैरबोधैः उतामन्त्रैः 'कुर्कुरसु कुर्कुर'
इत्यादिभिः । 'आञ्जलिद्वारादत्र पुनर् लक्ष्णं इत्यभ्ये । प्रतिमन्त्रमवाञ्ज-
णम् । तत्रादितस्तिस्रः श्वस्रहृ, ततो यत्रुमे द्वे 'सप्तस्य, विपुय बाहू' इति,

ततः पञ्चमो 'विद्यन्निष्कण्डो'त्याद्याः, ततो यजुरेक 'भ्रान'मिति, एवमेवाद्-
शीले मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्यते तावत् कस्यचिदुच्योरन्वतरस्य ह्यद्
नम् । एवमेतन्कर्म ब्राह्मणच्छादनाद्यबोध्यान्त विद्यन्म्य कर्तव्यम् ॥ १ ॥

तत्पर्यन्तम्

येन गृहोक्तः कुमारः श्वेन नदति, भवद्वा चेष्टे स भ्रमहः । तेन
गृहोक्तः समस्तोऽपि, पिशाचिशुना वा दृष्ट । तन्पुत्रः यावन्मनस्तोषमन
शनादितुक्तः पिशादिः कर्ता । अतः मत्स्याजह्वस्राधनम् । अतः निक्षिपि ।
सोदधमदां ह्यनन्तं पुण्यान्तरेण भ्रानसन् अक्षरेण कुख्याद्यपौष्ट्यं मार्गं
कृत्वा । अधिदेवन यत्र दौर्भवन्ति कितवा । अक्षान् विनीतककलानि ।
केचित्—शारा इति ।

यत्तन्मन्त्र 'कूर्कुरस्तुकुर्कुर' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्गृहं शनैः । यज्ञैकादशमि ।
तस्मिन् वर्षे आदितस्तिस्रः ऋचः ततः 'तन्सन्त्य यत्चेन्द्र' विद्युत्वा वाह
इति उक्ता 'विद्यन्निष्कम्' इति पञ्चमं । ततः 'भ्रानम्' इत्येकादश
यजुरेवेति विभागाः । अबोध्यान् च सर्वेषां मन्त्रायामन्ते सङ्घेयः ।

बोध्यान्—दृष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति ।

एवमेतन्ब्राह्मणच्छादनाद्यबोध्यान्तं प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविशेषेषु
कर्तव्यम् । अबोध्यान्पर्यन्तं च ह्यद्नम् ॥ १ ॥

आदो भवति ॥ २ ॥

अनाकुल्य

अन्व अयोगः, योगनिवृत्तिरस्य अयोगमितिपर्यन्तं । किं सिद्धं भवति ?
यदि मेषम्येन कुमारोऽगदः स्यात् न तत्रेद् कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमार
स्यास्मिन् रोमे पिनुनेमिति कर्मिदमवश्यं कर्तव्यं विज्ञायेत (१) गृहदाहे
एवादिजन् । एष ब्रह्मता दौषः यन्मगृहीतामन्वां चेत्पेतस्कारान्नरेण
रोमाशान्ताद्यपि कर्तव्यं स्यात् । तस्मादिदमन्यन् प्रयोजनम् । एवमेत-
स्मिन् कर्मणि त्रिषु कालेषु कृते कुमारोऽगदो भवति । यदि न भवति
पुनरपि तपोयुक्तं कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

तत्पर्यन्तम्

इह च 'नक्षिन्म्' इत्यत्र च फलवचनं, सर्वत्र भूतितोऽर्थतो वाच-

१ 'यत्तन्मन्त्रैरेतद्गृहं दहनमन् अनाको पुरोताड्यपदात्तत्वं लिखेत्' (ते. ब. १-१-२)
इति शक्येन विदितेरेवमर्थेते । यत्र न जातेनत एतेऽङ्गिना एते भवति तेन न-कालमपुनरत
मिदमपुनरन्व नविर्वातं दानवदमित्येवमन्तः पुरोताड्यपदात्तत्वं लिखेत्तन्मन्त्रं लिखेत् । सा वाचन
कर्तव्यं, यैःचित्काले, तादृशेति तर्कः ।

गतस्य कामिनः कामोन्देशः सामर्थ्यात्फलसिद्धयवगमपर्यन्त इति प्रदर्श-
यितुम् । तेन 'अभ्यगृहीताम्' (आष गृ २-१०) शपादी कलत्रवचनाभोवे-
ऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव ।

कोचित्—एवमेतस्मिन् कर्माणि त्रिसन्ध्य कृते, अगदो भवति । यदि
न भवति तथा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावद्गदो भवति । नैतत्, स्वा-
भिमताभ्यासबोधकत्वात् । २ ॥

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यागभिमन्त्र्योत्तरयोद-
कुम्भेन शिरस्तोऽवनपेट्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

शङ्खो नाम मह कुमाराणां भयदुरः, येन गृहीतः शङ्खश्चरतीति । तेन
गृहीत शङ्खकृतस्य यत्ते ते प्रतिदृश्येते इत्येतान्त्वामृन्वा अभिमन्त्र्य तत्र
उदकुम्भेन शिरस्तोऽवनपेट्, अभिपिन्नेदुत्तम्यथ 'अपिर्बोध प्रबोध' इत्येतया
एवमेतदभिमन्त्रणादि त्रिषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

गतान्दर्शनम्

शङ्खोऽपि मह, येन गृहीतः शङ्खश्चरति तद्गृहीतस्य । अतः-
'यत्ते ते प्रतिदृश्येते' इत्येतान्वा उत्तरव 'अपिर्बोध प्रबोध' इत्ये-
तया शिरस्तोऽवनपेट् शिरस्वभिपिन्नेद्, उदकुम्भेन त्रिसन्ध्यम् ॥ ३ ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

अनाकुला

पूर्वतदस्य प्रबोधनम् ॥ ४ ॥

ता-पर्यन्तम्

उक्तार्थम् ॥ ४ ॥

अथ सूर्यवलेर्बस्मिन् काले येन विधिबोधकमस्तमाद् —

*श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ सूर्यवलिर्नाम कर्म नित्यं संध्यासरे संकासरे कर्तव्यमुपदिश्यते-
तस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामारम्भः मार्गशीर्षामुत्तरार्धे । तस्योपक्रमे
श्रावण्यां पौर्णमास्यां अस्तमिते आदित्ये स्वाश्रावणा भवति । अस्तस्यपि तद्व्यवो-
गे श्रावणस्य मासस्य पौर्णमासी श्रावणीत्युच्यते लक्षणया । तत्र श्रावणी—

* एवमपि सुवराजनेक धन * वा पुनरावृत्तौ इत्यपि ।

शेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रमासास्तदन्ताश्च चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
 तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।
 कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्थेति निर्णयः ॥ इति ॥

तत्र सायमाहुतिं कृत्वा स्थालीपाककर्म प्रतिपद्यते पार्षणेनातोऽन्यानी
 स्तुक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । आश्वय्ये पौर्णमास्ये सङ्कुम्भितान्
 घ्रीहिन् कपान् वा निरुच्य प्रतिष्ठितमिद्यारणान्तं दूरवान्तेरुपसमाधात्वादि
 इन्द्रं न्यञ्जि पात्राणि किंशुकपुष्पैराग्न्यधमयसमिद्धिश्च सह ॥ ५ ॥

शतवेदसमम्

अश्वमेज नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अस्या । अयुक्तापीड विचरिता,
 नित्यत्वात्सर्पवलेः । आश्वयमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु आश्वयमास-
 स्य अश्वमेजसम्, अश्वस्य पौर्णमासीविशेषार्थत्वात्, 'पौर्णमास्या
 (भाष प २-२०) इति वचनात् ।

अथ चान्द्रमासमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्र्यादीनां
 निर्णयार्थं श्लोकौ—

"शेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रा मासास्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
 तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
 कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्थेति निर्णयः" ॥ इति ।

तस्या अश्वया पौर्णमास्या, अश्वमेजे आदिस्थे, सार्व होमन्ते 'पत्न्यव-
 वृन्ति' (भाष सू ७-२) इति विधिना प्रतिष्ठितमिद्यारणान्तस्त्वावर्षक
 कर्तव्यः ॥ ५ ॥

पार्षणवदाग्न्यभागान्ते स्थालीपाकाद्गृत्वाञ्जलिनीसरेः

प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

अनाहुता

सर्वं पार्षणवदग्निपुच्यते—स्थालीपाकादेव पार्षणवदग्निजुहोति, न किंशु
 काकीति । तेन तेष्ववदानकलशे न भवति । सिद्धवदन्तभावदानं तेष्व्यो न
 भवति । किंशुके समिधो व्यापयताः । आग्न्यभागान्तवचनं तन्वयाप्त्य
 र्थम् । आश्वय्ये पौर्णमास्ये स्वाहेति (१)स्थालीपाकाद्धोमः । उत्तरैरन्ध्रेः 'अ
 ग्न्यो मशक' इत्यादिबिम्बिभिः । । २। किंशुसनि । पलाशपुष्पाणि । पलाशाणां
 कण्टकिता पुष्पाण्येत्यन्ये । प्रतिमन्त्रमित्युच्यते प्रतिमन्त्रं किंशुकानां

बहुत्वं यथा स्वादिति । अन्यथा एकैकस्य किञ्चुकस्य होम प्राप्नोति, यथा समिधाम् ॥ ६ ॥

तात्पर्यसूत्रम्

उत- धर्मनान्दन्नेदमस्माद्यानावाप्यमात्मन् अग्निमुत्थान्त इत्यर्थः, सर्वै-
षीपवहविष्वेभ्यु लम्बवसु कर्मसु अग्निमुत्थस्य विद्वित्त्वात् । स्वर्गावा-
ह्विषिवत्तदाद्य 'आवप्यै वीर्यमास्ये स्वाहा' इति कृत्वा 'अप्यो मशकः'
इत्यादिभिरिति । उत अग्निमन्त्र किञ्चुकोत्त पलाशस्य पुण्याणि जुहोति ।

केचित्—पलाशसदृशस्य कण्टकिनः पुण्यानीति ।

एतानि च न सन्त एव सत्सुहीतव्यानि । अथ उच्यतेऽमन्त्रकार उच्यते-
एषादिरवदानधर्मः, किञ्चुकोपादिति स्थिरकृते समवदानम् । अङ्गुलेरपि
दृष्ट्या सह लेपाजुन च मन्त्रेण सुव्येन धर्मप्रवृत्तेश्चत्वात् । विप्रतिषिद्धं
त्वन्व' कुर्यात् ।

केचित्—अङ्गुलिहोमा सा त्रहोमवद्यात्तुनधर्मण्येनेति ॥ ६ ॥

उत्तराभिहितसुभिरारम्बधमर्यस्तमिधः ॥ ७ ॥

कनाकुस

आरम्भे राजबुध्न । अस्य सुवर्णवर्णानि पुण्याणि भरुजिमावाणि
कलानि । उत्तराभिहितसुभि ऋषिभिः 'इन्द्र उदि इन्द्रशुक'मित्यादिभिः । स
मिध आदधाति जुहोति वा । सर्वथा स्वाहाकारान्ता मन्त्रा ॥ ७ ॥

तात्पर्यसूत्रम्

अपीपरभिन्नासुभि 'इन्द्र उदि इन्द्रशुक' इत्यादिभिः प्रत्युक्तम् । अ-
वधमर्यस्तमिध, आरम्भधमिकारास्तमिधः । किम् ? सुहीतीति सम्य-
न्तः । तेनात्र समिधा मन्त्रवर्णिकदेवतोद्देशेन त्यागः कर्तव्य एव ॥ ७ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥

अनाहुता

अनाहुतस्य अग्नेःपुण्योद्देशेन तस्मिन् पक्षेऽमावास्यायाः, 'ममो अस्तु
सर्वैभ्य' इति तिस्र ॥ ८ ॥

तात्पर्यसूत्रम्

अनाहुतस्य 'तस्मिन् पक्षेऽमावास्यायाम्' उच्येका, 'ममो अस्तु स
र्वैभ्यः' इति तिस्रश्च ॥ ८ ॥

अथादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाहुत्वा

एषमेता एकादश प्रधानाहुतीहुत्वा सीविहस्त च स्थालीपाकादेव हुत्वा ततो जषादि प्रतिपद्यते किशुकप्रभृतीनामप्याहुतीनां प्राधान्यज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितत्वात् पौर्णमास्या पौर्णमासीति च तस्य देवतानिधानार्थकर्म-कत्वाच्च किशुकानां प्रधानत्व न गम्येत । ततश्च पार्वण्यदुपहोमान्तं कृत्वा तत किशुकादीनां होमः प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पत्न्यर्चनेन

एतच्च वचनं जषादिपत्न्यर्चनम् । स्थालीपाककिशुकसमिदाभ्याहुती-नामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जषाद्यनन्तरं स्विकृद्विशुकमेव ॥९॥

• परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्सम्भारानादाय प्राचीमु-दीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य मध्धिष्ठलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्त्रिस्रो लेखाः लिखित्वाऽङ्गिरुपनिनीय तासूत्तरया सक्तून्निवपति ॥ १० ॥

अनाहुत्वा

परिषेचनान्तवचनमाहस्तवार्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्कमणमेव नान्वदिति (१) किं सिद्धं भवति ? नेन सर्पिष्मता ब्राह्मण भोजयेत्' इत्या-देरुत्कर्षस्सिद्धो भवति । वाग्यतः शब्दसङ्कुर्वन् गता एव च अचनान्वचने स्व-गणेशरुद्रपात्रमिति संभारः । उपलिप्तो भूमिभागः स्थधिष्ठलम् । कल्पयि-त्येति वचनात् स्वयमेव कल्पनं नान्यैः कल्पितस्य परिग्रहः । तथेति वच-नात् स्थधिष्ठलस्य मध्ये बलेरावतनं भवति । ऋहोक्ष भवति—

प्राचीः पूर्वमुदपसस्थ दक्षिणारऽममासिस्तेत् ।

अथोदीचीः पुरस्तास्थ पश्चिमारऽममासिस्तेत् ॥

अपरे तु प्राचीनायां दक्षिणत आरम्भमिच्छन्ति । (प्रायः प्राणायता एवमुदीचीः उद्गायता क्रमस्य विवक्षितत्वात् ।) प्रथमं प्राचीस्तत उदीचीश्च एकं चेद् लेखाकरणं नाम कर्म 'पुरस्ताद्बुद्धम्योपकमस्तथा पवर्षः' इत्युक्तम् । तथैव प्राणुपकमस्यासमयात् उद्गुपकमं प्राणवर्षम् । एतेन 'एष क्वना सि'मिति एतल्लेखाकरणं व्याख्यातम् । एष लेखा लिखित्वाऽङ्गिरुपनिनीयति तासां समीपे अपो निवपति सर्वदेवजनेभ्यो हदाति यथापितृभ्यः पिबेत्

• इह इति सूत्रपरिकल्पनात्प्रायः प्राणायता इति उक्तम् ।

१ य इति स्थितं भवति । () एतदुक्तं प्राणवर्षे मापो य पुरस्तादिति ।

दाने । ततस्तासु लेखास्तु यथा 'ममो अमन् सपैभ्यो ये पापिषा इत्येतया सप्तद्विवर्षानि हस्तेन कर्ष्या वा, आश्वलायनके दर्शनात् । तास्विति वचनं ताः सर्वां लेखा यथा इतिर्ध्यात्पुमादित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

सम्पत्त्यन्तम्

अथ सप्तदशोप समाप्तम्, तन्मानुसुक्तप्रोपशो यमोवाचन सप्तवादीनादाय, प्रायामूर्धना वा विदुस्तुल्यवन्तः, सर्वेषु च पीठे कर्त्तव्यम् अथ पीठे इति । आरभ्य प्रकीर्त्तित, प्रतीच्या आरभ्य उपासीतइत्यत्र रेखा इत्येवमा-
नेनीय एतत् षट्सु लेखासु लेखनक्रमत्पथा 'ममो अमन् सपैभ्यो ये पापिषा' इत्यादिकया 'अस्ति हरिष्यामि' इत्यन्तया एकविंशतिः । सप्तदश मन्त्र । न च स्वाहाकार, अङ्गुलीचोदित्वादात्, सामकारस्यापि प्रदा-
नार्थस्यादिन्सुक्तवाच्यम् ।

केचिन्—सर्वासु रेखासु यथा एककप्रान्तुः इति तथा निवर्षानि ॥ १० ॥

तूर्ण्यी सम्पुष्का धाना राजानाङ्गनाभ्यङ्गने
स्थगणेशीरमिति ॥ ११ ॥

अनातुन

अतुना अङ्गना अङ्गपिडतैस्तकदुले इत्याः स्थगणेशीरञ्ज गन्धद्रव्ये
एतानि षट् द्रव्याणि तान्सु निवर्षानि । इति शब्द सम्पुष्कार्थम् । तेन सर्वत्र
पूर्वेण मन्त्रेणैव निवर्षाने प्राप्ते तूर्ण्यीमिति मन्त्रार्थनिर्देश ॥ ११ ॥

वास्तववचनम्

अतुना सम्पुष्का इति धानाविशेषार्थं अङ्गपिडततकदुले इत्याः अना
इत्यर्थम् । सप्तद्रव्याण्यस्य गन्धद्रव्यम् । अन्वानि प्रसिद्धानि । अन्वाप्यस्यस्य
वचार्थम् । एतानि षट् द्रव्याणि तान् रेखाङ्गेषु निवर्षानि ॥ ११ ॥

उत्तररूपस्थापापः परिषिष्याप्रतीक्षस्तूर्ण्यमित्या 'पश्चेत्
पदे'त्येनाभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणमन्तरलोडगार्त्तं निवेशनं
वा परिषिष्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टादशः खण्डः ॥

अनाहुता

एवमेपैत बलिं सप्तभिर्द्वैर्व्येवंत्वा ततश्चा बलिदेवतामुपतिष्ठते । अर्च-
नैर्भ्यः शशक वेशालेयेत्यादिभिः अष्टादशभिः तेभ्य इर्म बलिमहाभिमिति
पूर्वम्वा एवोत्तरस्य पादस्य सञ्ज्ञाम न मन्थान्तरम् । वक्ष्यति च 'बलिन
न्वस्य सञ्ज्ञाम' इति । एवमुपस्थाप्य ऋषः परिपिचति सर्वतस्त्रिंशति ।
न्युप्तस्य बले प्रकृतन्वान् । ततो अजासः पूयुत् अग्रतोक्षमापस्तृष्णी
वाचवत् प्र-सत् प्र-वेद्य 'अपभ्येत वदा' इत्येताभ्यां अन्वया उदकुम्भेन अन्तरा
अना निवेशन वा परिपिच्य ब्रह्मण न्युप्तान भोजक स्थालीपाकरोषा
विधिः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिताया सूक्तवृत्तावनाकुलायामष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

तापदर्शनम्

अथ अर्चनम्बै, 'शशक वेशालेय' इत्यादिभिः अष्टादशभिः मानव-
निकी बलिदेवतामुपतिष्ठते । तत्र च 'भोजस्विनी नामासि' इत्यादिषु अनु-
र्षु पर्यायेषु अजाभ्य वदेत्य ऊर्ष्वै रक्षिता यथाधिपति' इत्यादेरनुपङ्गः ।
तथा 'हेतया नाम स्थ' इत्यादिष्वपि पञ्चस्यकादृशभ्य ऊर्ष्वै 'वातनाम
तेभ्यो वो नमः' इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया ऋच उत्तरमाग
स्थोऽसर्जनार्थं सन्नामः । वध्यति हितत्र 'अज्ञोऽभिमिति बलिमन्त्रस्य सन्ना
म' (आप सू १०-४.) इति । अथ न्युप्त बलिमङ्गिः परिपिच्य तमग्रतो
क्षमापः तृष्णी वाचवतो गृहान्प्रत्येत्य 'अप इवेत् वदा' इत्येताभ्यामित्या
दि यथासुत्र करोति । तत्रापि ब्राह्मणभोजनवचनं कामार्थम् । उपनयनव
दुमुक्तमङ्गिराशौचनम् ॥ १२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते सूक्ततापदर्शने अष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंशः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

अनाकुल

बलिहरप्रशिष्टा यथा इतान् प्राशयन्ति ये प्राशने आर्वाः । कुमा
रीणामपि प्राशनमेकशेषनिर्देशान् ॥ १ ॥

अस्यवचनम्

यथा वा बलिहरप्रशिष्टाः कनान् प्राशयन्ति । कः शिशुस्तान्प्राशयन्ति ॥ १ ॥

एवमत ऊर्ध्वं यदज्ञानीयस्य सन्तूनां चन बलि

हरेदामर्षीशीर्ष्याः ॥ २ ॥

अनाकुल

यदि बलिहरप्रशिष्टाः कनान् प्राशयन्ति । कः शिशुस्तान्प्राशयन्ति ।
येतदन्त (आशु.सु. १८-१०-१२) नवकमात् कर्मण उक्तमाकर्षणं । यत्र यत्र
सन्तु नदज्ञानीयस्य विशेषस्य यत्नतः बलिहर कनयम् । यत्र यत्र प्रशिष्टान्प्रा
शये क्विचने तदज्ञानीयम् । अथारपारपेचनार्दिस्तु कर्त्तव्यकर्मणोः शयः, न
बले । तेनैतदिह विधीयते । यत्र यत्र प्राशनादीन्बलदुरजायानि नाभयहा-
र्याणि तथापि "नास्तुरया सन्तूनां निवृत्तिः । नृणां सपुत्रता यानां
हृत्विद् सर्वेषां तुलया चादना । अन्ते च तुल्यवदाभयानेभ्य इम बलि
हरिष्यामि इति । नन्वात् सहावि बलिदुःखाणि । तथा सर्वेषामपि
यस्याभयानो नादितस्त्वयापामेष । अथा तु न भवति, चादनामेवान् ।
उच्यतेऽपि प्राशयन्ति । एवमन्तः कालविधानार्थे । यत्र यत्र प्राशयन्ति
बलिहरप्र, एवमत ऊर्ध्वमथसन्तूनां कर्मण्यमिति । एवमन्तस्तु यत्र
विधानार्थः, एव बलिहरप्रकर्मणि । नन्वाभ्यतरेणैवोभयानि । यदि
एवमन्त उक्तार्थस्त्वात् शयो पार्वणः प्राशयति । क्वचन शयप्राशये
आर्त्तार्थः उक्तः । एवमत ऊर्ध्वमिति प्राशय । तथा यत्र यत्र बलि
हरिष्यामि इति, समायतेन राजादुःखान्प्राशयन्ति । नन्वात्प्रकारेण
मुक्तव्यं बलिहरम् । एव तावन् शयो सक्तुबलिहरप्रामिति ।

* यत्र यत्र प्राशयन्ति इत्यन्ते वक्तव्येन 'य' पुनश्च । 'क' पुनश्च यत्र य
इत्यन्ते वक्तव्येन यत्र यत्र प्राशयन्ति इति ।

अपर आह—उभयोः कालयोः बलिहरणमिति । कथम् ? यदानी
 कथ्येति वचनान् वचदक्षमज्ञानार्थं यदा किरते तस्य तस्य तदा कर्तव्य-
 मिति हि तस्यार्थः । (१) इत्यस्य कालवारज्ञानम्, कालयोर्भोजनमिति
 वचनात् । तदस्य यदा गृहमेधिना यदक्षणीयस्य होमा बलपथेरनुपपन्नस्य
 वेदवदेवस्य द्वयोः कालयोः प्रवृत्तिः एवमस्यापि । स्वपृष्ठैतदाश्वलायनके
 'सर्वदेवजेन-पस्वराहेति साय प्रागर्बलिं हरेत् प्रत्यवरोहणात् (आश्व
 २-१-१४) इति । अस्मिन् पक्षे एवशाब्द उत्तरार्थः । अत ऊर्ध्वमिति वचन
 मस्मिन् प्रथमे बलिहरणे द्वयोर्विकल्पयोः, विज्ञायोति । यामानंशीर्ष्या इति
 बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । वषेव नार्थ एतन् । अथैनमुत्पृजतीति
 (आप गृ. १९-५) ब्रह्मवति । प्रवाजनमस्य तत्रैव ब्रह्मणाम् ॥ २ ॥

तास्यर्धजनम्

अन ऊर्ध्वं अस्माच्छ्रुत्वाप्या कृ-पारकर्मण ऊर्ध्वम् । अमानंशीर्षो वाव
 न्यार्धशीर्षो वावदुःसर्जन तावदित्यर्थः । एतन्नभतरचंद्रितं सक्नुना
 सन्वन्निधनं नोम् । एव 'सम्भारानादाय वाभ्यन्- प्राचीमुदीची वा' इत्यादि
 'अप्रतीक्षस्तूर्ध्वमिन्व' (आप गृ १८-१० १२) इत्ययमास्तेतिकर्तव्यताक-
 महरत् सायद्वाले बलिं हरेत् । यदयन्नास्तं वा सन्वन्निधनमिति वास्तव्य
 व्यहितेन सम्बन्धः, यदक्षणीयस्यैवस्य यदस्य घानादीनां निवृत्त्यर्थे
 स्वात् । मनारपरिवेकनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषो न बलिहरणस्य,
 निश्चदेवात् ।

केचिन्—उभयोः कालयोर्वलिहरणम्, यदक्षणीयस्येति वचनान्,
 वेदवदेवस्य अज्ञानस्य च 'कालयोर्भोजनम्' (आप ध. २-१-२) इतिवच-
 नेनोभयकालिकं वात्, 'आयं प्रतिर्बलिं हरेत् प्रत्यवरोहणात्' (आश्व
 २-१-१४) इत्याश्वलायनवचनात् । तदा एतमिति शब्दस्यैव अर्वाङ्गत
 कृत्स्नधर्मप्रायकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरमूर्ध्वार्थे इति । तत्र, समानि
 व्याहृतसकलवशात् सम्पूर्णेकार्यो(२)प्रत्यवरोहणात् ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्या पार्थमास्यामस्तामिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अनकुल

आवप्यां वीर्षनास्यामिन्वनेनेतत् व्याकवात् । एवंशब्दश्चात्रानुवर्तते ।
 यथेत् श्रावण्या कर्म कृतं एव मार्गशीर्ष्यामपीतिः । तेन 'पार्वणयज्ञान्यभा
 गान्त' इत्यादे वाता कुमारात्प्राशयतीत्यनस्य कृच्छस्य कल्पस्यात्र
 प्रवृत्तिः । एतत्प्रधाना मार्गशीर्ष्या वीर्षमास्थे म्वाहेनि स्थालीपाकस्य

होम - (१)आवष्या पौर्णमास्या इति प्रकृते तुल पौर्णमास्यामित्युक्तवते ह्य
 पनार्थम् तरपोषमासीप्रहणमास्मिन् प्रकरणे नानुवर्तन इति । तेन पूर्वमूत्र
 आनार्गशीर्ष्या इति कर्मविधित्वेन न गृह्यते । यत्तत्र चोदितवनेन मूर्धन्य
 न कालः । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामहनि यदशनीयस्य बलिहरणं
 ति । कालविकल्पे तु न प्राप्नोति यदि च सर्वादायामाकार । अथ
 त्वमिधिर्षी, अस्तमितेऽपि यदशनीय तस्यैव प्राप्नोति । इत्येते आस्तमित
 स्थालीपाककर्मणि सप्तविंशत्यैबलिहरणमहनि च यदशनीयस्य । तस्मात्
 पूर्वम कर्मद्वयपदंशो यथा स्वाद् , कालस्य व्यपदशो मा भूदिति
 पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । एवञ्च यदशनीयवचननोनयो- कालपो
 बलिहरणामिति यदुक्त नरेन विन भवति । अस्तमित इत्युच्यते-अहनि
 ग भूदिति । एवमित्यस्य धर्मभाषणे कालविधा आनयत्र शक्तिनास्ती
 त्युक्तम् ॥ ३ ॥

नात्यभयानम्

साकाङ्क्षवादेयशब्दोऽनुवर्तते । यथा आवष्या न्याय्येक तुल , एव
 नार्थापत्तमायस्त्वानो कर्तव्यम् । फल्पवहन्तीत्यादि वानाप्रशान्तान् कृत्स्न
 कर्मानुष्ठेयमित्यसं. । स्थालीपाकहोमे तु 'मार्गशीर्षे पौर्णमास्य स्वादे'ति
 विशेष ॥ ३ ॥

अहार्षामिति बलिमन्त्रस्य सप्तमः ॥ ४ ॥

यस्युत्थ

गतम ऊहः—होमशामीत्यस्य स्थान अहार्षामिति । यत्रावय सप्तम
 न्तरिमणेव मन्त्रे पाठेन नयात्प्रसत्यस्मिन् यत्तत्र बालहरणमन्त्र चतुर्व
 पादस्य पूर्वमिधिलिखायामावात् चतुर्षादासा विज्ञायत । तस्मात् सप्तम
 विधेरात्भवत् । अथदेव सा लक्षा एव तुर्नीयस्य पादस्य यत्रामादय
 मुत्तमः पठित तस्यैव विनिधायकालो न प्राप्नोति ।

किञ्च कृत्स्नमथेनत् कर्म वानाप्रशान्तान् स्थालीपाकशब्देन गृह्यत
 एतच्छ द्वांशित भवति । बलिहरणस्यात्तरस्य प्रवीजनम् ॥ ४ ॥

नात्यभयानम् ।

उक्तापमेतत् ॥ ४ ॥

अत्रैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

अशक्यम्

अत्र मार्गशीर्षसहस्रके कर्मक्षयेन बलिमुत्सृजति । एवमित्यनेन वचनेन आश्रयाधिष्ठानस्य कृत्स्नस्थानिदिष्टावाद्स्थापि स्थायीपाकस्य शेषत्वेन बलिहरणमिति । तत्र आश्रयणमित्यवधि कल्पेन । तस्मात् मार्गशीर्षशेषस्य अहार्पमित्येव विधिः । शिशुरस्य बले प्रतिपेधार्थमिदम् । आश्रयणशेषो इत्येतत् आश्रयणशेषस्य बलेऽप्यश्रयणधिवानाचर्षम् ॥ ५ ॥

तान्दर्शनम्

अत्रस्मिन्नुत्सर्जने कृते, एवमहरहः कियमाण बलिमुत्सृजति । न चायमाश्रयणिक उत्सर्गः, निश्रयत्वेन सर्वबलेऽसत्कारं सम्पत्सरे कर्मव्यत्यात् ॥ ५ ॥

यस्मिन् कर्मस्तुत्तरस्य यजुषो विनियोगस्तदाह—

● अनाहिताग्नेराश्रयणम् ॥ ६ ॥

अशक्यम्

एतिरत्र प्राशनार्थः । अग्रे प्रथमं अयनं वचनं तत् आश्रयणम् । अत्रायणमिति अग्नेः सुहृद्बन्धो दीर्घस्यत्ययः । तत् कर्म वक्ष्यते—तत्र अनाहिताग्निप्रदकमाहिताग्नेरौपासनवनं धीतनाश्रयणेन सह समुच्चयप्रतिपेधार्थम् । तेन पार्ष्णादिषु समुच्चयो भवति । तत्र स्मार्तस्य कारणेऽभ्युद्य- । अकरणे न प्रत्यवाय । आश्रयणमिति नाम्ना धीताश्रयणस्य धर्मा प्राप्यन्ते । तानिपुत्राश्रयणेतानाहिताग्निर्नवस्थाधीयादिति । (आप श्री ६-२९-२) वर्षासु इवामाकर्षयेत्, शरीरं मीढिमि', वसन्ते यवैः, यद्यत्तु वेत्तु यथैरिति च ॥ ६ ॥

तान्दर्शनम्

उपदिश्यत इति शेष । अत्रानाहिताग्नेर्ग्रहणं संशयाधानिनोऽप्याहिताग्नेर्नैव स्मार्तमाश्रयणं धीतितं समुच्चयमित्यर्थम् । औपासनहोमाहेस्तु अग्निहोमाद्वा मादवा समुच्चय एव । पिण्डापितृबन्धो मासिभ्याश्च अनाहिताश्रयणाहिताश्रयोऽस्ययोगेऽपि समुच्चयेन च । 'सोऽयमेवविहित एवानाहिताग्नेरौपासने' (आप श्री ६-२८) इति वचनात्,

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्नान्द्रक्षणेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आह कुर्वान्वासात्रुपासिकम् ॥ (म.सू. ३-१२२)

इति प्रशुवचनाच्च । सर्वाधानिनोऽपि मासिभ्याश्च होमवर्जं कर्तव्यमेव उपदेशस्त तु—सशेषाधानिनश्चाहिताग्नेः पार्ष्णयारौपासनहोमस्य

अ निवृत्ति, दर्शपूर्वमासाभ्यामग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालीशयेन विरोधाच्चेति ।

आग्रयणमिति कर्मनामधेयम्, इत कर्मणा अग्रं नवद्वय्य देवान् प्रा वयतीति । यत्कर्म इत्येव आग्रयण प्रथमापन तथाश्रयाशनप्राप्तिर्मे वतीति ॥ ६ ॥

नवानो स्थालीपाकौ श्रपयित्वाऽऽग्रयणदेवताभ्यः स्विष्ट-
कृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुख पूरयित्वा गीर्वाचम्पी-
दनपिण्डं संवृत्योत्तरेण यजुषागारस्तूप उद्दिक्षेत् ॥ ७ ॥

अनाहुक

नवानां व्रीहीणां यवाना वा औपासने श्रपयित्वा प्रतिष्ठितमभिया
र्षाग्निमुखमावाय श्रपरिस्वीय तूर्णा मनस्य परंपित्त्य इधीं ससु-
उप स्थालीपाकादुपधान कनस्य आहुतीकुंडोत्प्राप्त्यवशदेवताभ्यः स्वि
ष्टकृच्चतुर्थाभ्य — इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । अग्निंश्चाभ्यामिति च । ततो
विश्वेभ्यो देवेभ्य, ततो यावापूथिषीभ्यां, अग्नये स्विष्टकृत इति । पूर्ववत्
परिषेचनम् । एतामदेव कर्म वाचकत् किञ्चन, प्रायकामाणम् । केचिन्
सर्वं कुर्यन्ति । ततः तण्डुलानां मुख पूरयति अत्र तण्डुलशब्द अत्र
नायवशेषु पुलाकेषु वर्तन । यथा मेघना तण्डुला इ-यत्र । मन इतिवदश
पादुचदाय पूरयाम् । अन्य इन्द्राग्नेय तण्डुलानिच्छन्ति । तान् गीर्वाच न-
श्रपयित्वा ऽऽग्रयण तत आवनपिण्डं सर्वतर्धान अवनन सम्पादयति ।
यथा इतूपे उद्दिश्यमानो न सञ्जीर्वाच यथा सवत्ये तन्नगरम्तूपे
वद्विध्यन्—उत्तेष सतुष 'वरमेष्टवती' त्यनेन ऊर्ध्वं विन्देन् यथा
स्तूपे निपतति । एत वृष्टवशः । विन्देदित्यकाठ, छान्दसां वा । आग्र
यणवचनदेव मिद्धे नवानामिति यन्नमनाहितशर्मवावा स्थालीपाक
एव यथा स्वाहा अग्नये कृत्वा औनदष्टा मा नृवाप्ति । स्विष्टकृच्च
तूर्थवचन सोमनिवृत्त्यर्थम् । नत इत्यामाकाना येषुपदाना आग्रयण
अनाहितशर्मवति ॥ ७ ॥

आग्रयणम्

नवानां व्रीहीणां यवाना वा सम्प्रश्चित्तं कन्ययहृन्तीत्यदिदिविधितं
स्थालीपाकमेव (१) श्रपयित्वाहोत्रसमावानादाग्निमुखान्ते कृते वागवनाभ्या

नदेवताभ्यः शीते सोदिताभ्यः स्थित्स्त्वान्तिः स्थित्स्त्वान्तिः स्थित्स्त्वान्तिः स्थित्स्त्वान्तिः । तत्र प्रथममिन्द्राग्निभ्या अग्नीन्द्राभ्या वा स्वाहेति जुहोति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्ववाहेति । ततश्च यावापुषिर्वीभ्यां स्वाहेति । सर्वत्र च स्वदेवावदानवमेव । अथ लोपयोभित्वादितन्प्रशेषसमाप्तिः ।

ननु—शीते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराताना ब्रीहोणां इभ्यग्नि-
प्रथमदेवता । तत्कर्धमिन्द्राग्निभ्यामग्नीन्द्राभ्या वा प्रथमाहुतिः' सत्य-
स्य तु तत्राग्निरद्भदेवता, न प्रधानदेवता, आग्नेयकदेवताभ्य इति च प्रथा
नदेवतानामेव सम्प्रत्ययः, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । अथाद्यम्यं चाग्ने
'आग्नेयं भवति हुतावाय' इत्यग्नेन्द्राकृष्यादिनामेवोपदेशात् । ऐन्द्रास्य
स्य मुख्यप्रधानत्वे चामावाभ्यान्वामिति तन्वनिषमभ्यापपत्तेः, इह
हविषां द्वे स्थित्स्त्वान्तिः इत्यङ्गमेययोर्वाज्यानुवाक्ययोरभावाच्च ।

अथ च स्थित्स्त्वान्तिः इति वचनं शीतवदितं ब्रीह्याप्रयत्नेन
श्यामाकाशप्रयत्नस्य पार्श्विकी समानतन्त्रता वा भूतिन्येवमथम् । तेना-
नाहिताग्नीनां नानातन्त्रमेव । वर्षासु पर्वाणि सामास्य श्यामाकाशप्रयत्न
कर्तव्यम्, इत्यदेवताकालानामनुक्तानामप्याप्रयत्नानामेवयाहवगनाना
आकाङ्क्षितानां स्वोक्तारे विगोषानावात् । अत एव न्यायाच्छुद्धिर्द्द्रीहो
णामाश्रयणं, यन्मन्त्रं च यजानां पवणेषु ।

केचित्—स्थित्स्त्वान्तिः इत्येवमथानाहिताग्नेः श्यामाकाशीनां (१) वेणु
यजानां आश्रयणमेव न भवतीति । नञ्, अहूनाश्रयणस्य त्वश्यामाका
शशानाभ्युपगमोऽतिप्रसङ्गात्, स्थित्स्त्वान्तिः इत्येवमथानाहिताग्नेः श्यामाकाशीनावात् ।

ततस्तन्वशेषे समाप्ते तण्डुलानां मुख्यमास्यं वृत्तयति । तण्डुलाभ्या-
शुना, प्रसिद्धत्वात् । शुना इत्यपरे । वे मस्यणे तण्डुला इति दर्शनात् ।

शूनपक्षे हुतशेषान्प्रतिपत्त्यपेक्षादुपादाय मुख्यपूरणम् । ततो निर्गीर्षं
तण्डुलानावापति अपस्सक्तं विवर्तीत्यर्थः । कर्मोक्तया चेद्माचनन-
विधानं, प्रकरणात् । शुद्धयोश्चमनमपि 'आसीनस्त्रिराचामेत्' (आप घ
१ १६ २) इत्याद्यनेकवद्व्याम्बिनः शास्त्रान्तरप्राप्तं कर्तव्यमेव । तत
शोदनेन हुतशेषेण विभ्रं सवर्तयति यथा वाह्यभ्रमानो न शीयति तथा
सुदृढं करति । ततस्तं विभ्रमुत्तरेण यजुषा 'परमेष्ठवसि' इत्यनेन
उद्धितं ऊर्ध्वं विक्षिपेत् । यथागारस्तूपे वृद्धवशे पतति तथा विभ्रेत् ।
वकारलोपशब्दात्सः ॥ ७ ॥

शय्यां विमुच्य(१) तवस्वस्तर एव शयीमहीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
न पुनः पूर्वमहृष्टार्थं सङ्ख्यामाहृत्य मन्त्रेण स्वस्तर प्रत्यवरोहन्तीति । अन-
न्तरगुतीमन्त्रैः 'प्रतिक्षेत्रे' इत्यादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । त्वत्स्तरे नवैः
पञ्चादीः कल्पिते शयनीये दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणानि पादपार्श्वेषु कृत्वा
प्रविष्टरसस्तपिसानि ॥ १ ॥

पुनरपि सृचद्वयेन सवेदानमेव विधिनष्टि—

•दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवमवशिष्टानां ज्येष्ठो

ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥

अनाहुतः

तेषां सविशतां यः पितः स दक्षिणदशते वा माता स्यात् ॥ तयो-
रन्योन्यापेक्षं दक्षिणोत्तरत्वम् "सामास्यः प्राक्शिरा उद्दद्मुखा." (आश्व-
सृ २-३-६) इत्याह्वसलाघनम् । "मन्त्रविदो मन्वान् जपेयुः" (अश्व-
सृ २-३-९) इति च ॥ ९ ॥

अर्चिता अमाभ्याम्तेषां यो यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पितु-
र्दक्षिणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतु-
र्थो द्वितीयस्योत्तरतः इत्यादि । अन्ये(२) मातुर्ज्योत्तरतोऽनुज्येष्ठः सवेदान-
मिच्छन्ति । सर्वे प्राक्शिरसः उद्दद्मुखाः मन्त्रविदश्च मन्वान् जपेयुः ।
अनन्तरवचनं सङ्क्षेपार्थम् ॥ १० ॥

तामवदर्शनम्

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिताः पु-
त्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो
तः कन्यायां स स उत्तरोऽनन्तरश्च, एवमिष्यतिदेशात् । एतदुक्तं न-
वति—वस्सर्वज्येष्ठस्य मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्य सर्वज्येष्ठ-
स्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि ।

केचित्—सर्वज्येष्ठः पितुर्दक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इ-
त्यादीति ॥ १० ॥

सैद्वायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

१. ७—नवतपस्यने मातेति ।

• दक्षिणं पितोत्तरा माता ॥ अवशिताश्च ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ सवामेताभ्यां दुर्विनीयने
भवन्ति ॥ पुत्रः सौम्यादिः सि ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकस्य पाठः । 'क' 'ख' 'ग' पुस्तकेषु तु दक्षि-
णं सहाय ॥ उत्तराभ्यां मातेति सि ॥ इति ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥

२. 'द' पितुर्ज्येष्ठः

अनाकुल

एव सविद्यं किञ्चिन् सुपथा सद्यः सम्पूर्वं जहाति- शयनादुरध्यायां
सने इष्टः, 'कस्मिंश्चापानो भवति सजिहानस्तु ह्यपर' इति । (एतदेव
प्रा प ७) उरवापावस्योनगन्ना क्रमः 'स्योता वृषिषि' 'षडित्ये'
स्येताभ्यां शुभिनभिमिशुशु ॥ ११ ॥

स्योतस्येताम्

सद्यः सङ्गता एव शक्तिः, न पुन वृषकपृथक् । ततस्त्वस्तराह्वयस्य
उत्तम-सामुभ्यां पवित्राभिसम्पन्निः । यत्र च सन्तोच्चारणयोग्यानामेव, न
त्वमन्त्रवतामपि वाचनम् ॥ ११ ॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

अनाकुल

एव संवेशनं उद्घाटनमर्शनं च मन्त्रवत् विरावर्तनीयमित्यर्थं । प्रत्य
धरोरुष तु सकृदेव । 'उदित आदित्ये सोषाणि स्वस्त्वयनानि च जनि
त्वाऽप्य संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वमन्त्रवर्तं वाचयित्वा' (आद्य
सू ४-६-१८) त्पाह्वयस्य ॥ १२ ॥

स्योतस्येताम्

एवं संवेशनादि सन्त्रकमेव विरावर्तनीयम् । कथं पुन उद्घाटनपू-
र्वपश्चादुपस्थितेषु कार्याणि (आप सू १-२) इत्यहं सुपथाहविधाने
सति, तद्विकृतराशिविद् कर्तव्यामिन्पुषादिभ्यं ? उच्यते-नेत्राव सवे
शनं विधीयते, येनेदमग्निं पुष्यादे स्थात् । किं तर्हि ? यदेव रामप्राप्तं
राशौ संवेशनं नदादृश मन्त्रा नियमाश्च विधीयन्ते, यथा रामप्राप्तं ओ
जनमाश्रित्य उपस्तरवप्राणाग्निहोनादयः । यथा च 'पयस्सतीरोवधय'
इति पुरा ऋषिष आहर्तौर्जापापती ज्ञेयात्- (आप श्रौ ४ २ ३) इत्यादित्येन
रात्राज्येद् कर्मेषुपपन्नम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्- 'शुचीन् मन्त्रवतस्त
र्वहस्येषु भोजयेत्' (आप प २-१५-११) इति वचनात् ॥ १३ ॥

अथेशानवलिनीम नित्यं पाक्यतो मन्त्राज्ञानक्रमप्राप्तो प्यारुवायते
तस्य च सामान्यानेधिषिद्धौ उपायनादिरेव काळ, इह सर्वशक्तिरुकाळ
विशेषस्यानुपदेशात् । तत्रश्च प्रतिशकसरमिद् कर्म नावर्तनीयम्, सा-
हजकते कनकशास्त्रार्थे- इति न्यायात् ।

केचित्—शास्त्रान्तरात् प्रतिसवासरमाश्रुतिं सहस्रप्रयोगश्च विक
स्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव यथां यानवर्धं पुषादिकानार्थश्च प्रयोगः
प्रथेतव्य इति ।

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षैतपर्यं च प्राचीमु-
दीचीं वा दिशमुपनिष्कम्प्य स्थण्डिलं कल्पयि-
त्वाऽग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अनाहुता

अथ ईशानबलिनार्त्तम्(१)वाक्यज्ञो वक्षते ह्युलगाय इति यस्य प्रसि-
द्धिः । गवालम्बने च तत्र शास्त्रान्तरे खोदितमस्माकं तु स्थालीपाक
एव । यत्रावत् गौरालम्बस्थानमिति नियमात् । नित्यश्वाय पुरुषस्य
स्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा । कामनिमित्तयोरभुक्तत्वात् । सङ्घञ्च
कर्तव्यः । कालसयोगाभावात् । कालसयोगे ह्यभवावृत्तिर्भवति । तस्य
कालस्य पुनःपुनःसम्बन्धात् । क. पुनरस्य कालः ? शरदि वसन्ते वेति
शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । उदगपतादिनियमश्चास्माकम् ।
तत्र कालानुगे नासि पूर्वपक्षे अष्टम्यार्द्रया सम्पद्यते खोदस्व मुख्य. काल. ।
तेन वक्ष्यमाणो गृहे स्थालीपाकं श्रपयति औपासने ईशानाय देवाय
सङ्घनितमेक, क्षेपणाय चापरम् । उद्गासनास्ते प्रतिष्ठिताभिधारणं कृत्वा
ताभ्यामौपासनेन वेन चान्दनेनार्थे. तैस्सह प्रथेसुदानी वा दिशं ब्रामात् बहि
रुपनिष्कम्प्य यत्र वक्ष्यमाणो भवति तत्र देव्यजनाय देवगृहयोश्च पर्याप्तमेक
स्थण्डिलं कल्पयित्वा तस्य पूर्वार्धे अग्नेरावतनमुल्लिख्याग्निं प्रतिष्ठाभ्योपसमा
धानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । उद्ध्व पाषाणि, परिधाय ॥ १३ ॥

वात्सर्वदर्शनम्

'ईशं वेदवर्धे' इति वात्सर्वदर्शनेः निरातिशयसर्वद्वयं यस्य स
ईशान प्रथयोपासनादिभिरुपास्यो महोद्वर इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्वर्ग
चक्र होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वण्यवदौपासने अवधेत्वा,प्रतिष्ठिताभिधारणा
न्तं करोति ।

केचित्—अनोदनात् कल्पयित्वाग्निमभ्वानार्थि ततो बहिः प्रतिष्ठा
प्य अवागामभिधारणमिति ।

तेन क्षेपणं च स्थालीपाकं लौकिकान्मौ श्रपयति, तस्यानग्नीं प्रवेद्य
त्वात् । अथ यद्यार्थे सम्भारानादाय ब्रामात्प्रथेसुदानी वा दिशमुपनिष्कम्प्य-
ग्निंकुल्यादिभ्योऽहं स्थण्डिलादि कल्पयित्वा, तस्मिन् 'यत्र कृष्याग्नि' (आ. श्र.
३-१३) मिति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अग्नेरावतनावनादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
तन्त्रविधानं च कामार्थेभ्योऽनुकमेव ॥ १३ ॥

प ७, सं. १९.] अनाकुलात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । ४

अपरेणाग्निं द्वे कुटीं कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्त्वर्ध्वे गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः॥



अनाकुल

तत अग्नेः पश्चात् द्वे कुटीं करोति देव्याय देव्ये च । प्रत्यग्नारे प्रा-
ग्नारे वा । दक्षिणोत्तरे उदगपवर्गः । नयोर्द्वयस्य देव्याश्च प्रतिहृती
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीहरदत्ताधिराजिनारायं गृह्यसुब्रह्मण्यनाकुलायां
एकोनविंशः खण्डः ॥



पर्यदर्शनम्

अग्निमुज्जाम्ने कृते अपरेणाग्निं द्वे कुटीं प्राग्नारे उदगपवर्गं
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतारपर्यदर्शने
एकोनविंशः खण्डश्च समाप्तः ॥



अथ विशः खण्डः ॥

• उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

अनाकुला

मध्ये ज्येष्ठस्य प्रतिबुद्धिमाकाश एव कुट्या दक्षिणस्यामीशानमावा-
हयति उत्तरया 'आ त्वा वहन्ति' इत्येतया । अत्रैकपसमाधानादीस्तु-
कत्वात् प्रधानाहुतीनां च बक्ष्यमाकाशात् आद्यभागान्ते कुटीकरणमेव
भवति ॥ १ ॥

ता पर्यदर्शनम्

अद्योतात् 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतया दक्षिणस्या कुट्यामीशानमावाहयति ।
(१) मूर्तिमानिहायच्छेति ध्यायेत् ॥ १ ॥

• लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् ॥ २ ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

उत्तरया न्येकिन्या वाचा मीढुषीं देशीं आवाहयति । मध्ये जयन्तमावाहयति ।
लौकिक्या वाचा-आवाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामीति वा । जयन्त-
स्कन्दः । लौकिक्येऽनुकम्पमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥ २ ॥

ता पर्यदर्शनम्

उत्तरस्या कुट्यां न्येकिन्या वाचा 'आवाहि मीढुषी' इति मीढुषीमी
शानस्य पत्नी आवाहयतीत्येष ॥ २ ॥

कुट्योर्मध्ये आकाशे जयन्तमिन्द्रसूनुं स्कन्दं वा 'आवाहि जयन्त'
इत्यावाहयति । अत्र सूत्रे अनुकम्प्यौचित्याद्वावाहितेभ्य आसनानि
ददाति ॥ ३ ॥

• पञ्चादिसूत्रवर्गके सूत्रे इत्यत्र मन्त्रे इति 'वा' 'त' सुकस्ये ।

१. २ वा पूर्वेणपि ।

• इह सुकस्येऽनुकम्प्यौचित्याद्वावाहितेभ्य आसनानि ददाति ।

* यथोदमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनात् कल्पयित्वाऽग्नि-
मभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस्तमवदायोत्तरेण वज्रुपरिण सिवष्टकृतम् ॥ ३ ॥

अनाहुत

(यिन शब्देन येषु स्थानेषु येन क्रमेणवाह्यत चोदित तद्देवताकाम्य-
भ्यांषि प्रयच्छति) । वृषक्वृषां कश्चित्तानि अर्घ्यत्वात् पुष्पाक्षतैस्त
मुक्तानि । ईशानेद ते अर्घ्यम्, जयन्तेदं ते अर्घ्यमिति । ततो गन्धपुष्पञ्च
पर्वपिरभ्यर्च्य नतः स्थालीपाकाजुदधुःस्य त्रीनोदनात् कल्पयति त्रिषु
पार्श्वेषु देव्य स्फुटाय च देवाय होमार्थं उपहारार्थं च । स्थाल्या च
भूयास्तमोदनमवशिनिष्टि प्राञ्जलमोजनार्थम् । ततस्तानोदनात्तिस्रस्रीपमा-
नीव्यापरेणाग्निं वह्निषि प्रणिष्टापयति दक्षिणत उत्तरतो मध्ये च । अथ
प्रतिष्ठितानिवारयन्मूलत उत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्वथोद त्रीनोदनाजुपस्पर्शयति ।
स्वस्वामिस्तमन्त्रं कारयति । उत्तरैर्मन्त्रै 'अपश्शुशु मीष्ट्वान्' इत्यादिभिः ।
वथादेवतमभिस्तुति 'इदमग्नेरित्वाग्नेव'मिनिवत् । एवमुपस्पर्शयित्वा
तत्र उत्तरैर्मन्त्रैस्तत्तदग्नि- प्रदानाहुतीर्हुतेति कथमग्नेर्देवेभ्य येनादनेन
यस्यै देवतायै स्फुटसम्बन्ध उपस्पर्शोक्तोपलक्षितः तस्मात् तस्य हु
होतीत्यर्थः । तत्र अवाप देवायोऽप्यादिभिरष्टाभि देवस्वीदनात् । 'भवस्य
देवस्य पत्न्यै स्वाहे'त्यष्टाभि मीडुभ्या । 'जयन्ताय स्वाहे'ति जयन्तस्य ।
एव प्रधानाहुतीर्हुत्वा ततस्त्वैव समवाह्योत्तरेण वज्रुः 'अग्रपे सिवष्टकृते
सुहुत' इत्यनेनैव सिवष्टक वज्रि । स्वनममवदारेस्तुच्यते यथा
स्वमोदनेभ्यः वृषक्वृषाब्दं सिवष्टकृता भूविति ।

यद्यपि सिवष्टकृतोऽनन्तरमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि 'ज्याही-
जुपजुहोति' इत्यनोपलब्धवशात् प्रधानहोमानन्तरं जवादयः । परिषे-
धान्ते उपस्थानादि ॥ ३ ॥

* इत्यनेन च वृषक्वृषस्यैव विषय इत्यनेनै 'कस्य हुमावयो । तिस्रस्यस्य —
पत्न्यैस्तुष्टाभि उवाप ॥ होतैरनात् वनति वा ॥ अग्निमन्त्रं वीथ ॥ उपस्पर्शयतीति ॥ ततो
पैवाग्नेर्देवेभ्यो हुत्वा भवस्यस्यपत्न्यैर्वा उपस्पर्शयति सिवष्टकृते देवताभ्य ॥ इति ॥
ए पुम्भ्ये तु सर्वेदं दास्ये ॥ वज्रुः सिवा ॥ पवित्रता ॥ ए वा ॥ सर्वेदं
दास्ये ॥ सर्वेदं ॥ इत्यनेनैव नान्य ॥ इति पाठो विपद्य कतः ॥

(1) वस्तुतस्तु अनाहुतात्सर्वदर्शनाभ्यां सहितम् । अनाहुते यथाह्यनमुदकानि
अर्घ्येषु यत्नयति ॥

तत्त्वैर्दर्शनम्

अथ यत्र येन क्रमेणोदा आवाहितस्तैरेव क्रमेण । उदकानि पाद्या
 वीनि अत्येकं स्वैस्स्वैर्नामाभिर्नमोलेत् । अथति प्रकथेण सतिवुरस्वर इदा
 ति । उदकमहवस्य प्रदर्शनाद्येत्वात् वीपान्त प्रदर्शतीत्युपदेशः । अथे
 शानस्थालीपाकादुत्पृथ्व्यं मनोवेनत् त्रिषु शत्रेषु कथ्यन्ति ईशाननीदुषी
 जयन्तेभ्यो होमाद्यम् (१) इत्यर्थश्च । एवास्यां च महापानां भोजना
 कार्यं भूपालमोदवमथाशेनाष्टि । ततस्तानोदवानशेस्तमीपमानीय अ-
 रेषाभि प्रतिष्ठापयति । अथैनात्तुर्गच्छिभिर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीदवान्'
 इत्यादिभिर्विषयासहस्रं यथावेकलमुपस्पृशति । अस्य चोपस्पृशानविधेहि-
 तीषतृतीषदोषोद्वनपारवनीतेशानद्वताकथोर्मीदुषीजयन्तावपदेशतान्त
 एतन्मन्त्रविज्ञाने तात्पर्यम्, (२) अम्बुदयेष्व्यादिवत् । प्रथमे स्वीशानस-
 म्बन्धस्थापने मीद्व्यकृच्छस्वेशानवाच्यकत्यात् । अथोर्गमन्त्रैः 'मवाय
 वेवाय' इत्यादिभिस्तत्प्रदर्शनि क्वाचनान्तरे-न यो य ओवनो यस्या
 यस्या देवतायास्त्वभूतस्तन्मात्तन्माद्यथास्तिह पार्वण्यवद्वदानचर्मैवाव
 दाव प्रवानाहुनीतुहोति । तत्र 'मवाये'त्यष्टमिशानस्योदनात् । युक्तः (३)
 चेत्तत्त्व जयशर्वादिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । 'अथस्य देवस्यैवपद्या
 निस्तु मीदुष्यारस्यात् । 'जयन्नाये'ति जयन्तस्य स्यात् । ततःसर्वतस्स
 र्वैभवस्त्रिभ्य ओद्वेभ्यः स्विष्टकृतोभ्यदानचर्मैण समवसान सहायदाय एत
 रेण वक्तुं 'अद्यये स्विष्टकृते सुदुत हुत' इत्यनेनाग्नि स्विष्टका जुहोति ।
 अतः सर्वतस्समवायेति यच्चन आद्यपयमासिधास्यादिवत् सङ्कटवाचदाय स्वि
 ष्टकृदिति शब्दानिरासार्थम् ॥ ४ ॥

१. उ-दा—होमपदार्थम् ।

२. 'मवाय इतिर्वैदिकं सुत्याय इति अन्तरेण तेषु तादृशत्वं विभक्तं येन यत्तन्मुत्तमव्यय
 एवे सुविशेषवत्कृतं कुर्यात् ये स्वयिश्वायन्ति-वाय कदाचिद्व्यथर वापिज्ञानस्य विषयोऽपी
 विविधं भूते कदाचि' (त्रिषु २-५-५) इति भूतिः । इत्यार्थं—यस्य यत्नान्तरं तद्वैदिकस्युत्पिज्ञान
 कर्तुर्दशान्वयं यत्नान्तरस्य-वाप्यत इतिवर्तते सङ्गतं विना वा-य-इतिवार्थं इति, तत्र-वैदिके
 पदे नच इति उपपन्नमेवेत्येव अकारे कर्त्तव्यमिति वाच्यमित्यनुमानं यथापुत्रे वैदिकेऽनुतेन । न
 च यत्तन्मिर्दित्यन्तरेऽप्युत्पिज्ञाने । तत्र पूर्वम् अथ यथेतिव्यस्यत्पुत्रा यत् स्वयिश्वादिरेव
 त्रिषु विषयैव वाच्येतिवर्तते पुत्रोक्तः इत्यायं क्वाचो ज्ञुदात् । स्वयिश्वात् इति वचनादेव
 चरन्तु वसति । आदिज्ञानं यस्मिं वक्तुं येन यत्नान्तरं त्रिषु विविधैव वयेन इति । अथ यत्नं यत्न
 तात् इत्येव न तादृशत्वं विवक्तव्यमित्येवमेव, यथापुत्रे कर्त्तव्यं ये स्वयिश्वा' इत्यायत्पुत्रोक्तार्थं
 तस्मिन्नेः 'किन्तु पूर्वं विवक्तव्येने वैदिकस्योऽपि वक्तव्ये इतिवक्तव्येतिवत् सङ्कटवर्त्तिते ।
 ये नयन्ता इत्यादिनिस्तु कर्त्तव्ये अन्तरेण तादृशत्वं यत्नान्तरं यथा इतिवा एतान्तरवक्तव्ये कौ-र्वैत इति
 योनासङ्कटव्याय (पृ. १-५-५) । अथ यथा न यत्तद्विषये एतन्तरवक्तव्येयोपे पदे यत्नं
 कर्त्तव्यमित्येवमेव आसीत्तादृशत्वं इतिवत् मीदु-पार्वेतिवक्तव्यं योऽप्येव-व्यवति । १. उ-दा-

उत्तरेण यजुषोपस्थापोत्तरैस्सहोदनानि पर्वाण्येकैकेन
हे हे इत्या दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

अथमुक्तम्

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्तिनः पूर्णमुक्त' इत्यनेन उपस्थानेन च महादे-
वस्य, तन्त्राधानात्प्रा-कर्मेण । 'पूर्णमुक्त' इत्यपि तस्यैव निर्देशः ।
पूर्वाहुतिभिः पूर्णमुक्त । उपस्थाः तत उत्तरेमन्त्रे, "सुहयोपसृष्टो,
स्वस्तिभिः अष्टादशभिः सहीदनाभिः पर्वाभिः मन्त्रजनीताभ्यो देव-
ताभ्यो ददाति । तत्र चादितस्तत्राभिः प्रतिमन्त्र हे हे पर्वा
ददाति । अहमेव दशदेवसेनाभ्य इति वदन् मन्त्रजनीता देवता वशी-
कति । तत्र सुहप इति महादेवशिक्षणं मन्त्रेण गुह्यान् पातीति । 'जयो
रुद्राय वास्तोष्पतय' इति च मन्त्रान्तरम् । तस्मादनेन देवाश्च पण्डित्य त-
स्यैवोदनात् । इत्येव वशी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यै वातव्य नस्या पवी-
दनात् । योपवी इत्यादयः, सर्वमन्त्रा देवस्थानुचरा । तेष्वोऽपि देवकुटी-
मयीषे तस्यैवादानात् पर्यङ्कयानि । दशना भूतगणाः । तेष्वोऽपि
सर्वमन्त्रवत् । दशोप-५ "या आख्याता" इत्यनेमन्त्रोत्तरं मन्त्रं
जनीता उत्तरा देवताः । ताभ्यो दश पर्वाणि तनेव मन्त्रेण देवस्यै-
वोदनात् ॥ ४ ॥

अथैवमुक्तम्

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्तिनः न' पूर्णमुक्त' इत्यनेन आग्निर्जातान (१)वो
वनिष्ठे । इह च यथापाठे द्विवृत्कनाशनन्तरम् । ततो लेख्योरित्यादित
म्वशेषसमाप्ति, 'परिपेचनान्न हन्त्या वर्णदानम्' इति आभ्यकारवचनात् ।

केचित्-उपस्थानादि (२)मन्त्रशेषसमाप्तिरिति ।

ततो यथास्वमोदनेन च एव पश्चिमेषु कर्षेण्यदस्य तानि पर्यदनाभि
वीदनाह्वितानि ज्योत्सुर्वा 'सुहयोपसृष्ट' इत्यादिभिर्मन्त्राभिर्देवतातीति
साध्यान्वेन त्रधाव विश्विर्वाष्ट इत्येव मन्त्रेण हे हे पर्वा इति । अथ हे हे
इत्येवद्वयवृत्ति—दशोत्तरादिना । देवस्येशानस्य खेना देवसेना, ताभ्यो
एव पर्वाणि दक्षिणमर्वा कृत्वा देवस्यैवोदनादवहाय ददाति । तथा वीर्य
पर्वाण्युत्तराभ्यो देवसेनाभ्य । उत्तरमिदम् मन्त्रे 'या आख्याता वाच्याना-
याता' इति गुणद्वयकपस्ता उत्तरा देवसेनाः ॥ ५ ॥

• पूर्ववदुत्तरैः ॥ ५ ॥

इति तु पञ्चाभेदेनस्यानुचरेभ्यः सर्वतोभ्यः । आद्यवलायनीयो(२)स्वपुण्यात् । ततो 'देवसेना' इति टाभ्यां देवसेनाभ्यः । 'द्वाराणे'ति देवस्य द्वार-
पाळाद्यः । 'द्वाराणीनि' देवस्य द्वारपाळादि । 'अन्वासारण' इति देव्या
पदानुचरेभ्यः । 'निषङ्गिन्' इति जयन्नायः, तस्याप्यावाहितस्य षडिति
मासवत्यादिति ॥ ६ ॥

आदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा
वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥

अनाकुलः

अथ तस्यैवीदनात् पिण्ड इमाभ्यां इस्ताभ्यां मज्ज्य इह कृत्वा वर्षे
स्मृतौ कृते पुंस्त्वन्वन न शिषवे कृत्वात्तरेण यजुषा 'जमो निषङ्गिण
इषुषिमते, इषवेव वृक्ष आसजति अकलम्भवति ॥ ६ ॥

सोपनदर्शनम्

अथ होमवलिभेदेभ्यः शिभ्य आदनेभ्य उपादाय पिण्डं सवर्षेवति
सुदृढं करोति । देवार्णां प्रतिपादयेद्भवात् ।

केचित्तु—जयन्स्योदनादिति ।

ततस्त पिण्डं पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण वक्तुं 'जमो निषङ्गिण इषुषिमते'
इत्येतन्नैव मन्त्रसमाह्वयगतैव एव कश्चिद्विद्वान्मर्यादां शिषवे कृत्वा
कलम्भवति ॥ ७ ॥

अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुलः

अत्र अग्निमन्त्रकाले यान् "जममते इह मन्त्रव" इत्यादीनिकादशानुवाकान्
येत् । एतेनैव देवमुपातिष्ठेत्स्यर्थः । (तत्रोत्तमस्यानुवाकस्यादिनां दश
सृष्टुं 'नेषां सहस्रवाहन' इत्यनुवाकः । अन्ततस्तयो मन्त्राः 'जमो रुद्रेभ्यो
ये पृथिव्यां देवामन्नमित्रव ' 'जमो रुद्रेभ्यो येऽन्नरिद्धे येषां वात ' 'जमो
रुद्रेभ्यो ये द्विवि येषां वर्षमिववस्तेभ्य ' इत्यादि सर्वानुवाकः ॥ ७ ॥)

सोपनदर्शनम्

अग्निमन्त्रकाले । अन्ये तु—अत्र वृक्षवर्षीय इति ।

यान् 'जममते इह मन्त्रव' (तै सं ४-५ १) इत्येकादशानुवाकान्
येत्, चानुस्वर्येण तत्रोत्तमस्यानुवाके 'अग्निमन् महानि' इत्यादिभ्यस्तु

१ "आमिनीयोत्तमोर्षिवर्षीयमनाकुलममो वनसेव तदा यम" (आश्व सू १-५-१५) इति
मासवत्यादिति ॥

(१) इत्यनुवाकान्तर्गतो जमो—इ य पुनततोमन्त्रस्यस्यर्थे पठितः ।

‘तेषां सहस्रयोजने’ (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्यनुबन्ध । तथा ‘तमो रुद्रेभ्यो वे प्राधेभ्यो वेषामश्रमिषयस्तेभ्य’ ‘तमो रुद्रेभ्यो वेऽन्तरिक्षे वेषां वात इषयस्तेभ्य’ ‘तमो रुद्रेभ्यो वे दिवि वेषां वर्षामिषयस्तेभ्यो इश प्रार्थन्दिश इक्षिणा’ इत्याद्यनुबन्ध ॥ ८ ॥

● प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुयाकाभ्यामुचस्थान कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ वा(१) रुद्राणां अथेकाननेवानुवाकौ अपेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

अभित एतमग्निं गास्स्थापयति यथै-

ना धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

अनाकुला

एत ह्यमानमग्निमिति वा आत्मीयाः यथा स्थापयति स्थापने एत वा धूम प्राप्नुयात् । अनुवाते समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले च’ तदर्थमेवैतमित्युक्त एत ह्यमानमग्निमिति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एत होमार्थमग्निमिति होमाग्नेस्समीप इत्यर्थः । वा स्वर्गीयात्स्वयं यत्प्राप्तं, यथैवा वा होमधूम प्राप्नुयात् ।

केचिन्—गोशान्स्वर्धमपीदं कर्मैत्थैतत् प्रावकमिति ॥ १० ॥

ता गन्धैर्धर्ममुष्टिनाऽबोक्षति वृषाणमेवाग्ने ॥ ११ ॥

अनाकुला

ता कर्पस्सुरविश्वन्द्वादिभिःशोषति धर्ममुष्टिना, न इस्तेन । शुक्रमुष्टिं शुमुष्टिं छान्दस उकारलोपः । सन्नान्न धर्ममुष्टिनेत्यर्थः । तत्र होमकालेष्वप्य बोक्षति तस्मिन् काले ॥ १० ॥

एतान् वृषमं तमेवाग्नें बोक्षति । यद्यप्यस्यानुपक्रमे न तिष्ठेत् तथापि अङ्गनात् तस्यैवावोक्षणम् । अथे तदर्थं एव कालः ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ता गन्धैर्धर्ममुष्टिना शुक्रैः । धर्ममुष्टिना धर्मोष्ठां शुक्रमुष्टिर्धर्मेषु

● इत्यमुष्टिं काकलधमतिं इत्युष्ठां पविमतिं क क क च, उल्लिख्यु इत्युच्यते ।

मुष्टिः । उक्त्वा रक्षोपहृष्टान्स्व- सशस्त्रो ददमुष्टित्पर्यं । तेनावाहति ।
 तत्र विशेष — शत्रव, कृषसमयजऽवर्जित । एवकारात्सदिसशस्त्रोभ्यमाण
 ऽन्वा का चिद्ग्रीर्वावोभये । ततो गोचराय वा प्रस्थापयान् ॥ २१ ॥

गवां मार्गोऽनन्तौ क्षेत्रस्य पति यजते ॥ १२ ॥

अनङ्कुल

अथ क्षेत्रपापस्थालीपाकस्य विधि - नीं मार्गे छान्दसो इत्यः ।
 अनन्तौ भूमौषेव । गवामपवसच्छुम्तीनां करुणाञ्छत् गो- वापि यानविधानात्
 वाग्नी प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तत्र प्रस्थितानां गवा मर्गे मार्गे । छान्दसो इत्यः । अनन्तौ भूमौषेव
 क्षेत्रस्य पति यजते ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

अनङ्कुल

तस्य क्षेत्रपतेरगनादन ईशानस्य कर्मण्यम् । 'आ त्वा बहन्तु' इत्यप-
 र्णवर्षे । शर्वशब्दोऽपि तस्य पर्यायनाम इत्यलम् ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

क्षेत्रस्य पतेरगनादनमैशानस्य, 'आ त्वा बहन्तु' इत्येतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ॥ १४ ॥

अनङ्कुल

आवाह्यार्थं दत्त्वा नन्धादिभिरन्ववर्त्तं स्थालीपाकमासाद्यामिधार्थं
 चत्वारि सप्त वा पर्णानि क्षेत्रस्य समीपे कृत्वा तेषु अमाश(१) नामादि-
 श्चौदनपिच्छं दधाति स्थालीपाकात् । तत्र पूर्वेषु पर्यदाहमन्त्रेषु स्वाहा
 कारान्तन्वादिपमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वाहति वर्णदानम् । एव दशा-
 स्य वात् ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमी स्थापयित्वा तेषु क्षेत्रपत्यात् स्वा-
 लीपाकादेशममादाव नामादेश नाम चतुर्वर्त्तनमादिद्वय 'क्षेत्रस्य पतये
 त्वां दधामि, इति (२) दधाति । 'दुधात् धारणयोक्तयोः' इति स्मरणात् ।

केचित्तु—क्षेत्रस्य पतये स्वाहोति दधाति । पूर्वेषु चलिनाम्बु स्वा-
 हाकारस्य दृष्टन्वादिति ।

अथ तु न(१) सहीदनानि पर्वानि देवानि, पर्वेष्विति सप्तमीनि-
दंशान् ॥ १४ ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

अनाहुता

पाके बालकनद्रुन् अयनशीलैरेव देव नस्माच्छीलं यजेतेत्यर्थः ॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ श्वीदनदानात्मको पाग क्षिप्रमावाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय
कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु आगोत्तरकालमेव, अत एव अत्रो देव । ए
तदुक्तं भवति—अनित्यदर्शनवान् श्वेषस्य पते शस्त्रिमेव बलिर्देव इति ।

केचित्—पाक बालः बालवद्गमनशीलः । तथा गन्धादि दत्त्वा
प्रापि बलिर्गिति ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुपनिष्ठुने ॥ १६ ॥

अनाहुता

उत्तराभ्यां श्वेषस्य पतिना वयमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'श्वेषस्य पतिना वयम्' इति ब्राह्मणसूत्रासुपनिष्ठुने ॥ १६ ॥

'श्वीदनादिषु सव्याय' इत्यादिना होमबलिदोषार्था प्रतिपत्तिरुक्तः ।
इदानीमीशानस्यास्त्रीपाकदोषस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

अनाहुता

स्त्रिं सर्पिष्मता इति पार्वणातिदेशेनैव सिद्धे बहुश्वविधानार्थे
वचनम् ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ च प्राकृतप्रतिपत्त्यनुवाचो ब्राह्मणवद्गुत्व विधातुम्, सर्पिष्मत्त्वं
निवर्तयितुं वा ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षेत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभवो भवन्ति ॥ १८ ॥

अनाहुता

सनाभवस्तमानयोक्तवः पुत्रा पौत्रा ज्ञातरथः । सनाभव इत्येव सिद्धे

१७, स. २०] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां महितम् । २४७

वे लयन्ति इति वचनं दीर्घिप्रज्ञानामपि सम्बन्धिनां प्रतिमहाद्यम् ॥ १८ ॥
तात्पर्यदर्शनम्

अनाभयसाधिपण्डा ॥ १८ ॥

यथा वैशां कुलधर्मस्स्यात् ॥ १९ ॥

इत्यनापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विशः शब्दः ॥

समाप्तस्तप्तमश्च पटलः ॥

अनाकुला

एषा यजमानकुलज्ञानायां यथा कुलधर्मं तथा वा प्राशानम्-वदि
पुत्राणांमेव, तथा प्राशानम् । अथ सर्वेषां स्वकुलज्ञानायां, तथा प्राशानम् ।
अथ स्वस्त्रीणादीनामपि, तथा प्राशानमिति ॥ १९ ॥

इत्यनाकुलायां इत्यन्तमिध्याधिरचितायां गृह्यप्रश्ने विशः शब्दः ॥
सप्तमश्च पटलः ॥

ॐ नमो भगवते

तात्पर्यदर्शनम्

वर्षप्रमनुष्ठात्पुत्रा असापिण्डकर्मप्रशानमपि कुलधर्मदर्शने तथा वा
शब्दात् ॥ १९ ॥

सप्तमे पटलेऽप्येष कर्म नाम्यानुष्ठारतः ।

धर्मस्तुदर्शनायैव गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ १ ॥

अत्रानुक्तं दृक्क वा य-प्रमादादिहेतुकम् ।

वेदमार्गानुवर्तिविद्या(१)सत्प्रमत्तस्य मनोविनिः ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विशः शब्दः ॥

समाप्तस्तप्तमश्च पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

पुनरपि वाक्यद्वयान्तरं पुरुषत्रयसम्प्रदानक तादृशानामहकादीनां
प्रकृतिभूत मासिश्चाहस्यैक पिञ्च कर्मोपादिदृश्यते—

मासिश्चाहस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

मनाकुला

मासिश्चाह नाम पिञ्च कर्म मासि मासि कर्तव्यम् । तत्र
येऽपरपक्षे कालविशेषा सामान्याचारिकोपपादिहा “प्रथमेऽहनि
क्रियमाणे (आप घ २-१६-७) इत्यादयः अपरपक्षस्यापराङ्गः
क्षेया’ (आप घौ २-१६-४) निनि च ते सर्वे यथोपदेश यथा लघोप-
दिहा नथैन मासि मासि प्रत्येकव्या । यद्यपि ते विशेषाः तस्मादेव क-
चनान् (सिद्धा तथापि तस्य कर्मणः प्रयोगविधानमित उच्यते कियत्
इति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा ज्ञापनेन शुचीर् मन्ववतः इत्या-
दि कस्मिन् कर्मणि विधीयत इति । एव तर्हि मासिश्चाहस्यतदेवाधि-
कारार्थमभ्यु । तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्—मासपरिमाणमनपेक्षयापर-
पक्षयोगेन पूर्वकाला यथोपदेश यथा स्फुरिति । तेन पूर्वस्मिन् पक्षे पञ्च-
दश्यामकृतश्चाहस्यापरस्मिन् पक्षे प्रथमादिषु सर्वासु तिथिषु किया
भवति तत्तत्कामस्य ॥ १ ॥

तत्पूर्वदेशम्

मासिश्चाहस्य मरुते मासे अह्या कर्तव्यस्य । अत्रत्ये कृष्णपक्षे ।
यथोपदेश ‘सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्यु क्रियमाणे कित्तु जीवति । कर्तुंभु
कालामिनिषमात् फलविशेषः’ (आप घ २-१६-७) इत्यादिधर्मशा-
स्त्रसिद्धोपदेशानुसारण काला भवन्ति । ‘अपरपक्षे यथोपदेश कालाः
इति पुनर्वचनस्य प्रयोजनं ‘अपरपक्षे पिञ्चाणि’ (आप घृ. १-७)
इत्यथोकम् ।

कथित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोग इति
नियमो नास्ति; किन्तु (१)पूर्वेऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेश ति-
थ्यन्तरेऽपि नित्यं काम्यस्य प्रयोग इति ॥ १ ॥

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्मोऽप्य-
वराननर्थावेक्षा भोजयेत् ॥ २ ॥

मन्त्रवत्

शुचीन् शुद्धान् कल्पते । शुचाभ्यवसनसम्बन्धान् 'शुचीन् मन्त्रवत्पर्यदर्शनेषु भोजयेत्' (आप ध २-१५-९) इत्येष सिद्ध पुनर्भवममादायम् । ब्राह्मणान् योनिमन्त्राश्च शुद्धमातुलादया, पीठमन्त्राश्च समानयोश्चा मन्त्रसम्बन्धाः कृत्विगाद्याधान्तेवासिनश्च । शुचिहान्धा तु परेषामिति वक्ष्यति । अनुमानेति युग्मप्रतिषेधार्थम् । अवरानिति एकप्रतिषेधार्थम् । "नत्वेकैक सर्वेषाम् । काममनाद्ये" । (आहव सू ४-७-३) इत्यादयलायनः । (१) अनाद्ये आमन्त्राद्ये कुर्विष्टे वा कुले एकमपि भोजयदित्यर्थः । यद्यपि स्त्रीभ्याऽपि पिण्डदानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनमिह ताभ्यां न भवति । हांमाभिप्रेशनयो रदर्शनात् । विप्रतिषेधाच्च युग्मवचनस्य । तस्मात् पितृपितामहप्रतिष्ठा महेभ्य एव त्रिभ्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्मै त्रयः पञ्च वा । कल्पान्तरे धर्मशास्त्रेषु च दर्शनात् । विश्वभ्यो त्रयेभ्यो ब्राह्मणभोजन युग्ममकथयत् ।

"मातामहानामप्यत्र तस्य वा पर्यवेर्देवक" (वा स्मृ १-२२८.) इति ब्राह्मणवचनम् ॥ २ ॥

नात्पर्यदर्शनम्

शुचित्वादिगुणयुक्तान् ब्राह्मणान्, धनवान्श्च प्रत्युपकारादिदृष्टम भोजनानर्थात्, भोजयेदिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु—शुचये ब्राह्मण का- यशुद्धाः । न च वान्य धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवत्पर्यदर्शनेषु भोजयेत्' (आप ध २-१५-९) इति सर्वार्थगुणत्वादिह पुनश्शुच्यवचनमनर्थकमिति, अतोऽऽप्यविद्यानपि शुचीनेव भोजयेत्, तद्भावे चर क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येव शुचित्वादर्थायम् । मन्त्रवता मन्त्रब्राह्मण- वतः योनिगोत्रमन्त्रसम्बन्धान्निवचनं क्लृप्त्यात्परं क्षुधमाणाः प्रतिक्रमभिसम्बन्ध- ज' इति न्यायेन, योनिहा असम्बन्धाः, नात्रिवात्सम्बन्धाः, मन्त्रयोत्सम्ब- न्धाः, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिमन्त्रसम्बन्धा इवशुद्धमातुलमातुलमादयः । गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रास्सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धाः याज्यायाजका- ध्येकव्याप्यतार । यत्तु धर्मशास्त्रे "मन्त्रान्तेवासिभ्यस्तसम्बन्धान्" (आप ध २-१५-४) इति मन्त्रसम्बन्धव्यतिरेकेवान्तेवास्यसम्बन्धानि

१. "आहव मन्त्रैर्देवक, नशुद्धान् कियन्तमन्त्रवत् प तेषां वि पवन्त । नत्वेकैक सर्वेषां यद्यत् काम पवन्तोश्च भोजयेत् इति पार्ष्णिपत्यम्"

स्युक्त तदङ्गाभेदुद्धोत्तराङ्गमन्वसम्बन्धनियेषामिष्टायम् ।

ननु-सामवाचारिकेष्वथ ब्राह्मणानां मन्वस्यस्य योनियोक्तमन्वसम्बन्धश्च स सिद्धम्, तदिह किमर्थं पुनरुक्तम् ? उच्यते—विष्ये मासिधाइं गृहोक्तगुणानपि भोजयेत् (१) नावद्वय धर्मोक्तान् ब्रह्मविदाऽन्वेषा स्वसम्बन्धानित्येवमर्थम् अयुग्म विषमसङ्ख्यात् । अथ विषमसङ्ख्या येषां ते अथवा । एतच्च पितृपितामहपितामहविषयम् । ततश्च विभादीनां प्रयाणां मत्परु वीन् पञ्च वा; (२) न पुनस्ससादीन्,

ऽौ देवे पितृकार्ये ऋतेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न मत्सन्धेत विस्तरं ॥ (म स्य ३-१२५)

इति मनुवचनम् ।

मन्वसिम्बन्धमनुवचने 'पितृकार्ये वीन्' इत्युक्त्वा 'न प्रसज्येत विस्तरं' इत्युक्तं, तन्निकमिते 'पञ्च वा' इत्युक्तम् ? उच्यते—अयुग्मात्म्यवराजिति सूत्रवचनात् । एव तर्हि 'एकैकमुभयत्र वा' इति विस्तरः । न, तस्यानु कल्पयन्वात् । अथ यद्यपि मासादिभ्य पृथगेव पिण्डदानदर्शनं, तथापि तासां पृथग्ब्राह्मणभोजनं न भवति, होमाभिर्मर्शनायां पृथक्सादर्शनात्, पितृमातृप्राङ्गणसङ्ख्यासङ्कलनं सन्पुत्रमन्वसिरोचान्, आचाराभावात् अपि च—

(३)अष्टकान् च सूर्हा च गयाया च मूलेऽहनि ।

मानुश्रद्धां पृथक्कुर्यादन्वत्र पतिना सह ॥

इति मनुवचनादष्टकार्दभ्योऽम्बुं मासिधाइदावौ पृथक्त्वाभाव स्वरथ एवावगम्यते । इह च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामनुक्तमपि विद्वे देवार्थं पुत्रानां भोजनं कतव्यम् 'ऽौ देवे' इति मनुवाइवकस्याभ्या मुक्तत्वात्,

पिशाचा राक्षसा वक्षा भूता जानाविधास्तथा ।

विप्रलुम्पन्ति सहसा आशुमारक्षजितम् ।

तत्पालनाय विहिता विशेद्यः मन्वसम्भुवा ॥

एतर्थाद् ह्यगलेयवचनात्, अर्धमातीसृष्टाचारात् । यदा त्येक एव ब्राह्मणो सम्भन, तदा तं पिशाचैरेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गमूतस्य तु वैश्वदेवस्य —

यद्येक भोजयेन्नृणां देव तत्र कथं भवेत् ।

अत्र पात्रे समुद्भूतव सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥

१. न. क. न. मन्व. अन्वय. न. मन्व.

२. अ. —अथय. अर्धो. धे. न. वा. इत्यादीकय.

३. इत्येतेषु अर्धानुवृत्तिपुस्तकेषु तत्रोक्तं नोक्तव्यं ।

देवतापतने कृत्वा तत्र भ्रातृ प्रकल्पयेत् ।

मास्यैवर्षा तदत्र तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (ब. ११-३२, ३१)

इति बसिष्ठोक्तविधिनातुष्टानम् ।

ननु च—

मातामहानामप्येव तन्त्र वा वैश्वदेविकम् । (या.स्मृ १-२२८),
तथा—

मातामहानामप्येव भ्रातृ कुर्याद्विवाहयः ।

मन्वोहेन यथाभ्याय शेष मन्वाविशर्जितम् ॥ (सि.स्मृ ७५)

तथैव—

पृथङ्मातामहानां च वैश्वदेवमन्वितम् ।

कुर्यात् भक्तिसम्पन्न तन्त्र वा वैश्वदेविकम् (वि.पु ३-१५-१६)

इति ब्राह्मणवद्वर्षाविष्णुस्मृत्या विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मा
तामहभ्रातृमपि नित्यमवधमन्वने । नान्कामिनि शूत्रकारमाध्य-
कारी न ह्यतः ?

उच्यते—तत्र तत्रापि ऋ-वन्तरेषु तदवधानमर्थस्यैव जीवतो द्विज-
स्याकश्य मातामहभ्रातृमपि नियमेन कर्तव्यमिति विधिहितम् । कृते
अभ्युदयः, अकरणं न प्रत्यवाय इति । कस्य नहि नियमेन कर्तव्यमिति
विधिरिति चेत्, यः पुत्रिकाकृताया आसुरादिबवाहोहाया वा पुत्रो
मातामहेन सह मालुस्त्राविषण्य कर्मानि, तस्य मातामहभ्रातृ नियममव-
अकरणे च प्रत्यवायः । मासिभ्रातृ तु मातुः पृथक् भ्रातृमातामाता
महभ्रातृश्रावणिस्वोपपत्तः । अथ वा यो द्वाहिसादुपुत्रस्य मातामहववा
सिद्धार्थहारी तस्यैतच्छ्राद्धं भिद्यतम् । यथाह लीलासि.—

भ्रातृ मातामहाया च अवश्य धनदार्णिषा ।

द्वौहित्रेण विधिमेव कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥

इति । इत्येवार्थं भाठुचिरप्याह—

'यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकामुनश्चास्मिन् द्वौहित्रहारी,
तस्मिन् पक्षे तस्य पित्रुदशानियमः' इत्यादिना प्रमथन । मातामहभ्रातृ
प्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्या न्यायतश्च प्रचलनस्यः । तस्मात् सर्वस्य द्वाहिस्यस्य
पिड्यवत् कर्तव्यमेवेति नियमान्नावाः शूत्रकारमाध्यकारी न ह्यतः ॥ २ ॥

● अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकृता

इतरामि 'यन्मे माते' त्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्यभिस्सप्तमि. अत्रस्यै कदेश लुहोति । ब्राह्मणमाजनायै कल्पितादन्नाहुर्दुष्टस्य लुहोतीत्यर्थः । तत्र 'अमुष्मा' इत्यस्य स्थाने आदितो ह्रयो पितुर्नामनिर्देशः । मध्यमयो पितामहस्य । अन्त्ययो' प्रपितामहस्य । 'यदि द्विपिता स्वादेकैकस्मिन् पित्रे द्वौ द्वावुबलक्षये' (आप.श्री १-२७) इति न्यायेन द्विपितुर्द्वयोरप लक्ष्णम्-अमुष्मा अमुष्मा इति । अन्ते स्वाहाकारः । केचिन् 'वितरी वृद्धता' मित्यूह कुर्वन्ति । (स्त्रीभ्यश्चस्य कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपिता-महौ व्याख्याता । तथा 'स्वाहा पितृ' इत्यत्रापि केचिन् ह कुर्वन्ति । अथरे न-पितृत्वमत्र विवक्षित एकत्वमविवक्षितमिति । केचिन् मातामहा तन्मयूहेन होम कुर्वन्ति- 'यन्मे मातामही, यन्मे मातु पितामही, यन्मे मातु. प्रपितामही, नन्मे रेतो मातामहा वृद्धा' इत्यादि । ३ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अत्रास्यशब्देन ब्राह्मणमाजनायैमत्र विवक्षितम्, यच्छ्वा चापादाना पादेवभाव । तेनापमर्थे-ब्राह्मणमाजनायास्तत्सर्वस्माद्द्विविधजातादोद-नापूपादेहोमायैकैकस्मिन्पात्रे सहोदुष्टस्य, तस्मात् पार्षणवद्वदानधर्मेषा-वदाद्योतराभिः 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्सप्तमि प्रपृच्य प्रयागाहुतीर्तुं होति । न तु बहुमन्त्रक एको होम, 'एतद्वा विपरीतम्' (आप.श्रु २१-२) इति बहुवचनज्ञान्त् । लिङ्ग च 'एतद्दे'ति सूत्रव्याख्यान एक भविष्यति । अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरमुष्मा इत्यस्य स्थाने द्विष्णुशर्मण इति चतुर्थ्या पितुर्नामग्रहणम् । एव तुनापचतुर्थयोः पितामहस्य, पञ्चमप ह्रयो प्रपितामहस्य । सप्तमे एवदशब्दाभावाच्चास्ति नामग्रहणम् । अन्तूहव्याज द्विपिवादिफस्वापि, 'तस्मादत्र नाहेत्' (आश्व.श्री) इति क्तवृत्प्रतिषेधश्रुतेः, 'न प्रकृतावृद्धो वियते' (आप.श्रु ३-५०) इति प्रकृतावृद्धनिषेधाच्च । तस्मात् 'पिता वृद्धाम्' इत्यादिफचन (१)विश्व दिक्षामान्यपरम् । अत एव प्रकृती दशपूर्वमासयोरनेकपत्नीकस्यापि 'पत्नी सप्तस्य' इत्येकवचनेनैव समीप ।

ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतवैव द्वादशाहे 'अथ मुख्यामित्थालेखनः' इत्यूहदर्शनात् ।

'य ए ते तत्र मधुमान्' इत्यादिष्वेव एव न्याय । जीवविश्रादिकमनु पित्रादे विश्रादीनां प्रयायां सूतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रतीतपि तृकोऽर्थ द्विपमाणापितामहस्स्यात्, स स्वपितुश्च तपितामहप्रपिताम-

हयोश्च नामानि पृच्छीषात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगिभेदेऽपि पितृपिताम
हप्रपितामहशब्दानामेव प्रयोगः । ऊर्ध्वश्ले तु, तत्प्रतियोगिचानर्देशात्
वेकः 'पितुः पिता वृद्धाम्' पितुः पितामहो वृद्धाम्' इत्यादिक प्रयोगः ।
न च जीवपितृादिकस्य मासिधाते मास्तौन्याशङ्कनीयम्,

अथमाषे तु पिनादि पूर्वपामेव निर्वपेत् ।

पूर्वेषु विपु दाल्ध्व जीवेच्छेन्निहितस्य यदि ॥ (म स्मू. ३-२२०)

हत्यादिचचनज्ञातान् ।

मन्त्रेषुमपि व्युत्क्रमप्रतीतपितृादिकस्य नैव घटने,

'व्युत्क्रमाश्च प्रतीतानां नैव कार्यं सपिण्डता ।'

इति व्युत्क्रमसूतानां सपिण्डीकरणनिषेधेन सपिण्डीकृतपितृसम्ब
दाल्लके धाञ् तरपुत्रादीनां (१)अधिकार्यमाषात् ।

मथम्,

पिता यद्य तु वृत्तरथाजीवेच्छापि पितामहः ।

पितृस्य नाम सङ्कीर्णं कानेपामपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छब्दं भुञ्जीतात्पर्यान्मनु ॥

(म स्मू. ३ २२१, २२२)

इति मनुवचनेन व्युत्क्रमप्रतीतपितृादिकस्यापि आह्वावधानात् ।
तत्रश्च व्युत्क्रमाश्चेति निषेधे वास्तविक इति निश्चयादायकारोऽपि वा
क्षिकोऽवमन्यते ॥ ३ ॥

आह्वाहृतीहत्तराः ॥ ४ ॥

अथ इत्य

वडाजवात्सीद्धोनि-स्वाहा पितृ इत्याद्याः । तत्र 'स्वाहा पितृ'
इति पुरस्तात् स्वाहाकारमात्रात्स्वामे स्वाहाकारः । अथाहु —मासिधाते
ब्राह्मणमोजन प्रधानकर्मतद्गतमनीकरणे पिण्डश्च । तत्र जीवपितृधाद
क्रिया न भवति । 'यदि जीवपिता न द्यात्' इति सिधेयात् । आह्वात्
कृत्वा विरमेत्' इत्येवमपि विधिर्न भवति । होमस्य नाजनाह्वात् पि
ण्डपितृवशे तु होमस्य प्रधानावादेति । अन्ये तु वेभ्य इव पिता द्यात्
तेभ्य एव पुत्रोऽपीत्याहुः ।

अपर आह—जीणि धाते प्रधानादि-अमी करण मोजन पिण्डदान
मिति तेनाहोमात् कृत्वा विरमे'दित्यस्यापि विधेरय विषय इति ॥ ४ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

एवमग्रहोमान् हुन्वा, अतन्तरमुत्ता 'स्वाहा पिबे इत्याद्याभ्यगत्या हुताहुंशोति ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

अथहुता

पूर्वास्त्रिंशत्तन्वाहुतय' उत्तराष्वष्टन्वाहुतय इत्यर्थः । मन्वास्तु यथा म्नातमेव । प्रयोगः—पूर्वशुभिवदन साय भोजनानन्तर इव आहू भविष्यतीति । तत आरभ्य व्रतयवी सर्वेषाम् । (यद्य तु मूय- पूर्वेषु सायभोजनं न भवति । "यदनाश्वातुपवसेत् पितृदेवस्यस्स्या" इति लिङ्गादिति ।) अथापरेणुः प्रातः हुनीर्वं निवेदनम्—अद्य कियत् इति । अथाभ्यङ्गमततोऽपरा ह्ये स्नातान् कृतपच्छीचान् तानामन्वयते । पूर्वं विम्बेभ्यो देवेभ्यो यज्ञो पवीती तुभान् ह्यो चतुरो वा 'मासि आहू विद्देभ्यो देवेभ्य क्षण- कर्तव्य' इति । 'ओ तथे'ति प्रतिबन्धनम् । 'प्राप्तोतु भवा'मिति यथासन प्रापणम् । 'प्राप्तवानी'ति प्रतिबन्धनम् । देवेभ्यः प्राङ्मुखाः प्राङ्गणाः प्राङ्मुखेषु वर्गेषु । पितृभ्य उदङ्मुखा द्विगुणभुग्रेषु दक्षिणामेषु सुवान्-विभे । वृद्धाः पितृतामहाय । वृद्धतमा प्रपितामहाय । एकैकस्य (१)व्यम्बयो वा । सुवीदेशे दक्षिणाप्रथमे आहूनागरे सक्तः परिश्रितमुदङ्वाह्वार तस्य पूर्वोत्तरे देशे अग्निरोपासनाः । तस्य दक्षिणतः पितृद्वानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणत उदङ्मुखाः पितृर्था पश्चात् प्राङ्मुखा देवार्थाः । तस्मिन्नेव स्थण्डिले यथायथाश विष्णु पाशेषु पितृभ्य उदकान्यर्थाणि दक्षिणापवर्गाणि तिस्रः कन्ति । देवेभ्य एकस्मिन्व्यवसति । तानि पुष्पैरवकीर्य दर्भेषु सादयिष्या दर्भैः प्रच्छाद्य आसनगतानां प्राङ्गणानां हस्तेषु स्वस्मान्स्वस्मान् उदपावान् पात्रान्तरेषां आदाय 'विद्दे देवा इद् वाऽर्घ्ये' 'पितः इद् तर्घ्ये, पितामह इद् तेऽर्घ्ये, प्रपितामह इद् तेऽर्घ्ये, इत्यर्घ्याणि ददाति तूर्भा वा । पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च शुद्धाङ्कम् । ततो गन्धादिभिः वासोनिष्ठ द्विजान्भवर्ष्य । 'उद्भिर्ब्रह्मतामसो वा कियता'मित्यामन्वयते । 'अममुद्भिर्ब्रयतां काममग्री वा कियता' इति प्रतिबन्धनम् । ततो प्राङ्गणार्थं मरुनाद्वा दुर्यधुन्वापरेणाग्निं बर्हिषि प्रतिष्ठाप्यानिघार्यान्नरुपसमाधानाद्याज्य जलान्धे यथोदश प्रधानाहुतीहुंशोति ॥ ५ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

यद्वा—विपरीतमेतद्भवति, 'यन्मे माता' इत्याद्या पूर्वास्त्रिंशत्तन्वाहुतय, 'स्वाहा पिबे' इत्याद्या उत्तराष्वष्टन्वाहुतय इति ॥ ५ ॥

सर्वमुत्तरेरभिमृशोत् ॥ ६ ॥

अनाहुष्ठा

एष प्रधावाहुष्ठीहुंवा संविद्वहन हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । साङ्गे प्रया
ने सर्वत्र प्राचीनावीतम् । न जयादप्यन्यथे । परिषेचजानत हुत्वा प्रणी
तास्य विमुष्य नतस्वमर्षमस्य होष्य च समुत्तरेणाय हुनस्य च तस्मिन्
अस्तुभ्य तपुर्गैस्त्रिभिः अभिमृशोत् 'एष ते तप मधुमानि' इति । अथा
प्युहः 'एष ते मानामह मधुमानि' इति ॥ ६ ॥

अपरंशुंश्च

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं हविष्यमहविष्य च सर्वमस्य तपौ 'एष ते
तप मधुमान्' इत्येतेस्त्रिभिर्नद्यै अभिमृशोत् । एहपक्षेन सर्वेत्यादिमर्श-
नासम्मते मन्वाश्रुतिः, शेषिपरतन्वयमाच्छेवाणाम् ॥ ६ ॥

कलूतान्वा प्रतिपूर्यम् ॥ ७ ॥

अनाहुष्ठा

अथ वा भोजनपात्रेषु कल्पनादनविशेषान् अस्तुत वृषणमि-
शोत् यथादिहृत् । तत्र यान्तः पितृर्धं भोजयन्त तावान्तु प्रथमस्य
मन्वस्याश्रुतिः 'यवमुत्तरयो । नत वांशेषु कलिस्तानच्छोषान्' ॥ ७ ॥

अपरंशुंश्च

अथवा-विश्रादार्थंभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपूर्यं भोजनपात्रेषु कलूतान्
प्रकल्पितान् भोजनपदार्थान् एकैकेन मन्वेन यथादिहृत्प्रतिपूर्यते ।
अथापि विश्रादरेकैकस्य ब्राह्मणवहुत्वे युगपद्भिर्मर्शनासम्मते च तस्य
मन्वाश्रुतिः ॥ ७ ॥

उत्तरेण वज्रुषोपस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

अनाहुष्ठा

उत्तरेण वज्रुषु 'पृथिवी ते पात्र'मित्यनेन ब्राह्मणे स्पर्शयित्वा
भोजनवेदिंते इत्य । तत्र च 'ब्राह्मणानां वा, भिक्षां श्रेष्ठा' इति
पदुष्य इत्येते तद्यपि प्रतिपूर्य मन्वाश्रुतिः (१) उपनयनमन्वस्य, अन्साया

१. अतिरिक्ते इति शब्देनैवैतस्य उक्तमन्वस्ये उपनयनस्य तत्परीक्षणमन्वस्य इत्येते
विशति ज-पत्त । तेषु कलूतान् इति शब्दः । तदुत्तरं च न च 'इदं वज्रुषु वज्रुषु' इत्येते
इति । अतिरिक्तमन्वस्ये उपनयेन च उच्यते । उच्यते च न च 'वैश्वानर' इति अन्वस्ये तदेति
एव मन्वाश्रुति उच्यते । इति उच्यते च न च 'वैश्वानर' इति अन्वस्ये तदेति
मन्वाश्रुते 'वैश्वानर' इति मन्वेन तत्र 'वैश्वानर' इति मन्वाश्रुतेऽपि मन्वाश्रुतः
वैश्वानर इति च उच्यते । अतिरिक्तमन्वस्ये उपनयेन च उच्यते इति च उच्यते ।

करणमन्त्रवचनम् । तत्र पूर्वं देशानामुपस्पर्शनं 'विश्वे देवाश्च' इत्यनमयर्वा, भृशुपस्तरे दर्शनात् । वैश्वोऽप्येत्थपरे । इदं विश्वुरित्यन्ते विश्वो ह्यव रक्षस्वेति । तथा विश्वोऽप्यन्ते विश्वो कथं रक्षस्वेति । जुहोनेषु परा-
काचर्तते । रक्षोभनात् पिश्यात् र्षभ्यन्तान्भ्याश्च पश्यान् भर्ष्यान् मन्थान्
धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिधावयति ।

ततस्तृप्तान् शान्वा मधुमतीं धावयेत् अक्षसमीम्भन्तेति च । अथ
सूमाद्यन्न विकिरति- 'यं अग्निदग्धा येनाग्निगवा वे वा जाता कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिच्छेन तृप्ता यान्तु परां गतिं'मिति । अध्यावाग्नेषु पुनरप्ये
दवा 'स्थादेत'मिति विश्वार्वा वाचयति रोचत' इति वेदपदेवाधानं ।
ततो यथाशब्दं दक्षिणां दत्त्वा सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिच्छार्थे प्राशनार्थं
श्राद्धेषु शेष निवेदयेत्-अन्नशेषे किं क्षियता इति । इष्टेस्वहोवभुज्य
तामिति प्रतिवचनम् ।

'दातारो नोऽभिवर्धन्तां' (१) वेदास्त्वन्ननिरेव न ।

श्रद्धा च नो मा व्यचनान् बहुदेव च नोऽस्तु' ॥ इति प्रार्थयते ।

'दातारो नोऽभिवर्धन्तां'मित्युक्तेन प्रतिवचनम् । सुगन्तं प्रदक्षिणीकृत्य,
नमस्कारः । ओं स्वधेति पितृभ्यः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति विश्वेषां
देवानाम् । तत्र सर्वकर्मणां विश्वेदेवेषु पूर्वं प्रवृत्तिः पश्चात् पित्र्येषु । नि
सर्जने विपर्ययः । अभिषेचनादि यज्ञोपवीती प्राक्षिपण्येभ्यः, कल्प्या
न्तरदर्शनात् ॥ ८ ॥

प्रतिवचनम् ।

उत्तरेण 'पृथिवी मे पात्रम्' इत्यनेन यजुः, बहुमानप्रविशेषान् प्राह
त्वात्, हस्ते सूहीन्वोत्सर्वादिवा, नं भोजयेदिति शेषः । अथ च मन्त्रे
व्यापि प्राह्वयानामिति बहुवचनं तथापि सुगन्तं स्वर्शयितुमशक्य
त्वात् प्रतिबुद्धं मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्त्व' (तै स-१-१-१)
इति मन्त्रः प्रतिवचनम् । एतद्विज्ञेषु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्यं, एकत्र
योगवचनप्रयोगज्ञानेकव्यक्त्याभिप्रायः वा ॥ ८ ॥

भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान्
दमान् सैस्तीर्थे तेषूत्तरैरपो इत्यात्तरैर्दक्षिणावर्गान् पिच्छा-
न्दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो इत्योत्तरैरुपस्थापोत्तरपोदपात्रेण त्रिः
प्रसव्यं परिविध्य न्युञ्ज्य पात्राप्युत्तरं यजुरनवानं व्य-

श्राद्धमावर्तयित्वा प्राक्ष्य पात्राणि हन्द्मभ्युदाहृत्य सर्वत
स्तमवदापोत्तरं वज्रुषा शेषस्य ग्रामवराभ्यं प्रावर्तनीयात् ॥ १॥

अनाकुल

ततस्तान् भुक्तमोऽकुलान् परंक्रम्यन्तु इत्याहृत्य प्राचीनावीली
विण्डप्रदानदेशो दक्षिणामन् इमं संस्तुष्यति इष इषा इषो स्वाव
योरसभिक्षानिपर्यट् । तत्र पितृभ्य पुरस्तात् स्तुष्यति, मातृभ्यः प-
श्चात् । तथा चाम्बलायन-कर्तृश्लोके इषोऽप्यदन्तु नः, पूर्वस्तु पितृभ्यो
दद्यात्, अपरास्तु मूर्ध्निभ्यः (साक्षं च १-५-६, ७, ८) इति । 'दक्षिणाग्ने-
पितृषु' (आच, पू १ ७) इत्यस्य परिक्रमणविषयत्वादिह दक्षिणाग्नेऽनु-
कतम् । मन्त्रेण तेषामेव 'प्रावर्तयन्ता मम पितर' इत्यदिभिरपि क-
रति । पूर्ववदिति वक्ष्यमाणमन्त्रे अप्यवकृष्यन्ते : विण्ड पूर्ववत् ददाति
विण्डवित्तुपक्षे यत् विण्डदानं तदित्यर्थः । तेन वीजुदकाज्जलीवित्तुवमादयो
विशेषा इहापि भवन्ति । तत्र पितृदिहं, पितृभ्यस्तार्ण्यु, मातृदिहं मा-
तृभ्यस्तार्ण्यु ।

एवमपो दत्त्वा तत्र ऊर्ध्वे 'एतत्ते तदासावित्यादिभिस्तेषु
इमेषुमेषु दक्षिणामन्त्रे विण्डान् ददाति यथादिह पितृभ्यश्च मातृभ्य-
श्च । असावित्यत्र सर्वत्र कामग्रहणं यथादिहम् । अत्रापि पूर्ववदित्यस्य स
यत्नात् सत्यं ज्ञान्वाक्यावाचीनपाविरित्यादि विवाहविहायि भवति ।
अनेकपितृकस्थोह इति पट्टित्थम् । 'एतद्वा ततो बहजर्मोवष्णुशर्मावी-
शे च युवान्तु, 'एतद्वा पितामहा' वित्यादि । एतद्वा मानवावसौ वाद्य
युवान्तु' इत्यादिदक्षिणापवर्तानिःसुबन्ते-उभयेषु विण्डानां वृषक्
दक्षिणापवर्तता यथा स्वादिशित । तेन पितृविण्डानां दक्षिणतो मातृपि-
ण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ? वक्ष्यात् ।

एवं विण्डान् दत्त्वा पूर्ववदुत्तरेणो ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च ।
मन्त्रसमाह्वये 'प्रावर्तयन्ता मम पितर इत्येते' इति मन्त्राणां पुनरादित्वात् ।
'उत्तरेणो दत्त्वा' इत्येषु सिद्धे पूर्ववदित्यनिदेशे विण्डोपतृपक्षप्रत्यक्ष-
शेनार्थे — विण्डेषु सोदकाम्नादिषु च । तत्र उत्तरेणो तानुपनिष्ठते
यथादिह 'वे च सोऽप्रेति पितृन्, वाञ्छं सोऽप्रेति मातृ, ते च बहन्तामि-
ति पितृन्, ताञ्छं बहन्तामिति मातृ, त्वय्यतु भवत इति पितृन्, त्वय्यतु
भवस्य इति मातृ, त्वय्यत त्वय्यत त्वय्यत इत्युपधात् ।

तत उत्तरार्धे 'पुत्रान् वीजानिदेतयाभिः क्रम्यसु द्वापौषे विण्डान् परि-

विज्ञति । कर्मणांस्तपर्यानिवति शिष्टात् विपदानां सदपरिषेचनम् । उद्वाच
 चचन हस्तेन मा भूदिति । प्रसन्नपदचनमनुवादः ॥५५॥ त्रिगुणीभूतमेकमेव
 परिषेचन सन्नत यथा स्यात्, न विण्डपितृयज्ञवत् त्रीणि परिषेचनानि
 पृथगिति । एव परिषिष्य तत वात्राणि यान्यत्र प्रकृतानि शीष्यत्वंपात्राणि
 परिषेचनपात्रमुदकुम्भ यस्मिन् पिण्डार्थमक्षमुकृत तन्नोति तानि न्युज्य
 म्याञ्चि कृत्या तत उत्तर वत् 'तृप्यत तृप्यत तृप्यते' स्येत्त्वं कन्यानमत्
 कुम्भम् अवरार्थमावर्तयति त्रिरभ्यावृत्तिः अत्रा मात्रा यस्यावर्तनस्य
 तत् अवरार्थम् । यजुर्ग्रहण 'तृप्यते'त्यस्य द्विरावृत्तस्य पठितस्यैकवत्
 द्वापनार्थम् । तस्य त्रिरावृत्ती नवकृतोऽभ्यावृत्तमेवति । एवमावृत्त
 न्यकृतानि पात्राणि शीष्य इत्यनुसृष्टार्थं उदानयति । अमीति वचनत्
 उत्तर कर्म प्रत्युदाहरणार्थम् । तेलोत्तरस्मिन्नपि आङ्गमणि नाश्वेष
 पात्राणीत्येक । नतयन्ये । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्याश्वस्य माववर्णं वा
 सोऽवगर्भो अवमा मात्रा यस्य तत् प्रानवरार्थम् ज्ञानुसृष्टे ह्रस्वः । त
 त्वात्सीवत् उत्तरेण वक्तु 'वापे निविष्टोऽभूत् जुहोमि' इत्यनेन कर्मकस्तर्त्वे
 भ्य' आङ्गशेषेभ्य अत्रशेषेभ्य इत्यथ । आङ्गानुमिद् प्राशत, न निरवस्था
 शतस्य नियमविधि । तस्मान् तत्रापि प्राचीनावीतमेव । आचमने
 तु यज्ञोपवीतमनङ्गत्वात् । तत पञ्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

उत्तरार्थेष्टनम्

अथ नृपवतो वज्रनो ब्राह्मणानावृक्षीमान्तमनुज्य प्रदक्षिणीकरोति ।
 एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथम्' प्रदक्षिणे तावत् 'यज्ञोपवीतिना प्रद
 क्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुवज्रनेऽनुज्य प्रदक्षिणीकरोति प्रदक्षिण
 साहचर्यात् । तन्त्रेण चैतदुभय, सम्भवात् (१) । यदि तु कारणवशात्
 न्याभावः, तदा वृषवपृथक् । अथ प्रश्नेत्य प्राचीनावीती विण्डदान
 देशे वक्षिणाम्भुत् इति, इत्तं द्वेषा सस्वृषानि । तत्र पुरस्तादिपत्राद्यर्थे,
 पश्चान्मात्राद्यर्थम्, आङ्गलायने दर्शनात्, आचाराच्च । ततश्चेत्तु दर्शेषु
 तै 'मात्रैवन्तां मम चितर.' इत्यादिभिस्त्रिभिः, 'मात्रैवन्तां मम मा-
 तर.' इत्यादिभिश्च यथाहं दक्षिणापयस्येति इत्या अन्तरङ्गरी, 'एतत्ते
 ततासी' इत्यादिभिः 'एतत्ते मानरक्षी' इत्यादिभिश्च यथाहिकं शीष्योन्
 दक्षिणापयवन्, तिनान् वदति । पिण्डाश्च हुतशेषात् नृकशेषाच्च सम
 वदाय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्वेष्वसावित्यस्य स्थाने पितृविता
 महमपितामहानां नामानि सम्बुद्ध्या यथाक्रम एवति । उत्तरेषु तु त्रिषु

मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् । 'वक्षिणतोऽप्यगं.' (आप सु १-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्यैव पुनर्वचन, पिण्डदान एव वक्षिणापवर्गं' इति दर्शनास्तरणेषु तु पश्चिमापवर्ग इति ज्ञापनार्थम् तत्रोभयेषां पिण्डानां प्रत्येक वक्षिणापवर्गसिद्धयर्थं च । अथ पूर्ववत् 'मातृवन्ताम्' इत्यादिभिरवापं इत्यादि ।

केचित्—'तदुत्तरैरपि इत्या उत्तरेर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् इत्या' इत्येतयोरेषि 'पूर्ववत्' इति वदमपकृत्य शिष्येण तुभेषु चाद्यमान पूर्ववत् पिण्डापितृवज्जव-कर्तव्यमिति व्याख्यजने । प्रयोजनं तु "बोभुदकाश्च र्त्वाञ्चिनयति" (आप श्रौ १-८-१०) 'सर्व्यं ज्ञान्वाचवावाचीनपाणि' (आप श्रौ १-२-१) इत्यादिवाचनमिहापि भवतीति । तत्र, अपकर्षस्यैवायुक्तत्वात्, पूर्ववादेशस्य पिण्डापितृवज्जवदित्येषु ज्ञानुदयाच्च । यद्ये त्वाचारवतात् 'सर्व्यं ज्ञान्वाचव' इत्यादीर्हापि कर्तव्यमेव नुच्यते, तदा न कश्चिद्भव ।

अथोत्तरे 'वे च वोऽव' इत्यादिभिष्वद्भिर्मन्त्रैर्वैद्या कृतं यथासिद्धं पितृन् मातृश्च त्रिसिद्धरूपतिष्ठते । तृप्यतप्येन विरावृत्तेन उभयास्तन्वेष ॥

केचित्—'चत्वारो मन्त्राः न षट् । तत्र प्रथमो मन्त्रो 'वे च वोऽव' इत्यादि. 'ताव्य वदन्ताम्' इत्यन्त. उभयेषामुपस्थानार्थम् । 'तृप्यन्तु नवन्त.' इति पितृणाम् । 'तृप्यन्तु नवन्त' इति मातृणाम् । 'तृप्यत (१) तृप्यत तृप्यत' इत्युभयेषामिति ॥

तत उक्त्वा 'पुत्रान्पौत्रान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्मुनपद्प्रायेण वि प्रकृत्यमपिच्छिच्छं वीथिवानि । सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसङ्गस्यैव पुनर्वचन पूर्ववत् "वदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि मातृशिव स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तर पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च ।

केचित्—'होमार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति ।

न्युक्त्ये अथोपिहानि कृत्वा, । तत उक्तं षट् 'तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इत्याञ्जानत एव विरभ्यस्ताम् । अनवान अनुच्छुसन् (२) । अत्रापि विरभ्यापुच्छिरत्नः मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्प्रवर्तनाभ्यम् यथा भवति तथा कर्तव्येति । तत्रावमायापयि मात्राया तृप्यतिति नवकृतोऽभ्यसितस्य भवति । एवमवधानं यावच्छक्त्यावस्ये, ततः कत्रापि न्यभ्युत्तानि श्रेय, इन्दनन्तुशदरि । अत्राभ्युपसर्गोत्तर कर्म प्रत्युदाहरति । तथा पात्रार्थानि (२) निरिच्छिकदोषो नास्तीति भावः । अथ मेपस्याञ्जस्य माप्यराभ्यं प्रा-

१. अ न व—तृप्यत इति त्वगतुभेने.

२. अ न—अनुच्छुसन्.

३. अ न व—तृप्यत इति त्वगतुभेने.

साधराभ्यम् । छान्दसात्साहस्यः । उत्तरेषु यजुषा 'प्रागे निविष्टः' इत्यनेन प्राचीनात् । एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योऽश्वत्थेषुभवस्समवदाय कार्यम् । इव च प्राधाने भोजनेच्छापामसत्यामपि साधराभ्यमवश्यं प्राश्य, कर्माङ्गत्वात् । एवं प्राश्य, ततश्शुद्धये यज्ञोपवीत्याचामेत् ॥

अथात्र सूत्रायामपूर्वत्वादन्यत्रस्त्रिज्ज्ञानपि पदार्थानुपसङ्गत्य यथा प्रतिभास्य प्रयोग उच्यते—पूर्वेषुस्त्रायमौपासनहोम दुःखा प्राची-
नाचीनी कृतप्राणायानः इयो मासिधाद् कर्तास्मीति सङ्कल्प्य
शुचिःचादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्विञ्चादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसायमाह्निके
भ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत् । तत्र प्रथम यज्ञोपवीती भूत्वा 'एवो
मासिधाद् भवित्वा, तत्र भवद्भिर्विश्वेदेवार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति
विश्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत् । ततः प्राचीनाचीनी 'विश्वे
क्षण कर्तव्यः' इति विश्वेभ्यः । 'पितृनामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पि-
तामहार्थेभ्यः । 'प्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति प्रपितामहार्थेभ्यः । ए-
कप्राह्मणवक्षे तु 'पितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति । मा-
तामहभाङ्गकारी चेत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेद्येत् ।
तत्र चाचार्योदनर्थसमिधोराज्यभागपोराग्निमुखाहुती स्विष्टकृति
प्रायश्चित्ताहुती च तथा विश्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रक्षिपानु-
ब्रजनयोश्च यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽन्यवासमाप्तस्सर्वेषु प्राचीनाचीनमेव ।
एतच्च प्रागेवापवादितम् । कर्तुञ्चात्र सङ्कल्पादारभ्य आसमासेमङ्गल-
र्षादिभक्तचर्या वनशन च भवति । भोजनानामपि मरूकाऽऽच्छोषःत्वादि ।
अथापरेषु, प्रातस्ताम् ब्राह्मणान् गृह्णानीय आचान्तानासनेषूपवेश्य
पूर्ववद्वितीयमाम्ब्रणम् । अत्र तत्र धाद् भविष्यतीति भेदः । 'पूर्वेषुनि-
वेदन अपरेकुर्वितीयं द्वीतीयं चाम्ब्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादान्
कुम्भेषु सकुचनेलेभ्यनिज्याचमय्य, कसरताम्बूलादीनि दत्त्वा अभ्य-
ज्य स्नानार्थं प्रस्थापयेत् । न च क्षायुः । ततस्त्वर्यं च क्षातो ब्राह्मण-
भोजनार्थाद्प्रादन्वेनाग्नेन वैभवेद्य पञ्चमहायज्ञाच्च कुर्यात् । केचित्—
समासे धाद् इति ।

ततोऽपराह्णे प्राचीनाचीनी ब्राह्मणान् प्रक्षालितपानिवादानाचान्तना-
सनेषूपवेशयति । तत्र विश्वेदेवार्थान् प्राह्नुषान् प्राक्कलेषु रमेषु पित्रा-
द्यर्थानुदङ्गुषान् द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणामेषु रमेषु । धाङ्गार च शुचीं
वेशे दक्षिणाश्रयणे सर्वतः परिक्षितमुदगद्वारं च भवति । तस्योत्तरपूर्वे
शोऽग्निरीपासनः । अग्नेर्दक्षिणतः विपद्यद्दानार्थं स्वभिडलम् । तस्य

दक्षिणतः विश्वार्थानामात्मनम् । पश्चात्तु विश्वेदेवार्थानामात्मनम् । एष
 लिङ्गेषु यथावकाशं विश्वादिभ्यस्त्रिषु पात्रेषु रक्षस्मिन् वा शास्त्रान्तरो-
 क्तविधिनाध्वार्यमुच्यते प्रहृणम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रन्तरे ।
 तानि गन्धादिभिरभ्यर्च्य, दर्भेषु सादयिष्यात् दर्भैः । प्रच्छाद्याधातुनगतानां
 ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वभ्माद्दुदपाप्रात्पापान्तरेणाव आदाव
 'विश्वे देवाः इह यो अर्घ्यं' पितरिद् ते अर्घ्यं 'पितामहेद् ते अर्घ्यं'
 'मपितामहेद् ते अर्घ्यं' 'पितृपितामहमपितामहाद् वी अर्घ्यं'
 इति वाच्यार्थं ददाति । इत्येवार्घ्यदाने आह्वे स्वधानिनपनमुदपाप्रा
 नयनमिति चोच्यते । पुरस्तादुपरिष्ठात्पर्यदानाहस्तेषु शुद्धोत्क
 दानम् । ततो गन्धादिभिर्वासोभिरङ्गुलीयकादिभिश्च यथाविनय ब्राह्म
 णानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्धिषतामग्नौ च क्रियताम्' इत्यामन्वय
 ते । ते च 'काममुद्धिषता काममग्ना च क्रियताम्' इति प्रतिसृष्टुः । 'उ
 दीच्यवृत्तिस्वधाम्नगतानां हस्तेषुदप्रात्पनयनम् । उद्धिषतामग्नौ च क्रि
 यता मित्यामन्वयते । काममुद्धिषतामग्नौ च क्रियतामित्यतिमृष्ट क-
 ष्टरेऽनुहुयाक' (आष १ २-१७-१७, १८, १९.) इति धर्मशास्त्रवचनान् ।
 एतच्चोदपाप्रात्पनयन उद्धिषतामित्यामन्वय च पार्श्विकम्, वाच्यका
 रेषानुक्तत्वात्, उदीच्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उदीच्यप्रात् कृत्तर्हो
 व्येषु वृत्तिरित्युच्यते यथापि विग्रहाभ्युपगमाच्च । अथ ब्राह्मणमोक्षवा
 र्यादप्रात् हविष्यमेदनापूपादिक एकस्मिन् पात्रे समु(रि)भून्व्य महावि
 ष्य क्षारादिसंशुद्धमश्वस्मिन् पात्रे उद्धृत्याथ हविष्य ब्रिनाष्ठानमिष्या
 र्ये अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखात् न कृत्वा 'वग्ने माता' इत्यादिभिश्च
 योदश प्रधानाहुतीर्हुत्वा सिवष्टकत् च तत्र उदीचीनमुष्य भस्मापोष्य
 अहविष्य स्वाहाकारेण हुत्वाथ 'तेपयो' इत्यादि नम्रशेष समाप्य तत्र
 'एष ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमजमभिमृद्य अथ प्रथकृतकनृतीयमाम
 न्यत्वं पूर्ववदेव कृत्वा विश्वपि चामन्वयेषु 'अंत तया' इति प्रतिबन्धन
 ब्राह्मणानाम् । ततः कर्तुं प्रार्थन 'पान्नोतु भवान्' इति । ततः 'ब्रान्त
 यानि' इत्यङ्गीकारो भोक्तृणाम् ।

अपरे क्रमात्तरमाहुः—विश्वेदेवपञ्चमहापञ्चानन्तर अपराह्वे प्राची
 नाधीनी अग्नेरुपसमाधानादि करोति । तत्र स्वधानिनपनयने पात्रस्य
 सादनकाले स्वधापात्रानामपि सादनम् । प्रणीता प्रयापि विधिरन् स्व-
 धामहणम् । ततो 'ब्राह्मण दक्षिणतो निपाद्य' इत्याद्यग्निमुखात्ते कृते

पादमहात्मनादि । उद्धृयतामित्यामन्वय, अन्नमुद्भूय प्रधानहीमाद्य इति । इहापि वक्षे स्वधामिनयन पाण्डिकमेव ।

अग्रे तु—मसिभाज्ये शास्त्रान्तरानुसारान्मन्त्रवर्षिपमवर्जो जन वैशसस्कारे विश्वेषा देवानां पिशादीनां चावाहन, भोजयित्वाह्रासन चेच्छन्ति । अत्र च पदार्थेषु ऋते च शिक्षाकारदेव विषेयः, सूत्रकार भाष्यकाराभ्यामनुक्तत्वात् ॥

अथप्रकृतमुरूपते—भोजनपापवल्गुत्तानत्रविशेषात् यथास्व ब्राह्मणा नुवस्पर्शयति 'पृथिवी ते पात्र, इत्येतया 'इद् विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया च । तस्वाश्रान्ते 'विष्णो इव रक्षस्व' इति विश्वेषां देवानां, 'विष्णो कष्य रक्षस्व' इति पिशादीनाम् । एव स्पर्शयित्वाय भोजयेत् । विश्वे सति सर्पिर्मासादीनि विशिष्टानि दद्यात्, अभावे तैल शाकमिति । भुञ्जानान् ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन ध्यायेत्, पिशादीन् देवतात्वेन, अथ चासृतत्वेन, आत्मानं ब्रह्मत्वेन । भुञ्जानेषु च पराकल्हन्व राक्षो यान् विष्णान् वैष्णवान्पांश्वः(१) पावमानमन्वान् धर्मशास्त्रमितिहा सपुराणानि चानिधावयति । नृत्तास्य शाभ्या मधुमतीश्चावयति, 'अन्नं क्षमीमदन्त' इति च । अथ सूत्रावन्त(२)परिकरति—

वे अग्निदग्धा वेऽनग्निदग्धा ये वा जाता कुले मम ।

भूमौ दत्तेन विण्द्वेन दृता वान्तु परां गतिम् ॥ इति ।

अथाचान्तेषु पुनरप्यो दत्त्वा 'स्वदितम्' इति पिशाद्यर्थात् वाचयति, 'रोचयते' इति विश्वेदेवार्थात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाय सर्वेभ्योऽन्नशेषम्, विण्द्वार्थं प्राशनायं चोद्भूय (३)अन्न शेषः किं कियताम् ? इति शेष निवेदयेत् । ते च 'इद्वैस्सह मुज्य तां' इति प्रतिबुध्य । अथ कर्तो—

दातापो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव (४)न ।

अज्ञा च नो मा व्यपनाद्वद्दु देव च नोऽस्तु ॥

इति प्रार्थयते ।

दातापो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव व. (५) ।

अज्ञा च नो मा व्यपनाद्वद्दु देव च नोऽस्तु ॥

इति तेषां प्रतिवचनम् । अथ,

अन्नं च नो बभू मयेदनिर्धीश्वं सन्नेमहि ।

याचितारश्च नस्सन्तु मा च याधिष्य कञ्चन ॥

इति च प्रार्थयन्ते । (१) 'अथ च हो बहु भवेत्' इत्युद्देशेनैव प्रतिबन्धनम् । अनन्तर 'ओ स्वजा' इत्याह । 'अस्तु स्वधा' इति प्रतिबन्धनम् । अथ ब्राह्मणानां विद्यायथानां पूर्व विस्मरणम् । विश्वेषां देवानां पञ्चाङ्गिकर्तनम् । पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु देवपूर्वत्वमेव । अथ यज्ञोपवीती मुरुकवतीऽमुमत्स्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्रार्चानावोती द्वैय दक्षिणा प्राद्' इत्यादि, 'शयस्य आसवराभ्यं प्राप्नीवान्' इत्येवमन्त यथासूत्र करोति ॥

अथ वेदं वक्तव्यम्—ब्राह्मणभोजन होम विष्णुदान च त्रीण्यपि सा सिद्धांशे प्रधानानि । अन्त्यांशे (२-भूर्तस्वामिनोक्ताच्चात्, वेदवेदे विश्वेदेवा इत्यत्र कर्षाईस्वामिनोक्तत्वात्) ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होम विष्णुदान च तद् कृम, अनर्थावेशो भोजनपेदिति प्रकृत्य तथोर्विद्यात् इति ।

अथास्य मुख्यकववासम्भवे आमधाद्द्विविधिरनुकल्पतथोत्पत्तेः—

आपयनसो तर्षि च सन्तस्युर्ग्रहे तथा ।

आमधाद् द्वित्रैः कार्यं शुद्धं कुर्यात्सर्वैश्च हि ॥

इति (३) शुद्धप्रचेतोवचनात् ।

अत्र व्यासः—

आवाहन च कर्तव्यमर्धदानं तथैव च ।

एव एव विधिर्वैश्वदेवस्य ध्याद् विधीयते ॥

यदाहदाति विप्रेभ्यः शून वा यदि वाऽशुतम् ।

तेनाग्नी करणं कुर्यात्विष्णुदासनेनैव निवेपन ॥ इति ।

अत्र परिप्रशन्नतम्—

आमधाद् यदा कुर्यात् विष्णुदानं कथं भवेत् ।

शुद्धाद्वाह्यं यथाश्च विष्णुदानं दद्यात्तस्मैसह ॥ इति ।

प्रयोगसंक्षेपस्तु—पूर्वपुरपरेयुर्वा ब्राह्मणान्निमत्स्य, पूर्वोक्तं स्नात्वा ब्राह्मणानाहूय, पादप्रक्षालनाद्यर्चनान्त कृत्वा, यथाविभव गन्ध वस्त्रादिभिश्च यथाहमर्धवर्ष, 'सहो करिष्यामीत्यामत्स्य अथा-
मिमुक्तवन्ते तद्गृह्णाथामद्भ्येण होमकरणम् । तनस्तत्रशेषं समान्य, तद्गृह्णाथामद्भ्य आहार्यं ददाति । चरोरभावात्तद्गर्भावात्समाह ।

१. तनस्त—भतिर्वैश्वदेवस्य । यथाहातश्च वसन्तु वा च वसन्त वसन्त । इत्यधिकम्

२. ३—यथाहमर्धवर्षवित्तम् ।

४. ३—शुद्धप्रचेतोवचनात् शुद्धप्रचेतोवचनात् । ४—शुद्धप्रचेतोवचनात् ।

५. ३—यथा ३—आम

मौञ्जनाभावात्त्वा तन्मन्त्रमन्त्रिनामप्यभावात् । तस्य विष्णुनाममात्रेण, गृह्य
वाहुतेन पक्षेन वेत्त । अत्यन्तापदि तु 'अपि ह वा हिरण्येन (१)प्रदान-
नमात्र,' अपि वा मूलकलैः प्रदानमात्रम्, इत्यादिबोधायनादिवचनान्तरि
क्यादेशो प्रदानमात्र समस्तधर्मरहितं कुर्यात् । एते सर्वेयापि आह्वस्यश्च
कर्तव्यम् । न तु कर्म्यान्विष्यवस्थार्या लोप । अत्र च आह्व
विषये यद्यपि

वसवः पितरो द्वेषाः सदाश्वैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादिस्यान्भुक्तिरेषा सनातनी ॥

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमस्ति, तथापि विस्मरनवात्तु
परम्यते ॥ ९ ॥

एव प्रकृतिभूत मासिआह्वं व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूत प्रतिस्वप्न
रमनुष्टुभ्यं अष्टकाद्यं पाकपश्चान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—
या मास्याः पौर्णिमास्या उपरिष्टादष्टका तस्यामष्टमी
ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १० ॥

अनाकुल

व्याख्यातः आह्वविधिः । अथाष्टका नाम पाकपञ्च पितृः संवत्सरे
संवत्सरे कर्तव्यं स उपदिश्यते । तस्य कालविधिरयं वा मासी तस्या
उपरिष्टादष्टका कृष्णपक्ष । तस्या वा अष्टमी जनेकारस्य द्वावसते वा यदि
ज्येष्ठया सम्पद्यते सङ्गच्छते नामवेभाष्टकेत्याचक्षते इति द्वाविमौ योगौ ।
अथवा पौर्णिमास्या उपरिष्टादष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याच-
क्षत इत्येतावता सिद्धम् किं ज्येष्ठाका तस्यामिति । तस्माद्सस्यपि ज्येष्ठा
सयोगे भवन्त्यष्टम्या एकाष्टकम् । अत्राप्रहणस्य प्रयोजनं सूच्यम् ।
किमर्थं ज्येष्ठया सम्पद्यत इति ? यदा द्वयोरहोरष्टमी तदा ज्येष्ठासयुक्तार्या
किंवा यथा स्यादिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मास्या माघमासस्य सप्तमन्दिन्या पौर्णिमास्या उपरिष्टादूर्ध्वं वा अष्टका
कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तत्र अष्टकार्या वा अष्टमी तिथिः ज्येष्ठा ज्येष्ठानक्षत्रेण
सम्पद्यत सङ्गच्छते तामेकाष्टमीनकारंस्तु कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । तस्या
मष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकाया वपाहोमादि प्रदानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति वचनं दानपन्धान्यप्येकाष्टकार्या विश्रितानि

मर्षा पशुः, 'दशम्याः नम्बपृथका', न च छात्रे (१) न्यमसिद्धम् । औपकारैश्च
न्यम्यान्तयेकः ॥ ११ ॥

तापर्वदशैवम्

विपदाभिश्च सुवम् । अस्या अष्टकाया औपकारैमुपकारकम् । उपकार
करोतीति कर्तरि पञ्चम्यत्वं । छात्रदत्तः । अष्टकाया अङ्गभूत कर्मैत्यर्थः ।
एव पूर्वदशसप्तम्याः । सोमदानस्वाङ्गीषोमीवपशुयानवत्तस्या अष्ट-
काया अङ्गभूत कर्म पूर्वदशसप्तम्यास्तापद्वाले कर्तव्यमिति सूच-
यते । न विद् तस्या (२) अष्टकाया इति सम्बन्धः, न च मर्षां वपाहोमादि
प्रधानप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम्, वा नान्या इति कालविद्यानस्वीपकार्या-
र्थत्वोपपत्तौ 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, चास्यान्तरे
न्यमसिद्धत्वाच्च ॥ ११ ॥

अध्याम्नीपकार्यैश्च विविधाह—

मौहीषां चतुःशतम् तूर्णानि निरूप्य पार्षणवम् पत्न्यवहन्तीत्यादिवि-
धिकाऽप्यु भवन्ति । अपूपं प्रथितावयवकः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठितानि कारणात्
च करोति ॥ १२ ॥

अष्टकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अनन्तुत्वा

सप्तमपूर्वाष्टकपालो हविः इत्येके सम्बन्धे । अष्टसु कपालेषु ससङ्कतो-
ऽष्टकपालः । अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्वाङ्गाना अपवन्म् । पूर्वस्य तु लौकिक-
कपालपूपभ्यामुक्ता । ह्यथोरपि पक्षयोः औपासने भवन्म् । एतच्च विद्व-
स्वाङ्गमपि कर्म स्वर्थं विध्य न भवति, 'तेन' प्राचीनाधीतादि न
भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पृथग्वृत्तपञ्चागताकुल्यधामेकविंशः खण्डः ॥

तापर्वदशैवम्

अष्टसु कपालेषु ससङ्कतः पुरोडाशोऽष्टकपालः । सः अवधितस्य इमे
के । पुरोडाश इति च प्रसिद्ध आहुतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण
वाक औपासने एव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतारपर्वदर्शने एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

पार्श्ववद्विषभागान्तेऽञ्जलिनीत्तरयाऽपूवाञ्जुहोति ॥ १ ॥

अथञ्जु

प्रतिष्ठिताभिधारणान्ते कृते अन्नरूपसनाधानाद्यान्वभागान्तं कृत्वा पार्श्ववद्वदानकल्पेनापूवादुत्तम्यर्चा अञ्जलिना जुहोति 'वां जना प्रतिनन्दन्ति' इत्येतया । सामर्थ्यादुत्तररणाभिधारणवोरवदानस्य चान्य कर्ता । आऽवमानान्नवचन तन्त्रविधानार्थम् । एतदेव श्रापक नपिऽयमेतत्कर्मोति । अन्यथा यथा नासिभास्तेऽष्टकार्यां च यत्नाभावेऽपि तन्त्र प्रयत्ने, विऽशेषु यज्ञाभावेऽपि तन्त्र प्रयत्ने इत्युक्तत्वात्, तथाचापि सिद्धत्वात् । पार्श्ववद्वचन अञ्जलिहीमानामधर्ममाहकत्वात् अवदानकल्पमाऽवर्ष्य अञ्जलिनापि जुहुत् पार्श्ववद्वदानकल्पेन जुहातीति । सादनप्रोक्षणसमाजंनान्यञ्जलेन भवन्ति ॥ १ ॥

तत्तन्त्रवर्तमानम्

ततः कर्त्तव्येऽनेकपसनाधानाद्यक्रियुक्तान्ते, स्वर्कयिनावदानधर्मैणापूवात्पुरोडाशाद्याऽवदाय उत्तरर्यर्चा 'वां जना प्रतिनन्दन्ति' इत्येतया अञ्जलिना जुहोति । अञ्जलेस्तु 'यं जुहोति' इत्यादिर्षिस्कारलेपाञ्जनुत्पुररणाभिधारणद्विरवदानानि च विप्रतिषेधादयः कुर्यात् । सिद्धकृतं तु इत्थैव जुहोति, नाञ्जलिना, विकृती चोपमानार्थमप्रधानार्थो भवतीति न्यायात् । न च वाऽवसोपकार्यस्वाङ्गत्वात् प्राकान्धमवनास्तीति ; यतोऽस्यापि स्वाहावेक्षया श्रावण्यमस्त्यव । अत एव 'मन्त्र दीक्षणीयायामनुष्णात्' (आप.श्री १०-४-११) इति वाऽऽत्यमस्सोमाङ्गभूतर्क्षाक्षणीयामप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गमयाजाद्यर्थोऽपि । तथा 'यत्तस्त्वंमिमांसीद्विद्वान् जुहोति' (आप.श्री ५-१७-५) इति तूर्णार्थकत्वमाधानाङ्गभूतस्य नैवमिकांशिहोत्रविकृतेः प्रधानस्यैव धर्म न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चोपविह्विष्कारादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचन एतत्स्थानापङ्क्यधिहोत्रेऽपि प्राप्स्यर्थमित्युक्तमेव ॥ १ ॥

●सिद्धश्शेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥२॥

अथञ्जु

तन्त्रस्य शेषशेषो भवति अविकृत इत्यर्थः । अञ्जलिना जुहोतीत्यु-

* 'सिद्धशेषे' इति क्वचन । 'तन्त्रस्य' इत्यन्तर एव क्व 'पुनर्वचन' इति चोपविह्विष्कारादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचन एतत्स्थानापङ्क्यधिहोत्रेऽपि प्राप्स्यर्थमित्युक्तमेव ॥ १ ॥

अथ विशेषः स्विष्टकृति न भवतीत्यर्थः । तेन स्विष्टकृतमवदानकल्पेन दम्वा हुत्वा सविधमेकविंशतिमावाय जयादि मतिपद्यते ॥ २ ॥

तेन सविधमता ब्राह्मणमित्येकस्य अक्षणे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारो विधीयते । तत्र ये ब्राह्मणा इवोभूते भोकार तेभ्यो निवेद्योपयसति ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अतूपस्य वेत्सिदः उपहृति प्राशानार्थमिति चानुवाचः, त शेष सविधमन्तमवदा कृत्वा अष्टभ्यो नामने-व इति विधानुम् । तेनेह ब्राह्मणैकवयाचः ।

केचित्—सिद्धः शेष इति सूत्रकलेवः । सिद्धोऽधिकृतस्तन्मस्य शेषः । तेन दम्वा होमस्विष्टकृतः, जयादि मतिपद्यत इति च सिद्धमिति—तेषां तमष्टधेतव्यं तमपूपमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् ।

एवमौपकार्यं कृत्वा मासिध्यादवज्ञोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत् । इवोऽष्टकाध्यायं भविष्यतीति भेदः ॥ २ ॥

इवोभूते दमेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति ॥ ३ ॥

अनाकुल्य

दमेणेत्येकत्वमविचक्षितम् । वा स्त्रियं, उद्यमिति लिङ्गात् । पुरस्तात्प्रतीर्षां तिष्ठन्ती, औते तथा दर्शनात् । पित्र्य चाष्टकाकर्म, पितृभ्यस्ता उद्यमिति दर्शनात् । पित्र्येषु पञ्चमन्तरेणापि तन्न प्रवर्तते इति पुरस्तात्कुम् । तत आदवमागान्ते तन्ने कृते उपाकरणार्थे, प्रवृत्तिः । अथ प्रमाण वक्ष्यामः । 'अपरपक्षस्थापराह, क्षेयानि'त्येव च कालः । सर्वत्र प्राचीनाचीनम् ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ शौभ्रत अष्टम्याम् । ब्राह्मणान् गृहगर्भवेत्वाद्यग्निमुखास्त सधे मासिध्यादवत् कृत्वा, अथ दमेणेन वा स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि, इत्यनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥ ३ ॥

तूर्णां पञ्चाज्याहुतीर्हृत्वा तस्यै यवा अथयिस्वोपस्तीर्णाभिधारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४ ॥

अनाकुल्य

तूर्णमित्यनुपमाने सम्प्रदानाभावे होमानिदृतेः देवताकल्पनार्था

प.ट., सं. २२.] अनाहुतात्पर्वदर्शनाभ्या सहितम् । २६९

प्राप्तार्था वा एताः पादुभन्विक्रयः पदवाहुतयः 'उवाकृत्य पञ्च जुहोती'ति विहितः ता एता इति विश्रियेत । ततश्च मन्त्रेभ्यपि प्रोक्तुं तूर्णो ह्यपु-
कम् । एवं ब्रुवन् एतद्दर्शयति श्रीतन्व पशोरगाहुताभ्यापि पशोरसस्कार-
र इति । तेन 'पुरस्ताम् अत्पञ्च तिष्ठन्त' मित्येवमाद्यो विशेषो इहापि
भवन्ति । तथा इति वचनं तस्या वपाया एवात्र बोधितो विशेषो यथा
स्वात् अपवादि, नात्रदानमित्येवमर्थम्, तेन मांसौदनदेर्मांसिध्याश्च
द्व्यस्मिन्नहो सस्कारः । आत्पञ्चह्यमन्त्रार्थकम् । अपिचोत्तरया जुहो
तीतिवत् सिद्धम्, तत् किञ्चते ज्ञापकार्यम्, एतत् ज्ञापयति-आत्पना
मान्ते कन्धे कृते पशोरपाकरणार्थिन । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? सर्वत्र
प्रधानाहुतिषु तान्त्रिकस्य हविषस्सधर्मकस्यानेकत्वे सति विशेषतः
दृश्यते — स्थायीवाकादवादाज्याहुतिरिति, यदिहापि दृश्यम् । तत् ज्ञापय-
ति-तान्त्रिकेणैवाज्येनाहुतपाहुतम् इति । उवाकरणस्य वैतासां चान-
न्तर्यं दृश्यते 'उवाकृत्य पञ्च जुहोती' (नै स ३-१-५) तिस्रस्मादात्पमा
मान्ते पशोरपाकरणमिते सिद्धं भवति । एव पञ्चाजवाहुतीर्हु-या तूर्णो सन्न-
प्य वपाञ्च वपाश्वयी-र्वा तूर्णोमुद्भृ-त्य औपासने अपवित्रायिषाये बर्हि-
षि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्ये ततस्तानुवस्तीर्णानिघारिता मन्त्रमोनान्तमेत-
वा पलाशपर्णेन जुहोति उत्तरयो 'बह वपा' मित्येतया । पर्वस्य वपाश्व-
प्योश्च पात्रैस्सह सादनादि भवति ॥ ५ ॥

सात्यवर्षणम् ।

कुनो स्वाहाकारेणापि विना पशोभाहुताहुतेः, मन्त्रवात्पयभावात् ।
देवता वासां प्रज्ञापयतिरेव । तस्यै पशमित्यादि न्यायानाम् । यत्रवा 'बह
वपाम्' इत्येतया ॥ ४ ॥

मांसौदनमुत्तराभिः ॥ ५ ॥

अनाहुतयः

(हुतायां वपायां पशोर्विशसनं कारयित्वा अन्वष्टभार्यं पृष्टेषु
अपवित्रा अम्यानि च हविष्वीदनादीनि तान्त्रमिषाये बर्हिषि प्रतिष्ठाप्य
पुनरभिघार्ये इष्यां जुहोत्यवदानकल्पेन । नात्र सन्नतुत्पत्तकल्पः ।
स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आत्पञ्चज्ञाकात् मांसपिष्टीदनयोश्च भावात् ।
तत्र) मांसौदनमुत्तराभिः यां जना प्रतिनम्न्ति' इत्यतानि सप्तभिः ।
मांसमिध्न ओद्भो मांसौदन । होमकाले च मिध्नम । न अपवकाले ।
पक्तिवैषम्यात् । अस्मिन् कर्मणि अष्टादशहोममन्त्रा समाभ्यन्तात् ।

() एतदुक्तत्वात्पर्वणि यत्र वासि 'ग' पुनर्ये ।

सप्तो दश यजूष्यही । तत्राद्या श्रुतपूर्वार्था । कपार्थोत्तरा । उत्तरादि-
निरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देश । पिष्टान्नमुत्तरयेति वक्ष्यति । तेन सप्तमिह
नितर्त्तसौदनस्य होमः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मांसमिध ओदनो यासीदन । इ उतरमि. 'या जनाः प्रतिनम्दन्ति'
इत्यादिभिस्त्वसामिहोतीति । इह चेह वक्तव्यम्-वपाहोममान्ने गोविंशसत
कारयित्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनस्यपञ्चनार्थं मांसमवशिष्य, इतरत् इत्यन
स्त्रीकिकप्रकारेण अपयित्वा, तदकदेशं मांसिधास्यत् ब्राह्मणभोजना-
र्थं दद्यात्तस्मार्थमुद्धृतेऽन्ने सशुष्प, तेनैव मांसमिधसौदनेन जुहोतीति ।
न च मांसौदनयोस्तद्वपाकइशङ्कनीयः, गोरसम्मात् प्रागेव होमार्थात्
स्योद्धृतायात्, मांसौदनयोः पाकविषमत्वाच्च ॥ ६ ॥

पिष्टान्नमुत्तरया ॥ ६ ॥

अनकुला

पिष्टेन हुतमन्न तस्य परसि अपयन्नुत्तरयो 'उक्तयस्य'रेवतवा
जुहाति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पिष्टेन हुतमन्न निष्कल परसि श्रुत प्रसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्तयस्य'
इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टान्न अपयित-
व्यम् । श्रुतमन्न होमार्थं भदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टान्नस्य
च पार्थक्यव्यवहारीयोऽपदानर्थम् । पञ्चाशदर्थं चेह वपाहोममान्ने । अ-
न्वद्धृष्येव ॥ ६ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

अनकुला

उत्तरैर्मन्त्रैः 'सू' पृथिव्यग्निनस्यैत्यादिभि. अद्यानिराजपस्य जु-
होतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरमन्त्रकरणिका आज्याहुतीरुहो जुहोतीत्यर्थः । ते च 'सूः पृथि-
व्यग्निना' इत्याद्य यजूरूपा ॥ ७ ॥

स्विष्टकृतप्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ॥ ८ ॥

अनकुला

स्विष्टकृतप्रभृति पिण्डनिधानात् कर्म हुतस्य मांसिधास्यदिहापि कर्तव्य

मित्यर्थः । अत्र मांसीदनात् पिशाच स्विष्टकृत्, ततो जयादि । अथ
 ब्राह्मणानामुपवेशन इत्येवमुपाख्यानमसङ्गत् । ततस्त्वसर्वमुत्तरैरभि
 सुशोदिन्वादि 'प्रासवराध्वं प्रादनीवात्' इत्येवमन्वम् । एतदेवास्मिन्न
 हनि भोजनं, नान्यत् । आरण्ये चाभोजनमासवापनादिति । पञ्चपञ्चा
 क्ष सुधर्मो ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

स्विष्टकृदि तन्प्रशेष सर्वाभिमर्शनादि च प्रदक्षिणोक्त्येवमन्व
 ब्राह्मणभोजन, विण्डनिधान प्रासवराध्वं प्रादनीवादित्येवमन्व, सर्व
 पश्चार्धज्ञात मासिआइवविहापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसीदनात्
 विहाकाश्च स्विष्टकृते सहाख्यानमिति मेव ॥ ८ ॥

अन्वष्टकायामेवैके विण्डनिधानमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनाहुता

न विण्डनिधानमित्युक्त्यमानेऽन्वष्टकायामपि विण्डनिधान न स्यात् ।
 अष्टका प्रकृता । तत्र कः प्रसङ्गो यदन्वष्टकाया न स्यात् । एव तर्हि
 एतत् स्थापयति—विह्वत्पाऽत्र विविरणम् । अत इत्यस्य कर्मणो
 विषयो भवति स्थापयत्य आन्वष्टकस्येति । तेन दध्यजति इत्यन्वष्ट
 काकरणात् विकल्पयते स्थापुषेन आन्वष्टकेनेति केचित् । तत्र तु म् —
 अष्टकायामहुतायां भोजनमस्य न अवतीत्येवदशमेव वखनमन्वष्टकायां
 यन् विण्डदानं तदिह नास्ति च कर्मणि पूवत् कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

या इधोभूतेऽन्वष्टकेति विधास्यते तद्व्याप्त्यर्थमात्रेण लिखितेन वि
 ण्डमदानं नाष्टकायामित्यत्र आचार्या उपदिशन्ति ।

केचित्—न विण्डनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येव
 वचनमेतज्ज्ञापयति—विह्वत्पाऽत्र विविरणम् । अत इत्यस्य कर्मण
 स्य स्थापयत्यस्य विषयो भवतीति । तेन दधिदोम इत्यनेनान्वष्टका
 येनाष्टकाकर्मणा विकल्पयत इति ।

केचित्—अन्वष्टकायां यद्विण्डनिधानं तदेवास्व न पुनस्तदस्मिन्
 प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनव्यस्त्या कर्मणोऽसमाप्त्यनुचनम् । ते
 नान्वष्टकायामहुतायां न कर्तुर्भोजनं, नापि पञ्च महावहा इति ।

वस्तुतस्तु भाष्यकारेणार्थविशेषमवाप्तुं कर्तव्यम्, 'अन्वष्टकोऽप्योरपि
 पञ्चो'तिरिति वक्ष्यमाणत्वाद्, अवाप्त्यर्थमात्रस्य समाप्तेरन्वष्टकायाश्च
 'अन्वष्टकायामेवैक' इत्येवोऽन्वष्टकायामेव विण्डनिधानं नाष्टकायामिति

कलामिश्रायो न्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥

अथ यज्ञोपवीतप्रार्थनावीनयोर्विवेक-औपकार्ये च मांसोदनहोमेषु चादितश्चतुर्दश, षष्ठे च विष्टासहोमे च, आज्यहोमेषु चादितश्चतुर्दश, दधिहोम-नाचारादिषु च (१) यज्ञोपवीत, मन्त्रार्थां देवलिकृत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत् प्रार्थनावीनमेव ।

तत्र चात्र कालियुगे धर्मज्ञसमयाहोरात्मो निषिद्धः । तेन यद्यपि 'मांसोदनमुत्तरामि' इत्यत्र द्विविरुपसर्जनीभूतमांसाभावेऽपि केवली दनहविष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः बहुकाधिकारसिद्धेरुपपत्तिः, तथापि यथाहोमे स्वरुपस्वैवाभावात् पुत्रवत् । मैत्रम्, प्रमाणावलेन कस्मिंश्चित् प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेरुपपत्तत्वात् । अत्र एव दर्शपूर्वमासयो 'नासोमयाजी सञ्चयेत्' (तै स. २-५-५) 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्वाग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते (आप. श्रौ.)

) इति निषिद्धयोरपि साक्षात्प्राग्नीषोमीययोस्तद्व्यतिरिक्तैरेव प्रधानैरधिकारसिद्धिः । इत्यस्तु भेदः—कश्चिन्न्युतिर्निषेधिका, कश्चिद्धर्मज्ञसमय इति । धर्मज्ञसमयोऽपि वेदवत् प्रमाणम् । अथवा—आज्यमेव यथा मांसयो रस्थाने प्रयोज्यम् । 'आज्येन शेष सस्थापयेत्' इति पारमीवते दर्शनात्, 'आज्यस्य प्रत्याख्ययमश्नोत्' (तै स. ३-१-३) इति दर्शनात् च । प्राप्तिस्तु नियतवादेवाहुकायाः कृत्वायाः ।

यद्वा—योस्थाने ह्याग एवालम्ब्यः प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे 'वेन्द्रा ग्न पुनरसृष्टमालमेत' (तै स. २-१-१०) इत्यत्र यो पुनरसृष्टस्य स्थाने पुनरसृष्टहाग' इति नरह्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि चाप्यन्तस्युरपि दधिहोमपक्षः कालियुगे न्यर्वास्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाणा तु त्रैविद्याहुता-दिशष्टा एव ॥ ९ ॥

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथानुकल्पमुपदिशन्ति—

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति यथाऽपूपम् ॥ १० ॥

मनाकुला

एवमहुकाया मुख्यः कल्पो दर्शितः । अथानुकल्पः यथाकृत्वा जुहोति 'यां जना' इत्येतया तथा दध्नः पूर्वोनाञ्जलिना जुहोति । तन्त्रस्य विधानात् अञ्जलिना होमवाक्यापूर्वो द्रव्यञ्जलिः । अत्रलिमेति वाक्येनात् दध्यां नि-
हृत्तिः । (२) तन्त्रद्वयञ्च न भवति । क. पुनरस्य कासः ? अहमी । पूर्वोद्धे च क्रिया, दैवतात् । ज्ञातहोमानन्तरं औपासनामुपसमाधाव सम्परिस्तीर्येत्

स्वीं समस्त परिविषय इत्याहुतिं पुरविष्वा 'वां जना' इति जुहोति । न
 विषयकृतम् । पुनरपि तृष्णां परिवेषकम् । अग्रे तु पुरस्तात्पर्य
 विषयकृतं चेच्छान्तिः, न जवादीम् । अत्र मूलं सूत्रम् । एष कालः,
 आचार्यप्रवृत्तिस्ततः । एषा हेवाहुकालेऽप्यथाचार्यस्य प्रवृत्तिः । तत्रया-
 स मावर्तने तृष्णामिव तीर्थे ह्यवर्तति । इत्यहुतिस्त्रायमशकाया ये हो
 मास्तेषां निवर्तकः, तद्वन्मत्तमभिधानात्, नाप्यहोमस्य । नास्य
 एकाया । आह्वयभोजनपिण्डनिर्वाणस्य च भयतः । होममात्रस्यै
 वाच इत्यहुतिर्निवर्तकः । एष तद्वत्त कश्चन ऋज्यते यजुहोति त
 इत्य अनाहुतिमेति । (अपर आह—अधुपाष्टक्याहोवोपि निवर्तकम् ।
 नास्यएकायाः । यदि नस्था अपि श्रयाम्नाय स्वात् तामभिधायाच
 मनुकन्तो बलव्यस्त्वयादिति ।) अग्रे तु सापूषम्य सान्धयकस्य ह्यस्य
 स्वाष्टकाकर्मणो निवर्तको इत्यहुतिरिति ॥ १० ॥

साधनप्रवचनम्

एष 'वां जना' इत्येतया अप्य जुहोति, तथा ऋषो इत्यस्त्वावदा
 नधर्मेषावदायाशीना जुहोति । वार्येणवचनाश्रमुत्पत्तेः दधिहामः, अपूष-
 होमवकावदानम् । 'येन जुहोति तदग्रीं प्रतिताय' इत्यादिह तेषाञ्जन
 वाप्येव कारयितव्यम् । अथ च दधिहोमांऽऽम्ना पूर्वाणि ।

केचित्—अहुतिहोमास्सर्वे अधुवां, नैव तत्र पुरस्तादुपागच्छत
 स्वमिति ।

अथ चानुकन्तोऽपूषहोमाऽऽज्याहृतीकलरा इत्येकमान्तानामिव स्वाने
 सदितम्, नान्वष्टकाया अपि, आऽवाहुत्वम्ल कर्म विधावाऽन्वष्टकाया
 मातेषाशुकल्पस्य विधानात् । तेनाऽप्योपि पञ्चवेर्लेवमपामन्वष्टका
 नित्येव । तेन दधिहोमपक्षेऽन्वष्टका नास्तीति निर्मलम् । नच च दधि
 होमविधिहोमानामेव स्वाने 'इत्य अनाहुतिना जुहाती' इति जुहोतिशब्द-
 स्य क्वारम्भात् । तेनास्मिन्नपि पञ्चे आह्वयभोजनपिण्डदानयोरा
 वृत्तिः । तस्मात् समन्थां राशौ आह्वयभोजनपिण्डदानाद्यहोमस्वानं दधि-
 होमः, ततोऽपराहो भोजनादि सर्षमविकृत, नक्षत्रामन्वष्टकावोति
 सिद्धम् ॥ १० ॥

अत एव यथार्थं गोमै शिष्ट्या ज्योभूतेऽन्वष्टकाम् ॥ ११ ॥

अनाहुत्य

अन एतस्या एव गोमैकाष्टकायामलम्बाया मात यम्य यथार्थं
 पावाप्रयोजनं शिष्ट्या ज्योभूते नक्षत्रामन्वष्टकायाम् कर्म कर्तव्यम् । भूषा

समतो मासिभ्योत्पादीनां निरूपयर्थं पञ्चकार ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

श्रीभूते नवव्याह्वयवृत्राय कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरवृत्रकायानाह
व्यायाः नव नवार्थं वधाप्रयोजने शिष्टा इत्येतत्प्रयत्नपक्षविषयम् ॥ ११ ॥

तस्या मासिश्चाद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

कल्पकुल

मासिश्चाद्धवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पानिदेशात् द्रव्यदेवतादि
सर्वमिह प्राच्यते । 'तत्राचस्वोत्सगामिर्हुंहीनीर्यत्र मांसससृष्टस्याजस्य
होममिच्छन्ति । अष्टकायां दर्शनात् । इह च यथार्थं मांसमिति वचनात् ।
अस्य मासिश्चाद्धानिदेशावस्तस्यैव होममिच्छन्ति । यत्रैव तु कापे
मासिश्चाद्धे मास इहापि तत्रैवेति ।

अत्र केचित्—दध्वद्वलिपक्षेऽप्यववृत्रकासिच्छन्ति । मध्ये तस्य
विधावात् । यदि ह्यनावन्वष्टकाया अपि प्रत्याम्नाय स्यात् तामप्य-
भिधाय वसन्त्य स्यादिति । अत एव यथार्थं मांस शिष्टा इवोभूतेऽन्व-
ष्टका तस्या मासिश्चाद्धेन कल्पो व्याख्यात इति पूर्वैव सम्बन्धः ॥

अथैकोद्दिष्टविधिः शास्त्रान्तरात् । प्रेतनेकमुद्दिष्ट्य वच्छ्राद्धं क्रि-
यते तदेकोद्दिष्टम् । अमुष्मा ब्राह्मणा एकं अथ वञ्चेति । वृष्या फल-
सूयस्त्वम् । नव नानौ करण, नामिभ्रावण, न पूर्वं निमन्त्रण, न दैव, न
दूर्प, न दीपो, न स्वधा, न नमस्कारः, उद्दह्मुन्वा । ब्राह्मणा । सर्वसमादृष्टा-
त्सहस्रसहस्रदाय दक्षिणतो भस्ममिधानद्वाराशिकृष्टा तेष्वेव जुहुयान्
प्रेतावाप्तुष्वै वमाय च स्वाहेति । प्रेतायेति वचनं प्रेतस्य नामनिर्देशा-
र्थम्—वज्रशर्मणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगमिच्छन्ति । वज्रशर्मणे प्रेताय
यमाय चेत्यस्ये । अमुष्मै तृप्तिरहित्वति अथा प्रतिग्रहणं विसृजेत च । अग्निं
तृप्तिरिति प्रतिवचनम् । अमुष्मा उच्यतेऽस्मिन्नुद्देशेन, आशयेषु च पिंड-
दानं भोजनस्थान इत्यर्थः । तृप्यत्येति संक्षालनम् । वनदेवादिषु सर्वेषु
पांसां स्वाशौचान्ते प्रसिद्धम् ॥

अथान्वाते नवव्याह्वयमासिकानि वैपक्षिकं पापमासिकं साम्बन्धरि-
कामिति । पञ्चमम क्रियते तत्रव्याह्वयम् । नव च तच्छ्राद्धञ्चेति कृत्वा ।
तस्य वर्षानुपूर्वेषु कालः --

चतुर्थे वञ्चेत चैव नवमैकारंशे तथा ।

यद्यत्र दीयते जन्तो तत्रव्याह्वयमुच्यते ॥ इति ॥

सर्वेषामपि वर्णानां चत्वार्यपि नवव्याह्वयानीत्यस्ये । तेषां द्वितीयादिषु

नवशब्देऽप्यने । मासिकाणि द्वादश प्रतिमास सूत्रे कर्तव्यानि । आद्य तु स्वाशांशान्ते । अथ च सविण्डीकरणेन सहस्राद् एव त्रैपक्षिक वा प्मासिक द्वितीयादिषु सप्तमस्तरेषु प्रतिस्वस्तरे सूत्राद् एव साम्बन्ध-
रिकाणि षोडशैतान्येकादशानि । साम्बन्धरिके च अत्रजकारजयो-
एकाद्विहकल्पस्य च विकल्प । इत्येवमेकाद्विहमव । वे नवश्राद्धानां
समुच्चयमिच्छन्ति तेषां षोडशैकादशान्येषां च प्रसिद्धिर्बुद्धयपदा ।
अत्र पठन्ति—

नित्यश्राद्ध नामे मासि जपवांशानुत्तु प्रति ।

द्वावशांशन वा सोऽप्य एकाद् द्वादशापि वा ॥

अथ सविण्डीकरणेन साम्बन्धर एकादशे चतुर्थे तृतीये वा मासि
त्रिपक्षे अर्धमासे द्वादशे वाऽहनि उपनयनाभ्युदयप्राप्ता वा । तत्र एका-
द्विहस्य मासिश्चाद्दस्य च समुच्चय । प्रत्येकाद्विह तस्य ये पित्राद्व-
तेभ्यो मासिश्चाद्द मन्त्रेषु च न काश्चिद्विकार । यन्म मासस्यादिषु यद्वि-
ने पित्रा ग्रेनेन पूर्व प्रयुक्तास्तथैव पुत्रेषां च प्रयोगव्या । पुत्राद्वस्य च
सविण्डीकरणे मासिकारः, मासिश्चाद्दनावात् । सविण्डीकरणस्य च
मासिश्चाद्दप्रयोगविकारत्वात् । तन्मासपुत्रस्य ग्रेतस्य मासो वावर्त्ती
यमेकाद्विहकल्पेनैव परं मासिश्चाद्द द्दति । पुत्राद्वस्यकृतविवाह एव
मेव । विकहादूर्ध्वं यदा मासिश्चाद्दमारभते तदा पितुः सविण्डीकर-
णेन सहारभते ।

अन्ये स्वेतदनुष्ठानेन अन्येषां च भवति । तत्र पितृ ग्रेताय पूर्ववद्दस्म
नि होमः । इत्येभ्यो ऽश्रादाजकारच मासिश्चाद्दवत् । पिण्डदाने—मासि
श्चाद्दवन्निष्ठात् दत्त्वा तत्सर्वेषु दू-वक् कर्त्तव्येषु दमेषु ग्रेताय पिण्ड । पूर्वं
वद्वो द-वा तस्थाने अर्थाथं पितृपात्रेषु प्रतवाच प्रसवयेद् 'य समावा'
इति द्वाभ्यां पिण्डं पिण्डेषु समुत्तरे । एतन्सविण्डीकरणम् । एतस्मि
नृते ग्रेतः पितृत्वमापद्यते । चतुर्थश्राद्धानि च उन्मुष्टा भवति ।

अत्र विप्रतिपत्तिः—केचित्प्रपितामहस्य वात्र पिण्डं चेतरेषु समुत्त-
न्ति । ग्रेतशब्देन स एवोत्पत्ते प्रकथेण इत ग्रेत इति । न श्राद्धानुष्ठानो
भवति । प्रसिद्धस्वाचारः यस्य सविण्डीकरणेन स ग्रेतः, तस्यैव च वात्र
पिण्डयोरितरेषु समुत्तरे । एवमपि प्रपितामहस्यैवानुत्तरेति ।

मातृसविण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, मातुरादिविवाहोऽपि वा
ततो मातामहादीनां पिण्डेषु समुत्तरे । सविण्डीकरणेन इत्यन्वादि पिण्डेन
एकाद्विहकल्पायास्तु सविण्डीकरणेति कश्चिद्विवादात्पठन्ति । प्रयागस्तु
प्रसिद्धाचारानुसारेण कर्त्तव्य । अत्र केचित्पठन्ति—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहापिण्डानिवा कृत्वा कुर्वीदभ्युदय ततः ॥ इति ॥

तथा—

अपुत्रार्थां सृतायां तु पतिः कुर्वीतसपिण्डतामिति ॥

अथ नान्दीशब्दम्—तत्र बोधावनः—अथाभ्युदयिकेषु प्रदक्षिणमुप
चारो यज्ञोपवीत प्राणघ्रात् दर्भात्, युष्मात् ब्राह्मणात्, वैश्वस्तिळार्थे,
पृषदाज्य हवि । सोपवामेन पात्रेण नान्दीमुखा पितरः प्रीयन्तामिन्परां
प्रतिग्रहण, ससर्जन च । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौकरणमनु
वेशन च । आश्वेषु परिसमूहेषु प्राणघ्नेषु दर्भेषु पृषदाज्येनानुपदान
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्वं द्विर्द्विरिति (सौ वृ २-१२-
२ ५) तत्रैव प्रवेशान्तरे "तेषु भुक्तवासु स्वधाष्वि स्थाने मधु मन्त्रिष्वे
मधु जनिष्व" इत्येतद्यज्ञविधा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिन्परो नित
यति स्वधेवैषोक्तः भवति । नेकेनाद्वा देव पित्र्य च कुर्वन्ति यस्वीकाद्वा पि
त्र्य देव च कुर्वन्ति प्रजा हास्य प्रमायुका भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्वं
सुः क्रियन्त, परसुर्देवानामिति । (सौ वृ ष.१-३-१०, ११) तथा पुष्पकला-
स्त्रमिन्नेष्वेवै- तिलस्य उपलब्धव्य द्भयोद्ग्न सम्प्रकीर्येति ।

तत्र मासिश्च सर्वेषां पित्र्याणां प्रकृतिः । अस्माक विशेषास्तु शा
खान्तरादावमयितव्या । तेन 'पूर्वेषुनिवेदन' मित्यादिसर्वमिहःपि भवति ।
युष्मा ब्राह्मणाः अष्टौ षोडश वा । यद्यष्टौ द्वौ देवेभ्यः पितृभ्यो द्वौ द्वौ ।
यदि षोडश देवेभ्यश्चत्वारो द्वादश पितृभ्य इत्यादि । यवैस्तिळार्थे मासि
श्राद्धे यत् तिलकृष्णमर्घ्यादिषु तद्त्रय यवैः कर्तव्यः । पुष्पादिभिश्च मिश्रणम्,
प्रवेशान्तरे बचनान्त । पृषदाज्य हवि । मासोद्ग्नवत्पृषदाज्यमिधमिन्नेके,
केवलमेवोपन्ये । सोपवामेनेति येनार्थे प्रदीयते तत्राश्रमनेन पात्रेणो
पवम्येत्यर्थः । नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति देवेभ्यस्तु विद्मेदेवाः प्रीयन्ता
मिति । तत्र पितृणामेकपात्र, न त्रीणि, पितृपितामहपितामहविशेषस्या
नुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु नान्दीमुखाः पितर इत्युपदेशात् । तस्मादेक
मेव पात्र पितृणां, देवानां चैकम् । तत्र ब्राह्मणानुपवेदपात्रे प्रतिष्ठापन
अर्धपात्रयोश्च । अग्निर्घ्नीपासन एव । विवाहेष्वसमवान् । अर्धे प्रदाय
सन्धादिभिश्चात्तदुरपातुषाःतो हविरुद्गत्य पृषदाज्येन सस्तुभ्याभिचार्या
उपभावान्ते नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रधानाहुतिं जुहोति
केवलमेव पृषदाज्येन सौविष्टकृत द्वितीय जुहुयादिति । तन्प्रशेष समाप्य
कृतान्वा प्रतिपूरुषमिति न्वापेनानेन नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिशति, देवेभ्यस्तु विद्मेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । मा

सिद्धाद्धे ये होममन्त्राः अनुदेशनमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । उपस्पर्शनं तु मन्त्रस्यैव प्रत्याम्नायाभावात् । श्रावणीं ते पापमित्याशयेषु च परिसमूहेष्विति आशयसु भोजनस्थानेषु परिसमूहेषु परिसमूहेन शोधितेषु वृषदाहवामिक्षेप हविषा वृषदाहमेवैव तावत्पिण्डस्थानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्य इवधा नम इत्यनेन । एव सर्वं ज्ञोर्होरेति । आसनप्रदानादिषु ज्ञिर्हि प्रथमं कर्तव्य इत्यर्थः । उपस्पर्शे द्भ्योदनं सम्प्रकीर्य तन् 'ये अभिनवन्वा' इत्यस्मिन् स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्त्वा विसर्जनं नान्दीमुखा पितरः प्रीयन्तामिति । तत उदपाचसमीपे मधु मानस्य इति वज्रुर्जापित्वा विसर्जनं मन्त्राभ्यां शर्हिषि पात्रे निनीय न्युज्जमिति । एवमनान्दीभाद्ध तत्र कर्तव्यं यत्रापर्युद्धैवयन्वानुष्ठानम् ।

केचिन्मन्त्राणां पठनेन च—

मातुश्चाद्ध तु पूर्वं स्थातिपत्न्यां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाना तु वृदा आद्धवथ विदुः ॥ इति ।

अस्मिन् पक्षे मातादीनां ह्यं ह्यं । एव विधादीनां, एव मतामहादीनां, देवाद्यैर्द्वयवेति विशतिर्ह्यंजाः न वा च मनुनामपरे वाक्ये दर्शितम्-प्रातिवेभ्वानुवेभ्यौ च कइपाण विशतिर्द्विजे इति । (म स्मृ ८-३२,३) यत्राभ्युदपश्चाद्धं भवति तद्विशतिर्द्विजे कइपाण भवति ।

पुनश्च पठति—

पुति ज्ञातामनीलोपस्नानवापिग्रहेषु च ।

अम्नाधाने तथा सोमं दशस्वभ्युदपस्सृज ॥ इति ।

प्रथोपद्ध-वार्यमन्त्रादयदेव । पतावदत्र नाना युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणामुपस्यारो यज्ञोपवीत यवैस्तिष्ठत्यर्थ इति ॥ १२ ॥

तत्पर्यवेष्टनम्

नस्या अन्वष्टकायाः कल्पो मासिष्वाद्धवत् कर्तव्य इत्यर्थः । कल्पादिदेशान् सर्वमिह द्रव्यदेशादिकं प्रापयत । तस्मात्प्रसन्नव्यादि प्रासं प्रासनान्तं सर्वं मासिष्वाद्धवद्विकृतं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु त्रितियोगस्तानि कर्माणि यथाचष्टे—

सनिमित्तोत्तरान् जपित्वाऽर्धं ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अनाकुल

सन्धये दातारं गत्वा । निभृणलभ्य धनं सतिरित्युच्यते । सनिमित्त्वा उत्तरमन्त्रान् 'अजमिष' हे दृष्टे भूयाल'मित्यादीनि सप्त जपित्वा ।

तमर्थं प्रवृथात् पदार्थनागतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्यत्र प्रदातुर्नाम
प्रवृण सन्तुभ्या ॥ १३ ॥

कार्यदर्शनम्

सर्वेषां च मिक्षणम् । केचित्तु—मिक्षणस्य सं धनमिति ।

वा सति- 'मिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्तुभूषा
'इत्यस्य निवमथिलोप' 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देवम्' (आप स
२-१०-१, २) इति धर्मशास्त्रेऽवगता, तामुद्दिश्य इत्य गत्वा । उतग्रन् मन्त्रान्
'अथमिच ते दशे मूयासं' इत्यादीन् सप्त अनेक तमर्थं प्रयोजनं श्रूयात्,
य मिक्षेत त बोधयति 'आचार्यार्थं मिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरे-
ष्वपि मिक्षणनिमित्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमिष्यादिः । सप्तमे च
मन्त्रे 'असा' इत्यत्र सन्तुभ्या दातुर्नामप्रह्वयम् ॥ १३ ॥

इदानीं यदि शास्त्रमया रथादीनि लभ्यानि, तदा केन विधिना स्वी
कार ? इत्युत्तरे विषय आरम्भन्ते—

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राश्नमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे
अभिमृशति पक्ष्सी वा ॥ १४ ॥

अवस्थापना

यदि रथो लभ्यते ततस्त अग योजयति कर्मकरैर्युग
धुरोः करोति । त प्राङ्मुखमवस्थाप्य उत्तरया 'अद्वौ न्यद्वौ' इत्येतया । रथचक्रे उभे सहाभिमृशति पाणिभ्यामुमाभ्याम् । अथवा पक्ष-
शो अभिमृशति । पक्ष्सी रथस्वेति शेषः । पार्श्वे फलके इत्यन्व । नेमी
इत्यपरे । सङ्घेव मन्त्र । पाणिभ्यामुमाभ्यामभिमर्शनम् । तथा चा
इत्यल्लक्षणः—'रथमारोक्ष्यशाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशत्' (आश्व. गृ.
२-६-१) इति ॥ १४ ॥

कार्यदर्शनम्

रथक्षेत्रम्भः तं कर्मकरैर्षाहाभ्यां वेनभित्ताथ तं प्रथ प्राङ्मुखमवस्था
प्य उत्तरया 'अद्वौ न्यद्वौ' इत्यतया रथचक्रे उभे पाणिभ्यां युगपदभिमृशति ।
अपि वा पक्ष्सी इति ।

अन्वयार्थेण पदार्थमाहुः ॥ १४ ॥

उत्तरेण यजुषाऽधिकृत्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशम-
भिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥

ततः उत्तरेण यदुवा 'अभवनामभवणे' इत्यनेन । रथ स्वमधिरोहति । ततः उत्तरणं 'अथ वामादिवना' इत्येतया । प्राचीमुदीची वा विशामनिप्रयाद्ये रथानं वायव्यं वा प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । अथिरहोति दीर्घं वाऽऽभ्यन्द्स । एतद्विधानं कवादिलम्बस्वराणि रथस्य प्रथमारोहणे भवति । द्वितीयादिषु तु न भवति । लम्बेति वचनान् ॥ १५ ॥

उत्तरणमन्वम्

तेन उत्तरेण 'अभवनामभवणे' इत्यनेन यदुवा रथ स्वमधिरोहति । दीर्घं इत्यान्द्सः । उत्तरणं 'अथ वामादिवना' इत्येतया । अथमुहाया वा विशमन्वित्त्वं प्रस्थापयदृष्टार्थं, ततो नन्वर्न प्रयोजनानुसारेण यथा गच्छेत् ॥ १५ ॥

केचित्—लम्बेति वचनान् कृपादिलम्बस्वराणि रथादे प्रथमारोहणे विधिरथ भवतीति । नैतन्, अहृतयात्प्रादिना लम्बस्वरादिविषयवत्त्वेनैवास्व वाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः, 'वाक्यवा रथादीनि लम्बन्ति' इति भाष्यविरोधात् ॥ १५ ॥

अश्वमुत्तरैररोहत् ॥ १६ ॥

अनाकुल

लम्बे त्वनुवर्तते । उत्तरैकादशभिः 'अश्वोऽसि दशोऽसि' इत्यादिभिः । रथलानवद्वेषलानो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

उत्तरणमन्वम्

अश्वोद्यात्पञ्चषा लम्बन्तुत्तरैर्मन्त्रैः 'अश्वोऽसि' इत्यादिभिर्गणनात् ॥ १६ ॥

हस्तिनमुत्तरथा ॥ १७ ॥

अनाकुल

लम्बोद्याऽऽरोहति वर्तते । उत्तरा 'हस्तिनयशमसो' इत्येतया । तथा स्वातिनि हस्तिनो नामग्रहणम् । अग्निनिदधामि नातेन्दति । अश्वशोर्ध्वीमाकुशाभिधानम् । मन्त्रे चाग्निनिदधामीति द्रष्टव्यं । तेन मन्त्रे लिङ्गस्याभिरोधः ॥ १७ ॥

उत्तरणमन्वम्

पूर्ववद्याख्यानम् । उत्तरा 'हस्तिनयशम' इत्येतया । अमाकित्वाच्च ससम्बुद्ध्या पेरान्वेति गजनामग्रहणम् । अत्र यथापि 'अश्व्याग्निनिदधा म्यसो' इति लिङ्गादकुशाभिधानार्थता मन्त्रस्य, तथापि 'हस्तिनमुत्तरवाऽऽरोहत्' इति वाचनिकविनिर्वाणस्य बलवत्त्वात्तदनुसार्थेन मन्त्रो व्याख्यातव्यः ॥ १७ ॥

ताभ्यां रेषणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत् ॥ १८ ॥

अथर्ववेदम्

ताभ्यां अश्वहस्तिभ्यां, रेषणे शरीरोपमर्दे जाते पूर्वम् हेमन्त-
प्रत्यक्षरोहणवत् पृथिवीमभिमृशेत् । 'स्योना पृथिवि' अङ्गित्थे'स्येताभ्याम् ।
पूर्ववादिति न जातकर्म गृह्यते, व्यवधानात् ॥ १८ ॥

आथर्ववेदम्

ताभ्यां तद्योरश्वहस्तिभ्याः । रेषणं मरणे सति । पूर्वम् हेमन्तप्रत्यक्षरो-
हणवत् 'स्योना पृथिवि' इत्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेत् ।

केचित्—ताभ्यां अश्वहस्तिभ्याम् । प्रमादाद्भूमौ पतितस्य रेषणे
शरीरोपमर्दे जाते इति ॥ १८ ॥

सवादिमेष्वन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अथर्ववेदम्

यत्र स्थानेऽर्थाविनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः सम्बन्धेन स उच्यते । तमे-
षान् सवादिमेष्वन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते । पाणिग्रहण-
मुत्तरार्थम् । इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम् । तेन कर्त्तव्यकरणक्षेमः
पाणिनेव कर्त्तव्यः, न पात्रेण । अन्यथा मुष्टिशब्दस्य परिमाणवाचित्व-
स्यापि दर्शनादस्याप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

इति श्रीह्रदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्राथनाकुलायां द्वाविंशः खण्डः ॥

आथर्ववेदम्

मन्वादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभि-
स्संबन्धत इति । ऋणादानादिव्यवहारः कर्तुमेष्वन् व्यवहारे जयमिच्छ-
ित्वर्थः । शेषं व्यक्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यसूत्राथर्ववेददर्शने द्वाविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

अथ प्रथोविद्याः स्वयदः ॥

•दक्षिणेन क्लीकरणमुष्टिमुत्तरया ह्रस्वा
गर्वोत्तरा जपेत् ॥ १ ॥

अथानुक्तम्

छन्दश्चर्चा सव्येन पाणिना शम्भवेव दक्षिणेन पाणिना क्लीकरणाना
मुष्टिं जुहोति । उक्तार्थं (१) 'अथ त्रिद्वके' श्वेतया । तत्रासाविति प्रत्यर्थिनो
नामानिर्देशः प्रथमया । होमश्चापमपूर्वः । उपसमाधान परिश्रवणं नू
ष्ठीमुपगतं पर्युक्षणं इत्येतावत् । ततस्सवाद्यं गन्धा प्रत्यर्थिनं दष्टु
जोत् । उक्तश्रुत्वा 'आ ते वाचमास्यां' इत्येतान् । अत्राप्यसावितिप्रत्य-
र्थिनो नामानिर्देशः सम्बुद्धा । अत्राचीनेन मुष्टिना होमः । 'अथज इति'
लिङ्गात् । दक्षिणेनेति वचनं होमकाले छन्दश्चर्चा सव्येन वारणार्थम्-
सम्बन्धेन व्यापृतावात् दक्षिणेनेव होम इति ॥ १ ॥

अथानुक्तम्

सव्यपाणिभूतच्छन्दश्चर्चा एव दक्षिणेन पाणिना क्लीकरणमुष्टिमुत्तरया 'अथ
त्रिद्वके' इत्येतया स्वार्थी जुहोति । 'असावित्यत्र सोमशर्मैर्न प्रथमया
प्रत्यर्थिनो नामानुक्तम् । यावदुक्तं (२) धर्मश्चाप होम इति पूर्वश्लोकम् ।

केचित्—परिश्रवणमुपगतस्युष्ठीं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना
वात्राचीनेन होम इति ।

ततस्सवाद्यदेशं गत्वा प्रत्यर्थिनं पश्यन्मुत्तरया 'आ ते वाच' इत्येता
जपेत् । इह च सम्बुद्धा नामानिर्देशं प्रत्यर्थिन एव ॥ १ ॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत् विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

अथानुक्तम्

उत्तराभ्या 'आ ते वाच' इत्याद्याम् । तत्र सम्बन्धोक्तिरिह वि-
शेषाभावात् क्रुद्धमिति लिङ्गमन्त्रविधितम् । तेन लिङ्गानपि भवति । इहा
विध्यपि भवति । तेत्यस्ये । क्रुद्धस्य दर्शने नामेच्छिकमिद् नियमेन कर्तव्य
मिति प्राप्तं आह—विक्रोधो भवतीति । यस्य क्रोधविषयं विक्रीपेति
तत्र कर्तव्यमिति स्वर्थः । क्रोधश्चासविषयः । परविषयो वा ॥ २ ॥

• एतयादिद्वयवचनैकवचनस्य परिश्रवणं शक्यते इति न * पुनश्च न ।
१ अथ अत्रिद्वकेति लिङ्गदर्शनात् । * अथ अथ ।

तत्पर्यवसानम्

यदि कुड् प्रथम्यां वा व्यवहारश्चा वा, तत्कौशल्यान्ति चासाधि
च्छति, तदा उक्ता-श 'या त एषा' इत्येताभ्यां कुड्मितर वामिन
नयेत् । अनेन चाभिमन्त्रणेन कुडो निषेधे विद्यतकौशो भवति । फ
लविधिश्चायम् । मार्गवादमार्थ, सूत्रकारेण ब्रह्मत्वात् ॥ २ ॥

असम्मवेप्सुः परेषां स्थूलाहारिकाजीवचूर्णानि

कारयित्वात्तरथा सुप्ताथासम्बन्धाद्य उपवसेत् ॥ ३ ॥

अनाकुलम्

(असम्मवेप्सुः, अग्नेयुनेप्सुः) । सम्मवी जैधुतम् । श्रूयते च—'काममा
विज्जनितोः सम्मवायेति (ते सं २-५-५) तद्भावोऽसम्मव' । परेषां पुरु
षाणां असम्मवमिच्छत् आहारिका सर्वाशुपविशेष' । शतचरणा वा । सा
च द्विविधा स्थूला तन्वी च । अरण्येषु स्थूला, अन्वय तन्वी । तत्र स्थूला
यां जीवन्त्यां चूर्णानि कारयति कर्मकर्मिव । कारयित्वा तानि यदा भार्या
स्वपिति तदा तस्यासम्बन्धे उपस्थे उपवसेत् । उक्ता 'अथ ज्यामिष
धन्वन' इत्येतया । एवं कृते सवाद्य उपभोगयोग्यो न भवति अग्निचारका
द्रव्यामिषम् । वेद्याविषय वा ॥ ३ ॥

तत्पर्यवसानम्

य' प्रथम्यन् शूहे ना प्रजातन्तु रक्षितु स्वभार्यायां परपुरुषशुक्र-
स्यासम्मवमिच्छति स परवामन्वयेण । तस्योपायोपदेश—'स्थू
लाहारिकाया जीवन्त्याश्चूर्णान्वयेन कारयति । आहारिका नीलिका
सर्वाशुपविशेष', या शतचरणा काम । सा च द्विविधा, प्राण्या आरण्या
च । तयोराण्या स्थूला प्राण्या तन्वी । जीवन्त्यां चार्थमादिना
महता प्रहारेण मार्थमायायां भवन्ति । ततस्तानि चूर्णास्तुतया 'अथ
ज्यामिष धन्वन' इत्येतया श्रुत्या सम्बन्धे योक्तव्युपवसेत् । एवं कृते
सम्बन्धाद्य उपभोगयोग्यो न भवति ॥ ३ ॥

अथ यदा परपुरुषशुक्राऽपि तदा स्वशुक्रसम्बन्धासिद्धार्थं शेष
उपमुच्यते—

• मिदृशार्थं बहुमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

अनाकुलम्

निरर्थं कार्यसिद्धेः प्रार्थनायां उपभोगयोग्यत्वे चिकीर्षित इत्यर्थः ।

* इमं श्रुति श्रुत्यन्तक उपवसनेन परिगणित इत्यर्थे कृते 'अ' 'अ' पुस्तकयोः । तेषाम्
अन्वये-अम-सि पर्ये कम् । पर्याये-अ । तस्येति-प्यादि । पर्याये-अ ॥ इति ॥

तदा पशुपतेन सम्बाधस्य प्रकल्पनं कर्तव्यम् । इदमत्र मैत्रव्यमिश्रवर्ष ।
बभूः कथिलवर्षां चो ॥ ४ ॥

तत्पर्वस्तनम्

कथिलायाः गोमूत्रेण प्रकल्पना सम्बाधम् ॥ ४ ॥

अथ यस्य वैश्यस्य, वैश्ववृत्तेर्वा द्विजस्य पशुगृहे पशव वचनीय
धान्यरक्षाप्रतिपद्यर्थं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्धयर्थं व्यवहारसि
द्धयर्थं अर्घोपकथादिना लाभार्थं कर्तव्यं कर्माह—

सिद्धयर्थं यदस्य गृहे पश्वैः स्थापन उत्तरया
जुहुयात् ॥ ५ ॥

अनाकुला

अस्य कुटुम्बिनो गृहे पर दस्य पशव कस्य तस्य सिद्धयर्थं अर्घोपक
थादिना सिद्धिस्स्पर्धादित्येवमर्थम् । तन्मान् जुहुयात् किञ्चिदादाय अत्र
नये 'यद्द घनेने'त्येनया जुहुयात् । सिद्धिर्भवति । अत्र क्षारलवणा
दीनाद्यपि होमो भवति । उक्तानि पशोःपदेशं काम्यानि । तत्र द्रवद्रव्येषु
द्वेषी । इतरेषु द्रवत । (१/कलीकरणहोमवक्ष्यापूर्वार्थम् । अस्त्येति वचन
अस्य गृहे यत् पशव तस्यान्धेनापि तद्धितैपिणा होमो यथा स्वादिति ।
न च मन्त्रेऽहमित्यस्य विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति । गृहे पशव
मिति वचनात् क्षेत्रादिनिषये न भवति । पुनः सिद्धयर्थवचन
अस्य कर्मान्तरत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्थेव सिद्धयर्थविधिस्तत्र
स्माध्येत ॥ ५ ॥

तत्पर्वस्तनम्

कस्यद्रव्यानुसारेणान्यमानान्तमग्निमुष्वात् वा कुशाः, तस्मान्पश्या
दाश्यात्तया 'यद्द घनेने' इत्येतया जुहुयात् । अत्र नत इति वचनात्
प्रतिपद्यार्थोऽहोमः, ततोऽवदानेऽह्निकस्यापत्ते ।

केचित्—अस्त्येति वचनादन्धेन तद्धितैपिणा होमव्यम् । मन्त्रे चा-
हमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येनेति जीवविषाणे स्वं मूत्र-
मानयि सुप्तमुत्तराभ्यांस्त्रिः प्रनय्यं परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

न भूत्वं मत्तोऽयं न सिद्धेनेति कामेन नायनच्छेदिति वाच्यंजीव

मदधीन इव स्वादिति तत्र तत्कामे जीवतो गोर्विषाणे स्वय पतितमा-
दाय स्व मूषमानीय तेन त भृत्य सुत उत्तरा-म्वा 'परि त्वा गिरेर'मि
त्येताभ्यां निः प्रसव्यं परिधिजेत् । जीववचन सूत्रस्य निवृत्त्यर्थम् ।
गौरित्युपदेशः । आनीयति वचनात् पूर्वमन्वास्मिन् पात्रे मूषधित्वा शौ-
चञ्च कृत्वा ततो विषाणोपवनघनम् । परिधीतोऽर्थसि इति मन्त्रलिङ्गात्
स्त्रीध्विर्दं न भवति ॥ ६ ॥

उत्तर्यदर्शनम्

य अर्थात् सप्तम्यामन्वस्था वा इन्द्रिपदौषध्यादनुरक्त वा स्त्री च
नयेत् अथ भर्तारं मत् मत्तो च विधेत् अस्य मन्त्रविच्छेदेन स्नेहस्त्या-
दिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवमया गोर्विषाणे बलात्प्राप्तिते स्व मूषा-
नेव तेन भर्तारं इव उत्तरा-म्वा 'परि त्वा गिरेरमहं' इत्येताभ्यां नि-
प्रसव्यं परिधिजेत् । अत्र आनीयेति वचनात्पूर्वमन्वस्मिन्पात्रे मूषधि-
त्वा शौचं च कृत्वा ततो विषाणेऽपवनघनम् ॥ ६ ॥

केचित्—भृत्यविषयमेतत् स्वाभिन कमेति ।

अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्थान्युप-

समाधायोत्तरा आहुतीञ्जिहुयात् ॥ ७ ॥

कन्यकुञ्ज

अथ भृत्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म ये कुर्वन्ति दासा
अन्ये वा ते दासकर्मकराः येन पथा पलायेरन् तस्मिन् पथि इत्यनि दासम-
यानि निगच्छन्ति उत्तमाद्यत्र प्रपञ्चस्य तस्मिन्प्रजातुत्तराश्चनश्च आहुती-
ञ्जिहुयात् 'आकर्तनं वनेदे'र्येताः । तत्र चतुर्णांमिषवानां नामै, क्रमेण
भेदोपसमाधान मन्त्राश्च क्रमेणेति केचित् । अन्ये सङ्घेदेव बहुनाभि-
पदानामुपसमाधान होमश्च तत्रियेति । एकस्य द्वयोश्च पलायनेऽपि
अन्वेषणाय होमो न बहुनामेव । एकशेषनिर्देशात् दासकर्मकरश्च दास-
कर्मकरी च दासकर्मकराश्च दासकर्मकरा इति । अनिश्चिते चार्थे बहु-
वचन प्रयुज्यते, यथा—कति भवतः पुत्रा इति । मन्त्रेषु च 'परिक्रोशो-
र्' इत्यादिवहुवचनमविषाणितम्, देवताभिधानपरत्वात् । अथमप्यपूर्वा-
होमः । सर्वेष्वेतेषु यथा सम्भवमग्निरोपासन एव ॥ ७ ॥

उत्तर्यदर्शनम्

दासाश्च भृतिकर्मकराश्च उत्तमाकराः । ते येन पथा पलायेरन्
तस्मिन्पथि भूमादेव इमानि लोकप्रसिद्धानि दासमशान्युपसमाधान

निघात तेष्वेवामग्नौ 'यदे जुहोति' इतिवत् उत्तरा 'आवर्तन चर्तन' इत्या
 पुत्तरमन्त्रकरणिकाधनस्य भावभावुतीर्तुंशुवान् । अपूर्व वेद कर्म । अत्र
 यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्यहस्य द्वयोर्वा पलायनेऽपि
 भवत्येवेद कर्म ।

केचित्—पथीपयन्वग्नौ प्रत्याज्य, तत्राद्यावद् होम इति ॥ ७ ॥

यद्येनं वृक्षारकलमभिनिपतेहृथो वाऽभिविधिरेदव-

र्षतर्षे वा विन्दुरभिनियतेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयेत् ॥ ८ ॥

अनङ्गुल

एव स्मालक इत्यत्र प्रच्युतफल पर्याभिमन्त्र शिरसि प्रदेशान्तरे
 वा । यत्र पक्षी काकादिः पयसभिविधिरेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । यदि
 वा अवर्षतर्षे वर्षे यत्र न तर्षेन तमिन्त् काल देशे वा विन्दु अपां
 स्तोत्र अभिनियतेन तद्वद् स्पर्शे 'यदि वृक्षान्' इत्यादिभि यथालिङ्ग अङ्गि-
 प्रक्षालयेत् । 'यदि वृक्षान्' इति फलस्य । 'यं पक्षित' इति ययस । 'दिवो तु
 मा वृहत' इति विन्दोः । यथालिङ्गपचन वेदेऽपि मन्त्रा एकारमभिमन्त्रे
 मा भुवन्ति । तीर्थोद्यातिकमचन् स्वान् प्रसङ्ग, विषयैर्वापरुवान् ॥ ८ ॥

वा अन्वयेन

यद्येनं द्विजैः स्मालक भूमि उपरि नीचैरकस्मात्तत्र, यदि वा
 यत्र पक्षी वृक्षाभ्यामेनमभिमन्त्रित उपरि एतद्योगेन धुनुयात्,
 यदि वा अवर्षतर्षे अक्षयुन्वे नमसि तस्माद्विन्दुरवा स्तोत्र अभिनि
 पतेत्, व्याख्यातम् । तत्फलनिपातद्विमिश्रित्य शरीराङ्गुलार्थेनैवैथा
 लिङ्गं प्रक्षालयेत् । तत्र 'यदि वृक्षान्' इति फलमिपाने, 'यं पक्षित' इति
 ययोऽभिविधेये, 'दिवो तु मा वृहत' इति विन्दुभिनियते । यथालिङ्ग
 मिति तु वचनमेकैकस्मिन्निमित्ते विमिश्रितं प्रक्षालन मा भुविति ॥९॥

अथावभुतप्रार्थनम्—

• अगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कृत्वा कपो-
 तपददर्शनेऽमात्यानां शरीरेपणेऽन्येषु चावभुतोत्पत्तेश्चमा-
 वास्यायां निशायां यत्रापि न शृणुयात्तद्वर्नरुपममाधाना-
 द्याऽपभागान्न उत्तरा आहुतीर्हत्वा जथादि प्रतिपद्यते ॥१॥

अनाकृष्टा

अथानुभूतेः प्रायश्चित्तम् । अद्भुतपूर्वमदृष्टचरम् । तस्य (अद्भुत-
 तस्वादृष्टचरस्य) उक्तं उपजनाः यज्ञा ऊर्ध्वमवा अद्भुताधिशेषा एवो-
 त्वाता दिव्या ज्ञानतरिक्षाद्यः । रामादिन्द्रधनुर्लोहिनी धौरादित्ये
 कीलदर्शनमिवाद्यः । तस्मिन् पक्षेऽद्भुतशब्देन मौमान्युत्पन्ते गोष-
 र्शिवर्द्धनप्रायेण । अद्भुतसमाप्तः । तत्रोवाहरणरूपेण कानिचिदद्भुतानि
 दृश्यन्ति—अपारमर्त्येति । अदृश्य अद्भुरोपजननम् । अगारग्रहणात् आत्मी-
 येष्वपि शूद्रपूजादिषु न भवति । मनु उच्यते अगार इत्येव । कुन्तुः शुद्धी-
 त्वाद्यमित्यनर्थान्तरम् । कर्मात्म पक्षिण आरप्यन्व पक्ष्णेन पञ्चनागरे
 तस्मिन् प्रविष्ट इत्यर्थेन अमात्याः पुत्रादयः तेषां बहूनां युगपत् शरीररंभे ।
 इयार्था मरणे च । अन्धेषु नयप्रकारेषु बध्नीकारदिषु इन्द्रधनुरादिषु च । अ-
 न्येतिवृत्तिवचनान् अमात्यानां शरीरेष्वमप्यद्भुतरूपमव गृह्यते । नैक-
 स्य ज्ञेयोर्वा रेषणे कालभेदे च न भवति । अत्र प्रायश्चित्तम् — अमात्या-
 वा रिशाना चतुर्धाचिमकाया रात्रेः द्वितीयो भागो निशा । यत्र प्रवेशे अर्पा
 कुम्भैरुदधालेभ्यानीचमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रवेशेऽग्नेरुपसमा-
 धानाद्युत्तरा आहुतय एकावश इम मे वरुण इत्याद्यः । मयाप्त इति 'प्रजा-
 पते न त्वदेतानी' र्थेना गृह्यते । प्रसिद्धे, न 'प्रजापते त्वन्निर्दिष्टा' इत्येषा
 प्रजापते नत्वदिति चतुर्धा प्रधानाहुतीर्हुदुयात् इति तन्प्रशेष प्रतिपद्यते ।
 आज्यभागान्त इत्येष तन्वसमाप्तः सिद्धाया अग्नेरुपसमाधानादिवचन
 अग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे लौकिके एपि भवति ।
 एषप्रकाराण्येतेषां नैमित्तिकाना दृष्टफलानां च पञ्चहोमादीना अन्य-
 स्मिन्नप्यग्नौ प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वान्त अग्निविधानार्थो यज्ञः कृत ।
 जयादि वचनमानन्तवार्थम् । प्रधानाहुत्वनन्तर जयाद्येष प्रति-
 पद्यते, न सुत्रान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतव्याः इति । का-
 पुनस्ताः ? कपोतश्रेदगारमुपहृत्वाद्गुणनेत्रा देवा कपोतः इति मयूच-
 त्तुदुयात् उपेक्षा । (आश्व ३-७-७) इत्याम्बलाचनः । जयादिवचनेनैव
 तन्वसमुक्त्यपेक्षितेषु । . . . तदपि प्रायश्चित्त विफलत्वेन भवति
 पृथक्त्वम् इति । तथापि शम्पाः परिध्वये । अस्यापि प्रायश्चित्तस्वा-
 विमन्त्रेण शास्त्र उपादिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

तान्प्रदर्शनम्

तत्राद्भुताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । उच्यते इति तु
 ऊर्ध्वं भवन्ति अथ्यक्तावस्थायां प्राग्भवन्ति । अद्भुताश्चोत्पानाद्येति

इन्द्रसमाप्तः । शब्दमेदस्तु भीमदिष्यभेदाभिप्रायः । तत्र दिष्या उत्याता
 (१)रादिष्यकलि इत्यादयः । भीमाम्पद्भुजानगारकृष्णत्या
 दिष्या स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य कृष्णा अगार-कृष्ण, ताया विरोधे अ
 हुरोपजनने । कृष्णाप्रहणे साम्यस्यापि गृहसम्बन्धिनो वशादेरभिस्यात्
 स्यापि प्रदर्शनार्थम्, (२)निमित्तगतविशेषणत्वात् । अत्र उपरोक्त इत्य
 गार एव । उपसर्जनस्थान्यगारशब्दस्य योस्यनेन बुद्ध्या विभज्य स-
 म्यन्धाः, आरामादिष्वनवभुजत्वात् । उक्तं सुहृद्भिः स्यात्प्रसङ्गात्पमित्यन
 र्थात्तरम् । तस्यां कुपत्या पयतागार इत्यर्थः । कपोलस्यगारपस्य पक्षि
 विशेषस्य परस्मिन् । कुपत्यामित्यपि प्रदर्शनार्थम्, अन्नगृहणस्यावभुज-
 त्वात् । अमा सह वसन्तीत्यमस्या एकपात्रभोजनात् पुत्रप्राप्तादयः तेषां
 बहुता सन्तत शरीररूपेण शरीरजाशने मरण इत्यर्थः ।

केचित्—अमात्यानां युगपदाभावोक्तिः ।

अन्वेषु चार्द्रुकेत्यांस्तु उक्तेभ्योऽप्येषु गृहमभ्ये वसन्तीत्यनन्तदिष्यवृत्तेषु
 च दृष्टेषु सत्सु तत्सुचितदुरितशान्त्यादिकामोऽयमवस्थाया निशाना रात्र्या
 गृहर्तृद्वयार्थम् । केचित्—द्वितीये याम इति । अमासवदन्तीनां गार्दन मनुजान
 केचित्—कुम्भैरुदधानिष्यानीपमानास्त्विति ।

तद्याभूते देशे अमेरभसमाधानादि तन्त्र प्रतिपद्यते । तन्त्रविद्वान् वास्य
 आउवह्विष्ट्यात् । आउवभावात्ते इति त्वर्थक्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा
 आहुतीः 'इम मे वरण, तस्वा वामि' इत्येकाद्शाहुतीर्हृत्वा वचनबला
 उपपत्तिः प्रतीयते । अथ प्रजापतय इति धर्तृकेन 'प्रजापत्या वशाहुतीः'
 इतिवत् 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्येवैव गृह्यते ॥ १ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽश्मानं

वरिधिं दधाति दधानि ॥ १० ॥

इत्यापस्नम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिदमापस्नम्बगृह्यसूत्रम् ॥

अथकुल

अथ अमात्यानां शरीररूपेण इत्यभिमृतेषु कश्चिद्विशेष येषां पूर्वा

१ आदिशब्देन । २ त्रिभिःपुत्राणां तेषां त्रिभ्योऽप्येषां ३ परिक्रमापस्नम्बे
 कु-शब्देन भावः ।

परा अन्वयः प्रतीयन्ते ते अभिष्टास्तेभ्यस्तदर्थं तेषां सृष्ट्युपसमाप्ते
उत्तर कर्म होममिमं कृत्वा परिधिचनान्तेऽह्मन्त परिधि अन्तर्धानं सृष्ट्यु
निवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरार्थं 'इमं जीवेभ्यः' इत्येतया । अभ्यास-
प्रश्नसमाप्तियोगक । परिधिमिति वचनात् तस्याह्मन्तः प्रव्याघन न का
र्यम्, तत्रैव प्रतिष्ठितो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीहृदयमिश्रविष्णुनाथं गृह्यसृष्ट्यावनाकुलायां त्रयोविंशः खण्डः ॥
समाप्तश्चोत्तमोऽष्टमः पटलः ॥

॥ सपूर्णाऽनाकुला वृष्टिः ॥

तन्त्रदर्शनम्

तत्र परिधेयान् तन्त्रशेषं करोति । शय्या. परिधये इति
पूर्वमेवाकम् ।

केचित्-भाज्यभागान्त इत्यनेन तन्त्रप्राप्ती सिद्धावामग्रेहवसमाप्ता
नादिव्यवहारादिमात्रस्योपसमाप्त्यर्थम् । तेषां साधनस्यैव कर्म
लौकिकेऽपि भवति । अन्यानि चैवप्रकाराणि दृष्टफलानि तैमित्तिकानि
एव होमार्थानि, अस्य सर्वांगेऽप्रिक्रियानस्य सर्वांगेत्वावसादिति ।

अभिष्टेभ्य इत्यादिना 'अमात्यानां शरीरेषु' इत्यस्मिन्नभ्युने
कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । अभिष्टा अभिमुख्येन कृता शोभनया
जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाङ्गीता
इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणमयनिवृत्त्यर्थं एतया 'इमं जीवेभ्यः'
इत्येतया परिधि सृष्ट्योत्तमार्थान्मून अस्मन् दक्षिणे निदधाति । एतच्च
तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति कृत्वापर्ययवशात् ।

केचित्-निदधाति प्रतिष्ठापयति । परिधिचनान्त तस्याह्मन्त
प्रव्याघन न कर्तव्यमिति ।

इति दशमोऽधिकः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १० ॥

इत्य सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ।

कृत भाष्यानुसारेण यथासति यथाश्रुतम् ॥

अत्रानुक्तं गुरुकं वा मतेर्मन्त्राच्छ्रुतस्य वा ।

सन्मार्गप्रवचानां न श्रन्तुमर्हन्ति पण्डिताः ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोविंशः खण्डः ॥

अष्टमश्च पटलस्तस्मात् ॥

॥ समाप्तेव गृह्यसूत्रव्याख्या ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणां अकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

	श	सू		श	सू
अवादी मयति ।	१८१२	२२०	अथेवास्तुरेण०	५७	६०
अवादी मयति ।	१८१८	२२१	अथमनात्तथा०	१४१११	१८१
अवास्तुधृता०	२०१५	२८५	अथवातिन०	१४११४	१९०
अवृष्टेनोत्तमभयवा०	४१५	५१	अथात्तथे०	१९१६	२३०
अग्निगोदानो०	११११३	२०८	अनुष्टेयि०	५७०	६८
अग्नि परिच्छिद्यति०	२१३	२४	अनुगता अन्व० ।	५११०	६६
अग्निमिथ्या०	१११२	११	अन्न प्राणम्०	१३११८	१८१
अग्निदेवता ह्या०	४०५	८३	अष्टसोत्तरा०	२११३	२५१
अग्नि सिद्धकृत्०	५१७	८४	अन्नो वेदान्ति०	८१११	१२०
अग्नेष्टसमाधानादि०	४११०	५४	अथष्टकागोमिष०	२०१५	२०१
-अग्नेष्टसमाधानादि० ३		१०८	अत्रत्ये विधाति ।	११०	४
अग्नेष्टसमाधानादि०	१४११२	२१८	अथ प्रथम०	३०	१०५
अत्त एव यवार्थ०	२२१११	२०३	अथैवाग्निमुदय०	१५२०	११
अत्र दृष्टव्येषु ।	२०१८	२४३	अथैवाग्निं द्वे कु०	११११४	२३४
अत्रेणमुत्तरा०	१११६	१४२	अथैवाग्निं प्रा०	१६१६	२०६
अत्रैवमुत्सृजति ।	१९१५	२०५	अथा यवार्थनादि०	१६१८	२०७
अथ कर्मोत्तान्तरा०	१११	१	अथि वा यमिन्व०	११११०	२०१
*अथ यथास्त०	१८	१०८	अथि वा सक्तृ०	५०६	८८
*अथर्वण०	११	१००	अथ न्युत्तरागमि०	२१११२	२६५
अथाऽऽवानी०	२१६	२८	अथि एतमग्निम्०	२०११०	२४८
*अथात्त उपभरणे०	१	१०८	*अथिक्वन्ति०	१०	१०५
अथास्वा अत्रता०	११३	३०	अथुत्तरम्०	१५१११	२०२
अथास्वा पूम्भो०	५१११	५८	अथैवाथस्व०	५१२	१०८
अथास्वै दक्षिणेन०	४१११	५५	अथिक्वन्ति०	५०२६	१०२
अथैतदपरम्०	१३११	१०४	अथमुत्तरारोहेषु ।	२२११६	२०६
अथैतदपरम्०	२३११०	२४२	अष्टानपाल०	२१११३	२६६
अथैवाग्निमेक०	५११	८०	अथमथेषु०	५१३	१८०
अथैवाग्निमुत्तरवा०	४११	१४	अथाविति०	१११८	१००
अथैवाग्निमुत्तरेण०	४११५	५०	आ		
			आचार्यव्यक्तिने०	१३११५	१८१

अकारादीवर्णकमेवसूची ।

	अ सू	इ
एवमल अर्थम् =	१०१०	१०३
एवमन्वस्मिन्नभि =	१११०	१०१
एवमद्वयम् =	१०१०	१०१
एवमित्यम् ।	१०१०	१०३
एवमुत्तराभ्याम् =	१०१०	१०३
एवमुत्तरैर्यथा =	१०३	१०१
एवमुत्तरैर्यथा =	१०१११	१०१
एवमेवादि =	१०५	१०५
एव योऽनम् =	१०११२	१०५
एव वि ।	१०१०	१०१
एव पारावण =	१०१	१००
एव विहितभिरेव =	१०१५	१०१
एव संवेष्टनादि =	१०१००	१०५

अ

ओदनविश्व सङ्ख्यम् = १०१० १०३

क

कर्णानुसारेण ।	११११०	१०६
कण्ठकण्ठकण्ठम् =	११	१०६
कण्ठकण्ठम् =	१०	१०६
कुमार उत्तरेण =	११११२	१०५
कुमारानुसारेण =	१०११३	१०४
कुर्वाभ्या परिश्रुत्वा =	१०१०	१०५
कस्तुरमुत्तरमा =	१०१०	१०३
कस्तुरान्वा प्रतिश्रुत्वा =	१०१०	१०५
कुट्टमुत्तराभ्याम् =	१०१०	१०३
क्षारकक्षयवर्धन च ।	१११००	१०६
क्षिप्र चमेत =	१०११०	१०६
क्षिप्र सुखम् ।	१०११०	१००
क्षीरिणामन्वेषाम् =	१०१५	१०४
क्षुर प्रक्षारण विदधानि ।	१०१५	१०५
क्षयकथ्य प्राश्नति	१००१०	१०५

ग

गर्भाष्टमेयु =	१०१०	१०३
गर्भाष्टमेयु =	१०१३	१०४
गवा गर्भप्रसा =	१०११०	१०५
गावतमिति =	१०१४	१०५
गुण्यमि ल =	१०१४	१०५
गुण्युत्तरमा =	१०५	१०५
गृहेषु वा ।	१०१०	१०५
गार्भित्वा वा प्राह ।	१०११५	१०५

घ

घट्टायां समसंज्ञ ।	१०१०	१०५
घट्टविश्रुत्वा =	१०१५	१०५
घट्टुं वतसु =	१०१४	१०५

ज

जघनार्थे जघनम् =	१०१४	१०३
जन्मनोऽपि तृतीय =	१०१५	१०५
जन्मनोऽपि वषट् =	१०११	१०४
जयादि प्रतिपद्यते =	१०११	१०३
जयादि प्रतिपद्यते =	१०१५	१०३
जात वाग्मत्रेणा =	१०११	१०३
जुहोति च नाराति ।	१०१५	१०३

ल

लघो वाग्देह =	१०१	१०५
लघु ब्रह्मवाग्देहो =	१०१०	१०४
लघोऽप्यप्य ।	१०१५	१०५
लघो मङ्गलम् ।	१०१०	१०५
लघुर्वाचोऽप्यप्य =	१०१११	१०५
लघुर्वाचोऽप्यप्य =	१०१३	१०५
लघो वरमणि =	१०१०	१०५
लघो वाग्मन्त्रम् =	१०१५	१०५
लघो अन्वाह =	१०१५	१०४
लघो अन्वाह =	१०१०	१०५
लघो अन्वाह =	१०१०	१०५

	श्रु	ट्ट		श्रु	ट्ट
तस्मिन्निपूर्वाणां-	१७१५	२१६	दत्ता गुप्ता-	१७१६	४४
तस्य दत्ताणाम्-	१७१५	१६७	दधिप्रयु-	१७१७०	१७६
तस्या भासिधद्वेन-	१७११२	२७४	दशम्यगुणित्वाणाम्-	१७१८८	११९
तस्या सायम्-	१७१११	१६५	द्विमुत्तरया-	१७१११	२१७
तस्या शौच्ये-	५४४	६०	द्विद्वेति-	२१११	३४
ता सार्धद्वे-	२०१११	२४४	दक्षर चतुश्चरम्-	१७१५	२००
तानादितो द्वाभ्याम्-	४४	४९			
ताभ्या रक्षणे-	२२११८	२८०	ध, न		
ता न कर्तव्ये-	१२१५	१६४	धाना कुमाराण्-	१७१११	२२७
कर्षस्वायुचतुष्पथे-	५४४६	७१	नक्षत्रनाम्ना-	३११३	४९
तोत्तोरया चरेत् ।	६४३	७३	नक्षत्रनाम च-	१७१२	१९४
द्वया पश्चा-	१७१४	२६८	न च दहतीमामि-	६१९	७७
द्वया सम्पुत्रा-	१८१११	२२५	न च नाभ्याहृती-	६१२	७३
ते उत्तरामि-	५४२५	७१	नानां स्यातीत्यन्-	१७१७	२३१
तेन च्छदम्-	१६११०	२०८	नामादीनामि-	३११६	४६
तेन सार्धमया-	५४१५	८९	नाश्मुत्तरा-	६११	७३
तेभिरेव सातेच-	१६१०	२०५	नित्यो धार्य ।	५११५	६५
तैर्वापश्च	८	१५६	निमित्तावेक्षाणि-	११११	११
त चतुष्वा-	८११०	११९	नवमेतद्वहयादित्यो-	१७१०	१६२
विराममुत्तयो-	८१८	११७	नवमेतद्वहयादित्यो-	१७११०	१८८
शिवरमेके पुत्रम्-	१२१११	१७७			
शमीन् दर्मान्-	१०११	१३६	प		
शश्वेत्तमादि-	१११११	१४५	पञ्चोद्धर्षयत् ।	११११०	१४४
* शश्वेत्तमादि-	६	१५०	पञ्चवहनि-	७१२	८१
			परि त्वेति परिमुत्तर-	१११२१	१५०
दक्षिण पितृत्तरा-	११११०	२३४	परिषेचनान्त कृत्वा-	५४१३	६४
दक्षिणतोऽनवर्णा ।	१११०	७	परिषेचनान्त कृत्वा-	१११०	१४३
दक्षिणाय- विधिजु-	१११४	१४	* परिषेचनान्त कृत्वा-	४	१५५
दक्षिणा प्राण्ये-	१११५	१४	परिषेचनान्त कृत्वा-	१२११०	१६८
दक्षिणामान्य-	१७११	२११	परिषेचनान्त कृत्वा-	१७१३	१८५
दक्षिणैव कर्त्तव्यम्-	२३११	२८१	परिषेचनान्त कृत्वा-	१७११३	२१८
दक्षिणोत्तरेणादत्ते ।	११११४	१४८	परिषेचनान्त कृत्वा-	१८११०	२२४
			परिषेचनान्त कृत्वा-	२३११०	२८७
			वधिप्रयो सस्कर-	१११५	१६

	अक्षर	पु		अक्षर	पु
सकृदुपस्तरपालयने०	७१८	८५	समा मरुती०	३११	४३
सकृदेव मनुष्य०	१११७	१५	सुहृद् समवेताग०	८१३	४८
सखेति सतमे वदे०	८११०	१५	सुपे व-सैनो०	५२४	७०
सदसखतिर्द्वितीय०	८११	१०१	सोऽभाऽवाहृत्०	८१३	५८
सवाऽरभ्यत्०	१११३३	१०१	सोरी पूर्वद्विती०	८१३	५५
सविमेरवा०	२२१३३	२००	सवत्सर गोदानम्०	१११३८	२०५
समोऽप्येतम्०	५११८	६५	सवादमेत्यत्०	२२११२	२८०
सवच्छास्त्रो०	२११३	१६	सवात्सवराभ्याम्०	१०१११	२३४
सर्वत परिवा०	२१	१६०	सव्यजुनेतेभ०	८१३	११४
सर्वेय स्वयम्०	८१५	११६	सवात्सवराभ्याम्०	७१३	१४
सर्वमुत्तरैरामि०	३११६	२२५	सखलताकम्०	२०११७	२१६
सर्वाणि पुष्पोक्तानि०	२११०	३७	सनातनमेरव०	१११	१३७
सर्वाथ रेख०	३११८	८५	स्नानाभ्योऽष्टादित०	१११०	१८५
सम्मितमुत्तरे०	१७१६	२१३	सृष्ट न म इ-वेरत्०	११११७	१४८
साम प्रतरत उभयम्०	७११९	९०	स्वय हृद्ग०	७१३	५०
सिद्धमुत्तर परिषेचनम्०	७११४	८८	स्विरकृत्०	२२१८	२७०
सिद्ध शिव०	३११३	२६३			
सिद्धये बहुमुद्रण०	२३१८	२८२	सु		
सिद्धये वदख०	२३१५	२८३	सुस्तिनमुत्तरमा०	२२११३	२७५
सोमन्तवदख०	१६१०	२०३	सुमन्तप्रत्यवरोरुणम् ।	१११८	२३३
सोमन्तोत्तरवदख०	१६११	१८८	सुमन्तोत्तरमा०	११०	२३
			सुमन्तोत्तरमा०	१११०	२०

सव्याख्यापस्तम्बगृह्यसूत्राणां शुद्धिपत्रम् ।

पुष्पम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२८	षर्ष	षर्ष
५	१०	उदग्गयन	उदग्गयन
७	८	मिद् नित्यत्वम्	दिग्निवन
७	४	तश्च	नन्वश्च
७	१२	विधिर्वाणि	विधि देवानि
७	१३	अतो	अथ
७	२१	कान्तादीनि	नातोऽप्यानि
८	१	अथ	अथ
८	३	पूर्वस्माद्	पूर्वपश्चादवस्य । तदा 'अ न मथ याद् कुर्वीत' इति रात्रिऋषिषो- र्ध्वेवाद् । तेन सधोऽपरपक्ष आह- वात् । पुष्पाहनिषकथ तत्रानाद्- रणीय । इत्यन्वयं चिन्वाणि कर्मानि कर्तव्यानि । उदाहरणं परिस्तर- वादि । उपकथमस्तु पुरस्तादुदाहणं,
८	१२	इत्यस्वापिति	इत्यस्वापि
११	१६	निमित्तानि	निमित्तानिहानि
१२	२	किं पुनरशानि.	अ पुनरशानि ?
१२	३	अथ सौमिके	अन्वयं सौमिके
१२	५	त अपरिपुङ्गवाः	त वा परिपुङ्गवाः
१२	५	देव । अग्निनिष्पेति । देव । केचिद्विद्वान्स्वर कथञ्च निष्पन्ति । तदा आत्ममन्त्रेणैवावा- माहु । अग्निनिष्पेति ।	
१८	१६		यत्रैकदा पूर्वं चित्तुर्दशेषेषु कर्मसु दक्षिणार्धे परिस्तरणम् । अथवा दक्षिणार्धे प्रथमैवेतिर्वाहुदण्ड्या ।
१६	२१	परिप्रागस्य च	परिप्रागस्यैव
१६	२१	निबन्धेऽथ स्वातेन	निबन्धेन कथा स्वात् । तेन

पृष्ठम्	श्लो	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८	१	अपीताया ववित्र	अपीताये पात्रे ववित्र
२१	४	५-१८	५-१०
२८	८	वसमादेव	वसमादेव
३४	१	निधेनिधये	निधे निधये
३५	४	२-१५	२-१५
३७		दापापारसु	दापिपारसु
३८	४	समिधोः सिधुति	समिधोः सिधुति
३९	५	सुस्यन्	सुस्यन्
३७	१३	सिमुञ्जति	सिमुञ्जति
४	२०	५-१८	५-२०
२३	४	५-२	५-१
४४	४	होत्रक विः	होत्रिकी विः
५	१२	सुस्य	सुस्य
२५	१०	देन अत्र	देन च अत्र
४	१०	वहिर्ये	वहिर्ये
४	१३	५-१५	५-१५
४४	८	वसमेव दा	वसमेव दा
४	४	वरावचित	वरावचित
४४	१४	वाद्यतिपु	वाद्यतिपु
४५	१५	अकारोभासया	अकारोभासना अकारोभासना
४५	१६	अमञ्जलद्वय	अमञ्जलद्वय
४६	२१	सद्विज्ञेय	सद्विज्ञेय
५०	१	अभिमुख्येन	अभिमुख्येन
५०	१०	वरावचितसु	वरावचितसु
५३	४	अवश्यात्	अवश्यात्
५४	१२	सिधुति । नना	सिधुति अवशिष्टसिद्धि कृ वा । नना
५६	११	पुत्रान्तरा	पुत्रान्तरा
५५	१०	एतेषा अन्तरा	एतेषा च अन्तरा
५७	१३	आहृता	आहृता
६०	२१	स्युत्पति	स्युत्पति
६३	१५	सिद्धिर्वा	सिद्धिर्वा
६६	२५	वशायेत	वशायेत

४४म्	१३	अह्वयम्	अह्वयम्
८९	१	निर्वाण	निर्वाण
१०	१४	चास्वामेव	चास्व दशपूर्वमात्मानुकारित्वात् तयो चौर्ध्वमास्वामेव
११३	१७	मिथ्य	मित्येव
११३	२०	अभिहित	अभिहित
११४	१५	मन्त्रलिङ्ग	मन्त्रलिङ्ग
१२०	७	शार्ची	शार्ची
१२१	१०	स्वादधेनी	स्वादधेना
		अधेत्यत पूर्व एतच्च अत तिष्ठो रात्रौ	
१२२	१५	अरेत् इति पाङ्क्तिर्दृष्टव्या ।	
१२५	१५	कामने	कामने
१४४	१	मित्ते	मित्तिनेन
१४४	८	पञ्चमोऽप्यत पर 'लामन्तःपूर्वम् , निमि कस्य पूर्वत्वादिति' इति पाङ्क्तिर्दृष्टव्या	
१४५	१	लाके	लोके
१५१	९	पञ्चत	पञ्चत
२४९	३	पञ्चात	पञ्चति
२४९	२५	सचन्धा	सचन्धा ।
२७४	२६	धिस्य	धीस्य
२७५	६	धिस्य	धीस्य
२७५	३	धिस्य	धीस्य



